

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
„ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“

Доклади

Международната
годишна конференция на
Института за български език
„Проф. Любомир Андрейчин“
София, 2020

I ТОМ

ДОКЛАДИ

**от Международната годишна конференция
на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
(София, 2020 година)**

I том

BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE PROF. LYUBOMIR ANDREYCHIN

PROCEEDINGS

**of the International Annual Conference
of the Institute for Bulgarian Language
(Sofia, 2020)**

Edited by Vanya Micheva, Diana Blagoeva, Mariyana Vitanova,
Mariyana Tsibranska-Kostova, Sia Kolkovska, Tatyana Aleksandrov

Volume I

Sofia • 2020

Prof. Marin Drinov Publishing House of Bulgarian Academy of Sciences

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“

ДОКЛАДИ

от Международната годишна конференция
на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
(София, 2020)

Отговорни редактори: Ваня Мичева, Диана Благоева, Марияна Витанова,
Марияна Цибранска, Сия Колковска, Татяна Александрова

I том

София • 2020

Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“

Адрес:
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките
бул. „Шипченски проход“ 52, блок 17
София 1113, България
+359 2/872 23 02

Авторските права на статиите остават собственост на авторите.
Публикациите в Сборника се разпространяват под лиценз
Creative Commons Attribution 4.0. International Licence (CC BY 4.0):
<http://creativecommons.Org/licenses/by/4.0>

Editorial address:
Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin,
Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski Prohod Blvd., bl. 17
Sofia 1113, Bulgaria
+359 2/872 23 02

Copyright of each paper stays with the respective authors.
The works in the Proceedings are licensed under a Creative
Commons Attribution 4.0. International Licence (CC BY 4.0):
<http://creativecommons.Org/licenses/by/4.0>

© Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, 2020
© Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2020

ISSN 2683-118X (print)
ISSN 2683-1198 (online)

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Отговорни редактори

- Ваня Мичева – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките
Диана Благоева – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките
Марияна Витанова – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките
Марияна Цибранска-Костова – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките
Сия Колковска – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките
Татяна Александрова – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Редактори

- Екатерина Петкова – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките
Елка Мирчева – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките
Илияна Кунева – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките
Катя Чаралозова – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките
Кристияна Симеонова – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките
Лиляна Василева – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките
Лучия Антонова-Василева – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките
Мария Китанова – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките
Мая Влахова-Ангелова – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките
Милен Томов – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките
Надежда Костова – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките
Руска Станчева – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките
Светлозара Лесева – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Славка Керемидчиева – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките
Христина Дейкова – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките
Цветана Димитрова – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките
Цветелина Георгиева – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

ПРОГРАМЕН КОМИТЕТ

Съпредседатели

Светла Коева – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Максим Стаменов – Институт за български език, Българска академия на науките, България

Членове

Александър Шапошников – Институт за руски език „В. В. Виноградов“, Руска академия на науките, Русия
Анна Чолева-Димитрова – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Божана Нишева – Славянски институт, Чешка академия на науките, Чехия
Валентин Вълчанов – Норвежки научно-технически университет, Норвегия
Ваня Мичева – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Вяра Малджиева – Торунски университет „Николай Коперник“, Полша
Диана Благоева – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Елена Димова – Университет в Монреал, Канада
Елена Иванова – Санктпетербургски държавен университет, Русия
Елена Узеньова – Институт по славянознание, Руска академия на науките, Русия
Елеонора Йовкова-Шии – Университет в Тояма, Япония
Златка Генчева – Национален център за научни изследвания, Филиал за изследване на устната традиция на езиците и културите, Франция
Иван Петров – Лодзки университет, Полша
Илияна Кръпова – Венециански университет „Ка’Фоскари“, Италия
Ирина Седакова – Институт по славянознание, Руска академия на науките, Русия
Катя Чаралозова – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Кристияна Симеонова – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Лучия Антонова-Василева – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Людвиг Селимски – Шльонски университет, Полша
Мариола Валчак-Миколайчакова – Университет „Адам Мицкевич“, Полша
Мария Китанова – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Мария Кошкова – Славистичен институт „Ян Станислав“, Словашка академия на науките, Словакия
Марияна Цибранска-Костова – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Мила Димитрова-Вълчанова – Норвежки научно-технически университет, Норвегия
Олга Арнаудова – Университет в Отава, Канада
Олга Младенова – Университет в Калгари, Канада
Петер Женюх – Славистичен институт „Ян Станислав“, Словашка академия на науките, Словакия
Петър Сотиров – Университет „Мария Кюри-Склодовска“, Полша
Румяна Златанова – Хайделбергски университет, Германия
Румяна Панчева – Университет в Южна Калифорния, САЩ
Румяна Слабакова – Саутхемптънски университет, Великобритания
Светлана Георгиева – Одески национален университет „Иля Мечников“, Украйна
Сия Колковска – Институт за български език, Българска академия на науките, България

Таня Августинова – Саарландски университет, Германия
Таня Иванова-Съливан – Университет в Ню Мексико, САЩ
Хаген Питш – Гьотингенски университет „Георг-Аугуст“, Германия
Хана Гладкова – Карлов университет, Чехия
Хетил Ро Хауге – Университет в Осло, Норвегия
Христина Дейкова – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Христина Марку – Тракийски Демокритов университет, Гърция
Яна Атанасова – Изследователски център „Люсиен Тениер“, Университет във Франш-Конте, Франция

ОРГАНИЗАЦИОНЕН КОМИТЕТ

Съпредседатели

Иво Панчев (съпредседател) – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Мая Влахова-Ангелова (съпредседател) – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Симеон Стефанов (съпредседател) – Институт за български език, Българска академия на науките, България

Членове

Илияна Кунева – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Калина Мичева-Пейчева – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Катерина Ушева – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Магдалена Абаджиева – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Светлозара Лесева – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Цветелина Георгиева – Институт за български език, Българска академия на науките, България

СЪДЪРЖАНИЕ

СЪВРЕМЕНЕН БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Стоян Буров <i>Граматическа норма и прояви на хиперкоректност в българския език.</i>	15
Максим Стаменов <i>Лексикално-граматична омонимия и граматикализация при неизменяемите думи в българския език – насоки и резултати.</i>	24
Антон Циммерлинг <i>Болгарские клитики и коммуникативная структура: описание и типология.</i> . .	35
Елена Ю. Иванова <i>Разрыв составных союзов с ДА в болгарском языке: коммуникативно-синтаксический интерфейс.</i>	46
Pliyana Kravova <i>About 'factivity' as a linguistic concept and its implications in Bulgarian.</i>	58
Радка Влахова-Руйкова <i>Езикови прояви на инперсоналността и на ангажираността (25 г. по-късно).</i>	69
Olga Arnaudova <i>When demonstratives and definite articles co-occur: The case of Bulgarian.</i>	76
Йовка Тишева <i>Експлицитният подлог аз – маркер на разговорност в медийната писмена реч?</i> . . .	84
Биляна Кирилова Радева-Гезенчова <i>За невъзможното степенуване на прилагателни имена.</i>	91
Галина Петрова <i>Безлични предикативно-дативни конструкции в българския език.</i>	100
Мирена Пацева <i>Прозодични фактори при избора на суфикси с идентично словообразователно значение.</i>	107
Елисавета Балабанова <i>Адюнкт за време в началото на изречението – словоредни модели.</i>	117
Лора Желева <i>За обхвата на аргументните позиции Агенс и Експериенцер и някои проблемни моменти при разграничаването им.</i>	126
Катя Грозева Исса <i>Морфологични деформации и словообразователни тенденции в езика на българските емигранти в Австралия.</i>	133

ЛЕКСИКОЛОГИЯ И ЛЕКСИКОГРАФИЯ

Валентина Бонджолова <i>За динамичните процеси в лексико-семантичното поле Пари.</i>	143
Мария Кошкова, Надежда Костова <i>Към концепцията за лексикографската обработка на между-езиковата омонимия в българския и словашкия език.</i>	150

ТЕРМИНОЛОГИЯ

Мария Попова <i>Българският език и неговата терминология в ерата на глобализацията.</i>	158
Кристияна Симеонова <i>За някои интересни факти от създаването на българската научна терминология след Освобождението.</i>	167
Радостина Стоянова <i>Терминологични фразеологични калки в най-новата българска и руска икономическа терминология.</i>	173

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Румяна Златанова <i>Към старобългарския превод на библейските пророчески книги. Проучвания и перспективи.</i>	182
Марияна Цибранска-Костова <i>Средновековни названия за коприната на славянския Юг.</i>	193
Елка Мирчева <i>За редактирането на текстове в старата българска книжнина (Житие на Григорий Велики).</i>	202

Явор Милтенов <i>Диалектна особеност или преписваческа грешка – о вместо ж в най-старите ръкописи.</i>	210
Татяна Илиева <i>Терминологичната лексика в старобългарския език и проблемите на нейното систематично описание със средствата на историческата терминография.</i>	216
Пиринка Пенкова <i>Идентификация на гръцкия прототип на славянския буквален превод на „Словата против арианите“ от Атанасий Александрийски.</i>	226
Ивона Карачорова <i>Лексиката на славянския превод на Исихиевите тълкования към Псалтира в Песнивеца на цар Иван-Александър от 1337 г.</i>	234
Христина Тончева-Тодорова <i>Новооткрити молитви на вечернята и утренията в Зографската ръкописна традиция от XIII век.</i>	243
Магдалена Абаджиева <i>Нови данни за книжнината на българите католици през XIX век.</i>	250
Кирил Първанов <i>Старобългарското глаголно словообразуване и процесът мислене.</i>	254
Антоанета Джелъова, Мария Анастасова <i>Съпоставка между показателните местоимения в самостоятелна употреба в старобългарски и в староанглийски език.</i>	261
Людмила Карпенко <i>О роли древнеболгарской словообразовательной системы для развития лексики русского права.</i>	270

TABLE OF CONTENTS

CONTEMPORARY BULGARIAN LANGUAGE

Stoyan Burov <i>Grammatical norms and cases of hypercorrection in Bulgarian</i>	15
Maxim Stamenov <i>Lexical-grammatical homonymy and grammaticalization of invariable words in Bulgarian – directions and results</i>	24
Anton Zimmerling <i>Bulgarian clitics and communicative structure: description and typology</i>	35
Elena Yu. Ivanova <i>Discontinuity of Bulgarian compound conjunctions including da: communicative-syntactic interface</i>	46
Iliyana Krapova <i>About 'factivity' as a linguistic concept and its implications in Bulgarian</i>	58
Radka Vlahova-Ruikova <i>Linguistic manifestations of personality and commitment (25 years later)</i>	69
Olga Arnaudova <i>When demonstratives and definite articles co-occur: The case of Bulgarian</i>	76
Yovka Tisheva <i>Is the explicit subject I marker of colloquialism in written media texts?</i>	84
Bilyana Radeva-Gezenchova <i>About impossible degrees of comparison of adjectives</i>	91
Galina Petrova <i>Impersonal dative-predicative constructions in Bulgarian</i>	100
Mirena Patseva <i>Prosodic factors in the competition of suffixes with identical meaning</i>	107
Elisaveta Balabanova <i>Adjunct of time at the beginning of the sentence – word order models</i>	117
Lora Zheleva <i>On the Range of the Argument Positions Agent and Experiencer and Some Problems with their Distinction</i>	126
Katya Grozeva Issa <i>Morphological deformations and word-forming tendencies in the language of the Bulgarian emigrants in Australia</i>	133

LEXICOLOGY AND LEXICOGRAPHY

Valentina Bondzholova <i>On the Dynamic Processes in the Lexical Semantic Field Money</i>	143
Mária Košková, Nadezhda Kostova <i>Towards the concept of lexicographic processing of interlingual homonymy in Bulgarian and Slovak languages</i>	150

TERMINOLOGY

Maria Popova <i>Bulgarian language and its terminology at the time of globalization</i>	158
Kristiyana Simeonova <i>Some interesting facts concerning the creation of the Bulgarian scientific terminology after the Liberation</i>	167
Radostina Stoyanova <i>Terminological calque phrasemes in modern Bulgarian and Russian terminology of economics</i>	173

HISTORY OF THE BULGARIAN LANGUAGE

Rumyana Zlatanova <i>Zur altbulgarischen Übersetzung der alttestamentlichen Prophetenbücher Forschungsstand und Perspektiven</i>	182
Mariyana Tsibranska-Kostova <i>Medieval names for silk in the South of Slavs</i>	193
Elka Mircheva <i>On Revisions Texts in Old Bulgarian Literature (Vita of Gregory the Great (Διάλογος))</i>	202
Yavor Miltenov <i>Dialect feature or transcriptional error – o instead of x in the earliest written monuments</i>	210

Tatyana Ilieva <i>Old Bulgarian Terminology and the Problems of its Systematic Description with the Means of Historical Terminography</i>	216
Pirinka Penkova <i>Identification of the Greek prototype of the Literal Slavonic Translation of Athanasios of Alexandria's "Orationes contra Arianos"</i>	226
Ivona Karachorova <i>The Vocabulary of the Old Bulgarian Translation of Hesychius' Comments to the Psalter in czar Ivan-Alexander's Pesnivetz from 1337</i>	234
Hristina Toncheva-Todorova <i>Newly-found Prayers for Vespers and for Matins in the Zograf Manuscript Tradition from 13th Century</i>	243
Magdalena Abadzhieva <i>New data about Bulgarian Catholic Books in the 19th century</i>	250
Kiril Parvanov <i>The Old Bulgarian Word-Formation and the Thinking</i>	254
Antoaneta Dzhelyova, Maria Anastasova <i>A Comparison between the Demonstrative Pronouns in Independent Usage in Old Bulgarian and Old English</i>	261
Lyudmila Karpenko <i>On the significance of the Old Bulgarian word-formation system for the development of the vocabulary of Russian law</i>	270

ПРЕДГОВОР

През 2020 г. се навършват 78 години от създаването на Института за български език, един от най-старите в Българската академия на науките и най-големият и авторитетният център за изследване на българския език. По този повод Институтът организира своята Международна годишна конференция. Този сборник съдържа докладите, представени за участие в конференцията от редица наши и чуждестранни учени, специалисти в областта на българистиката и славистиката от: Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ при Българската академия на науките; Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“; Кирило-Методиевския научен център при Българската академия на науките; Института по математика и информатика при Българската академия на науките; Института по славистика при Полската академия на науките; Института по славистика „Ян Станислав“ при Словашката академия на науките; Института по славянознание към Руската академия на науките; Новия български университет; Одеския национален университет „И. И. Мечников“, Украйна; Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“; Регионалната библиотека „П. Р. Славейков“, Велико Търново; Самарския национален изследователски университет „Акад. С. П. Корольов“, Русия; Санктпетербургския държавен университет, Русия; Славистичния институт, Хайделберг, Германия; Софийския университет „Св. Климент Охридски“; Университета в Саарланд, Германия; Университета в Салерно, Италия; Университета Ка'Фоскари, Италия; Университета на Отава, Канада; Университета по архитектура, строителство и геодезия, София; Университета по библиотекознание и информационни технологии; Университета „Проф. д-р Асен Златаров“, Бургас; Шльонския университет в Катовице, Полша; Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“; Югозападния университет „Неофит Рилски“, Благоевград.

Докладите в сборника се отличават с висок професионализъм и научно качество, които са резултат от предварителното анонимно рецензиране и от научната редакция на текстовете, осъществена от редакционна колегия от 23 учени от Института за български език. Текстовете в сборника са разпределени в единайсет тематични кръга, които отразяват изследователските интереси на учените, участници в конференцията, в много от съвременните дялове на езикознанието: Съвременен български език, Лексикология и лексикография, Терминология, История на българския език, Етимология, Българска диалектология, Етнолингвистика, Българска ономастика, Общо и съпоставително езикознание, Компютърна лингвистика и Езиково обучение. Текстовете се публикуват на работните езици на конференцията: български, всички славянски езици и английски. Придружени са от резюмета на български и английски, а цитираната литература на кирилица е транслитерирана на латиница.

Сборникът с доклади от Международната годишна конференция на Института за български език към Българската академия на науките представя убедително постиженията на езиковедската българистика както с широкия тематичен обхват на текстовете, така и с прилагането на иновативни и интердисциплинарни методи на проучване и работа с езикови ресурси. Сборникът ще бъде полезен и интересен за специалистите езиковеди, историци, етнологии и културолози, компютърни лингвисти и др.

От Редакционната колегия

СЪВРЕМЕНЕН БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

ГРАМАТИЧЕСКА НОРМА И ПРОЯВИ НА ХИПЕРКОРЕКТНОСТ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Стоян Буров

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

stobur@abv.bg

Резюме: В доклада се поставят на разглеждане проявите на хиперкоректност по отношение на някои недостатъчно стабилни граматически норми на българския език: погрешна употреба на падежните форми на местоименията, на „мъжколичните“ числителни имена, на така наречената бройна форма на съществителните имена, на звателните форми на собствените съществителни, на двата варианта на определителния член при съществителните от мъжки род и др. За появата на явлението граматическа хиперкоректност се открояват две основни причини: фалшива аналогия с правилна или престижна форма и свръхгенерализация на определени правила и норми. Проявите на хиперкоректност могат да послужат като тест за определяне на тенденциите в развитието на съвременната българска граматика.

Ключови думи: *хиперкоректност, граматическа норма, фалшива аналогия, свръхгенерализация, тенденции в развитието на граматиката*

Проявите на хиперкоректност обикновено се разглеждат като феномен от сферата на езиковата култура: недостатък на устната и писмената реч, при който се генерализират определени езикови правила, норми и стандарти и те започват неправилно и неуместно да се употребяват в неподходящ контекст. Това е преди всичко следствие от езикова неувереност на говорещите и пишещите, които смятат правилното за неправилно и се опитват да коригират речта си така, че тя да изглежда по-престижна и официална, а самите те – по-образовани и принадлежащи към въображаем „езиков елит“.

Хиперкоректността може да се изследва както от социолингвистична и психолингвистична, така и от чисто лингвистична гледна точка.

За социолингвистиката хиперкоректността (или хиперурбанизмът) представлява интерес, защото се наблюдава при лица, принадлежащи към ниски социални прослойки, желаещи чрез речта си да бъдат възприемани като част от по-висока социална прослойка. Пръв обръща внимание на този вид хиперкоректност американският лингвист У. Лабов, който разглежда социолингвистичния аспект на хиперкоректността като фактор в езиковото развитие (Labov 1966: 84 – 113). Хиперкоректността се среща и при лица с по-ниско образование, които се опитват да подражават на речта на по-образованите; също при лица, които са носители на определени диалектни или регионални езикови особености и се притесняват или дори се срамуват заради тях и се стараят на всяка цена да ги отстранят съобразно със стандартите на книжовния език или по-скоро съобразно с узуалния „стандарт“ на новата езикова ситуация, в която са попаднали и в която се чувстват неудобно и отчуждено.

В психолингвистиката хиперкоректността, повече известна с термина свръхгенерализация, е феномен на детската реч: погрешна употреба на словоформи в резултат на абсолютизиране на правилата на системата спрямо нормата в случаите, когато нормата представлява изключение от системното правило, а също употреба на несъществуващи в езика думи и словоформи, конструирани в детския език по аналогия на други обичайни случаи (Коспартова / Kospartova 1969: 532 – 545). Ако детето напр. е усвоило механизма за образуване на умалителни думи от неумалителни, напр. *жабка* от *жаба*, то абсолютизира умалителността на суфикса *-к(а)* и прилага този механизъм спрямо думи, в които суфиксът не означава умалителност. Така детето възприема думи като *костенурка* и *зелка* за умалителни и по механизма на обратното словообразуване произвежда неумалителните *костенура* и *зела*. Ж. Колева-Златева определя това явление като проява на свръхрегулация в детската реч. Привеждат се следните оказинализми: *лъжа* вм. *лъжица*, *бана* вм. *баница*, *кашля* вм. *кашлица*, получени отново по пътя на обратното словообразуване поради генерализацията на суфикса *-иц(а)*

като умалителен (Колева-Златева / Koleva-Zlateva 1996: 145 – 152). Подобна хиперкоректност се наблюдава и при билингвизъм, и при изучаване на втори чужд език в резултат на контактите между първия и втория език, при които има трансфер на езикови правила и особености.

Хиперкоректността е феномен, който може да се наблюдава на всички езикови равнища: фонетично, словообразователно, морфологично, синтактично.

Фонетичната хиперкоректност е отбелязана от Ст. Стойков. Според автора хиперкоректността (Ст. Стойков използва термина свръхстарателност) е „такава езикова промяна, която се дължи на стремеж за правилно говорене, на желание да се „оправи“ звуковият състав на думата съгласно с известни норми“ (Стойков / Stoykov 1966: 179). Така известно фонетично явление неправилно се схваща като отклонение от общоприетата норма, напр. глаголите *фъргам* и *фърча*, които правилно имат начално „ф“ (по-точно етимологично „в“), а не „хв“, неправилно стават *хвъргам* и *хвърча* по аналогия с *хващам* и *хваля*, за които говорещите знаят, че е неправилно да се произнасят *фащам* и *фаля*. Говорещите разсъждават по следния механизъм: ако *фащам* и *фаля* са неправилни, а *хващам* и *хваля* – правилни, то и *фъргам* и *фърча* вероятно са неправилни, а *хвъргам* и *хвърча* – правилни. Както може да се заключи, хиперкоректните *хвъргам* и *хвърча*¹ се налагат с тези си форми в книжовния език.

Връзката между хиперкоректността и народната етимология, отбелязана от Ст. Стойков в думи като *гарга* вм. *карга* (тур. *karga*) по аналогия на *гарван*, е основно разработена от Б. Парашкевов (Парашкевов / Parashkevov 2013), вж. там и многобройни примери. Така например в статията за съществителното *зехтин* авторът обяснява появата на хиперкоректното „х“ вм. правилното „й“, срв. в тур. *zeytin* (уаѓи), под влияние на просторечното *пийтия* вм. *пихтия*, което говорещите, знаейки, че е неправилно, се опитват да коригират. Така, коригирайки неправилното *пийтия* с правилното *пихтия*, те поради хиперкоректност коригират правилното *зейтин* с неправилното *зехтин*. При това, както отбелязва и Б. Парашкевов, формата *зехтин*, макар и етимологично неоправдана, се легитимира като единствено правилна в книжовния език (Парашкевов / Parashkevov 2013: 109).

Ст. Стойков не пропуска да отбележи и хиперкоректното вмятане на „х“ в началото на думи пред гласна и сонорна съгласна „р“ и „л“: *хармаган* вм. *армаган* (в тур. *armağan*), *хизба* вм. *изба* (стб. *истъба*), *хасма* вм. *асма* (тур. *asma*), *хотивам* вм. *отивам*, *Хамерика*, *хамериканец*, *хамерикански*² вм. *Америка*, *американец*, *американски* и др., срв. *Та накупи млад Стоян сякаш в дребен хармаган* (Братя Миладинови), *Фасонка със сензор, идеална за хизба и гараж* (обява в сайта olx.bg), *Най-доброто за една ръждясала хасма* (обява в youtube.com), *Хотивам да си инвентаризирам бенките и луничките* (иронично – от сайта forum.investor.bg), *Хамерика и поп културата* (заглавие – <http://level6661.blog.bg>), *Лелей ама яко се изложиха хамериканците. Легендата за хамериканската военна мощ рухна* (<https://www.bg-mamma.com>). В изолирани случаи е налице и вмятане на „х“ пред гласна: *нахистина* вм. *наистина*, срв. *Той нахистина е огромен* (<https://offroad-bugaria.com>), *Гуня, нахистина ли си родена на датата на кралицата?* (из фейсбук). В случая вероятно става въпрос за запазване на протетичното „х“ от хиперкоректното *хистина* вм. *истина* в производното от *истина* наречие *наистина*: *Откачалката* [Красимир Иванджийски] *ли е носител на хистината?* (<https://dnes.dir.bg/comments/usa-dalg-kongres-15268248>). Интересно е да се отбележи, че и в други езици е налице хиперкоректно h-добавяне (h-adding), напр. в английски език: *halcolic* вм. *alcolic*, *ham* вм. *am*, *hend* вм. *end*, *hother* вм. *other*, *henу* вм. *anu* и др. (Gnutzmann 1995: 275). Подобно на българския, протетичното „х“ се среща предимно в думи с начален гласен звук.

Друг вид хиперкоректност е така нар. хиперфоринизъм (англ. *hyperforeignism*) – генерализация на формален, словообразователен, лексикален образец, изграден при заимстване на чужди думи, и некоректен трансфер на този образец върху други чужди и дори не само чужди думи. Хиперфоринизъм представлява например заимстваната от латински през руски език дума *докторант* вм. коректното *докторанд*, срв. в немски *Doktorand*. Авторите на *Корективния речник*

¹ За етимологията на *хвъргам* и *хвърча* вж. Ст. Младенов (Младенов / Mladenov 1941: 667).

² Има основания да се смята, че този изговор добива популярност и започва иронично да се употребява сравнително масово под влияние на песента на Тодор Колев „Как ще ги стигнем американците“, в която той преднамерено изкривява произношението с протетичното „х“ с цел имитация на циганска реч.

на чужди думи в българския език посочват, че *докторант* буквално означава ‘който обучава’, а не ‘който се обучава’. Значението ‘който се обучава’ се носи от неприетата в българския език, но единствено коректна с оглед на нейната етимология форма *докторанд* (Корективен речник / Korektiven rechnik 2012: 51). В случая неправилно е разширен продуктивният в българския език словообразователен модел, съдържащ суфикс *-ант*, с който се образуват или наготово се заимстват от чужди езици съществителни имена с деятелно, а не с пасивно значение, напр. *лаборант*, *практикант*, *проектант*, *стажант* и др.

В писмената реч като проява на хиперкоректност може да бъде определен случаят с неправилното поставяне на запетая пред *че*, когато то е в състава на сложните съюзни връзки *макар че*, *въпреки че*, *така че*, *освен че* и под. Това е проява на педантичен стремеж за спазване на пунктуационното правило, че пред съюза *че* „винаги“ се пише запетая.

Също в писмената реч се наблюдават случаи на неправилно разчленяване на една форма на два отделно написани елемента, всеки от които в други случаи представлява отделна словоформа, напр. *какво чака ме още* вм. *какво чакаме още*. Тази хиперкоректност е обусловена от фалшивата аналогия на глаголната флексия за 1 л. мн. ч. сегашно време с кратката винителна форма на личното местоимение за 1 л. ед. ч., напр. *чака ме голямо изпитание*. Писмената реч изобилства и с примери на неправилно слято вм. на правилно отделно писане между омонимни елементи, най-често частици и флексии: *Нямали да дойдеш* вм. *Няма ли да дойдеш* – също по фалшива аналогия на въпросителната частица *ли* с флексията за мн. ч. на миналото причастие *-ли*, напр. *Те нямали време*. Неотдавна в мрежата на фейсбук се сблъскахме и с разделното изписване *ней се* вм. *нейсе* поради фалшивата аналогия на елемента *се* в сравнително рядко употребяваната дума *нейсе* с възвратно-местоименната частица *се*, която, както многократно е повтаряно на уещите се, се пише винаги отделно от глаголната форма.

В посочените случаи става въпрос за погрешно разширяване на обхвата на пунктуационните и правописните правила поради тяхното абсолютизиране или, както още би могло да се формулира, това е хиперкоректност, дължаща се на прекалено приложени правила в писмената реч. Подобни примери привежда в изследването си и Клаус Гнутцман: хиперкоректно отделно изписване *be come* вм. *become* в английската писмена реч (Gnutzmann 1995: 276).

Друг често срещан случай на хиперкоректност се наблюдава при транскрипция на собствени имена от чужд език на български, като причините за това са комплексни: непознаване на правилата за транскрипция, непознаване на особеностите на българската фонологична и писмена система, прекален педантизъм да се отрази максимално точно чуждото произношение, фалшива показност, че се знае в тънкости чуждият език, и др. Известно е например, че в български съгласните [ж, ч, ш, дж] са само твърди, нямат меки корелати, поради което в писмената реч, включително при транскрипция, след тези съгласни не трябва да се пишат буквите [ю, я, ъ]. Въпреки това обаче при транскрипция на френски, немски и английски собствени имена се срещат хиперкоректни форми като *Жюл* вм. *Жул* (от фр. Jules), *Шьонефелд* вм. *Шонефелд* (от нем. Schönefeld), *Джюлия* вм. *Джулия* (от англ. Julia), напр. *Жюл Верн е от малцината автори, които винаги ще се четат с интерес от младите читатели, пък и не само от тях* (<http://www.sfbg.us/book/NKLT-CHJ-71RZ>), *От летище Шьонефелд има експресен летищен влак, който стига до Берлин за около 30 минути* (<https://www.nasamnatam.com>), *Стефани е моя племенница, която преди няколко дни стана така на мъничката Джюлия* (<http://umnobebe.com>). Подобна практика не е оправдана дори ако в съответния език между „твърдото“ и „мекото“ звукосъчетание има смислова разлика. Известна отстъпка от тук казаното представлява становището на Божил Николов, изразено в книгата *Изговор и транскрипция на чужди имена в българския език*, който допуска писане на [ю] след [ж, ч, ш] при транскрипция на френски собствени имена с цел „да се постигне по-пълно фонетическо съответствие“ (Николов / Nikolov 1974: 117). Б. Парашкевов категорично възразява срещу подобна неправомерна практика при транскрипция на немските имена (Парашкевов / Parashkevov 2015: 43 – 63). В *Новия правописен речник на българския език* изрично е отбелязано, че френските и немските палатални гласни се предават на български с буквите [o] или [y], а не с [jo] или [jy], когато се намират пред шушкавите съгласни (НПР / NPR 2002: 65). В *Официалния правописен речник* ограничението е отпаднало (ОПР / OPR 2012).

В българската граматика прояви на хиперкоректност се наблюдават по отношение на някои бездруго недостатъчно стабилни норми, норми все още в процес на (пре)устройство: употреба на

падежните форми на местоименията, особено дателните форми, употреба на „мъжколичните“ числителни имена *двама, трима* и т.н., игнориране на звателните форми на собствените съществителни, неправилна употреба на пълния член *вм.* на краткия при съществителните от мъжки род, грешки в съгласуването. Агресивната маскулинизация, наблюдавана в последно време, също може да се обясни наред с други причини с проява на хиперкоректност.

1. Да започнем с падежните форми на местоименията. Архаизацията на формата за дателен падеж на въпросителното местоимение *кому*, както и на дателните форми на образуващите се от въпросителното местоимение други местоимения – относителни, отрицателни, неопределителни и обобщителни, става повод за многобройни грешки при несполучливи опити за тяхната употреба: било от стремеж за езикова игра, за демонстрация на езикови познания, за привличане на вниманието на читателите или слушателите и под. Известно е, че формите за винителен падеж *кого, никого, някого, всякого* също са подложени на конкуренция от именителните форми. Подобни употреби, макар и несанкционирани от българската граматика, също стават повод за множество грешки, дори за неясноти.

Конкуренцията на дателните и винителните форми с именителните води до няколко типа грешки:

- (а) Употреба на именителна форма *вм.* винителна: *кой *вм.* *кого*, *който *вм.* *когото*, *никой *вм.* *никого*, а също *на кой *вм.* *на кого*, *на който *вм.* *на кого*, *на кой *вм.* *на никого* и т.н., срв.: *Защото българите не са решили кой да махнат и кой да сложат, поясни той* (vesti.bg), *Кой от вас са го поканили да четете там лекции, че сме длъжни тук да ви четем елементарните коментари?* (из форум във в. „Стандарт“), *Попитан от медията ни кой подозира, че стои зад действията срещу дарителите му, Б. обясни: „Това е една определена политическа партия“ (ПИК), За кой се имаш („Труд“), А на кой му липсва лятото?* (реклама <http://bit.ly/eSKYbg-HP>), *Няма чадър над никой* („Стандарт“), *Другото, което много ме учуди, бе как е възможно въобще българските партийци да си въобразяват, че в този момент на някой от големите играчи на световната сцена му пука за тяхното мнение и декларации („24 часа“), Това за истинския посланик ме върна много, ама много в ранна младост, когато един приятен мъж, на който превеждах със студентския си френски, ми изпрати по пощата една тава* (из форум във в. „Сега“). Речта, особено устната, изобилства с подобни грешки. Определена толерантност се проявява към предложната употреба на именителни форми *вм.* правилната предложна употреба на винителни форми. Възприема се например като допустима употребата на *на всеки, за всеки, заради някой* и под. вероятно поради помалката им дължина в сравнение с падежните *на всекиго, за всекиго* и под. Употреби като *за всекиго, на никого* и под. вече започват да се схващат като книжни, като проява на хиперкоректност. По-малко допустими са именителните *вм.* винителните форми на отрицателните, неопределителните и обобщителните местоимения от рода *всеки вм.* *всекиго, кой км.* *никого* и т.н., а най-недопустима е употребата на именителните *вм.* винителните форми на въпросителното и относителното местоимение. По принцип в този тип грешки не може да се съзре проява на хиперкоректност (освен в случая на прекомерен педантизъм, споменат по-горе). Това просто са погрешни употреби поради съвременната нестабилност на падежната местоименна система. Отношението към граматическата норма е следното: употреба на неправилна вместо на правилна форма.

В следващите два случая грешките действително са резултат от хиперкоректност, обусловена от фалшива аналогия с правилна или престижна форма. Отношението към граматическата норма е следното: употреба на въобразяема правилна форма вместо на правилна форма. Резултатът и в единия, и в другия случай е употреба на неправилна форма: в първия случай поради архаизацията на дателните форми и тенденцията за подмяна на винителната с именителната форма; във втория случай – поради трансфер на падежната дателна или винителна форма в контекст, който изисква именителна форма. Във втория случай около дателните и винителните падежни форми се създава някакъв „ореол“ на престижност и изисканост, та те започват да се употребяват съвсем погрешно.

- (б) Употреба на винителни форми *вм.* правилната употреба на именителни форми поради хиперкоректност, напр.: *Неотдавна руският президент подписа указ за нова военна стра-*

тегия, явно насочена към противопоставяне на западния алианс, **когото** той обвинява в посегателство срещу суверенитета на Русия и създаване на заплахи за националната сигурност на неговата страна (Епицентър), Румъния ни отказа електрически ток и се наложи да пуснем мощности от студения резерв. За поддържането на **когото** плащаме прескъпо („Сега“), После дойде време за вечната „нерушима и свята“ дружба със СССР, **когото** днес подиграваме (Епицентър), Стана въпрос за извършен грабеж на магазин, от **когото** са взели огромно количество цигари („24 часа“).

- (в) Плеонастична употреба на предлог *на* и дателна форма *вм.* употреба или само на дателна форма, или на предлог + винителна форма: **на кому* *вм.* само *кому* или *на кого*, **на никому* *вм.* само *никому* или *на никого* и т.н., срв. следните примери: *Тази криза на кому* беше нужна?, *попита* директорът на Сатиричния театър („Стандарт“), **На кому** бе нужно да се променя (из фейсбук), **На кому** е нужно това? (Новини), *Дай боже на никому* да не се случва, но ако стане, колкото по-ниска е скоростта, толкова по-голям е шансът само колата да пострада (Дневник), *Не дай боже на никому* да се случи това – да загубиш дете (из форум на в. „24 часа“), **На всекому** и без това е ясно колко важи докторат от СУ и колко от Европейския колеж (из форум на в. „Сега“), **На всекому** заслуженото („Труд“), **От всекому** според способностите, **на всекому** според труда (из форум във в. „Сега“). Последният пример, в който е употребен и предлог *от* + дателен падеж *вм.* *от* + винителен падеж, още по-ясно демонстрира липсата на какъвто и да е усет за падеж у съвременния българин, за когото дателната форма е петрифицирана и съвсем не е достатъчна да изрази нужното отношение.

2. Петрифицирането на мъжколичните числителни, особено на формите от две до шест, прави възможно те да се употребяват като количествени определители дори при съществителни за лица от среден и женски род или при съществителни за нелица, срв.:

- (а) мъжколични числителни при съществителни за лица от среден род: **Четирима** *млади момчета*, *отишли* *надвечер* *миналия четвъртък* *да ловят* *риба* (Стандарт), **Двама** *момчета* *бутнаха* *един човек* *в коша* (vbox7.com), *Днес в село Новачене* **двама момчета** *са се опитали да изнасят* *едно момиче* *в училище* (из фейсбук), **Трима** *непълнолетни момчета* *застават на* *подсъдимата скамейка* (dariknews.bg), *Русия вече е командвана от* **двамата джуджета** *Боря и Дима... Жалко, велика страна с история, култура* (из форум във в. „Дневник“), *Имало едно време* **двама джуджета** (<https://otkrovenia.com>). В случая е налице контаминация на граматичния род с мъжкия пол на визираните лица.
- (б) мъжколични числителни при съществителни за лица от женски род: **Двама** *бивши мутри* *случайно се срещат* (<http://joke.actualno.com/view/8729>). Хиперкоректното *двама* *вм.* *две* отново е употребено поради контаминация на граматичния род с мъжкия пол на лицата.
- (в) мъжколични числителни при съществителни за нелица: **Софийският зоопарк** *вече има* **двама нови обитателя**. *Емилио и все още безименната му приятелка са от* *редкия вид хипопотами джуджета* (Нова тв), *двайсет и двама телевизионни екипа* (БНТ). Налице е генерализация на формата *двама*, позволяваща употребата ѝ в подобни контексти поради въображаема правилност на формата и педантичен стремеж да се спази граматическата норма. В един свой доклад Х. Ро Хауге разсъждава върху употребата на словосъчетания от типа *двама котараци*, *двама уникални британски котараци*, *двама мои мъжки котараци*. Той отдава възможността за тези употреби, които не са метафори, на по-силна емпатия на говорещите към този домашен любимец (Ро Хауге / Ro Nauge 2016: 115 – 121).

Възможността за референция на лица със съществителни от среден и женски род и на нелица с мъжколични числителни е сериозно доказателство за разклащането на граматическата опозиция по лице – нелице в съвременната българска реч. Тази опозиция, както е известно, намира формален израз в следните случаи: (1) при употреба на съществителните от мъжки род в множествено число за означаване на определено (точно и приблизително) количество – *сто*, *колко*, *няколко бегачи* (лица), но *сто*, *колко*, *няколко бегача* (нелица, вид велосипеди); (2) в системата на мъжколичните квантификатори (от 2 нагоре) при съществителни от мъжки род в множествено число – *двама бегачи* (лица), но *два бегача* (нелица); (3) при членуване на съществителните от

мъжки род за лица и нелица, образувани с наставката *-ар* или имащи завършък на *-ар* – *рибарят*, *рибаря* (лице), но *рибарът*, *рибара* (нелице). В (1) и (3) противопоставянето по лице – нелице поначало има изкуствено наложен в граматиката на книжовния език прескриптивен характер; в (2), както е видно и по-надолу, граматическата опозиция по мъжколичност – немъжколичност постепенно започва да се трансформира в семантична опозиция по мъжки – немъжки пол. За илюстрация ще приведем част от една дискусия във фейсбук от 2 декември 2016 г., в която вземат участие предимно лингвисти:

О. С. Вчера превеждахме с Катя от полонистите и ни изскочи едно нещо: 1) три домашни любимеца; 2) три домашни любимци. Какво мислите по въпроса?

N. S. Избирам отговор 2.

О. С. Притесни ме числото.

N. S. Мен пък формата *любимеца*.

N. S. Не! Ревизирам си отговора! Но това показва колко е разколебана нормата и колко е условно любимците като хора ли третираме, или не.

P. N. Ако заместиш думата *любимец* с *котарак* например, мисля, че ще ти е по-лесно да усетиш коя е вярната форма, когато се колебаеш.

N. S. Ами проблемът е точно в думата. Защото тя назовава и животно, но и човек. Затова има силни колебания.

P. N. Ако назовава лица, числителното ще е *трима*, а не *три*.

N. S. Така е. Но категорията бройна форма все повече се разколебава.

B. K. Любимци.

A. C. Ами тогава да е „трима домашни любимци“, ако ще ги третираме като хора. Не знам какво казва нормата, но аз, ако имах домашни любимци, щях да ги възприемам така. Куче, котка и костенурка например – трима любимци.

О. С. Не като хора, а като лица от мъжки пол. Това гласи правилото. Страшна работа за бедните чужденци са тия бройни и мъжколични форми.

A. C. Ами „лица от мъжки пол“ са хора. Котараките не са. Дори да са от мъжки пол.

О. С. Да, точно затова не може да е *трима*, защото то е за лица от мъжки пол.

A. C. Макар че бих казала „три котарака“.

B. A. Любимци.

О. С. Слагам край на дискусията и обявявам за правилен отговора „три домашни любимеца“ до следващите промени в Правописа през 2045 година!

P. N. Това е верният отговор, когато става въпрос за животни и т.н., но ако имаше съпруг и двама синове и говореше за тях, че са твоите домашни любимци, вярната форма щеше да е *трима* домашни любимци.

При антропологизацията мъжколичните числителни биха могли да се употребяват и като определители на съществителни за животни или предмети. Нещо подобно се среща в едно кратко стихотворение на Миряна Башева (Сега):

Изгрял е ден, какъвто рядко има –
невероятно слънчев и зелен...
Седим си с него двама най-интимно –
денят и аз. Па нека ни е зле!
Седим си тъй, почти додето мръкне
и стане време той да си върви.
След него с писък литват
двама щъркели.
Подире им със двойно силен вик
подскачат до небето разни жаби
и скакалци. Свещена простота!...

Метафората *двама щъркели* вм. *два щъркела* е позволена стилистична употреба, за каквато пише и М. Янакиев по повод на нарушаването на граматическите норми от Елин Пелин:

Ако вие започнете да четете голям български поет, който е майстор в изкуството да пише добре, като Елин Пелин, вие ще видите, че в него не всичко върви точно така, както го иска граматиката. Елин Пелин се отклонява от граматическите норми, нарушава ги. Но това не значи, че той не ги знае. Той знае граматическите норми и умишлено ги нарушава, за да постигне един или друг стилистичен ефект. Понеже Елин Пелин е писател-художник, творец, ние казваме, че неговите произведения са написани с художествено майсторство. Това художествено майсторство е преди всичко стилистично майсторство, добро познаване на езика ни. (Янакиев / Yanakiev 1956: 8).

3. Генерализация на „общата“ вм. употреба на звателната форма в обръщения със съществителни собствени имена за лица.

Както е известно, необратими са тенденциите към ограничаване и пренебрегване на звателните форми за сметка на „общите“ форми. Те се дължат преди всичко на прагматични фактори: от хиперкоректност за по-престижни и официални се смятат „общите“ форми, а за по-малко престижни или твърде интимни и „домашни“ (битово-разговорни) – звателните, т.е. предпочитанията към единия или другия тип форми се поставят в зависимост от типа реч, сферата на общуване, даденостите на речевата ситуация, комуникативната стратегия на говорещия и под. Това вече се отнася не само за форми при съществителни собствени за лица от женски пол (*Марийо, Маргарито, Елено*), но и за звателните форми при собствените мъжки имена, напр. *Аз Ви благодаря, Пламен* (вм. *Пламене*) (БНР). При обръщение се отдава предпочитание на съкратени и умалителни имена, за да се избегне употребата на звателна форма: *Боби, Пепи, Мери, Мими* и под. Звателната форма остава активно употребима само при нарицателните съществителни от мъжки и женски род и при съществителни собствени за нелица от мъжки и женски род: *господине, госпожо, майко, бабо, лудетино, прахоснице* (нарицателни съществителни за лица), *родино, земя* (нарицателни съществителни за нелица), *Българийо, Дунав* (собствени съществителни за нелица) и мн. др. В комуникативния акт обръщението към събеседника е ясно от даденостите на самата ситуация, затова става излишно допълнителното му маркиране със специалната звателна форма. Не стоят така нещата при нарицателните съществителни за нелица и при собствените съществителни за нелица, където обръщението метафори са резултат от антропологизация и не могат да бъдат ситуативно обусловени. Обръщението се сигнализира само граматически чрез звателната форма.

4. Неправилна употреба на пълния вм. на краткия член при съществителните от мъжки род (или в именни групи със съществително от мъжки род).

Многобройни са грешките при употребата на двата варианта на определителния член при съществителните от мъжки род в ед. ч. Известни са и лингвистичните дискусии относно статуса на това синтактично правило, както и становищата „за“ и „против“ запазването му. По-голямата част от българските лингвисти, които са против правилото, привеждат като аргумент широко разпространената практика да се предпочита употребата на краткия определителен член не само в устната, но и в писмената реч. Обратният случай – неправилна употреба на пълния вм. на краткия член, може да се третира както като грешка поради недостатъчно овладяно правило, така и поради хиперкоректност. Тази употреба отново е обусловена от фалшива аналогия с „престижния“ пълен определителен член, срв. *Ето го избягалият затворник* (Епицентър), *Аз профилът го имам*. Въпросът е дали искам да го употребя точно в такава кампания (устна реч, Нова тв), *На 6 януари 2020 г. се навършват 172 години от рождението на големият и безсмъртен национален български герой, поет и революционер Христо Ботев* (из фейсбук).

5. Грешки в съгласуването и при корелация поради хиперкоректност. Като хиперкоректност ще разгледаме два случая:

- (а) Поставяне на определяемото съществително в множествено число при наличие на две или повече еднородни определения, изразени с относителни прилагателни имена, срв.: *От немския съюз за технически контрол на автомобилите ежегодно публикуват рейтинг за надеждността на управляваните автомобили, които официално се продават на германския и европейския пазари* (vesti.bg), *Подготвяме и нашия първи годишен сборник на български*

и на английски езици (Офнюз). Известно е, че книжовното правило изисква определяемостта съществително да бъде в ед. ч. (вж. в ОПР / OPR 2012, правило 24.2). Освен незнание на правилото, а също и влияние от руски и английски език, където съгласуването е логическо, а не граматическо, тук може основателно да се съзря проява на хиперкоректност, обусловена от педантичния стремеж да се отрази множествеността на обектите.

- (б) Налице са примери на употреба на местоименни форми от женски род, анафорично употребени за изразяване на кореференция със съществителни от женски род от предходния контекст, което е граматически хиперкоректно, срв.: **Камата** се съгласи да стане техен гарант при условие, че са безкористни и няма да опетнят името му. Студентите **й** обещаха, че ще се борят срещу всички политици, които са лъгали гражданите (Вести), **Звездата** от „Войната на таралежите“ [...] се срещна вчера с общия работник Виктор. **На нея** Виктор е връчил ключа за жилището, което се намира срещу градинката на НДК (Блиц). Особеното тук е, че със съществителните от женски род се реферира към лица мъже, поради което заместването им с местоименни форми в женски род е изключително неуместно. Впрочем в първия пример е налице и семантично изразена анафора с помощта на местоимението от м. и ср. р. му. Ето един случай за семантично, а не граматично съгласуване: **Свалиха дете** от автобус, защото **нямал** (вм. *нямало*) **точно пари** (Вести). За разлика от горните примери, където е нарушена прагматичната правилност, тук е нарушена граматичната правилност.

Като обобщение може да се каже, че причините за граматическата хиперкоректност най-общо са три: фалшива аналогия с правилна или престижна форма, свръхгенерализация на определени правила и норми и педантичен стремеж за прилагане на граматическите правила. В много случаи тези три причини, особено първата и втората, действат комбинирани. Първата и втората причина водят до неправилна употреба на словоформи, макар стремежът да е точно обратен; при третата причина резултатът невинно е погрешна употреба. Както може да се заключи, прояви на хиперкоректност се наблюдават най-вече в зоната на недостатъчно закрепени съвременни граматически норми поради интензивно протичащите развойни тенденции в езика. Ето защо проявите на хиперкоректност могат да послужат като тест за определяне на посоката в развитието на съвременните граматически норми.

Цитирана литература / References

- Колева-Златева 1996: Колева-Златева, Ж. Към въпроса за свръхрегулацията в детската реч. – В: *Научни трудове на Висшето военно общовоисково училище – гр. Велико Търново*, кн. 46. Филологии. Велико Търново, с. 145 – 152. (Koleva-Zlateva 1996: Koleva-Zlateva, Zh. Kam vaprosa za svrahregulatsiyata v detskata rech. – In: *Nauchni trudove na Vissheto voenno obshtovoyaskovo uchilishte – gr. Veliko Tarnovo*, kn. 46. Filologii. Veliko Tarnovo, pp. 145 – 152.)
- Корективен речник 2012: *Корективен речник на чужди думи в българския език*. Съст. М. Костова, Б. Парашкевов, М. Славова, Н. Георгиева, М. Димитрова. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. (Korektivnen rechnik 2012: *Korektivnen rechnik na chuzhdi dumi v balgarskiya ezik*. Sast. M. Kostova, B. Parashkevov, M. Slavova, N. Georgieva, M. Dimitrova. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”.)
- Коспартова 1969: Коспартова, М. Особености на детския говор. – В: *Български език*, № 6, с. 532 – 545. (Kospartova 1969: Kospartova, M. Osobenosti na detskiya govor. – In: *Balgarski ezik*, № 6, pp. 532 – 545.)
- Младенов 1941: Младенов, Ст. *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език*. София: Хр. Г. Данов. (Mladenov 1941: Mladenov, St. *Etimologicheski i pravopisen rechnik na balgarskiya knizhoven ezik*. Sofia: Hr. G. Danov.)
- Николов 1974: Николов, Б. Френски имена. – В: *Изговор и транскрипция на чужди имена в българския език*. Съст. Л. Андрейчин и М. Вългенов. София: Наука и изкуство, с. 115 – 131. (Nikolov 1974: Nikolov, B. Frenski imena. – In: *Izgovor i transkriptsiya na chuzhdi imena v balgarskiya ezik*. Sast. L. Andreychin i M. Vaglenov. Sofia: Nauka i izkustvo, pp. 115 – 131.)
- НПР 2002: *Нов правописен речник на българския език*. В. Станков (отг. ред.). София: Хейзъл. (NPR 2002: *Nov pravopisen rechnik na balgarskiya ezik*. V. Stankov (otg. red.). Sofia: Heyzal.)
- ОПР 2012: *Официален правописен речник на българския език*. София: Просвета. (OPR 2012: *Ofitsialen pravopisen rechnik na balgarskiya ezik*. Sofia: Prosveta.)

- Парашкевов 2013: Парашкевов, Б. *Народни етимологии. Думи и имена с вторична семантична и морфологична мотивация*. София: Изток-Запад. (Parashkevov 2013: Parashkevov, B. *Narodni etimologii. Dumi i imena s vtorichna semantichna i morfologichna motivatsiya*. Sofia: Iztok-Zapad.)
- Парашкевов 2015: Парашкевов, Б. *Българска транскрипция на немски имена*. София: Изток-Запад. (Parashkevov 2015: Parashkevov, B. *Balgarska transkriptsiya na nemski imena*. Sofia: Iztok-Zapad.)
- Ро Хауге 2016: Ро Хауге, Х. Домашните любимци и мъжколичните числителни. – В: *Проблеми на устната комуникация*. 10. Част 1. Десета международна научна конференция, 7 – 8 ноември 2014, В. Търново. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, с. 115 – 121. (Ro Hauge 2016: Ro Hauge, H. Domashnite lyubimtsi i mazhkolichnite chislitelni. – In: *Problemi na ustnata komunikatsiya*. 10. Chast 1. Deseta mezhdunarodna nauchna konferentsiya, 7 – 8 noemvri 2014, V. Tarnovo. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo “Sv. sv. Kiril i Metodiy”, pp. 115 – 121.)
- Стойков 1966: Стойков, Ст. *Увод във фонетиката на българския език*. София: Наука и изкуство. (Stoykov 1966: Stoykov, St. *Uvod vav fonetikata na balgarskiya ezik*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- Янакиев 1956: Янакиев, М. Какво е това стилистика? – В: *Вечерни новини*, № 4, с. 8 – 11. (Yanakiyev 1956: Yanakiyev, M. Kakvo e tova stilistika? – In: *Vecherni novini*, № 4, pp. 8 – 11.)
- Gnutzmann 1995: Gnutzmann, C. Sprachbewußtsein (“Language Awareness”) und integrativer Grammatikunterricht. – In: Gnutzmann, Claus, Frank G. Königs (Hrsg.). *Perspektiven des Grammatikunterrichts*. Tübingen: Narr, pp. 267 – 284.
- Labov 1966: Labov, W. Hypercorrection by the Lower Middle Class as a Factor in Linguistic Change. – In: *Sociolinguistics: Proceedings of the UCLA Sociolinguistics Conference, 1964*. William Bright, ed. The Hague: Mouton, pp. 84 – 113.

GRAMMATICAL NORMS AND CASES OF HYPERCORRECTION IN BULGARIAN

Stoyan Burov

St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo

stobur@abv.bg

Abstract: The paper discusses cases of hypercorrection in relation to certain norms in Bulgarian, which are not completely fixed: incorrect use of pronominal case forms, masculine numerals, numerical plural of the nouns, vocative forms of proper nouns, the two types of definite articles with masculine nouns, etc. Two main reasons for the phenomenon of grammatical hypercorrection are highlighted in the paper: false analogy with correct or prestigious forms and overgeneralization of certain rules and norms. The cases of hypercorrection might serve as a test to define the tendencies in the development of modern Bulgarian grammar.

Keywords: *hypercorrection, grammatical norms, false analogy, overgeneralization, tendencies in the development of grammar*

Stoyan Burov
15-A Ilarion Dragostinov Str.
Veliko Tarnovo 5008
Bulgaria

ЛЕКСИКАЛНО-ГРАМАТИЧНА ОМОНИМИЯ И ГРАМАТИКАЛИЗАЦИЯ ПРИ НЕИЗМЕНЯЕМИТЕ ДУМИ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК – НАСОКИ И РЕЗУЛТАТИ

Максим Стаменов

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“,
Българската академия на науките

maxstam@bas.bg

Резюме: В предлаганата публикация лексикално-граматичната омонимия е разгледана през призмата на начините на класификация на части на речта и тяхната служба при оформяне на структурата на изречението и изказването. От тази гледна точка тя се оказва не едномерно асиметрично детерминиран феномен, както това изглежда от съвременните модели на граматикализацията в теоретичното езикознание, а явление, което е многомерно мотивирано откъм съдържание и форма. Неговата същност и функции подлежат на адекватно моделиране по следните три линии: (1) с оглед на атрибуция като самостоятелна спрямо служебна част на речта, като преходно и свързващо звено между тях с оглед на своето значение и форма се оказва на първо място наречието; (2) според ориентацията си в посока на синтетизъм (морфологическа ориентация) или аналитизъм (синтактична ориентация) на езиковата система, т.е. резултат в облика на афикси спрямо частици, и (3) според приноса на думите, които са претърпели граматикализация, за разгръщане на граматичната структура на изречението (служебни частици, афикси, съюзи) спрямо маркиране на дискурсивна функция в изказването (междуметия, обръщения, някои сложни съюзи, експресивни частици).

Ключови думи: *части на речта, лексикално-граматична омонимия, граматикализация, структура на изречението, дискурсивна функция*

1. Увод

Добре известна от традиционната дескриптивна граматика е т. нар. граматична класификация на думите. Според три делитбени критерия в нея се разграничават следните типове:

- Първият е на семантично-граматична основа с оглед на споделено тяхно „общо категориално понятийно значение“ (Грамматика / Gramatika 1983: 39) в българския език се разграничават десет части на речта – съществителни, прилагателни, числителни, местоимения, глаголи, наречия, предлози, съюзи, междуметия и частици.¹
- От морфологична гледна точка споменатите части на речта могат да бъдат противопоставени с оглед на възможността да сменят формата си с помощта на формообразуващи морфеми. Така разграничаваме изменяеми и неизменяеми думи. Към последните отнасяме наречията, предлозите, съюзите, междуметията и частиците.
- Според класификацията на частите на речта на синтактична (функционална) основа говорим за самостоятелни и несамостоятелни (служебни) думи. Като самостоятелни се дефинират тези, които могат да функционират самостоятелно като членове (части) на изречението. Служебни са тези, които не могат да заемат позиции като такива членове. Несамостоятелни (служебни) думи са предлозите, съюзите и частиците, а междуметията поначало не влизат в състава на изречението като негов член (Грамматика / Gramatika 1983: 39 – 41).

¹ Подходящо е да се отбележи, че „общото категориално понятийно значение“ в случая с езиковоспецифичното се отклонява от това на формалнологическа основа, макар от начина на формулировка да изглежда, че отправя към последното. Впечатляващо е доколко категоризацията според части на речта в естествения език се разминава с категориалните значения, които са налице във формалната логика, що се отнася до структурата на пропозицията, тъй както тя се състои от променливи, оператори, функционални символи, предикативни (или релационни) символи, квантификатори и пропозиционални константи. Тази номенклатура е съотносима само отчасти с класификацията по части на речта и респективно с функциите им в структурата на изречението.

С оглед на трите посочени начина на класификация на думите от речниковия състав на езика става очевидно, че има съотносимост между частите на речта, които са неизменяеми от морфологична гледна точка и несамостоятелни (служебни) от синтактична гледна точка (поне що се отнася до българския език). Също така е налице корелация, макар и не перфектна, между способността на дадени класове думи да функционират самостоятелно и да не притежават референциална функция. Разминаване в случая констатираме най-вече при наречията – те са неизменяеми на морфологична основа, но са самостоятелни. В този смисъл те могат да бъдат отнесени и да послужат за свързващо звено между самостоятелните и служебните думи.²

Основен проблем за споменатите начини на класификация е обстоятелството, че една и съща дума не само че може да бъде многозначна, но и че различните нейни значения могат да се реализират като различни части на речта. В такива случаи говорим за *граматична многозначност*, а в определена част от тях и за омонимия, мотивирана на граматична (или лексикално-граматична) основа. Тази възможност е отбелязана от К. Чолакова (Чолакова / Cholakova 1959: 71), когато тя разграничава омонимията в граматично отношение спрямо омонимията на семантична основа. Пример за наличие на първата в българския език е отношението между прилагателни и наречия, както това е за *градски* в *градски живот* спрямо *облича се градски*. Според К. Чолакова за възникването на омонимия между многозначни думи могат да допринесат понякога и промените, настъпили в граматичните им функции. Те от своя страна могат да доведат до преминаването им от една част на речта в друга. Ако при подобно преминаване настъпят резки промени в смисловото съдържание на дадена дума и ако новото значение, проявило се с оглед на новите синтактични функции, загуби връзка с основното значение, възниква нова лексикална единица, която е омоним на изходната. Особено често такъв преход се наблюдава при служебните думи и местоименните наречия. Например от частицата *да* са се развили три омонима (Чолакова / Cholakova 1959: 89 – 90). При прехода на някои местоименни наречия (като *дето*) и местоимения в категорията на служебните думи, най-често в категорията на съюзите, също може да се наблюдава развитие на омонимия. Така от десемантизацията на кратката форма на дат. пад. *ми*, употребена като *dativus ethicus*, възниква частицата *ми*, която притежава функцията да придава по-голяма изразителност на речта. *Ти* в ролята на частица смислово и функционално се е откъснала от местоимението *ти* и служи за усилване, подчертаване, напр. *Ония **ти** черни очи, умни... светят* (Вазов, Пъстър свят, 23). Чолакова обаче изрично подчертава, че при прехода на някоя дума от една част на речта в друга омонимия може да се развие само тогава, когато диференциацията във функциите на една многозначна дума е съпроводена от пълна диференциация на значенията им (Чолакова / Cholakova 1959: 91 – 92). Остатъчен проблем при ориентацията, възприета от авторката, е какво значи да се запази значението на дума, която се преосмисля от самостоятелна в служебна част на речта.

Интересно е да се отбележи, че проблемът, маркиран от К. Чолакова, по-нататък не намира развитие и обсъждане в литературата на български и за български (срв. Любенова / Lyubenova 2001; Радева / Radeva 2007). Изключение е кратката статия на Сп. Злачева-Кондрашова (Злачева-Кондрашова / Zlacheva-Kondrashova 2007), но при нея има проблеми с атрибуцията според части на речта на обсъжданите служебни думи. П. Пашов (Пашов / Pashov 1978: 41) говори за граматични омоформи, които идентифицира като „омофонни форми на една дума с различно граматическо значение, но с еднакво лексикално значение“. И в този случай обаче не става въпрос за граматична омонимия на базата на различна атрибуция според части на речта, а за форми на една и съща дума от типа на *ора*, което би могло да бъде или 1 л. ед. ч. сег. вр., или 2 л. ед. ч. мин. св. вр. и т.н. (Пашов / Pashov 1978: 56). Т. Балкански (Балкански / Balkanski 1979: 338), когато говори за „лексикограматически омоними“, споменава като пример *бъз* като „същ. храст или ниско дърво с перести листа“ и като „междум. за наподобяване на звук, издаван от едро насекомо“. М. Парзулова (Парзулова / Parzulova 2003: 12) в рамките на своето обсъждане на видовете омоними споменава за наличието на „лексикалнограматични омоединици от различни части на речта“, като *ба* във функцията на частица и на

² В предлаганата статия предпочитаме употребата на неизменяеми думи спрямо служебни именно поради двойствения статус на наречието, което е самостоятелна дума, но най-вече подлежи на граматикализация от всички части на речта, които се идентифицират като такива. За примери в това отношение на базата на езикови контакти вж. Стаменов / Stamenov 2020.

междуметие. Тя също цитира класификация на руския езиковед Г. И. Рихтер, в която специално се изтъква наличието на омоними, които принадлежат към различни части на речта (пак там, с. 20). По-нататък обаче тя посвещава монографията си ексклузивно на семантичните омоними.

Испас и Молдован (Испас, Молдован / Ispas, Moldovan 1979) в своя обзорна статия за класификациите на омонимията и омонимите никъде не засягат въпроса за граматичните омоними дори и да изреждат не по-малко от 17 различни критерия за тяхното разграничаване от страна на автори, които са се занимавали с проблема в световното езикознание. Като такива критерии те посочват (1) логико-семантичния; (2) психолингвистичния и (3) (различни) лингвистични. При последния са налице общо 15 възможни подкритерия (вж. Испас, Молдован / Ispas, Moldovan 1979: 35), но нито един от тях не се отнася до възможностите за разгръщане на омонимия на базата на принадлежност към различни части на речта на номинално една и съща звуково и/или графично дума.

В наличната литература е налице и т.нар. морфологичен подход към омонимията (за разлика от стандартния лексикологичен). Според този подход морфологична омонимия е налице, когато акцент се поставя върху омонимите от граматическата парадигма на една лексема. В такива случаи става въпрос за „хомолексемна морфологична омонимия“ (Алексова / Aleksova 2005: 441). Съпоставима по своята ориентация е и дисертацията на С. Кънчева (Кънчева / Kancheva 2015), която се занимава с проблемите на морфологичната многозначност. И тук проблематиката на граматичната омонимия с оглед категоризацията според части на речта не намира място, макар този въпрос да се проблематизира още от римския ретор Квинтилиан (вж. Uría 2017).

2. Два примера за дистрибуция на многозначност и омонимия при неизменяеми думи в българския език

В езика могат да се разгърнат сложни комбинации на многозначност и омонимия от граматична и семантична гледна точка. Измежду случаите, на които К. Чолакова (Чолакова / Cholakova 1959) обръща внимание, са тези с наречието съюз *дето* и с частицата съюз *да*. Тук ще следвам тяхното разгърнато описание в *Речника на българския език* (РБЕ / RBE (1977 – 2015)), като съм премахнал илюстративния езиков материал:

*дѐто*¹, (изкуствено правописно) *гдѐто* и (съкр., диал.) *дет нареч.-съюз. и относ. местоим.-съюз. Разг.*

I. Нареч.-съюз. 1. Въвежда подчинено обстоятелствено изречение за място, което пояснява сказуемото или обстоятелственото пояснение в главното изречение; където. • В конструкция *Д е т о (г д е т о)...*, *т а м и...* (с променлива част числителни имена). За означаване на някаква несъществуваща разлика при дадена ситуация. 2. Въвежда подчинено определително изречение, в което изпълнява служба на обстоятелствено пояснение за място; в (на) който, де, където.

II. Относ. местоим.-съюз. 1. Въвежда подчинено определително изречение, в което замества определяемата дума от главното и изпълнява ролята на подлог или допълнение; който. // Въвежда подчинено определително изречение с отсянка на подчинено обстоятелствено за отстъпване, в което се изтъква, подчертава такъв признак на субекта в главното изречение, който е в противоречие с цялото съдържание на главното изречение; който. 2. Въвежда подчинено определително изречение, обикн. с вметнат или присъединителен характер, което се отнася към цялото главно изречение; което. 3. Въвежда подчинено сказуемно-определително изречение; който. ♦ *Дето и да е (било)*. Навсякъде, безразлично къде, независимо къде.

*дѐто*², (изкуствено правописно) *гдѐто* и (съкр., диал.) *дет съюз. Разг.* 1. Въвежда подчинено допълнително изречение след глаголи като: *р а з б и р а м*, *в и ж д а м*, *з н а я*, *г л е д а м* и др.; че. 2. Въвежда подчинено допълнително изречение с функция на непряко допълнение и обикн. с отсянка на причинност след глаголи или изрази, изискващи непряко допълнение; че. 3. Въвежда подчинено подложно изречение, понякога с отсянка на причинност, след безлични глаголи или безлични изрази; че. 4. Въвежда подчинено определително изречение; че. а) След същ. като *ф а к т*, *о б с т о я т е л с т в о* и др. 5. Въвежда подчинено обстоятелствено изречение за изключване; вместо да, наместо да. 6. *Рядко*. Въвежда подчинено обстоятелствено изречение за

степен, с отсянка на подчинено обстоятелствено за следствие; че. 7. Въвежда вметнати изречения като: *дето има една дума, дето е думата, дето казват (викат) и под.* За означаване, че в главното изречение се цитират чужди думи или някаква общоизвестна мисъл. ◇ **Дето (гдето) <и> да сложен съюз.** Въвежда подчинено обстоятелствено изречение за място с отсянка на подчинено обстоятелствено за отстъпване; където и да. **Дето ще <да се> рече; дето ще <да се> каже.** *Остар.* Значи, следователно, тоест. **Освен дето сложен съюз.** За изключване. а) При положително главно изречение – въвежда подчинено изречение, означаващо действие, към което се прибавя действието на главното; освен че. б) При главно изречение с отрицание – въвежда подчинено изречение, в което се посочва единственото ограничение на отрицанието в главното; освен че. **Само дето (гдето) сложен съюз.** Въвежда самостоятелно изречение, което се противопоставя на предходното при означаване: а) на единствено ограничение на съдържанието на предходното изречение. б) на неоправдано, безсмислено, неоснователно действие с оглед на обстоятелствата, изяснени в предходното изречение.

Хибридният характер на *дето* проличава от самия начин на неговата категоризация на граматична основа – като съюз, наречие съюз и относително местоимение съюз. Допълнително при използването си като съюз думата служи за формирането на производни сложни съюзи най-вече с оглед на определена дискурсивна функция. Например *само дето* въвежда самостоятелно изречение, което се противопоставя на предходното, при положение че двете са добре оформени на граматична основа независимо едно от друго.

Още по-сложен е случаят с несамостоятелната дума *да*, на която се приписва статусът на частица, съюз, а така също на съставна част на сложен съюз или частица, на сложни глаголни форми или на съставно сказуемо:

да¹ частица. 1. При отговор: а) За означаване на потвърждение или съгласие с думите на събеседника. б) Удвоено *д а, д а* (понякога утроено *д а, д а, д а*) – за усиляване на потвърждението. • Заедно с частицата *е* – за наблягане, подчертаване на съгласието или потвърждението; наистина, вярно, така *е*. в) Удължено *д а-а* или *м д а* и др. – при потвърждение или съгласие, съпроводено с някакво изживяване, размишление, колебание. г) За означаване на непълно потвърждение, ограничено от някакво възражение, изразено със следващото изречение. 2. Обикн. при повтаряне на предходно изречение или части от него: а) За наблягане върху някакъв факт или твърдение, изказани в предходното изречение; действително, наистина, разбира се. б) За потвърждаване и наблягане на факт, за който лицето, което говори, си спомня или се досеща. • След междум. *а х, а*. 3. *Разг.* Като отговор: а) При повикване за означаване, че повиканото лице очаква да чуе какво се иска от него. б) При почукване на врата за разрешаване да се влезе (понякога удвоено *д а, д а*). 4. *Рядко.* При въпроси, които изразяват изненада, учудване, недоумение, на които се очаква утвърдителен отговор; нима, така ли. 5. *Рядко.* При повторена част от предходното изречение като отговор, с който се изразява възражение или несъгласие с думите на събеседника (обикн. удвоено *д а, д а*). 6. Като съставна част в сложни неопределителни местоимения и местоименни наречия като: *к а к ъ в д а е, к о й д а е, к а к д а е, к ъ д е д а е* и под. 7. Като *същ. ср.* Потвърждение на нещо, съгласие за нещо. ◇ **Да, ама (обаче) не.** *Разг.* За подчертаване, че определено действие, събитие, което се очаква или е много вероятно да се случи, в крайна сметка няма да стане, няма да се случи.

да² частица.

I. В самостоятелни подбудителни, въпросителни и подбудително-възклицателни изречения. 1. За изразяване на заповед, забрана. 2. За изразяване на подбуда, подкана да се извърши действие. • В съчет. с *х а й д е д а, х а й д а, я д а*. 3. За изразяване на желание, пожелание за осъществяване на някакво действие; нека. • В благословии и клетви. • *Нар.-поет.* Обикн. *в ж а л и д а ж а л и м, черен да почернее, бягайте да бягаме* и под. 4. За изразяване на молба, извинение. 5. За изразяване на възражение, недоволство, укор, негодувание или закана. 6. За изразяване на недоумение, учудване, изненада, че нещо се извършва, че изобщо е било възможно да се извърши. 7. При въпроси – за изразяване на съмнение, несигурност, неувереност или колебание за нещо; дали. 8. За изразяване на задоволство, възхищение или възторг.

II. За образуване сложни глаголни форми. **1.** За повелително наклонение в 1, 2, 3, 4 и 5 знач. **2.** За бъдеще време (бъдеще в миналото, бъдеще предварително в миналото, отрицателно бъдеще, бъдещите времена в преизказно наклонение). • *Остар.* и *диал.* ♦ **Да би сложна частица.** *Диал.* Дано. **Да не би да сложна частица.** Във въпрос. изречение за изразяване на предположение, възможност или опасение. **Нека да сложна частица.** За образуване на сложни форми за пов. накл. при подчертано изразяване на заповед, подкана, желание, молба.

*да*³ съюз.

A. Подчинителен.

I. Въвежда подчинено допълнително изречение. **1.** След глаголи, които означават: **а)** Желание, заповед, забрана, като: и с к а м, с т р е м я с е, с т а р а я с е, р а з р е ш а в а м, з а п о в я д в а м, з а б р а н я в а м и др. **б)** Възприемане, чувство, като в и ж д а м, ч у в а м, б о я с е и др. **в)** Намерение, мислене, като: м и с л я, с м я т а м, р е ш а в а м, ч у д я с е, з а б р а в я м и др. **г)** Съобщаване, като: к а з в а м, в и к а м, с ъ о б щ а в а м, п о с о ч в а м и др. • **О т д а** (*остар.*). **2.** След някои прилагателни, които обикн. означават готовност, годност за нещо или задължение, като: г о т о в, д о с т о е н, с п о с о б е н, с к л о н е н, д л ѝ ж е н и др.

II. Въвежда подчинено подложно изречение след безлични глаголи или безлични изрази, като: с л у ч в а с е, в ъ з м о ж н о е, д о б р е е, п р и я т н о е, м ѝ ч н о е, н у ж н о е и др. под.

III. Въвежда подчинено сказуемно-определително изречение. **1.** Към подлога. **2.** Към допълнението.

IV. Въвежда подчинено определително изречение. **1.** След съществителни, които обикн. означават: **а)** Желание, заповед, забрана, като: ж е л а н и е, з а п о в е д, у с и л и е, з а д а ч а, з а б р а н а и др. **б)** Чувство или необходимост, като: с р а м, с т р а х, с т р а с т и под. или н у ж д а и др. **в)** Мислене, възнамеряване и под., като: м и с ъ л, н а м е р е н и е, о с н о в а н и е и др. **г)** Съобщаване, като: в е с т, с ъ о б щ е н и е и др. **2.** След показателно местоимение.

V. Въвежда подчинени обстоятелствени изречения. **1.** Целно – за посочване с каква цел се извършва действието в главното изречение; за да, с цел да, та да. **2.** Условно – за посочване условието, при което би се извършило действието в главното изречение: **а)** При реално или възможно условие; ако, щом като, в случай че. **б)** При предполагаемо условие, противоположно на действителността; ако, в случай че, при положение че. **3.** Отстъпително – за посочване, че действието на главното изречение се осъществява въпреки действието на подчиненото изречение; ако и да, макар и да, въпреки че. **4.** Следствено – за посочване, че действието на подчиненото изречение е следствие от действието на главното изречение; вследствие на което, та да, че да. **5.** Причинно – за посочване причината, поради която става действието в главното изречение.

VI. В съставно сказуемо след глаголи като: м о г а, т р я б в а, з а п о ч в а м, п р о д ъ л ж а в а м, п р е с т а в а м и под.

Б. Съчинителен. *Диал.* Свързва части на изречението или прости изречения в едно сложно съчинено изречение; и, та, па.

♦ **Ако да сложен съюз.** Въвежда подчинено обстоятелствено изречение за условие — при реално, възможно или противоположно на действителността условие; ако, при условие че. **Ако и да; ако ще би да; ако ще да; дори (и) да; даже (и) да; и да; макар (и) да** *сложни съюзи.* Въвеждат подчинено обстоятелствено изречение за отстъпване; при все че, въпреки че, макар че. **Без да сложен съюз.** Въвежда подчинено обстоятелствено изречение за начин при означаване отсъствие на някакво действие. **Вместо да сложен съюз.** **а)** Въвежда подчинено обстоятелствено изречение за изключване, което изразява, че някакво възможно и очаквано действие се заменя с друго, посочено в главното изречение. **б)** Обикн. при сравнителна степен в главното изречение – въвежда подчинено обстоятелствено изречение при изразяване на някаква възможност, пред която се предпочита друга, изразена в главното изречение; отколкото. **Да не би да сложен съюз.** Въвежда подчинено обстоятелствено изречение за цел и причина. **За да сложен съюз.** Въвежда подчинено обстоятелствено изречение за цел; с цел да, та да, да. **Като да сложен съюз.** Въвежда подчинено обстоятелствено изречение за сравнение при означаване на предположение, несигурност; като че, като че ли. **Освен да сложен съюз.** Въвежда подчинено обстоятелствено изречение за изключ-

ване, което показва, че съществува или е възможно само действието на подчиненото изречение. **Преди да сложен съюз.** Въвежда подчинено обстоятелствено изречение за време при означаване, че действието на подчиненото изречение се извършва по-късно, след действието на главното изречение. **Само да; стига да сложни съюзи.** Въвеждат подчинено обстоятелствено изречение при изразяване на реално или възможно условие; ако, в случай че, при положение че. **Та да сложен съюз.** Въвежда подчинено обстоятелствено изречение. **а)** За цел; за да. **б)** За следствие; че да. **Тъкмо да сложен съюз.** Въвежда подчинено обстоятелствено изречение за време при означаване, че действието на подчиненото изречение е щяло да настъпи точно в момента, когато е започнало действието на главното изречение. **Че да сложен съюз.** Въвежда подчинено обстоятелствено изречение за цел или следствие.

да⁴. *Простонар. Сърк. инф. от дам. Дò ще Мара за пепел, дà ща ò жарава.* Н. Геров, РБЕ I, 270 (РБЕ / RBE 1977–).

Разнообразието на функции и свързани с тях значения тук е толкова мащабно, че става невъзможно да се подмине въпросът на какви причини в рамките на системата на езика може да се дължи подобно равнище и комбинация на многозначност и омонимия. Още повече, че в случая с *да* неговите основни функции – като частица и като съюз – служат на наглед диаметрално противоположни цели. Частиците са неизменяеми думи, които модифицират значението на отделни думи и на цялото изречение, а също така служат за образуване на думи и граматични форми. В тълкуването на Куцаров те са по-близо по своите функции до предлозите, отколкото до съюзите (Куцаров / Kutsarov 2007: 162). Съюзите от своя страна свързват еднородни части в изречението, еднородни или разнородни изречения в сложното изречение, както и присъединени към предходно изречение или техен комплекс (Ницолова / Nitsolova 2008: 460). Както се вижда, налице е ясно очертана разлика и по тази линия взаимна допълнителност на службата на частиците спрямо съюзите.³ Тя проличава най-добре на базата на една и съща графично и произносително дума в обилното формиране на сложни съюзи с компонент *да* за сметка на инкорпорирането на частицата *да* в рамките на съставни глаголни форми. На този фон като класическа лексикална спрямо другите граматични е омонимията на *да*⁴, която се дължи на случайно съвпадение по звукова форма.

Разпознаването при това положение на службата на *да* във всеки конкретен случай на употреба би трябвало по принцип да се сблъска с голяма неопределеност, но тя, както знаем от личен опит, почти никога не се оказва проблем в процеса на разбиране на текста. С други думи, контекстуалната детерминация на всяка употреба е дотолкова еднозначна, че не води до появата на усещане за проблематична многозначност, която да не може на място да бъде спонтанно разрешена. Обратната страна на медала е търсенето на отговор на въпроса на какви основания може да се е разгърнала до подобно равнище многозначността и омонимията на формално една и съща неизменяема словоформа.

3. Лексикално-граматична омонимия и граматикализация

Функционалният механизъм, според който в българския език се разгръща омонимия на граматична основа, изглежда, на първо място да е този на граматикализация на изразните средства на езика. При него преосмислянето по линията на части на речта и приписваната им функция в изречението и изказването се движи от самостоятелни към несамостоятелни граматични класове, като ролята на основен медиатор между тях, изглежда, е наречието. Що се отнася до преосмислянето на функ-

³ За подобна взаимна допълнителност можем да говорим само в най-общи линии според прототипната функция, която се приписва на частиците. Иначе още К. Чолакова (Чолакова / Cholakova 1958: 20 – 23) изрично посочва, като отправя към руски граматика, че частиците според своята служба могат да се разделят на три групи: (1) частици, които имат служебна роля в изречението; (2) частици, които имат словообразователна роля; (3) частици с формообразователна роля. В последните два случая функцията им е съотносима с тази на афиксите в синтетичен по своя характер език. Да добавим обаче, че в това разпределение не е взето под внимание мястото и ролята на експресивните частици.

циите на различните служебни части на речта, то върви, както проличава от приведените по-горе примери, в две взаимно допълващи се посоки – като частици в рамките на структурата на изречението и като съюзи в оглед формирането на комплексна структура на изречението и на изказването.⁴

Както знаем от лингвистичната теория, думите в езика подлежат на граматична категоризация според частите на речта с оглед на възможностите да заемат определени позиции в рамките на фразата и изречението. Така английската дума *hit* може да значи „удар, попадение“ или „удрям, блъскам“. Категоризацията на думата като съществително спрямо глагол променя радикално възможностите тя да бъде включена в структурата на изречението, но това не само че не е проблем при пораждане и разбиране на езикови структури, но и дори не се смята за пример за омонимия според ориентацията в англезичната лексикология и лексикография. Следва обаче да се отбележи, че наличието и мястото на граматичната омонимия, т.е. случаите, когато промяната на граматична основа води до припознат като омонимен резултат, е било обсъждано в различни граматични традиции – българската, английската, руската – с малки изключения с оглед на възможностите за промяна на статуса между съществителни, глаголи, прилагателни и наречия, т.е. при пълнозначни думи. Стане ли въпрос за преминаване на пълнозначни в служебни думи или промени на статуса на един граматичен клас служебни думи в друг, те трябва да се тълкуват не само по линията на промяна на значението в посока полисемия или омонимия, но и с оглед на процесите на граматикализация на изразните средства на езика. Доколкото ми е известно, това обстоятелство никога не е било вземано експлицитно под внимание.

Граматикализацията се смята за „еднопосочна улица“, тъй като следва асиметрично следните алтернативи:

- (1) дискурс > синтаксис > морфология > морфофонемика > нула (> дискурс) (Givón 1979: 209).
- (2) съдържателна единица > граматична дума > клитика > морфологичен афикс (Hopper, Traugott 1993: 7).

В (1) в тълкуването на Талми Гивон процесът е еднопосочен, като измененията се инициират в дискурса, за да се стигне до изчезването на съответния знак от експлицитната езикова форма. Процесът се завърта в цикъл, доколкото започва на равнището на дискурсивната прагматика при комуникативна употреба, за да бъде инициран отново на това равнище. Така представен, цикълът обаче може да създаде погрешни впечатления, тъй като той невинаги се осъществява задължително в тази последователност и в тази посока. Както виждаме от емпиричния материал, представен тук и в Стаменов / Stamenov 2020, възможно е езикови средства, споделени при езиков контакт, да извървят път наглед „срещу течението“ от значещи езикови единици към дискурсивни обръщения, частици и междуметия, без да са налице свидетелства за преминаване по траекторията през синтаксис, морфология и до изчезване от експлицитната изреченска структура.

В (2) според интерпретацията на Пол Хопър и Елизабет Трогот налице е двустепенен процес, който е свързан първо с промяната на статуса на думата от самостоятелна в служебна. Втората степен се свързва с метаморфози на формалния показател от несамостоятелна дума към морфологичен маркер/афикс, което може да е свързано с по-нататъшни промени в значението.

Според Джоан Байби в крайния стадий на граматикализацията често срещаните съвместно думи се съчетават в резултат на фонологично сливане (Bybee 2003: 617) и по този начин се „морфологизират“, за да послужат за целите на словоизменението и словообразуването. Това е вярно най-вече за т. нар. синтетични / флективни и аглутинативни езици, но за аналитичните езици граматикализацията води до появата на различни видове частици, изтълкувани като клитики (езикови единици, които имат формата на афикси и дистрибуцията на служебни думи), съюзи и предлози.

⁴ Заслужава да се отбележи, че предлозите не разгръщат граматична омонимия по начина, по който това се отнася до частиците и съюзите. Така например *за* се използва само като предлог. *На* се използва като предлог и като частица, но в случая става въпрос само за омография, тъй като във функцията на частица тя обикновено е ударена за разлика от предлога. Налице са ограничения и при *но*, защото като частица се използва единствено за формиране на сравнителна степен при прилагателни и под. При *в* имаме омонимия, но на друга основа – поради това, че предлогът може да подлежи на тълкуване като буква или звук на речта, т.е. не по линия на части на речта, а на друго езиково равнище (вж. RBE / ПБЕ 1977 – 2015).

В друга своя публикация тя обсъжда възможностите за преход на едни части на речта в други като процес на декатегориализация (вж. Bybee 2015: 130), но не и в ключа на резултантна граматична омонимия.⁵

Ако процесът на граматикализация е еднопосочен и той се е разгръщал според една и съща логика по време на цялата еволюция на езика, би могло да се предположи, че това би довело до евентуален дисбаланс между съдържателни и служебни думи. Една възможност за намиране на баланс в това отношение би било предложеното от Givón (1979) излизане от употреба на служебните думи и замяната им с други, както това би следвало от (1) при определено тълкуване. Възможно е отпадането да се дължи на определена степен на „пренастичане“ с функции на дадени служебни думи, до каквато степен изглежда да не е далеч *да* в българския език.⁶

Друга възможност в това отношение би била по линията на хипотеза, предложена в предварителен вид от Бенц и Бъттери (Bentz, Buttery 2014), според която налице е следната корелация между тенденциите за граматикализация и за поддържане на лексикално разнообразие за сметка на съществуването на първо място на словоизменителни (морфологически) парадигми:

(3) Граматикализация → увеличено лексикално разнообразие.

Дефлексия → намалено лексикално разнообразие (Bentz, Buttery 2014: 39; вж. също Bentz et al. 2015; Bentz 2018).

Изглежда, че двата процеса упражняват въздействие върху системата на езика във взаимно противоположни посоки и по този начин се допълват. Ако приемем, че граматикализацията е еднопосочна улица, тя би трябвало да се ориентира към по-висока степен на „морфологизация“ на граматиката, тъй както това би следвало от (1), което води до увеличаване на разнообразието от словоформи на думите в езика по линията на словообразуване и словоизменение (в разбирането на Бенц и сътрудници). От диахронната типология обаче е добре известно, че развитието на езиците върви не само в посока към по-висока синтетичност на езиковите форми, но налице е и обратната тенденция – към аналитизъм. Поради тази причина интересно се оказва и изследването на механизмите, с помощта на които даден език се развива в посока към аналитизъм (дефлексия), какъвто е случаят с българския. Основен начин за намаляване на лексикалното разнообразие при това положение се оказва отпадането на различни видове словоизменителни парадигми (като падеж или род) и повишаването на процента на думи в употреба, които са неизменяеми, т.е. имат само една словоформа, и по правило са непрозрачни в словообразователно отношение, каквито в български са такива части на речта като неизменяемите прилагателни, наречията, частиците, съюзите, предлозите и междуметията.

Допълнителни специфични възможности за осъществяване на процесите на граматикализация привнасят езиковите контакти на даден език, когато те са налице. Анализът на поведението на турцизмите в българския език например показва, че посоката на граматикализация при тяхното заемане не е асиметрична по каноничния начин, тъй както той се установява в резултат на изследванията през последните трийсетина години. Заеманите неизменяеми думи от турски са както значещи, така и служебни. По своята траектория след заемането те не само клонят в посока граматична дума > клитика > словоизменителен афикс, но и към дискурсивни думи в облика на обръщения, междуметия и сложни съюзи, с които се имплицират различни видове отношения между изречения, изказвания и техни импликатури (за емпиричен материал и обсъждане вж. Стаменов / Stamenov 2020). Такава възможност обаче не е маркирана изрично в (1) или (2). Тя би трябвало да бъде отнесена или към крайната фаза на разгръщане на процеса на граматикализация според (1), или, парадоксално наглед, и към началната, т.е. чрез „движение срещу течението“.

⁵ За преглед и обсъждане на най-нова българска литература по въпроса вж. Алексова / Aleksova 2019 и Маровска / Marovska 2019. Кр. Алексова (Алексова / Aleksova 2019: 169 – 170) споменава възможностите за преминаване от една в друга част на речта с оглед на съдбата на един по траекторията от бройно числително име към неопределително местоимение, частица или неопределителен член (според алтернативни начини на припознаване). В. Маровска (Маровска / Marovska 2019) обсъжда проблеми на граматикализацията ексклузивно на морфологична основа.

⁶ Срв. появата на *да* на три места в това изречение.

4. Заключение

Разгледана през призмата на начините на класификация на части на речта и тяхната служба в структурата на изречението и изказването, граматичната омонимия се оказва не едномерно асиметрично детерминиран феномен, както това изглежда от съвременните модели на граматикализацията в теоретичното езикознание, а многомерно мотивирано откъм съдържание и форма явление. С оглед на направения анализ неговата същност и функции подлежат на адекватно моделиране по следните три линии:

- от самостоятелна към служебна част на речта, като преходно и свързващо звено с оглед на своята атрибуция по значение и форма, се оказва на първо място наречието;
- в посока на синтетизъм (морфологична ориентация) или аналитизъм (синтактична ориентация) на езиковата система, т.е. резултат в облика на афикси или частици;
- според приноса на думите, които са претърпели граматикализация, за разгръщане на граматичната структура на изречението (служебни частици, афикси, съюзи) спрямо маркиране на дискурсивна служба в изказването (междуметия, обръщения, някои сложни съюзи, експресивни частици).⁷ Промени по всяка от посочените линии могат да допринесат в различни комбинации за разгръщане на граматична омонимия. Както изтъкват Бернт Хайне и сътрудници в известната си монография, посветена на граматикализацията, „една немалка част от това, което намира проява в граматиката като полисемия или омонимия, представя различни значения на една и съща верига от граматикализация. Значения, които са близо едно до друго в такава верига, клонят към тълкуване като полисемни, докато по-далечните членове е по-вероятно да бъдат идентифицирани като омоними“ (Heine, Claudi, Hünne Meyer 1991: 260). И това въпреки представите в различни граматични теории, че максимално ефективната система за комуникация би трябвало да се стреми да избягва или минимизира полисемията и омофонията (в подкрепа на това твърдение се цитира Antilla 1972: 181). В замяна те посочват, че езикът непрекъснато ни предоставя доказателства в обратната посока – полисемията, омофонията и многозначността (*ambiguity*), както и други форми на асиметрия между форма и значение представляват естествен резултат от граматикализацията (Heine, Claudi, Hünne Meyer 1991: 260 – 261) при развитието на езиците в диахрония и при езикови контакти.

Цитирана литература / References

- Алексова 2005: Алексова, Кр. За отношението омонимия-бипартиципалност-бидетерминативност в българската глаголна система. – В: *Littera scripta manet. Сборник в чест на 65-годишнината на проф. дфн Василка Радева*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, с. 439 – 456. (Aleksova 2005: Aleksova, Kr. Za otnoshenieto omonimiya-bipartitsipialnost-bideterminativnost v balgarskata glagolna sistema. – In: *Littera scripta manet. Sbornik v chest na 65-godishninata na prof. dfn Vasilka Radeva*. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski“, pp. 439 – 456.)
- Алексова 2019: Алексова, Кр. За процеса на граматикализация на *един* в полето на неопределеността. – В: *Известия на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“*, т. XXXII, с. 160 – 199. (Aleksova 2019: Aleksova, Kr. Za protsesa na gramatikalizatsiya na *edin* v poletoto na neopredelenostta. – In: *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik “Prof. Lyubomir Andreychin”*, Vol. XXXII, pp. 160 – 199.)
- Балкански 1979: Балкански, Т. За някои трудности при изучаването на омонимията. – В: *Български език*, № 4, с. 337 – 341. (Balkanski 1979: Balkanski, T. Za nyakoi trudnosti pri izuchavaneto na omonimiyata. – In: *Balgarski ezik*, № 4, pp. 337 – 341.)
- Граматика 1983: *Граматика на съвременния български книжовен език*. Т. 2: *Морфология*. София: Издателство на БАН. (Gramatika 1983: *Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik*. T. 2: *Morfologiya*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Злачева-Кондрашова 2007: Злачева-Кондрашова, Сп. Омонимия служебных слов в русском и болгарском языках. – В: *Инновации в исследованиях русского языка, литературы и культуры*. Т. 1. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, с. 128 – 131. (Zlacheva-Kondrashova, Sp. Omonimia sluzhebnyh slov v russkom i

⁷ За обсъждане на алтернативи при осмислянето на характера и функциите на граматикализацията и възможните резултати вж. Трогот (Trogt / Traugott 2013: 276 – 279).

- bolgarskom iazykakh. – In: *Innovatsii v issledovaniikh russkogo jazyka, literatury i kul'tury*. Vol. I. Plovdiv: UI “Paisii Hilendarski”, pp. 128 – 131.)
- Испас, Молдован 1979: Испас, Б., В. Молдован. Относно критериите за разграничаване на омонимия от полисемия в различни езици. – В: *Съпоставително езикознание*, 1979, № 6, с. 35 – 44. (Ispas, Moldovan 1979: Ispas, B., V. Moldovan. Otnosno kruiteriite za razgranichavane na omonimiya ot polisemiya v razlichni ezitsi. – In: *Sapostavitelno ezikoznanie*, № 6, pp. 35 – 44.)
- Куцаров 2007: Куцаров, Ив. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“. (Kutsarov 2007: Kutsarov, Iv. *Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya*. Plovdiv: Universitetsko izdatelstvo “Paisiy Hilendarski”.)
- Кънчева 2015: Кънчева, Ст. *Морфологичната многозначност в българския език*. Дисертация за образователната и научна степен „доктор“. София: Катедра „Български език“, СУ „Св. Климент Охридски“. (Kancheva 2015: Kancheva, St. *Morfologichna mnogoznachnost v balgarskiya ezik*. Disertatsiya za obrazovatelната i nauchna stepen “doctor”. Sofia: Katedra “Balgarski ezik”, SU “Sv. Kliment Ohridski”.)
- Любенова 2003: Любенова, Е. С. *Формално моделиране на лексикалната омонимия върху материал от българския, руския и чешкия език*. Пловдив: Издателство „Макрос“. (Lyubenova 2003: Lyubenova, E. S. *Formalno modelirane na leksikalnata omonimiya varhu material ot balgarskiya, ruskiya i cheshkiya ezik*. Plovdiv: Izdatelstvo “Makros”.)
- Маровска 2019: Маровска, В. Граматично значение и видове граматикализация. – В: *Известия на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“*, т. XXXII, с. 200 – 216. (Marovska 2019: Marovska, V. Gramatichno znachenie i vidove gramatikalizatsiya. – In: *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik “Prof. Lyubomir Andreychin”*, Vol. XXXII, pp. 200 – 216.)
- Ницолова 2008: Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. (Nitsolova 2008: Nitsolova, R. *Balgarska gramatika. Morfologiya*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ochridski”.)
- Парзулова 2003: Парзулова М. *Семантичните омоними в българския език*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. (Parzulova 2003: Parzulova M. *Semantichnite omonimi v balgarskiya ezik*. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”.)
- Пашов 1978: Пашов, П. Омоними, омографи, омофони. – В: Пашов, П. (съст.). *Въпроси на българската лексикология*. София: Народна просвета, с. 39 – 60. (Pashov 1978: Pashov, P. Omonimi, omografi, omofoni. – In: Pashov, P. (sast). *Vaprosi na balgarskata leksikologiya*. Sofia: Narodna prosveta, pp. 39 – 60.)
- Радева 2007: Радева, В. Между многозначността и омонимията. – В: *Лексикографията и лексикологията в съвременния свят*. Материали от IV национална конференция с международно участие на Българското лексикографско дружество в чест на проф. Кр. Чолакова, София, 21 – 22 октомври 2006 г. София: ИК „Знак’94“, с. 36 – 43. (Radeva 2007: Radeva, V. Mezhdru mnogoznachnostta i omonimiyata. – In: *Leksikografiyata i leksikologiyata v savremenniya svyat*. Sofia: IK „Znak’94“, pp. 36 – 43.)
- РБЕ 1977 – 2015: *Речник на българския език*. София: Институт за български език. (RBE 1977 – 2015: *Rechnik na balgarskiya ezik*. Sofia: Institut za balgarski ezik.) <<http://ibl.bas.bg/rbe/>> [21.01.2020]
- Стаменов 2020: Стаменов, М. Характер и някои резултати от взаимодействието на лексикалните и граматичните системи на езиците от Балканския езиков съюз с османски турски. Шести форум „Българска граматика“, 2020. – В: *Български език*, 2020, Приложение (под печат). (Stamenov 2020: Stamenov, M. Harakter i nyakoi rezultati ot vzaimodeystviето na leksikalnite i gramatichnite sistemi na ezitsite ot Balkanskiya ezikov sayuz s osmanski turski. Shesti forum “Balgarska gramatika”, 2020. – In: *Balgarski ezik*, 2020, Prilozhenie. (pod pechat).)
- Чолакова 1958: Чолакова, Кр. *Частичите в съвременния български книжовен език*. София: Издателство на БАН. (Cholakova 1958: Cholakova, Kr. *Chastitsite v savremenniya knizhoven balgarski ezik*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Чолакова 1959: Чолакова, Кр. Омоними в съвременния книжовен български език. – В: *Известия на Института за български език*, т. VI, с. 65 – 97. (Cholakova 1959: Cholakova, Kr. Omonimi v savremenniya knizhoven balgarski ezik. – In: *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik*, t. 6, pp. 65–97.)
- Antilla 1972: Antilla, R. *An Introduction to Historical and Comparative Linguistics*. New York and London: MacMillan & Collier Macmillan.
- Bentz 2018: Bentz, Chr. *Adaptive Languages*. Berlin and Boston: Mouton de Gruyter.
- Bentz, Buttery 2014: Bentz, Chr., P. Buttery. Towards a computational model of grammaticalization and lexical diversity. – In: *Proceedings of the 5th Workshop on Cognitive Aspects of Computational Language Learning (CogACLL)*, April 2014. Gothenburg: Association for Computational Linguistics, pp. 38 – 42.
- Bentz et al. 2015: Bentz, Chr. et al. Adaptive communication: Languages with more non-native speakers tend to have fewer word forms. – In: *PLOS ONE*, DOI:10.1371/journal.pone.0128254 June 17, 2015.
- Bybee 2003: Bybee, J. Mechanisms of change in grammaticization: the role of frequency. – In: *The Handbook of Historical Linguistics*. Ed. by B. D. Joseph, J. Janda. Oxford: Blackwell, pp. 711 – 733.

- Bybee 2015: Bybee, J. *Language Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Givón 1979: Givón, T. *On Understanding Grammar*. New York: Academic Press.
- Heine, Claudi, Hünemeyer 1991: Heine, B., U. Claudi, F. Hünemeyer. *Grammaticalization: A conceptual framework*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Hopper, Traugott 1993: Hopper, P. J., E. C. Traugott. *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Traugott 2013: Traugott, E. C. Grammaticalization. – In: *The Bloomsbury Companion to Historical Linguistics*. Ed. by S. Luraghi, V. Bubenik. London, Bloomsbury, pp. 271 – 285.
- Trudgill 2011: Trudgill, P. *Sociolinguistic Typology: Social determinants of linguistic complexity*. Oxford: Oxford University Press.
- Uría 2017: Uría, J. Quintilian on “grammatical homonymy”: The linguistic sensibility of a Roman lawyer. – In: *Journal of Latin Linguistics*, Vol. 16, № 1, pp. 43 – 80. DOI: <https://doi.org/10.1515/joll-2017-0004>.

LEXICAL-GRAMMATICAL HOMONYMY AND GRAMMATICALIZATION OF INVARIABLE WORDS IN BULGARIAN – DIRECTIONS AND RESULTS

Maxim Stamenov

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

maxstam@bas.bg

Abstract: In the present article grammatical homonymy is examined through the prism of ways of classifying parts of speech and their service in shaping the structure of the sentence and the utterance. From this point of view, the phenomenon under discussion does not appear to be one-dimensionally asymmetrically determined, as it seems from the contemporary models of grammaticalization in theoretical linguistics, but rather a multidimensional, content-and-form-motivated appearance. Its essence and functions are subject to adequate modeling along the following three lines: (1) according to the attribution as stand-alone (independent) or function (dependent) parts of speech (the adverb is the transitional word class linking the two poles in view of its meaning and form); (2) according to the orientation towards synthetism (morphological orientation) or analytism (syntactic orientation) of the language system, i.e. appearing as affixes or particles; and (3) according to the contribution to unfolding the grammatical structure of the sentence (function particles, affixes, conjunctions) versus marking a discursive service in the utterance (interjections, terms of address, some complex conjunctions, expressive particles).

Keywords: *parts of speech, lexical-grammatical homonymy, grammaticalization, sentence structure, discourse function*

Maxim Stamenov
Institute for Bulgarian Language
52 Shipchenski prohod Blvd., bl. 17
1113 Sofia
Bulgaria

БОЛГАРСКИЕ КЛИТИКИ И КОММУНИКАТИВНАЯ СТРУКТУРА: ОПИСАНИЕ И ТИПОЛОГИЯ

Антон Циммерлинг

Государственный институт имени А. С. Пушкина, Институт языкознания РАН,
Московский педагогический государственный университет

fagraey64@hotmail.com

Резюме: Статья посвящена соотношению формально-грамматических и коммуникативных факторов, влияющих на линеаризацию предложений с клитиками в болгарском языке. Клитики являются подклассом функциональных слов/морфем, на употребление которых наложены дополнительные просодические и коммуникативные ограничения. Хотя сами клитики не могут быть предметом коммуникативного выделения, предложения, их содержащие, могут иметь производную коммуникативную структуру. Непосредственным предметом рассмотрения являются предикатные клитики, т.е. местоименные энклитики дат. и вин., употребляющиеся в позициях дополнений глагола и в роли показателя рефлексивизации, энклитические формы глагола *съм* и частица *ли*. Клитики данного типа образуют цепочки, элементы которых выстраиваются в фиксированном порядке. Для определения внутреннего порядка клитик релевантны общие вопросы с *ли*. Главное правило расстановки болгарских клитик – условие смежности глагола и клитик, наложенное на отсчет позиции клитик от левой границы клаузы), грамматикализовано и не зависит от коммуникативной структуры предложения. Напротив, производные порядки слов в предложениях с клитиками возникают под влиянием коммуникативных факторов.

Ключевые слова: болгарский язык, функциональные слова, клитики, цепочки клитик, параметризация языков мира, синтаксис, порядок слов, коммуникативная структура, да/нет вопросы

1. Клитики, функциональные слова и коммуникативная структура

Статья посвящена соотношению формально-грамматических и коммуникативных факторов, влияющих на линеаризацию предложений с клитиками в болгарском языке. Понятие *клитики* является частью тернарной морфологической классификации, где выделяется класс элементов, по своим свойствам занимающих промежуточное положение между словами и аффиксами (Sadock 1995). Применение этой классификации к конкретным языкам, например, отождествление выделенных элементов в блг. *Той не му ги е върнал парите* с клитиками, а не с аффиксами в (Иванова, Градинарова / Ivanova, Gradinarova 2015: 513) основано на презумпции о том, что клитики, в отличие от аффиксов, являются синтаксическими элементами. Дополнительным доводом в пользу применения тернарной классификации **слова (словоформы) vs. клитики vs. аффиксы**, а не бинарной классификации **слова vs. аффиксы** служит то, что предполагаемые клитики в пределах одного и того же языка порой обнаруживают разные морфологические свойства – одна их часть близка к аффиксам, а другая – к корням (Aikhenvald 2002). В приведенном болгарском примере *му ги е* – *строгие энклитики*, т.е. безударные элементы, которые не могут выноситься в начало клаузы и должны примыкать к предшествующему элементу в составе базовой единицы фонетического членения фразы, называемой *фонетическим словом* (Selkirk 1995) или *тактом* (Зализняк / Zaliznjak 1993: 280), а отрицание *не* – *нестрогая проклитика*, т.е. элемент, который обычно примыкает к последующему ударному элементу, но может отделяться от него другими безударными элементами¹. В языках типа болгарского, где нет т.н. *эндоклитик*, т.е. клитик, вставляемых внутрь морфемы или между морфемами, все клитики по типу своей просодической ориентации на словоформу-хозяина делятся на энклитики (условная запись X=CL) и проклитики (запись CL=X),

¹ Признание кратких местоимений и связочных формы в примерах типа *Той не му ги е върнал парите* строгими энклитиками основано на приравнивании позиции одиночной энклитики типа *му*, *ги* или *е* к позиции всей цепочки энклитик *му ги е*.

что соответствует стандартной теории клитик (Spencer, Lúis 2012). Общим несинтаксическим свойством клитик является их *просодическая дефектность*, т.е. неспособность формировать фонетическое слово, не комбинируясь с другими элементами. Обычно фонетические слова реализуются в виде комбинации **словоформа-неклитика + клитика(и)**, но некоторые языки допускают и фонетические слова, целиком состоящие из проклитик и энклитик. Проклитико-энклитические комплексы (clitic words) были присущи некоторым древним языкам, ср. старославянский, древнехорватский и раннедревнерусский, где комбинации энклитических частиц типа *не ли, а же, ци ли же* изначально были допустимы (Зализняк / Zaliznjak 1993: 288). Болгарские местоименные и связочные энклитики, как известно, тоже в некоторых случаях примыкают к начальной безударной проклитике, ср. *Да=МУ=се обадиш!*

Понятия *коммуникативной структуры* (далее – *к-структура*) и *коммуникативного статуса* (далее – *к-статус*) имеют смысл по отношению к тем выражениям, у которых есть синтаксическая форма. Чтобы понять связь между клитиками и *к-структурой*, надо вначале рассмотреть соотношение клитик и *функциональных слов* (functional words). Данные классы элементов выделяют на разных основаниях, но между ними есть пересечение: мы утверждаем, что все клитики одновременно являются функциональными словами, но функциональные слова необязательно являются клитиками. Функциональные слова/морфемы² – показатели согласования, падежа, маркеры наклонения, видо-временных и залоговых категорий, показатели речевых актов, модальные и дискурсивные частицы – в языках мира часто просодически ослаблены (лишены ударения, тональных акцентов и т.п.). Это соответствие между грамматикой и просодией логично объяснить тем, что функциональные слова имеют меньшую коммуникативную ценность по сравнению со знаменательными (content words). В то время как знаменательные слова обычно могут быть предметом коммуникативного выделения, в том числе – в неконтрастивных контекстах, коммуникативное выделение функциональных слов обычно возможно только в контрастивном контексте: как принято считать, контраст реализуется на сегментах произвольного вида, в том числе – не обладающих синтаксической самостоятельностью (Янко / Yanko 2001: 49; Янко / Yanko 2020: 319). Теория клитик, у истоков которой стоит работа Zwicky 1977, предполагает, что клитики подчиняется более жесткому ограничению: они не выделяются и в контексте контраста, ср. невозможность блг. *<Къде е тази книга>? *Дай ми я, а не на Иван → дай я на мен*. С контрастом в логико-семантическом плане связано включение в группу однородных членов вида ‘X & Y’: клитики обычно не сочиняются друг с другом и с не-клитиками, ср. аномальность **Иван ти донесе билетите и на Надя → на теб и на Надя*. Эти ограничения часто обсуждаются как характерный признак местоименных клитик в языках, где параллельно используются полноударные местоимения (Cardinaletti 1999; Зализняк / Zaliznjak 1993: 290; Ницолова / Nitsolova 2008: 155), но их можно интерпретировать как общее свойство всех клитик. Большинство теорий синтаксиса содержит допущение о том, что клитики не являются безударными вариантами тех категорий предложения, которые могут быть выражены ударными словами или группами ударных слов, но представляют собой элементы особого рода, занимающие позиции, недоступные *группам предложения*, т.е. стандартным синтаксическим составляющим (phrases), (см. Halpern 1996: xvi; Dimitrova-Vulchanova 1999; Котова, Янакиев / Kotova, Janakiev 2001: 585). Этот анализ применим и к предложениям с местоименным повтором типа блг. *Прочетох =му, писмото на него*, где клитика и полноударное местоимение отсылают к одному и тому же референту. Требование смежности местоимения и глагольной формы обязательно для *му*, но не для *на него*, что позволяет признать первый, но не второй элемент частью болгарского глагольного комплекса. Кроме того, элемент *му*, в отличие от *на него*, не может выноситься в начало предложения. Подобные наблюдения свидетельствуют в пользу гипотезы о том, что безударные функциональные элементы типа блг. *му* имеют особый синтаксис и занимают в структуре предложения выделенные позиции, которые недоступны не-клитикам. Точное определение позиции *му* в

² Понятие морфемы проще, чем понятие слова как словоформы, при этом могут пограничные ситуации, ср. употребления показателей степени *по* и *най* в качестве синтаксических элементов в предложениях типа блг. *Най ги е яд за парите* (Иванова, Градинарова / Ivanova, Gradinarova 2015: 524). Однако в плане дихотомии **слово** (как комплекс морфем) vs **морфема** (как часть комплекса морфем), способность иметь коммуникативный статус, несомненно, является свойством слов, а не корней или аффиксов.

примере выше зависит не только от избранной теории, но и от решения эмпирических вопросов – каков полный состав класса клитик, могут ли они сочетаться друг с другом в одном и том же предложении и выстраиваются ли при этом в определенном порядке (ср. *му ги е, съм му ги*). Этот круг проблем затрагивается в следующем разделе.

Статус клитик в теориях синтаксиса определяется по-разному: одни авторы признают их *вершинами* (heads) (ср. Franks 2008: 2017), в то время как другие признают их *дефектными группами*, не способными к ветвлению (non-branching elements) (ср. Bošković 2002). Выбор одной из конкурирующих трактовок имеет значение для формализма грамматик составляющих и грамматик универсальной фразовой структуры. Для нашей статьи важно, что клитики – морфосинтаксические выражения, которые допустимо рассматривать как собственное подмножество функциональных слов: существование клитик, которых можно отнести к знаменательным словам, не доказано. Полный запрет на коммуникативное выделение можно по аналогии с просодической дефектностью клитик, т.е. невозможностью формировать фонетическое слово, не сочетаясь с другими словами, и их *синтаксической* дефектностью, т.е. неспособностью занимать позиции, доступные для стандартных синтаксических групп, признать критерием *коммуникативной дефектности* клитик. Соотношение между тремя типами дефектности показано в таблице 1.

Таблица 1. Просодическая, синтаксическая и коммуникативная дефектность клитик

	Знаменательные слова	Функциональные слова	
		неклитики	клитики
Могут формировать фонетическое слово без комбинаций с другими элементами	+	+	-
Могут быть вершиной или зависимым синтаксической группы	+	-	-
Коммуникативное выделение в неконтрастивных контекстах	+	(±)	-
Коммуникативное выделение в контрастивных контекстах	+	+	-

Таким образом, морфосинтаксический статус клитики связан с коммуникативными ограничениями, накладываемыми либо на все функциональные слова, либо на те из них, которые просодически дефектны. В состав функциональных слов традиционно включают неклитические местоимения, ср. блг. *аз, той, тя*. Слова этой группы выделяются коммуникативно, в том числе – в неконтрастивных контекстах, например, в предложениях идентификации вида ‘X – это я’, ср. (1) и бытийных предложениях ‘Там были X и я’ и т.п.³ В русском языке, где к-статус проверяется благодаря месту фразового акцента, акцент может попадать на рематическое местоимение в неконтрастивном контексте. В записи (1б) и (2аб) акцентоноситель ремы отмечается символом ‘**У**’ перед словоформой.

- (1) а. фр. Mme Bovary, c’est **moi**!
 б. рус. Мадам Бовари – это **У** я.
 (2) рус. Я цитирую Джона, Эндрю и **У** тебя.

Хотя сами клитики коммуникативно дефектны, предложения, их содержащие, могут иметь производную к-структуру, что рассматривается ниже.

³ Коммуникативное значение контраста предполагает выбор из множества альтернатив. Значение контраста совместимо как с коммуникативным статусом ремы, так и с коммуникативным статусом темы (Янко / Yanko 2001: 52), ср. рус. *Только Иван* (контрастная тема) решил задачу правильно. Попытки объединить понятия ремы и контраста и усмотреть в предложениях идентификации типа ‘Это X’, ‘X это я’ и в бытийных предложениях типа ‘Там был X’, ‘Там были X и я’ скрытый контраст с отрицательными предложениями ‘Это не X’, ‘Там был не X, а Y’ с логико-семантической точки зрения неудовлетворительны.

2. Цепочки клитик и системы порядка слов

Необходимость выделения клитик порой подвергают сомнению в связи с тем, что в описаниях разных языков данный термин может относиться к разным явлениям (Haspelmath 2015). Это серьезная проблема, с которой должен считаться каждый типолог. Однако применительно к одному из подклассов клитик – т.н. *кластеризуемым клитикам* (clustering clitics), способных образовывать *цепочки клитик* (clitic clusters), языковое многообразие существенно меньше, и ограничения, налагаемые такими клитиками на развертывание предложений, предсказуемы. Цепочкой является такая последовательность из n элементов $\{a\ b\ c\ \dots\ n\}$, для любой пары которых при контактном расположении устанавливается отношение фиксированного порядка $a > b$ ‘ a непосредственно предшествует b ’. Столь жесткие математические условия выдерживаются в синтаксисе естественного языка в немногих случаях, наиболее известным из которых являются правила *внутреннего упорядочения клитик цепочки* (clitic-internal ordering). Если эти правила соответствуют данной модели, их можно задать табличным алгоритмом, устанавливающим соответствие между подмножеством кластеризуемых клитик и столбцом таблицы. Грамматики, использующие алгоритм подобного типа, который за один шаг просматривают ровно один участок синтаксической структуры перед тем, как перейти к смежному участку, называют *автоматами с магазинной памятью* или *грамматиками рангов* (Зализняк / Zaliznjak 1993: 281). В англоязычной традиции соответствующий способ описания внутреннего упорядочения клитик обычно характеризуют термином *clitic template* (Franks, King 2000; Zimmerling 2014).

К настоящему времени известно около ста языков с цепочками клитик, но они представляют небольшое число синтаксических систем (Циммерлинг / Zimmerling 2013: 306 – 212). Параметризация данного класса языков мира связана, в первую очередь, с механизмом определения внешней позиции кластеризации по отношению к другим категориям предложения (clitic-external ordering). Как известно, болгарский относится к тем языкам с цепочками клитик, где позиция кластеризуемых клитик определяется одновременно по отношению к левой границе клаузы (перед кластеризуемой клитикой в стандартном случае располагается ровно одна группа предложения), и по отношению к глагольным формам, которые занимают позиции, смежные с позициями клитик. Это двойное ограничение соответствует формуле $\#X - CL - V \sim \#V - CL$, при запрете на линейные порядки $*X - [Y] - CL$, $*X - CL - [Y] - V$. В Европе других языков данного типа нет, однако типологические параллели обнаруживаются в филиппинских языках (Lee, Billings 2005).

2.1. Состав кластеризуемых клитик

В болгарском, как и в других славянских языках, кластеризуются клитики уровня предикатной клаузы (clause-level clitics). Все описания включают в их число местоименные энклитики дат. и вин.п., употребляющиеся в позициях дополнений глагола и в роли показателя рефлексивизации, энклитические формы глагола *съм* и частицу *ли*. В (Иванова, Градинарова / Ivanova, Gradinarova 2015: 515 – 515) обосновывается включение в состав кластеризуемых клитик фразеологизованных форм т.н. этического датива (dativus ethicus), которые в разговорном языке сочетаются со свободными местоимениями дат.п. Сегменты типа *ми ти* в (3) могли бы быть альтернативно истолкованы как эмфатические местоимения или особые конструкции микросинтаксиса, но допустимость удвоения модальной частицы *си*, этимологически связанной с возвратным местоимением дат.п. в примерах типа (4), показывает, что описание в терминах правила рангов более экономно, так как все связанные формы дат.п. занимают в цепочке клитик общую клетку после клетки свободных форм дат.п.

(3)а. Такива =**ми** =**ти** работи.

б. И като задуха онзи =**ми** =**ти** вятър!

(4) Следобед =**си**₁ седим на терасата, пием =**си**₁=**си**₂ кафе и разговаряме.

В болгарской лингвистике в состав кластеризуемых клитик традиционно включают общее отрицание *не* и показатель буд.вр. *ще* (Dimitrova-Vulchanova 1999), но у этих элементов особая синтактика: они выносятся в начало предложения и не удовлетворяют дистрибутивным ограничениям для кластеризуемых энклитик. Блг. *не* и блг. *ще*, несомненно, являются функциональными словами/

морфемами и могут быть признаны нестрогими проклитиками (элементами, которые могут при-
мыкать как к последующему, так и к предыдущему ударному слову), однако они не удовлетворяют
ключевому критерию кластеризуемых клитик:

- (i) Одиночная кластеризуемая клитика должна упорядочиваться по отношению к другим кате-
гориям предложения так же, как цепочка клитик.

Условие (i) важно, поскольку кластеризация клитик, как показывают накопленные наблюдения
над языками мира, всегда происходит в определенной синтаксической позиции, при этом позиция
цепочки в предложении важна для точной идентификации системы порядка слов. Поэтому при на-
личии разных подходов к определению состава кластеризуемых клитик предпочтения заслуживают
те, которые подчеркивают связь правил внутреннего и внешнего упорядочения. Что касается син-
тактики блг. *не* и *ще*, которые присоединяют цепочки энклитик как в начале, так и внутри клаузы,
точные параллели в плане порядка слов, т.н. базы энклитик, найдены в ряде языков Австралии,
например, в языках дьяру и вальбири (Циммерлинг / Zimmerling 2012: 26; Циммерлинг / Zimmerling
2013: 116).

Лингвисты обычно стремятся вывести общее правило внутреннего упорядочения клитик для
всех типов клауз (главных и придаточных, вопросительных и невопросительных, глагольных и
именных, переходных и непереходных). Материал болгарского языка не противоречит данному
подходу. Этот результат не вполне тривиален⁴, но ожидаем по двум причинам. Во-первых, цепоч-
ки клитик представляют собой шаблоны упорядочения контактно стоящих функциональных слов,
восходящие к устной речи: ситуация, когда такие шаблоны в разных типах клауз кардинально раз-
личаются при одном и том же наборе клитик, встречается нечасто. Во-вторых, вероятно, что кла-
стеризация в разных типах клауз реализуется в позициях одного и того же типа. Максимальное
количество клитик в цепочке представлено в вопросительных клаузах с частицей *ли*. В (Иванова,
Градинарова / Ivanova, Gradinarova 2015: 516 – 517) релевантными для проверки правила рангов
признаются общие вопросы с *ли* типа (5), но не частные вопросы типа (6). Такой анализ возможен,
если статус *да/нет вопроса* (yes/no question) и общего/частного вопроса (general/special question)
разводятся и допускается существование частных *да/нет* вопросов с *ли*.

(5) Дал =*ли*=*си*=*му*=*го*? <общий да/нет вопрос>

(6) Тя=*ли* *ще*=*ми*=*се* обади? <частный да/нет вопрос>

К-статус элемента, к которому присоединяются энклитика *ли*, в (5) и (6) различен. В частном
вопросе типа (5), где выясняется *Х* или не *Х* позвонит говорящему завтра, употребление *ли* придает
подлежащему *тя* *к*-статус контраста. В общих да/нет вопросах элемент, предшествующий *ли*, мож-
но отождествить с неконтрастной ремой в широком понимании данного термина⁵. Таким образом,
уточнение Е. Ю. Ивановой и А. А. Градинаровой в плане *к*-структуры сводится к требованию не
привлекать для определения правила рангов контрастивные предложения с *ли*. Радикальное реше-
ние вообще исключить блг. *ли* из цепочки клитик (Franks 2008) обсуждается ниже в п. 2.2.

2.2. Системы порядка слов с кластеризуемыми клитиками и множественность описания

Главное ограничение на употребление кластеризуемых клитик/цепочек клитик в болгарском
языке имеет два аспекта – 1) ориентацию клитик на левый край клаузы; 2) требование смежности
клитик и глагола. В болгаристике давно ведется дискуссия о том, какой из данных факторов являет-
ся главным, а какой – сопутствующим. В (Gălăbov 1950) главным фактором признается ориентация
болгарских клитик на вторую позицию от начала предложения (сокращенно – 2Р), а в (Rå Nauge

⁴ О языках мира, где кластеризуемые клитики имеют разные дистрибутивные свойства в разных типах клауз, см.
(Jiang, Billings 2015; Zimmerling 2015).

⁵ В более строгом понимании термин ‘рема’ используется для описания речевого акта сообщения, а соответству-
ющий реме компонент вопроса называется ‘неизвестным вопросом’ (Янко / Yanko 2019). Такое употребление
точно, но приводит к громоздким формулировкам типа ‘неизвестное общего вопроса’ ≈ ‘неконтрастная рема’,
‘неизвестное частного вопроса’ ≈ ‘контраст’.

1976) – смежность клитик и глагола. Первое решение подчеркивает близость болгарского к другим славянским языкам с 2Р клитиками, при втором болгарский помещается в класс языков с клитиками уровня глагольной группы (VP-level clitics), куда входит большинство романских языков, новогреческий и албанский. В концепции С. Фрэнкса предлагается многоаспектный анализ: в плане фонетики болгарские кластеризуемые местоимения и связки признаются 2Р клитиками, а в плане синтаксиса – глагольными проклитиками, что возможно, если порядок #V–CL с вынесением глагола в начало клаузы трактуется как инвертированный (Franks 2008). Для частицы *ли* такой анализ неудобен, в связи с чем С. Фрэнкс исключил ее из цепочки.⁶

Мотивацией для многоаспектного анализа является то, что в Европе систем порядка слов, аналогичных болгарской, нет. Однако системы порядка слов с 2Р клитиками нельзя объяснить несинтаксически: так, в современном словенском, чешском, пашто, осетинском и ряде неиндоевропейских языков кластеризуемые 2Р клитики ставятся после первой синтаксической группы (Циммерлинг / Zimmerling 2012: 7). Кроме того, точные параллели болгарской системе порядка слов, т.е. языки с ограничением #X – CL – V ~ #V – CL, *X – [Y] – CL, *X – CL – [Y] – V были обнаружены в значительном числе филиппинских языков, включая тагальский, себуано, бикол и масбатеньо (Lee, Billings 2005). Наконец, трактовка болгарских кластеризуемых местоимений и связок как чисто фонетических энклитик не объясняет тот факт, что они, в отличие от блг. *ли*, как раз могут стоять после начальной проклитики и принимать на себя ударение тактовой группы, ср. блг. *не=МУ=го казах*. Все это побуждает отказаться от трактовки принципа двойного внешнего упорядочения клитик как аномалии, которую надо сводить к другим системам порядка слов. Используя предложенную в Циммерлинг / Zimmerling 2012; Zimmerling, Kosta 2013 номенклатуру и три таксономических признака – 1) ± смежность глагола (V) и клитик (CL); 2) ориентацию клитик на левый край клаузы (#...); 3) ± фиксированное место глагола, – можно выделить 3 основных типа систем порядка слов, где внешнее упорядочение клитик/цепочек является последовательным.⁷ Позиция начального элемента, к которому присоединяются клитики, обозначена ниже символом X. Заметим, что если глагол имеет в структуре клаузы ровно одну доступную для него позицию – начальную, проверить, имеем ли мы дело с 2Р клитиками или VP-клитиками, нельзя.

Таблица 2. Системы порядка слов с цепочками клитик и перемещением глагола

	W-системы	W⁺-системы	V-системы
Формула	#X – CL...V, *X – Y – CL	X – CL – V ~ #V – CL *X – Y – CL, *X – CL – Y – V	# ...[V + CL]... # *V...CL. *CL...V
Ориентация клитик на левый край клаузы	+	+	-
Требование смежности глагола и клитик	-	+	+
Перемещение глагола	+	+	+
Языки	сербохорватский чешский, древнерусский, пашто	болгарский, тагальский, себуано, бикол	французский, итальянский, новогреческий, албанский

⁶ В этом случае так же должны трактоваться фразеологизованные употребления дат.п., которые С. Фрэнкс не рассматривает.

⁷ В настоящей статье мы не обсуждаем древнегерманские языки с ограничением V1/V2 и постфинитными клитиками в позиции CL2/CL3, см. он них (Zimmerling 2015; Zimmerling 2019).

3. Производные порядки слов клитиками и коммуникативная структура

Мы показали, что внешнее упорядочение болгарских кластеризуемых клитик соответствует стабильному состоянию системы порядка слов, засвидетельствованной во многих языках мира, а внутреннее упорядочение цепочек болгарских клитик можно задать единым правилом для всех типов клауз. Базовое правило, помещающее болгарские клитики уровня клаузы в позицию кластеризации (2P), грамматикализовано. Однако *производные* порядки слов в предложениях с клитиками могут быть коммуникативно мотивированы. К этой группе относятся предложения двух типов – с *разрывом цепочки* и с *поздней реализацией цепочки*, когда клитики пропускают начальную группу клаузы. Эффекты разрыва цепочки в болгарском языке наблюдаются только в вопросительных клаузах с частицей *ли*, в то время как поздняя реализация клитик возможна в разных типах клауз.

3.1. Разрыв цепочки клитик с *ли*

Как указано выше, статус кластеризуемой клитики блг. *ли* имеет в общих, а не в частных да/нет вопросах: вторые подводятся под коммуникативное значение контраста, а первые – нет. В некоторых случаях, однако, неясно, может ли линейный порядок в отрыве от просодии прояснить *к*-структуру, или же предложения типа (7а), где *ли* стоит контактно с последующими клитиками, неоднозначны. По-видимому, слово *често* вводит как общий, так и частный да/нет вопрос. То же самое предполагается для его русского эквивалента *часто*, а также для наречий типа рус. *давно*, которые обычно имеют *к*-статус ремы, но иногда могут получать *к*-статус темы и терять фразовый акцент. В современном русском, в отличие от болгарского и древнерусского языков, цепочек клитик нет, но статус общего/частного вопроса в предложениях с *часто* и *давно* проясняется местом акцента; ниже он помечается пометой ‘*Ж*’ перед словоформой. Если он стоит на начальном наречии *часто/давно*, мы имеем дело с общим вопросом, см. (7б), а если на другом элементе – с частным, см. (7в).

(7)а. блг. Често=*ли*=*ви*=*се* случва това?

б. рус. И *Ж* часто с вами такое случается? <общий вопрос>

в. рус. И часто с вами *Ж*такое случается? <частный вопрос>

Болгарские предложения типа (7а), вероятно, амбивалентны в плане различения общего и частного вопроса и могут соответствовать как (7б), так и (7в). В (Иванова, Градинарова / Ivanova, Gradinarova 2015: 516 – 517) вопросы типа (7а) интерпретируются как частные на том основании, что в разговорном болгарском языке часть говорящих допускает предложения типа (8), где клитика *ли* отделена от клитик *ви се* ударным словом, что несовместимо с определением цепочки.

(8) блг. Често=*ли* на вас =*ви* случва това? <частный вопрос>

Возможно, что (7а) и (8) неодинаковы в плане *к*-структуры: линейный порядок (8) для тех, кто его допускает, связан с частным вопросом, в то время как (7а) неоднозначно. Однако для другого примера Е. Ю. Ивановой и А. А. Градинаровой (Градинарова / Ivanova, Gradinarova 2015: 516 – 517), см. (9а), подобрать интерпретацию в зн. частного да/нет вопроса трудно: возможным эквивалентом служит русское предложение (9б):

(9)а. блг. И на теб=*ли* така=*ти*=*се* стори?

б. рус. И тебе *Ж*тоже так показалось? <общий вопрос>

Тем самым, разрыв цепочки с *ли* может быть не связан с отклонением от стандартной семантики общего да/нет вопроса. В разговорном языке наблюдается варьирование и в контекстах типа (10), где одна или несколько клитик вставляются в начальную группу *толкова ранима*.

(10)а. [толкова ранима] = *ли*=*си* била?

б. *Ж*[толкова =*ли* ранима] =*си* била.

в. *Ж*[толкова =*ли*=*си* ранима] била.

Проблемой здесь, помимо проверки вариантов (10бв) на соответствие литературной норме, является выяснение того, реализуют ли они ту же *κ*-структуру, что (10а).

3.2. Правила барьера в предложениях с *ли*

Употребления блг. *ли* подчиняются еще одному ограничению, которое может быть интерпретировано как синтаксическое, так и коммуникативное: если начальная группа топикализована, она отодвигает клитики на шаг вправо, а вторая позиция заполняется формой глагола. Этот механизм известен как *правило барьера* (Зализняк / Zaliznjak 2008: 48; Циммерлинг / Zimmerling 2013: 387). Типологически он не связан с да/нет вопросами, но в болгарском языке порядок $\{\text{BARRIER} [X]\} - V - CL$ не реализуется в невопросительной клаузе, в то время как для вопросительных клауз он обычен. В нотации (11) – (12) барьер помечен фигурными скобками, а содержащаяся в нем синтаксическая группа – прямыми.

(11) $\{\text{BARRIER} [\text{в чекмеджето}]\}$ имало = *ли* = *е* пари?

(12) $\{\text{BARRIER} [\text{Кражби}]\}$ ставали = *ли* = *са* при Вас?

В (Zimmerling, Kosta 2013) примеры типа (11) – (12) объясняются в терминах *синтаксического перемещения* глагола (verb movement): соответствующий анализ предлагался и для других языков, включая сербохорватский, где правило барьера действует на разные типы клитик. Возможно также объяснение в терминах *κ*-структуры. Вторую позицию при начальном топикализованном барьере занимает элемент из состава ремы: это может быть как глагол (см. выше), так и инвертированная часть глагольной группы, см. (13) и (14).

(13) $\{\text{BARRIER} [\text{Това}]\}$ правилен пример = *ли* = *е* според Вас?

(14) $\{\text{BARRIER} [\text{Вие}]\}$ $\{\text{BARRIER} [\text{мене}]\}$ за милионер = *ли* = *ме* смятате? (Елин Пелин)

3.3. Правила барьера в предложениях без *ли*

Правило барьера может реализоваться в невопросительных клаузах без перемещения глагола, что имеет коммуникативную мотивацию при порядке $\{\text{BARRIER} [S]\} - \{\text{FOCUS} O/ADV\} - CL - V$, где начальное подлежащее играет роль топикального барьера, а следующая за ним группа является инвертированным рематическим элементом. Такая трактовка согласуется с описанием (Иванова, Градинарова / Ivanova, Gradinarova 2015: 531), где приводятся примеры (15) и (16). Запишем их в модифицированной нотации: верхний индекс ‘Focus’ указывает на *κ*-статус ремы, а символ *t* – на предполагаемое исходное место инвертированной категории при порядке *S* – *CL* – *V* – *O/ADV*.

(15) $\{\text{BARRIER} [\text{Мама}]\} - \{\text{FOCUS} [\text{здравата}]\}_i = \text{му}$ натякваше *t*_i. (П. Вежинов)

(16) $\{\text{BARRIER} [\text{Той}]\} - \{\text{FOCUS} [\text{още вчера}]\}_i = \text{ми} = \text{се}$ обади *t*_i.

Болгарские кластеризуемые клитики не ставятся после обращений, междометий и начальных частиц, что тоже может быть описано в терминах барьера. Однако барьеры последнего типа, вероятно, объясняются фонетически: после обращения следует пауза, что понижает вероятность реализации энклитик. Варьирование линейных порядков засвидетельствовано также в некоторых типах придаточных, где энклитики присоединяются либо к начальному союзу (*Comp*), либо к последующему элементу.

(17) А ако = *ти* = *се* яде често нещо млечно. <*Comp* – *CL*>

б. а ако [често] = *ти* = *се* яде нещо млечно. <*Comp* – *Y* – *CL*>

Неясно, объясняется ли порядок *Comp* – *Y* – *CL* в примере (17б) инверсией рематического наречия *често*, или же причина лежит в просодии союза *ако*.

3.4. Ансамбли начальных групп

Поздняя реализация клитик может быть связана не только с правилами барьера, но и с другим параметром, названным в (Циммерлинг / Zimmerling 2013: 380) *ансамблями начальных групп*. В соответствии с этим параметром, некоторые языки с 2Р клитиками (болгарский, чешский) и отдельные языки с ограничением V2 (норвежский, фарерский), могут перекраивать границы синтаксических составляющих, как бы склеивая в начальной позиции клаузы единую составляющую из нескольких групп. Условием для этой операции является наличие у всех элементов начальных групп общего *к*-статуса темы.

(18) {^{TOPIC-ENS}[Вчера рано] [сутринта] [Иван]]} =*ми* =*се* обади по телефона.

В отличие от предложений с барьером типа (11) – (14), которые реализуют производную *к*-структуру, предложения с начальными ансамблями типа (18) демонстрируют базовую *к*-структуру, где тематическое подлежащее и тематические обстоятельства группируются вместе и выносятся перед клитиками. Если бы такая возможность всегда реализовалась в болгарском языке для всех элементов с *к*-статусом темы, можно было бы констатировать, что принцип ориентации кластеризуемых клитик, ср. =*ми*=*се* в (18), на левую границу клаузы не действует. Однако речь идет о группах вполне определенного типа, обычно содержащих множественные обстоятельства и тематическое подлежащее, поэтому ограничения на заполнение позиции сохраняются.

4. Выводы

Было рассмотрено взаимодействие формально-грамматических и коммуникативных факторов построения болгарских предложений с клитиками. Основное правило внешнего упорядочения предикатных клитик #X – CL – V ~#V–CL, когда перед клитиками стоит единственная группа, грамматикализовано и реализуется при разной *к*-структуре. В то же время, производные порядки слов в предложениях с клитикой всегда мотивированы коммуникативно. Наличие правил барьера и правил разрыва цепочек, содержащих частицу *ли*, не свидетельствует о расшатывании основного правила расстановки клитик, но подтверждает гипотезу о том, что варьирование позиций клитик может отражать различия в *к*-структуре.

Благодарности

Статья написана при поддержке совместного проекта РФФИ и Фонда «Научни изследвания», МОН, България, РФФИ 18-512-80003 „Эволюция грамматического строя русского и болгарского языков в сопоставительном аспекте: корпусный анализ и формальные грамматики“.

Цитированная литература / References

- Котова, Янакиев 2001: Котова, Н., М. Янакиев. *Грамматика болгарского языка для владеющих русским языком*. Москва: МГУ. (Kotova, Janakiev 2001: Kotova N., M. Janakiev. *Grammatika bolgarskogo jazyka dlya vladejushchih russkim jazykom*. Moskva: MGU.)
- Зализняк 1993: Зализняк, А. А. К изучению языка берестяных грамот. – В: Янин, В. Л., А. А. Зализняк. *Новгородские грамоты на бересте. Из раскопок 1984 – 1989 гг.* Москва: Наука, с. 191 – 319. (Zalizniak 1993: Zalizniak, A. A. K izucheniiu iazyka berestianyx gramot. – In: Iarin V. L., A. A. Zalizniak. *Novgorodskie gramoty na bereste. Iz raskopok 1984 – 1989*. Moskva: Nauka, pp. 191 – 319.)
- Зализняк 2008: Зализняк, А. А. *Древнерусские энклитики*. Москва: Языки славянской культуры. (Zalizniak 2008: Zalizniak A. A. *Drevnerusskie enklitiki*. Moskva: Iazyki slavianskoi kul'tury.)
- Иванова, Градинарова 2015: Иванова, Е. Ю., А. А. Градинарова. *Синтаксическая система болгарского языка на фоне русского*. Москва: Языки славянской культуры. (Ivanova, Gradinarova 2015: Ivanova E. Ju. A. A. Gradinarova. *Sintaksicheskaja sistema bolgarskogo iazyka na fone russkogo*. Moskva: Iazyki slavianskoi kul'tury.)
- Ницолова 2008: Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. (Nitsolova 2008: Nitsolova, R. *Balgarska gramatika. Morfologiya*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.)

- Циммерлинг 2012: Циммерлинг, А. В. Системы порядка слов с клитиками в славянских языках. – В: *Вопросы языкознания*, № 5, с. 3 – 37. (Tsimmerling 2012: Tsimmerling, A. V. Sistemy poriadka slov s klitikami v slavi-anskikh yazykakh. – In: *Voprosy iazykoznanii*, № 5, pp. 3 – 37).
- Циммерлинг 2013: Циммерлинг, А. В. *Системы порядка слов славянских языков в типологическом аспекте*. Москва: Языки славянской культуры. (Tsimmerling 2013: Tsimmerling, A. *Sistemy poriadka slov slavianskikh iazykov v tipologicheskoy aspekte*. Moskva: Iazyki slavianskoi kul'tury.)
- Янко 2001: Янко, Т. Е. *Коммуникативные стратегии русской речи*. Москва: Языки славянской культуры. (Ianko 2001: Ianko, T. E. *Kommunikativnye strategii russkoi rechi*. Moskva: Iazyki slavianskoi kul'tury.)
- Янко 2019: Янко, Т. Е. Просодия вопросов с частицей ли. – В: *Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии*, Вып. 18 (25). По материалам ежегодной Международной конференции Диалог 2019. Москва, с. 715 – 725. (Ianko, T. E. Prosodiia voprosov s chastitsej li. – In: *Komp'yuternaia lingvistika i intellektual'nye tehnologii*, Vyp. 18 (25). *Po materialam ezhegodnoi Mezhdunarodnoi konferentsii Dialog 2019*. Moscow, pp. 717 – 725.)
- Янко 2020: Янко, Т. Е. Системность просодического уровня языка. – В: *Przegląd wschodnioeuropejski*, XI/1, s. 317 – 334. (Ianko 2020: Ianko, T. E. Sistemnost' prosodicheskogo urovnia iazyka. – In: *Przegląd wschodnioeuropejski*, XI/1, pp. 317 – 334.)
- Aikhenvald 2002: Aikhenvald, A. Typological parameters for the study of clitics, with special references to Tarinana. – In: R. M. W. Dixon, A. Y. Aikhenvald (Eds.). *Word: a cross-linguistic typology*. Cambridge: Cambridge university press, pp. 42 – 78.
- Bošković 2002: Bošković, Ž. Clitics as non-branching elements and the linear correspondence axiom. – In: *Linguistic Inquiry*, 33.2, pp. 329 – 340.
- Cardinaletti 1999: Cardinaletti, A. Pronouns in Germanic and Romance languages: An overview. – In: van Riemsdijk, H. (Ed.). *Clitics in the Languages of Europe*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, pp. 63 – 82.
- Dimitrova-Vulchanova 1999: Dimitrova-Vulchanova, M. Clitics in the Slavic languages. – In: van Riemsdijk, H. (Ed.). *Clitics in the Languages of Europe*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, pp. 83 – 121.
- Franks 2008: Franks, S. 2008: Clitic placement, prosody and the Bulgarian verbal complex. – In: *Journal of Slavic Linguistics*, 16/1, pp. 91 – 137.
- Franks, King 2000: Franks S., T. H. King. *A Handbook of Slavic Clitics*. Oxford: Oxford University Press.
- Gălăbov 1950: Gălăbov, I. Zur Frage der bulgarischen Enklitika. – In: *Zeitschrift für slavische Philologie*, XX, 2, pp. 417 – 418.
- Halpern 1996: Halpern, A. L. Introduction. – In: Halpern, A. L., A. M. Zwicky (Eds.). *Approaching Second. Second position and related phenomena*. Stanford: CSLI, pp. ix – xxiii.
- Haspelmath 2015: Haspelmath, M. Defining vs. diagnosing linguistic categories: a case study of clitic phenomena. – In: Błaszczak, J., D. Klimek-Jankowska, K. Migdalski (Eds.). *How categorical are categories?* Berlin: De Gruyter Mouton.
- Jiang, Billings 2015: Jiang, H., L. Billings. Person-based ordering of pronominal clitics in Rikavung Puyuma: An inverse analysis. – In: Camp, A., C. Stabile, N. Tanaka, Y. Otsuka (Eds.). *AFLA XXI: Proceedings of the 21st annual meeting of the Austronesian Formal Linguistics Association (Asia-Pacific Linguistics series)*. Canberra: College of Asia and the Pacific, Australian National University, pp. 87 – 106.
- Lee, Billings 2005: Lee, C., L. Billings. Wackernagel and verb-adjacent clisis in Central Philippines. – In: Heinz, J., D. Ntelitheos (Eds.). *UCLA Working Papers in Linguistics. Vol. 12. Proceedings of AFLA XII*, pp. 241 – 254.
- Rå Hauge 1976: Rå Hauge, K. *The word order of predicate clitics in Bulgarian*. Meddelelser 10, Oslo: Slavisk-baltisk institutt, Universitetet i Oslo.
- Sadock 1995: Sadock, J. M. A multi-hierarchy view of clitics. – In: *Chicago linguistics society. Vol. 31. Part 2*, pp. 258 – 279.
- Selkirk 1995: Selkirk, E. The prosodic structure of function words. – In: *University of Massachusetts Occasional Papers. 18: Papers in optimality theory*. Amherst, pp. 439 – 470.
- Spencer, Lúis 2012: Spencer A., A. Lúis. *Clitics: An introduction*. Cambridge: Cambridge university press.
- Zimmerling 2014: Zimmerling, A. Clitic templates and discourse marker TI in Old Czech. – In: Witkoś, J., S. Jaworski (Eds.). *New insights into Slavic linguistics*. Frankfurt am Main: Peter Lang, pp. 389 – 403.
- Zimmerling 2015: Zimmerling, A. 1P orders in 2P languages. – In: Lyutikova, E. A., A. V. Zimmerling, M. B. Konoshenko (Eds.). *Proceedings of the international conference "Typology of morphosyntactic parameters 2015". Iss. 2*. Moscow: Moscow State University of Education, pp. 459 – 453.
- Zimmerling 2019: Zimmerling, A. Parametrizing Verb Second Languages and Clitic Second Languages. – In: *Proceedings of the 2015th International Conference on Artificial Intelligence*. Vol. 1. CSREA Press, pp. 281 – 287.
- Zimmerling, Kosta 2013: Zimmerling, A., P. Kosta. Slavic clitics. A typology. – In: *Sprachtypologie und Universalienforschung (STUF)*, 66 (2), pp. 178 – 214.
- Zwicky 1977: Zwicky, A. *On clitics*. Bloomington, 1977.

BULGARIAN CLITICS AND COMMUNICATIVE STRUCTURE: DESCRIPTION AND TYPOLOGY

Anton Zimmerling

Pushkin State Russian Language Institute
Institute of Linguistics, Russian Academy of Sciences
Moscow State Pedagogical University

fagraey64@hotmail.com

Abstract: This paper discusses the interaction of syntactical and information-structural factors in the ordering of Bulgarian clauses with clitics. I define clitics as a subset of prosodically defective and communicatively restricted functional elements. The clitic elements cannot be highlighted by information-structural mechanisms, but clauses with clitics can have derived types of information structure. I focus on Bulgarian clause-level enclitics with clustering properties. This set includes pronominal argument and reflexive markers, auxiliary forms of *săm* and the yes/no particle *li*. The particle of *li* has clustering properties in the context of general yes/no questions, but splitting of the clitic cluster does not always diagnose the meaning of the partial question. The main principle of clitic-external ordering in Bulgarian – the clitic-and-verb adjacency imposed on the 2P condition for the placement of clustering clitics – is grammaticalized. Meanwhile, derived word orders in clauses with clitics, notably – word orders with late clitic placement and partly also word orders with splitting – have communicative triggers.

Keywords: *Bulgarian language, functional elements, clitics, clitic clusters, parametrization of language diversity, syntax, word order, information structure, yes/no questions*

Anton Zimmerling
Pushkin State Russian Language Institute
52, Volgina str. 6
Moscow 117485
Russia

РАЗРЫВ СОСТАВНЫХ СОЮЗОВ С ДА В БОЛГАРСКОМ ЯЗЫКЕ: КОММУНИКАТИВНО-СИНТАКСИЧЕСКИЙ ИНТЕРФЕЙС

Елена Иванова

Санкт-Петербургский государственный университет

e.y.ivanova@spbu.ru

Резюме: В статье рассматривается взаимодействие семантико-синтаксических и коммуникативных факторов, определяющих линейаризацию компонентов в предложениях с составными союзами, включающими *да*. Исследование проводится на материале контекстов с разрывом союзов *преди да*, *вместо да*, *освен да*. Данные получены в результате сплошной выборки из Болгарского национального корпуса. В статье показывается состав и объем составляющих, которые помещаются в позицию между частями составного союза, и обосновываются причины существенных расхождений между союзами по способности выдвижения разных составляющих.

Ключевые слова: составные союзы, коммуникативно-синтаксический интерфейс, болгарский язык

1. Введение

1.1. Одной из наиболее обсуждаемых проблем коммуникативно-синтаксического интерфейса является взаимодействие факторов, определяющих линейаризацию предложения в языках различного типа, см., напр., обзор в работах Лютиковой и Циммерлинга (Лютикова / Lyutikova 2019; Лютикова, Циммерлинг / Lyutikova, Zimmerling 2016). Ограничения на возможности линейаризации синтаксических структур болгарского языка и их обусловленность коммуникативными и дискурсивными факторами не раз становилась предметом рассмотрения, начиная с классической работы о порядке слов (Георгиева / Georgieva 1974) до современных исследований, см. 1.3.

В данной статье речь пойдет о возможностях упорядочивания элементов болгарского предложения в случае, когда используются составные союзы, включающие предлог и элемент *да*. Как известно, синтаксическая структура болгарских сложноподчиненных предложений, организованных с помощью составных союзов, включающих конъюнктивоподобный элемент *да*, обладает общими особенностями линейаризации: 1) требование контактности *да* и предиката подчиненного предложения (с допуском только энклитик и отрицательной частицы) и 2) возможность выноса разнообразных составляющих придаточной части в позицию между частями союзного комплекса. Это одинаковым образом касается и комплексов, включающих в качестве первого компонента предлог (*без да*, *вместо да*, *освен да*, *преди да*), и комплексов с первым компонентом союзного типа (*макар да*, *колкото да*, *като да*). Единственным исключением, как известно, является неразрывность компонентов союза *за да*.

В настоящей работе ставится задача установить на материале сплошной выборки из Болгарского национального корпуса, имеются ли различия между составными союзами, касающиеся включения разных типов составляющих подчиненного предложения между частями составного союза, содержащего предлог и элемент *да*. В качестве объекта рассмотрения взяты союзы *преди да*, *вместо да* и *освен да*.

1.2. Грамматический статус союзных комплексов с предлогом, традиционно относимых к составным союзам (хотя, разумеется, с оговоркой о возможности дистанцированности предлога и *да*), подвергается в последнее время пересмотру. Не останавливаясь на обзоре лингвистических исследований на данную тему, отметим лишь, что, несмотря на различие исследовательских подходов, общим для современной болгарской лингвистики является констатация того факта, что составные комплексы с *да* не могут рассматриваться как единая лексическая единица (Коева / Коева 2019: 188). В формальных концепциях предлоги описываются как лексические опоры, способные

вводить не только именные группы, но и придаточные предложения. Для болгарского языка эта концепция наиболее полно представлена в статье Коевой (Коева / Коева 2019), где вводится понятие *предложно изречение*, а также – в рамках общего формального описания – в работе Осеновой и Симова (Осенова, Симов / Osenova, Simov 2007).

В современных синтаксических концепциях традиционного направления статус данных составных союзов как цельных образований тоже подвергается сомнению. Так, в работе Ивановой (Иванова / Ivanova 2018) говорится о незавершенности обретения болгарскими союзными комплексами с *да* статуса цельных союзов, что является следствием процесса с прямо противоположным структурным эффектом, а именно тенденции к грамматикализации *да* как конъюнктивоподобной частицы. Поскольку процесс грамматикализации болгарского *да* (и *да*-конструкции в целом) начался раньше, чем формирование составных союзов, включающих *да*, он оказался препятствием на пути становления этих союзов как лексически цельных образований и воспрепятствовал обретению ими обычных линейно-синтаксических союзных свойств, в отличие от славянских языков небалканского типа. Таким образом, предложения с болгарскими составными союзами с *да* формировались с учетом линейно-синтаксических ограничений, характерных для *да*-конструкции в целом.

В связи с этими доводами используемое в настоящей статье определение (*составной*) союз в определенной степени условно.

1.3. Факторы коммуникативно-информационной структуры, способствующие перемещению тех или иных составляющих, получили значительное описание на болгарском материале (напр. Пенчев / Penchev 1980; Пенчев / Penchev 2005; Тишева, Джонова / Tisheva, Dzhonova 2006; Тишева / Tisheva 2017; Джонова / Dzhonova 2017, Крарова 2004 и мн. др.). Более того, в случае с интересующими нас составными союзами такой анализ обогащен исследованием Венковой (Венкова / Venkova 1997), где приведены возможные варианты составляющих, которые могут помещаться между частями данных составных союзов:

1. *подлог*; 2. *подлог + прямо дополнение*; 3. *подлог + непрямо дополнение*; 4. *подлог + обстоятельство пояснение*; 5. *подлог + дополнение + обстоятельство пояснение*; 6. *подлог + вметнат израз*; 7. *прямо дополнение*; 8. *прямо дополнение + обстоятельство пояснение*; 9. *прямо дополнение + вметнат израз*; 10. *непрямо дополнение*; 11. *непрямо дополнение + обстоятельство пояснение*; 12. *непрямо дополнение + вметнат израз*; 13. *обстоятельство пояснение*; 14. *обстоятельство пояснение + вметнат израз*; 15. *вметнат израз*. (Венкова / Venkova 1997: 6 – 7).

Понятно, что частотность подобных перемещений для разных стилей и жанров различна. Исследование Цв. Венковой проводилось на материале художественной и разговорной речи. Разговорная речь и другие неформальные стили служат основным материалом и для многих других работ по линейно-синтаксическим перемещениям.

Встают, однако, и другие вопросы: а есть ли предпочтения у союзов с близкими синтаксическими характеристиками для выноса тех или иных составляющих в «разрывную позицию» (т.е. в позицию между предлогом и *да*)? Насколько частотно то или иное перемещение составляющих, учитывая данные других стилей языка? Мы постараемся в данной работе сделать ряд шагов для получения ответов на эти вопросы.

2. Описание данных

2.1. Корпусная выборка и принципы отбора и подсчета данных. Данные получены в результате обработки полной выгрузки¹ из Болгарского национального корпуса контекстов, содержащих разрыв составных союзов *место да*, *освен да*, *преди да* более чем одним словом (от 2 до 5). Обработка корпусных данных осуществлялась следующим образом. Файлы до 2000 примеров для каждой величины разрыва (напр. *освен* [2] *да*, *освен* [3] *да*, *освен* [4] *да*, *освен* [5] *да*) подвергались сплошной выборке. Остальные файлы (от 2000 примеров и более) подвергались фрагментарной выборке таким образом, чтобы количество примеров во фрагменте было не менее 1000.

¹ Выгрузка подготовлена сотрудником Института болгарского языка д-ром Ивелиной Стояновой.

Далее вручную осуществлялась обработка контекстов с целью выявления релевантных для анализа примеров: исключались нерелевантные употребления, при которых предлог не является частью разрывного составного союза².

Из подсчетов исключались также следующие релевантные контексты: во-первых, поэтические тексты, где передвижения обычно диктуются требованием ритмизации и рифмования; во-вторых, примеры с элементами (союзами, частицами типа *оба́че*, *пѣк*, наречным конкретизатором *о́ще*), которые обычно располагаются перед составным союзом, но способны к перестановке, напр.: *оба́че вместо X да – вместо оба́че X да, о́ще преди X да – преди о́ще X да*. Исключение из подсчетов этих последовательностей связано с тем, что их взаимоупорядочивание с предложным элементом определяется механизмом иного рода.

2.2. Результаты выборки.

После вычищения выгрузки от нерелевантных примеров, повторов и контекстов, указанных выше, оставшиеся релевантные примеры по каждому союзу (и по каждому виду дистанцированности) приняты за 100%. Полученные количественные данные отражены в Таблице 1 и будут прокомментированы далее.

Заметим, однако, что реальная количественная наполняемость этих 100% значительно различается для каждого союза³, а значит, результаты Таблицы 1 носят дескриптивный характер. Тем не менее они позволяют представить ряд наблюдений и сформулировать гипотезы, требующие отдельного статистически значимого анализа. Такой анализ мы предполагаем осуществить в дальнейшем, когда будут обработаны данные для других союзов с *да* и иные, помимо уже рассмотренных, варианты протяженности составляющих. Некоторый инференциальный статистический анализ по двум союзам представлен в Таблице 2 в разделе 3, где одна из выдвинутых гипотез получает статистическое обоснование и анализируется с точки зрения коммуникативно-синтаксического интерфейса.

Таблица 1. Разрыв составных союзов с *да*: дистанция от 2 до 5 слов

В %	Всего	Подлежащие	Обстоятельства	Дополнения	Частицы	Вводные слова/ Предикат. опред./ Придат. предложения	Совмещение составляющих
вместо [2] да	100	46,19	40,36	5,84	0	0/0/0	7,61
вместо [3] да	100	31,33	53,01	7,23	0	0,60/0/0	7,83
вместо [4] да	100	20,00	45,71	11,43	0	0/0/1,43	21,43
вместо [5] да	100	34,62	26,92	15,38	0	0/0/0	23,08
освен [2] да	100	42,86	50,00	5,10	0	0/0/0	2,04
освен [3] да	100	22,58	69,35	8,06	0	0/0/0	0
освен [3] да освен [4] да	100	18,18	61,36	9,09	0	0/0/0	11,36
освен [5] да	100	28,57	57,14	0	0	0/0/0	14,29
преди [2] да	100	85,76	6,39	0,49	0	0/0/0	7,37
преди [3] да	100	85,50	7,99	0,74	0	0/0/0	5,76
преди [4] да	100	88,67	4,44	1,33	0	0/0,22/0	5,33
преди [5] да	100	90,43	3,62	1,28	0	0/0/0	4,68

² Известно, что варианты нерелевантных контекстов для таких последовательностей могут быть различны (см. и специальные работы на эту тему (Венкова / Venkova 1997; Venkova 2000)).

³ Например, для последовательности *освен* [2] да получено 98 чистых контекстов для анализа (при полной выгрузке из корпуса в 1110 контекстов), а для последовательности *освен* [5] да – всего лишь 7 (при выгрузке 145 контекстов). Соответствующие цифры для релевантных примеров с *вместо да* значительно больше, хотя величина выгрузки почти такая же: так, для расстояния в 2 слова получено 394 релевантных результата (при общей выгрузке 1112), а для расстояния в 5 слов – 26 при общей выгрузке в 126 контекстов. Для *преди да* выявлено значительное количество примеров по всем вариантам дистанцированности. Так, имеется 1018 релевантных примеров для расстояния в 2 слова и 543 для расстояния в 5 слов (при общей выгрузке 15903 и 1090 соответственно).

Приведем примеры для одного из союзов – *преди да* с протяженностью дистанции между компонентами с 2 до 5 слов (*преди [2–5] да*):

а) группа подлежащего между частями союза:

1.а. *преди [2] да*: Явно никой не се бе сетил да попита защо са получили анонимно обаждане половин час *преди [метеорологичният център] да предупреди* за приближаващ порой.

преди [3] да: Звучеше като човек, който се опитва да говори на зъболекаря си, *преди [действието на новокаина] да* е изтекло.

преди [4] да: Билетите свършиха *преди [много от нашите фенове] да успеят* да си закупят.

преди [5] да: Едва успяха да се спогледат след първото дръпване, *преди [бързодействието на напоен с наркотици тютюн] да порази* нервната им система.

б) группа обстоятелства между частями союза:

1.б. *преди [2] да*: Наложил се да го натиска още четири-пет пъти, *преди [във вратата] да* се отвори мъничко прозорче.

преди [3] да: Няма да пропусна и „лоялния гражданин“ Петров, в чиято каса потъва като в черна дупка и въпросната справка, *преди [по странен начин] да* изтече в пространството.

преди [4] да: Това е било, *преди [в редакциите на вестниците] да* има компютри.

преди [5] да: Мина почти един час, *преди [в техния край на сборището] да* се почувства някакво раздвижване.

в) совмещение разных синтаксических составляющих (каждая составляющая в примерах ниже выделена квадратными скобками):

1.в. *преди [2] да*: Валери замълча, но *преди [адвокатът] [отново] да* заговори, прошепна...

преди [3] да: Ще мине много време, *преди [армията му] [отново] да* стане каквато беше.

преди [4] да: Нужна бе половин година, *преди [миризмата на пор] [напълно] да* изчезне.

преди [5] да: Трише не изключва вероятността за по-нататъшен временен инфлационен ръст, *преди [в края на годината] [инфлацията] да* падне под 2 процента.

Остальные возможности при данном союзе либо вообще не представлены (см. нулевые показатели для вводных слов, предикативных определений и придаточных предложений), либо представлены редко, как дополнения, см. единичные примеры (9, 10) далее.

Прокомментируем некоторые наблюдения, которые позволяет сделать Таблица 1.

1. Исходя из результатов Таблицы 1, в разрывную позицию помещается обычно лишь одна составляющая: или только группа подлежащего, или только обстоятельственная группа, или дополнение, или (единичные случаи) другие компоненты. Употребление между частями союза двух составляющих (см. столбец Совмещение составляющих) ни при одном предлоге не является преобладающим. Даже при увеличении дистанции (с 2 до 5 слов) преобладание контекстов с одной составляющей сохраняется, т.е. большая длина дистанции между элементами союзами позволяет помещать более развернутые синтаксические группы, см. и приведенные выше примеры на разрыв союза *преди да*.

2. Как показывает процентная соотнесенность, при увеличении дистанции возможность совмещения (комбинирования) составляющих увеличивается для двух из союзов (*вместо да*, *освен да*), но союз *преди да* не демонстрирует того же поведения – количество совмещенных вариантов у него даже уменьшается. Это различие нуждается в объяснении (см. раздел 3).

Заметим также, что совмещения трех составляющих во всем изученном материале не зафиксировано: при дистанции в 2–5 слов при указанных союзах совместно употребляются только две составляющих, напр., обстоятельство и подлежащее в 2а, предикативное определение и подлежащее в 2б, обстоятельство и дополнение в 2в:

- 2.а. ...**вместо** [общината] [своевременно] **да** осигури терен за нужните съоръжения, тя разпродаде собствеността си и зачака да се стигне до критична ситуация.
- 2.б. ...нищо не можеше да го спаси от тяхното отмъщение, **освен** [първ] [той] **да** си очисти сметките с тях.
- 2.в. Попова, от която се очаква да премисли из основи цялото наказателно законодателство, е права да се сърди, защото **вместо** [първо] [нея] **да** питат, внезапно ѝ натрисат нещо, което не е и сънувала.

Возможно, увеличение дистанции между частями союза могло бы дать примеры на большее количество совмещенных составляющих, но логика распределения тема-рематической информации позволяет предположить, что такие случаи редки.

3. Склонность отдельных союзов к совмещению составляющих различна. Особенно очевидно предпочтение к комбинированию групп у союза *вместо да* (на фоне двух других союзов, особенно на фоне *преди да*, который менее всего использует данную возможность). Далее, в разделе 3, мы постараемся объяснить, с чем связано относительно большое количество сдвоенных групп при союзе *вместо да*. С другой стороны, можно предполагать, что в болгарском языке имеются составные союзы, при которых комбинированные варианты более частотны. Как показывает небольшая фрагментарная выборка, проанализированная в работе Ивановой и Делевой (Иванова, Делева / Ivanova, Deleva 2019), совмещение составляющих более характерно для союза *без да*, чем для других составных союзов с *да*. Статистически значимый анализ, сопоставляющий возможности всех союзов с *да*, – задача следующих исследований.

4. Из трех основных неглагольных составляющих (подлежащие, обстоятельства, дополнения) дополнение реже всего выдвигается в разрывную позицию, что соответствует основным закономерностям линейзации болгарского предложения и его базовому порядку слов SVO. Далее, в разделе 3, мы покажем причины, которыми может быть объяснен довольно значительный, по сравнению с другими союзами, показатель дополнений при союзе *вместо да*.

5. Прокомментируем те столбцы Таблицы, которые содержат единичные или нулевые показатели. Нулевой показатель для столбца Частицы определяется тем, что наша выборка не производилась для союзов с дистанцией в одно слово, а именно в таких условиях чаще всего осуществляется разрыв союзов частицей (напр. *преди дори да*). Тем не менее, комбинирование разных составляющих с частицами (если они не входят в данную составляющую, напр. *Русия до голяма степен спечели газовите войни, преди [повечето европейци] дори да забележат, че се води битка, изтъква „Иконъмист“*) учитывалось при подсчетах, и эти показатели отражены в общих цифрах сдвоенных употреблений.

Предикативное определение вне комбинации с другими составляющими зафиксировано лишь в одном примере (*В резултат на тежкия нокаут, Йохансон лежи с отворени очи и трептящ ляв крак и в безсъзнание, повече от пет минути, преди [целия облян в кръв] да го поставят да седне на столчето в своя ъгъл*) и в единичных случаях в комбинации с другими составляющими (см. *първ* в примере 2.б).

Обращает на себя внимание и низкий показатель вставки придаточного предложения в разрывную позицию. Вставка подчиненного предложения⁴ между компонентами составных союзов с *да* – нередкое явление в современном болгарском языке. Однако рассматриваемые три союза являются как раз теми, которые накладывают значительные ограничения на данную разновидность разрыва, что объясняется узкоспециализированной семантикой союзов. Возможно, для союза *без да*, имеющего общее значения способа и образа действия, мог бы быть зафиксирован более частый разрыв подчиненным предикативным элементом.

⁴ Обратим внимание, что вставленным придаточным предложением при нашей выборке считалось только такое, в котором имеется выраженное сказуемое. Эллиптические структуры типа *както обикновено, както винаги (Вместо както обикновено да звъни на всеки няколко минути, секретарката го потърси едва след час)* трактовались как обстоятельственная группа.

3. Семантико-синтаксическая специфика придаточного и коммуникативно-информационная структура

В этом разделе мы покажем взаимосвязь между семантико-синтаксическими особенностями того или иного вида придаточного и коммуникативно-информационной структурой, что определяет и особые возможности для линеаризации составляющих.

Ограничение объема данной работы заставляет остановиться только на двух вопросах. Мы постараемся объяснить, во-первых, почему соотношение помещенных в разрывную позицию подлежащих, с одной стороны, и всех других компонентов, с другой, столь разнятся для разных союзов, во-вторых, с чем связано относительно большое количество дополнений и совмещенных вариантов с дополнениями при союзе *вместо да*.

Итак, союзы различаются между собой в предпочтениях по отношению к наиболее часто выдвигаемой составляющей. Союз *преди да* показывает устойчивую тенденцию помещать между частями союза подлежащие сегменты (см. примеры 1.а выше), в то время как для других двух союзов подлежащие сегменты при дистанции в два слова не являются преобладающими (или значительно преобладающими) и даже уменьшают эти показатели при увеличении дистанции (см. Таблицу 1). При этом различие в частоте разрыва подлежащим находит статистическое подтверждение при сопоставлении всех трех союзов по всей совокупности примеров с дистанцией от 2 до 5 между частями союза (исходные абсолютные величины, применявшиеся в расчетах, приведены в Таблице 2).

Союз	Количество примеров с разрывом подлежащим (исключая совмещение)	Количество примеров с разрывом другими членами предложения (исключая совмещение)
вместо [2] – [5] да	257	335
освен [2] – [5] да	66	137
преди [2] – [5] да	2223	171

При применении критерия хи-квадрат мы получаем доказательства существенности различий (значение вероятности p нулевой гипотезы ниже обычно используемого в подобных исследованиях уровня значимости в 0,05) не только в парах *вместо да* – *преди да* ($p < 10^{-180}$) и *освен да* – *преди да* ($p < 10^{-143}$), но и в паре *вместо да* – *освен да* ($p = 0,00636$).

Далее, проанализировав контексты с данными союзами, постараемся выяснить, какие факторы определяют это различие.

3.1. Временные придаточные с союзом *преди да*, как видно из Таблиц 1 и 2, отличаются тем, что регулярно помещают в разрывную позицию подлежащие группы и в крайне малой степени – обстоятельственные и тем более дополнительные (лишь единичные употребления). Ограничения на выдвижение неподлежащих сегментов ведет к тому, что и совмещенных вариантов (сдвоенных составляющих) при разрыве союза *преди да* крайне мало.

Анализ выборочных контекстов с *преди [2–5] да* показывает, что вынесенные в разрывную позицию подлежащие являются тематическими субъектными группами, чаще не кореферентными субъекту основной предикации, см. примеры (3) – (6) ниже, реже – кореферентными (7).

Основной причиной вынесения в разрывную позицию подлежащей именной группы является специфика построения придаточного с *да*: тематическое подлежащее обычно выдвигается в позицию перед *да*. В ином случае постановка подлежащего после глагола может придать ему статус ремы (как это представлено в примерах 5 и 6 с рематическими подлежащими *първата линия на конския трамвай* и *няколко ракети*) либо создаст коммуникативные варианты с неординарной интонационной структурой, ср. возможную конечную позицию подлежащего для примера (4): *Вероятно ще мине доста време, преди да се промени в по-нормална посока [мотивацията на младите българи]*. Вклад линейной и акцентной структуры в распределение тема-рематической информации, как и коммуникативная разметка корпусных примеров требует отдельного исследования, в данном случае мы предполагаем лишь поставить здесь некоторые вопросы для дальнейшего обсуждения.

3. През март, още **преди** [страхът от свинския грип] **да** се прибави към проблемите на самолетната индустрия, световният въздушен трафик се сви с 11%.
4. Вероятно ще мине доста време, **преди** [мотивацията на младите българи] **да** се промени в по-нормална посока.

В примерах 5 и 6 подлежащото влиза в рему и намира се в постглаголна позиция. Наш материал показва, че в подобни условия в разрывную позицию помещается тематическое обстоятельство, как и демонстрируют примеры 5 и 6:

5. **Преди** [по Фрэнк Стрийт] **да** бъде прокарана първата линия на конския трамвай, който все още не беше особено бърз, улиците на Филадельфия бяха задръстени от стотици омнибуси без ресори, които громоляха по едрия калдъръм.
6. Успяхме да напуснем покрива секунди **преди** [върху него] **да** паднат няколко ракети.

Таким образом, помещение тематической составляющей между частями союза позволяет избежать скопления тематических групп в постглагольной позиции, что вполне соответствует общему порядку линеаризации компонентов в языке SVO, а также общим закономерностям коммуникативной организации болгарского предложения: болгарский язык не склонен в коммуникативно нейтральном предложении разрывать тематическое поле тематическими компонентами (см. Пенчев / Penchev 2005: 251).

Но это, повторим, общая закономерность линеаризации при составных союзах с *да*. Почему же все-таки при *преди* [...] *да* в качестве таких выдвинутых тематических элементов так редко (по сравнению с другими союзами) выступают обстоятельственные группы? Как представляется, это связано с семантико-синтаксическими особенностями временного придаточного. Во-первых, использование временных обстоятельств при придаточном с временной же семантикой в целом требуется нечасто, лишь для уточнения темпорального промежутка⁵ (см. пример 7). Во-вторых, большинство конкретизаторов имеют при союзе *преди да* фиксированную линейную позицию: они размещаются перед союзом, как в примере 8 или в примере 6 (см. выше).

7. **Преди** [вчера следобед] **да** се разрови из интернет, не знаеше за Аушвиц почти нищо, освен името му.
8. Това се случи само няколко часа преди [МВР шефът] **да** се яви във вътрешната парламентарна комисия.

При союзе *преди да* обращает на себя внимание крайне малое количество помещенных в разрывную позицию дополнений. Действительно, материал выборки показал, что основная часть выдвинутых дополнений представляет собой контексты, где в позиции между компонентами союза *преди да* оказывается именная группа, кореферентная обязательному местоимению в главной предикации. Это известные случаи конструкций с обязательным удвоением дополнения (напр. Джонова / Dzhonova 2017: 110 – 111 и др.):

9. Нашите техници едва не си прегориха мозъците от чудене, **преди** [на един от тях] **да** му хрумне хубавата идея как работи това нещо.
10. И по-бързичко – рече О'Мара, – **преди** [на вашия главен психолог] **да** му потрябва психиатър.

Эти причины ограничения для выдвижения дополнений понятны, но почему же им не подчиняется союз *вместо да*, где выдвинутые дополнения могут достигать 15% всех случаев разрыва?

3.2. Заместительные придаточные с союзом *вместо да* демонстрируют иную картину линеаризации и распределения коммуникативной информации. В данных предложениях реализуются замещающие отношения. В главной части указывается ситуация, которая имеет место или запланирована, а в придаточной – другая ситуация, которая представляется говорящему более целесообразной и ожидаемой.

⁵ Указатели кратности будут (предположительно) более частотны, ср. *преди отново да*, однако выборка с дистанцией в одно слово для данного исследования не обрабатывалась.

Коммуникативная и семантико-синтаксическая специфика данных предложений определяется тем, что они, как правило, строятся на противопоставлении. Более того, части главной и придаточной структур, как будет видно из примеров далее, или даже целиком все предложение, как (11), могут быть построены по принципу структурного параллелизма, где одна или более составляющих находятся в противопоставительном отношении к аналогичной составляющей главной предикации:

11. *Според Лачев обаче е по-добре да се компенсират 585 души сега, **вместо** след година да се обезщетяват 3000 души.*

Заметим, что сила акцентного выделения при контрастных парах придаточной и главной частей различна. Элементы контрастных пар (контрастные темы и контрастные ремы) в придаточном предложении имеют более слабую коммуникативную нагрузку, чем соответствующие сегменты главной, потому что заместительное придаточное само по себе выполняет тематическую роль по отношению к главной: придаточное обозначает ситуацию хотя и нереализованную, но для говорящего очевидную, ожидаемую, которая должна была реализоваться: 'Хотя ожидается/ожидалось P_1 , происходит/произошло P_2 '. Тем не менее включенность в противопоставительные отношения создает контрастные эффекты в обеих предикациях. Далее мы рассмотрим типы составляющих, включенные в противопоставительные отношения (3.2.1.) и находящиеся вне их (3.2.2.)

3.2.1. Составляющие, находящиеся в противопоставительном отношении к составляющим главного предложения и помещенные в разрывную позицию между частями союза, могут быть сегментами разного синтаксического статуса: обстоятельствами (12), дополнениями (13) и подлежащими (14):

12. *Като стигнали до Стратии, **вместо** [из шосето] да влязат, слезли направо през баира пеша, минали реката Осъм през пешия мост и влезли в конака.*
13. *Освен това ѝ беше толкова приятно да се грижи за някого, **вместо** [за нея] да се грижат.*
14. *И **вместо** [краката ѝ] да са дълги, ръцете ѝ стигат до под колената.*

Впрочем, подлежащие группы в заместительных предложениях редко выступают для создания контрастной пары самостоятельно, как в (14). Акцентированные подлежащие чаще участвуют в параллельном сопоставительном выделении как контрастные темы⁶, поддерживающие контрастность рем:

15. *Новият формат на играта е предпочитан пред стария, тъй като всички клубове печелят някакви парични награди, **вместо** [един клуб] да прибира цялата сума.*
16. *За нещастие обаче едновременно с нея той наклони главата си в същата посока и **вместо** [устните им] да се срещнат, носвете им се чукнаха един в друг.*
17. *Стана обаче обратното — **вместо** [той] [нас] да убеди, ние убедихме него.*

Примеры выше хорошо иллюстрируют и причины, по которым наша выборка показала большее, чем при других союзах, количество дополнений в разрывной позиции при союзе *вместо да*: дополнения (как, конечно, и обстоятельства) активно участвуют в контрастных сопоставлениях, см. за нея (13), нас (17).

⁶ В болгаристике, насколько нам известно, не во всех концепциях допускается возможность сочетания коммуникативных значений темы и контраста. В связи с этим отметим, что в данной статье используется понятийный аппарат, принятый в современной русской лингвистике при описании линейно-акцентных преобразований, прежде всего по Янко и Падучевой (Янко / Yanko 2001; Янко / Yanko 2008; Падучева / Paducheva 2016): тема и рема являются системными составляющими коммуникативной структуры, которые могут комбинироваться с коммуникативными значениями модифицирующего характера: контраст (эксплицитный и имплицитный), неконтрастное подчеркивание (смысловое и акцентное выделение без даже подразумеваемого противопоставления), верификация. Таким образом, контраст может быть реализован не только в реме, но и в теме (Янко / Yanko 2001; Падучева / Paducheva 2016: 45 – 46, 53), при этом в одной предикации часто встречается и контрастная тема, и контрастная рема. Ср. то же и в других терминах (Арнаудова / Arnaudova 2013). Однако, например, Й. Пенчев связывает контрастную эмфазу только с ремой: „контрастное эмфатическое (логическое) ударение тоже определяет данное фразовое слово как рематическое“ (Пенчев / Penchev 1980: 65).

3.2.2. Разумеется, **неконтрастные составляющие** в позиции разрыва также активно представлены в нашем материале. Тематическое неконтрастное подлежащее выносится в разрывную позицию по тем же причинам, что и при союзе *преди да* и других составных союзах с *да*, – это освобождение информационного поля после *да* от тематического компонента, поскольку прерывать тематическое поле в придаточном предложении тематическими компонентами нежелательно, а их вынос в конец предложения может дать им ненужную коммуникативную нагрузку.

Как правило, тематическое неконтрастное подлежащее в позиции разрыва в заместительных предложениях – это подлежащее, общее для двух предикаций (а потому не участвующее в сопоставлении), при этом оно обычно находится в препозитивном придаточном и дублируется в главной предикации местоимением в именительном падеже:

18. **Вместо** [туристическият сектор] **да** си гледа бизнеса и печалбите, **той** си губи времето в спорове с данъчната администрация, част от които най-вероятно ще се пренесат и в съдебните зали.
19. Проблемът е, че фирмите, които масово разпространяват информация по електронната поща, разполагат с няколко хиляди адреса и **вместо** [онлайн проверката] **да** им помага, **тя** ги забавя.
20. И **вместо** [европейските средства] **да** помогнат на българското земеделие, **те** ще спомогнат за фалити на фермерите.

То же касается и выноса тематических обстоятельств – они появляются обычно при невыраженном субъекте (в частности, при кореферентности) и представляют собой общую тематическую составляющую, не вовлеченную в контрастивные отношения:

21. **Вместо** [цяла нощ] **да** прегръщам теб, преглъщах сухоежбени строителни немски термини – ѝ казах на следващия ден.
22. **Вместо** [до вас] **да** има парк, ще има сметище.

В разрывной позиции по тем же причинам оказываются и тематические дополнения, не участвующие в противопоставлении:

23. **Вместо** [за него] **да** забравят завинаги, **той** се превръща в звезда... и мечтата на хиляди жени.
24. **Вместо** [за нея] **да** се грижи собствената ѝ майка, ще я подхвърлят от ясли в ясли.

Таким образом, в разрывную позицию при *вместо* [...] *да* помещаются или контрастивные элементы (примеры из 3.2.1), или те тематические составляющие (разного синтаксического статуса – подлежащие, обстоятельства, дополнения), которые не участвуют в сопоставительном выделении (примеры из 3.2.2).

3.2.3. Больше, чем у других союзов, количество **совмещенных употреблений** при *вместо* [...] *да* связано с указанной контрастивностью элементов. Среди сдвоенных групп в разрывной позиции есть такие, которые состоят полностью из контрастивных элементов:

25. Този документ, дами и господи, ни показва <...> какво ще стане с човека, ако се подчинява на предметите, които сам е създал, **вместо** [той] [тях] **да** подчини на себе си.

Чаще, однако, представлена комбинация тематического неконтрастного компонента (подлежащего) и тематического контрастного компонента другого синтаксического статуса (контрастный элемент подчеркнут):

26. Оттогава то залежавало на бюрото ѝ, **вместо** [дамата] [веднага] **да** го предаде на шефа си – вицепремиера и финансов министър Симеон Дянков.
27. Самият факт, че публично се търси отговорност от Чанг Енчао, **вместо** [той] [тихо-мълком] **да** бъде преместен на друг пост (както би станало преди няколко години), е сигнал за подобряване на управленските практики и увеличаване на прозрачността.

В качестве заключения обобщим сделанные наблюдения

1. Разрыв компонентов составного союза (в дистанции 2 – 5 слов) осуществляется ограниченными синтаксическими типами составляющих, в основном это группы подлежащего или (в неравной степени для разных союзов) обстоятельства.

2. Имеющиеся количественные различия между разными составными союзами требуют более обширного статистического исследования, но и приведенные процентные данные показывают, что эти различия определяются семантико-синтаксическими характеристиками самого союза и придаточного предложения в целом. Разные типы сложноподчиненных предложений в разной степени предполагают активность коммуникативно нагруженных элементов, меняющих базовый порядок линеаризации элементов. Для некоторых из них (как заместительные с союзом *вместо да*) возможность контрастивности составляющих заложена в семантике придаточного. Поэтому, хотя коммуникативно обусловленная инверсия составляет в целом небольшую часть перемещений, тем не менее составные союзы существенно различаются друг от друга по данной характеристике.

3. В разрывную позицию между предлогом и *да* вставляется, в основном, одна синтаксическая группа. Контексты совмещенных составляющих в разрывной позиции (при исследуемой дистанции 2 – 5 слов) показывают наличие лишь двух совместно употребленных составляющих. Это касается как сегментов одинакового коммуникативного статуса, так и разного. Количество контекстов со сдвоенными составляющими в позиции между элементами союза, как показывает материал выборки, зависит от склонности данного типа сложного предложения к акцентированию составляющих.

Исследование минимальной (в одно слово) или значительной (более 5 слов) дистанции и привлечение данных других составных союзов даст возможность уточнить базовые и частные закономерности линеаризации элементов в подобных конструкциях.

Благодарности

Исследование проведено в рамках проекта № 18-512-18003 (РФФИ, Россия).

Литература / References

- Арnaudова 2013: Арnaudова, О. Яркость и контраст в говоримия български език: лява дислокация на топика и контрастни топик-фокус вериги. – В: *Нови изследвания по генеративен синтаксис на българския език*, София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, с. 239 – 262. (Arnaudova 2013: Arnaudova, O. Yarkost i kontrast v govorimiya balgarski ezik: lyava dislokatsiya na topika i kontrastni topik-fokus verigi. – In: *Novi izsledvaniya po generativen sintaksis na balgarskiya ezik*, Sofia: Akademichno izdatelstvo “Prof. Marin Drinov”, pp. 239 – 262.)
- Венкова 1997: Венкова, Цв. *Съставните съюзи с елемент да от гледна точка на компютърния текстов анализ*. Автореферат на дисертация за присъждане на научната и образователна степен „доктор“. София. (Venkova 1997: Venkova, Tsv. *Sastavnite sayuzi s element da ot gledna tochka na kompyutarniya tekstov analiz*. Avtoreferat na disertatsiya za prisazhdane na nauchnata i obrazovatelna stepen “doktor”. Sofia.)
- Георгиева 1974: Георгиева, Е. *Словоред на простото изречение в българския книжовен език*. София: Издателство на БАН. (Georgieva 1974: Georgieva, E. *Slovoled na prostoto izrechenie v balgarskiya knizhoven ezik*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Джонова 2017: Джонова, М. Задължително удвояване на допълнението в българския език. – В: Бъркалова, П., Св. Коева (съст.). *Доклади от Юбилейната научна сесия „Съвременни тенденции в езиковедските изследвания“ (посветена на 85 години от рождението на проф. д.ф.н. Йордан Пенчев)*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, с. 108 – 117. (Dzhonova 2017: Dzhonova, M. Zadalzhitelno udvoyavane na dopalnenieto v balgarskiya ezik. – In: Barkalova, P., Sv. Koeva (sast.). *Dokladi ot Yubileynata nauchna sesiya “Savremenni tendentsii v ezikovedskite izsledvaniya” (posvetena na 85 godini ot rozhdenieto na prof. d.f.n. Yordan Penchev)*. Sofia: Akademichno izdatelstvo “Prof. Marin Drinov”, pp. 108 – 117.)
- Иванова 2018: Иванова, Е. Ю. Да-конструкция как фактор синтаксической дифференциации славянских языков. – В: *Славянское языкознание. XVI Международный съезд славистов*. Белград, 20 – 27 августа 2018. Доклады российской делегации. Москва: Институт славяноведения РАН, с. 171 – 205. (Ivanova

- 2018: Ivanova, E. Yu. *Da-konstruktsiia kak faktor sintaksicheskoi differentsiatsii slavianskikh iazykov*. – In: *Slavianskoe iazykoznanie. XVI Mezhdunarodnyi saezd slavistov*. Belgrad, 20 – 27 avgusta 2018. Doklady rossiiskoi delegatsii. Moskva: Institut slavianovedeniia RAN, pp. 171 – 205.)
- Иванова, Делева 2019: Иванова, Е. Ю., Н. П. Делева. Линейно-синтаксические особенности союза *да* в болгарском языке (на фоне сербского и словенского). – В: Шанова, З. К., О. В. Васильева (ред.). *XXIV Державинские чтения: Современные и исторические проблемы болгаристики и славистики*. Санкт-Петербург: BBM, с. 6 – 14. (Ivanova, Deleva 2019: Ivanova, E. Ju., N. P. Deleva. Lineino-sintaksicheskie osobennosti soiuza *da* v bolgarskom iazyke (na fone serbskogo i slovenskogo). – In: Shanova, Z. K., O. V. Vasileva (red.). *XXIV Derzhavinskie chteniia: Sovremennye i istoricheskie problemy bolgaristiki i slavistiki*. Sankt-Peterburg: VVM, pp. 6 – 14.)
- Коева 2019: Коева, Св. Структура и значение на съставните съюзи с предлог в български: предложни изречения. – В: *AUT INVENIAM VIAM, AUT FACIAM: Сборник в чест на чл.-кор. проф. д.ф.н. Стоян Буров. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“*, с. 186 – 201. (Koeva 2019: Koeva, Sv. Struktura i znachenie na sastavnite sayuzi s predlog v balgarski: predlozhni izrecheniya. – In: *AUT INVENIAM VIAM, AUT FACIAM: Sbornik v chest na chl.-kor. prof. d.f.n. Stoyan Burov. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodiy“*, pp. 186 – 201.)
- Лютикова 2019: Лютикова, Е. А. Коммуникативная структура в синтаксической деривации. – В: *Вопросы языкознания*, № 1, с. 7 – 29. (Liutikova 2019: Liutikova, E. A. Kommunikativnaia struktura v sintaksicheskoi derivatsii. – In: *Voprosy iazykoznaniiia*, № 1, pp. 7 – 29.)
- Лютикова, Циммерлинг 2016: Лютикова, Е. А., А. В. Циммерлинг. Архитектура клаузы и информационная структура. – В: *Архитектура клаузы в параметрических моделях: синтаксис, информационная структура, порядок слов*. Отв. ред. А. В. Циммерлинг, Е. А. Лютикова. Москва: Изд. дом ЯСК, с. 9 – 23. (Liutikova, Zimmerling 2016: Liutikova, E. A., A. V. Zimmerling. Arkhitektura klauzy i informatsionnaia struktura. – In: *Arkhitektura klauzy v parametricheskikh modeliakh: sintaksis, informatsionnaia struktura, poriadok slov*. Otв. red. A. V. Zimmerling, E. A. Liutikova. Moskva: Izd. dom IaSK, pp. 9 – 23.)
- Осенова, Симов 2007: Осенова, П., К. Симов. *Формална граматика на българския език*. София: ИПОИ. (Osenova, Simov 2007: Osenova, P., K. Simov. *Formalna gramatika na balgarskiya ezik*. Sofia: IPOI.)
- Падучева 2016: Падучева, Е. В. Коммуникативная структура и линейно-акцентные преобразования предложения (на материале русского языка). – В: *Архитектура клаузы в параметрических моделях: синтаксис, информационная структура, порядок слов*. Отв. ред. А. В. Циммерлинг, Е. А. Лютикова. Москва: Изд. дом ЯСК, с. 25 – 75. (Paducheva 2016: Paducheva, E. V. Kommunikativnaia struktura i lineyno-aktsentnye preobrazovaniia predlozheniia (na materiale russkogo iazyka). – In: *Arkhitektura klauzy v parametricheskikh modeliakh: sintaksis, informatsionnaia struktura, poriadok slov*. Otв. red. A. V. Tsimmerling, E. A. Liutikova. Moskva: Izd. dom IaSK, pp. 25 – 75.)
- Пенчев 1980: Пенчев, Й. *Основни интонационни контури в българското изречение*. София: Издателство на БАН. (Penchev 1980: Penchev, Y. *Osnovni intonatsionni konturi v balgarskoto izrechenie*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Пенчев 2005: Пенчев, Й. Словоред и интонация. – В: Коева С. (съст.). *Аргументна структура. Проблеми на простото и сложното изречение*. София: Сема РИШ, с. 245 – 256. (Penchev 2005: Penchev, Y. Slovoled i intonatsiya. – In: Koeva S. (sast.). *Argumentna struktura. Problemi na prostoto i slozhnoto izrechenie*. Sofia: Sema RSh, pp. 245 – 256.)
- Тилков и др. 1983: Тилков, Д., С. Стоянов, К. Попов (ред.). *Грамматика на съвременния български книжовен език. Т.3: Синтаксис*. София: Издателство на БАН. (Tilkov et al. 1983: Tilkov, D., S. Stoyanov, K. Popov (ed.). *Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. Tom 3: Sintaksis*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Тишева 2017: Тишева, Й. Наблюдения върху структурата на дясната периферия в българския език. – В: Бъркалова П., Св. Коева (съст.). *Доклади от Юбилейната научна сесия „Съвременни тенденции в езиковедските изследвания“ (посветена на 85 години от рождението на проф. д.ф.н. Йордан Пенчев)*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, с. 99 – 107. (Tisheva 2017: Tisheva, Y. Nablyudeniya varhu strukturata na dyasnata periferiya v balgarskiya ezik. – In: Barkalova P., Sv. Koeva (sast.). *Dokladi ot Yubileynata nauchna sesiya „Savremenni tendentsii v ezikovedskite izsledvaniya“ (posvetena na 85 godini ot rozhdenieto na prof. d.f.n. Yordan Penchev)*. Sofia: Akademichno izdatelstvo “Prof. Marin Drinov”, pp. 99 – 107.)
- Тишева, Джонова 2006: Тишева Й., М. Джонова. Стариат „нов“ топик. – В: Младенова М., И. Монова (съст.). *Славистика и общество*. София: Heron Press, с. 231 – 237. (Tisheva, Dzhonova 2006: Tisheva Y., M. Dzhonova. Stariyat “nov” topik. – In: Mladenova M., I. Monova (sast.). *Slavistika i obshtestvo*. Sofia: Heron Press, pp. 231 – 237.)
- Янко 2001: Янко, Т. Е. *Коммуникативные стратегии русской речи*. Москва: Языки славянской культуры. (Yanko 2001: Yanko, T. E. *Kommunikativnye strategii russkoi rechi*. Moskva: Iazyki slavianskoi kul'tury.)

- Янко 2008: Янко, Т. Е. *Интонационные стратегии русской речи в сопоставительном аспекте*. Москва: Языки славянской культуры. (Yanko 2008: Yanko, T. E. *Intonatsionnye strategii russkoi rechi v sopostavitel'nom aspekte*. Moskva: Iazyki slavianskoi kul'tury.)
- Krapova 2004: Krapova, I. Word order in Topic-Focus structures in the Balkan languages. – In: Baciani, A., A. Tarrantino. *L'Europa D'Oltremare*. Contributi italiani al IX Congresso Internazionale dell'Associazione Internazionale d'Etudes du Sud-Est Européen. Roma, Bagatto Libri, № 17, pp. 139 – 162.
- Venkova 2000: Venkova, Tzv. A Local Grammar Disambiguator of Compound Conjunctions as a Pre-Processor for Deep Analysers – In: *Proceedings of ESSLLI – 2000*, Birmingham, pp. 239 – 254.

DISCONTINUITY OF BULGARIAN COMPOUND CONJUNCTIONS INCLUDING DA: COMMUNICATIVE-SYNTACTIC INTERFACE

Elena Ivanova
St. Petersburg State University
e.y.ivanova@spbu.ru

Abstract: The paper examines the interaction of semantic-syntactical and communicative factors shaping the linearization of constituents in sentences with compound conjunctions including *da*. The study has been conducted on contexts with conjunctions *predi da*, *vmesto da*, *osven da* having internal discontinuity. The data were obtained by continuous sampling from the Bulgarian National Corpus. The paper presents the repertory and extent of constituents apt to be inserted between the parts of a compound conjunction and brings forward the reasons for substantial differences between conjunctions in their ability to incorporate different constituents.

Keywords: *compound conjunctions, communicative-syntactic interface, Bulgarian*

Prof. Elena Yu. Ivanova, DSc
St. Petersburg State University
Universitetskaya Emb., 7–9
St. Petersburg,
Russia 199034

ABOUT ‘FACTIVITY’ AS A LINGUISTIC CONCEPT AND ITS IMPLICATIONS IN BULGARIAN

Iliyana Krapova

Università Ca’ Foscari, Venezia

krapova@unive.it

Abstract: The article deals with the properties of the factive predicates from a theoretical point of view. Their semantic and syntactic properties are discussed in the context of previous semantic and pragmatic studies on the specificity of these predicates. Some initial conclusions are offered on the representation of factivity in Bulgarian.

Keywords: *factivity, presupposition, truth entailment, factive predicates, semi-factive predicates, non-factive predicates*

1. Introduction

There is a large linguistic literature on factivity and on factive predicates, starting with the landmark work in Kiparsky and Kiparsky (1970). Philosophers and logicians tend to consider a predicate as factive if it is simply veridical, i.e. if it entails the truth of its complement (see e.g. Williamson 2000). Among linguists, on the other hand, a predicate is usually called factive if it presupposes the truth of its complement. Thus, according to the classical definition in Kiparsky and Kiparsky (1970), a verb *V* is factive if uttering *V p* presupposes the truth of the complement proposition *p* (see also Karttunen 1971; Egré 2008; Giannakidou 1998; Giannakidou and Mari 2016).

Canonical examples of factive predicates include cognitive verbs such as *know* or *realize* and emotive verbs such as *regret*, *be sorry*, *be happy*, etc. exemplified below from the Bulgarian National Corpus.

- (1) a. *Loren osazna, che Mariya go e izlagala.*
‘Loren realized that Mary lied to him’
- b. *Momcheto znae, che az znam.*
‘The boy knows that I know’
- c. *Toy sazhali, che nyama dostatachno svetlina da vidi litsata im.*
‘He regretted that there was not enough light to see their faces’.

In order for (1) to be true, the embedded proposition ‘Mary lied’ must also be assumed to be true by the speaker of the utterance and not just by the subject of the clause (Ivan). In other words, ‘Mary lied’ does not just refer to a proposition but must refer to a fact. Facts are a different sort of entities than propositions: propositions can be evaluated for truth or falsity, e.g., when I say *John believes that the earth is flat* the embedded proposition is interpreted as false given (our knowledge of the) current state of science. Presuppositions, on the other hand, are those propositions that cannot be evaluated for truth or falsity but must be accepted as true independently of world knowledge. Even though a sentence like *John knows that the earth is flat* is perfectly grammatical, its use is infelicitous given the current state of science, since the predicate *know* obliges the speaker to assume that the embedded proposition is true, which it is not. (However, if the same sentence were uttered in the 12th c., it would perhaps have been perfectly appropriate as well as true given scientific knowledge back then.) In other words, as standardly assumed in the tradition that goes back to Russell (1918), the semantic distinction between a verb like *know* (or *realize*) and a verb like *believe* etc. has to do with the fact that in natural language *know* expresses a relation between an agent and a fact, while *believe* only expresses a relation between an agent and a proposition (Egré 2008, 7).

Presupposition is thus a landmark property of factivity. Predicates selecting for presupposed clauses are usually labeled ‘factive’ and are distinguished from all other predicate types, broadly referred to as

non-factives. In Bulgarian for example, predicates that belong to the latter category take a complement introduced by the complementizer *che* ‘that’ when they appear in their positive declarative form: assertives (e.g., *kazvam* ‘say’, *tvardya* ‘claim, affirm’), epistemics (propositional attitude predicates, e.g., *mislyu* ‘think’, *vyarvam* ‘believe’, *smyatam* ‘consider’, *dopuskam* ‘assume’). Non-factive predicates can also be non-veridical¹ and in that case they select for a *da*-clause or construction: *iskam* ‘want’, *zhelaya* ‘wish’, *nadyavam se* ‘hope’, etc. (verbs of opinion or preference). As one can easily see, non-factives do not form a homogeneous class. As we will see later, factives do not form a homogeneous class either. Let us first see how presuppositions can be tested.

The first difference between non-factives and factives, illustrated in (2) and (3), relates to the possibility of cancelling the truth inference. This can be done in different ways, one being via the use of an adversative sentence continuation. The contrast between (2) and (3) shows that while the complement of non-factive predicates like *say* or *think/believe* can be explicitly contradicted by the speaker, this is not possible under a factive predicate like *know*. A presuppositional clause, as mentioned above, must have its truth value fixed so it is impossible to cancel it by way of contradiction (as indicated by the symbol #):

- (2) Ivan *kazva/misli*, *che* Mariya si e zaminala, no tova ne e vyarno. (Az toku-shto ya vidyax!)
 Ivan says/thinks that Maria has left but that is not true. (I just saw her!)
- (3) Ivan se zaradva, *che* Mariya si e zaminala, # no tova ne e vyarno. (Az toku-shto ja vidyax!)
 Ivan was happy that Mary had left, but that is not true. (I just saw her!)

2. Presupposition vs. truth entailment

Presuppositions have received different types of treatment in the literature, with some authors viewing them as a semantic and others as a pragmatic phenomenon. The earlier semantic accounts, starting from the work of Frege (1948) and Strawson (1950), relate presuppositions to truth entailment. More precisely, presupposition is defined as a prerequisite of truth entailment, as in the following truth conditional: ‘*x V p*’ is true, iff *p* is true (e.g., ‘Ivan knows/regrets *p*’, where *p* = ‘Mary left’ is true iff *p* ‘Mary left’ is true).

There is no agreement in the literature as regards the relation of presuppositions to truth entailment. For some authors, presupposition is the same thing as truth entailment (whenever *A* is true, *B* must also be true), while other authors treat them as semantically distinct (Potts 2007, Beaver 2010). Consider first (4) and (5) as an illustration, independently from the issue of factivity.

(4) entails that the president is dead, given that he has been assassinated. Entailment is a semantic notion, it holds in all possible worlds, i.e., irrespectively of how things stand in the actual world or how the world might be. (5), on the other hand, contains the presupposition (due to the presence of the definite determiner *the*) that there is a king of France. (The pragmatic oddness of (5) is due to the fact that what the speaker presupposes, namely the existence of a French king, is in fact a false assumption. But this is a fact of life, not of language!).

- (4) A. The president was assassinated.
 B. $\models$ The president is dead.
- (5) A. The king of France is bald.
 B. $\gg$ There is a king of France.

A landmark difference between entailment and presupposition has to do with the possibility to cancel or preserve an entailment. For example, in the case of (5) the presupposition that there exists a king of France related to the presence of a definite determiner is an entailment that is kept constant regardless of context, even if the sentence is embedded under a non-veridical (affected) operator such as negation, a question, the antecedent of a conditional clause, or a modal expression (e.g. *it is possible*, *might*, etc.). This is shown in (7b-d). Entailments, on the other hand, namely the entailment that the president is dead in (6a), can be cancelled under the same non-veridical operators, as shown in (6b-d).

¹ I.e., a clause whose truth value is left undetermined.

- (6) A. a. The president was not assassinated.
 b. Is the president assassinated?
 c. The president might be assassinated.
 d. If the president is assassinated, he will need to be replaced.
 B. ≠ The president is dead.
- (7) A. a. The king of France is not bald.
 b. Is the king of France bald?
 c. The king of France might be bald.
 d. If the king of France is bald, he will not need a hairdresser.
 B. >> There is a king of France.

The same difference applies to factive vs. non-factive complements. See (8) and (9):

- (8) a. Sazhalyavam/znam, che Mariya si e zaminala zavinagi
 I regret/know that Mary has left for good
 b. Ne sazhalyavam/znam, che Mariya si e zaminala zavinagi
 I do not regret/know that Mary has left for good
 c. Sazhalyavash li/znaesh li, che Mariya si e zaminala zavinagi?
 Do you regret/know that Mary has left for good
 d. Shtom sazhalyavash/znaesh, che Mariya si e zaminala, pishi i da se varne
 If you regret/know that Mary has left write to her to come back
 e. Mozhe bi toy veche sazhalyava/znae, che Mariya si e zaminala zavinagi
 Maybe/perhaps he already regrets/knows that Mary has left for good
 >> presupposition 'Mary left'.
- (9) a. Mislya/tvardya, che Mariya si e zaminala zavinagi.
 I believe / claim that Mary has left for good
 b. Ne mislya/tvardya, che Mariya si e zaminala zavinagi.
 I do not believe/claim that Mary has left for good
 c. Mislsh li/tvardish li, che Mariya si e zaminala zavinagi?
 Do you believe/claim that Mary has left for good
 d. Shtom mislsh/tvardish, che Mariya si e zaminala zavinagi, znachi ne te obicha veche
 If you believe/claim that Mary has left for good, this means she doesn't love you
 anymore
 e. Mozhe bi toy si misli/tvardi, che Mariya si e zaminala zavinagi
 Perhaps he believes/claims that Mary has left for good
 //>> no presupposition 'Mary left'

What these examples show is that a matrix operator like negation, question, conditional or modal have no power in cancelling the presupposition, while they do cancel truth entailment. This can be taken to mean that verbs like *think*, *believe* etc. are truth-entailing only in their positive declarative form, i.e., when they are not accompanied by any operator that might change the truth conditions of the sentence, while factive verbs are not only truth-entailing (veridical) but also presuppositional. This will oblige us to an understanding of presuppositionality that is related to but independent from truth-entailment. If truth-entailment (veridicality) is a semantic relation, presuppositionality can be pragmatic – in fact, according to Stalnaker (1974) presuppositions belong to the common ground, a shared list of propositions which make part of our knowledge.² Can there be predicates that are just presuppositional and not truth-entailing? Egré claims that such a verb is *regret*, i.e., *regret* is factive (in fact, it is a paradigm case

² Pragmatic accounts, following the work of Stalnaker (1974), define presuppositions as implicit assumptions that are part of the *common ground*, i.e. the shared knowledge between discourse participants or background knowledge (Strawson 1964). Under these perspectives, presuppositions were argued to be determined on the basis of pragmatic principles, such as conventional implicatures (Karttunen 1971; Karttunen, Peters 1979) or conversational rules and usages (Simons 2007), as we will see in more detail later.

of a factive verb) but it is not veridical. This can be seen in a context where *regret* does not entail the truth of its complement.

- (10) Falsely believing that he had inflicted a fatal wound, Oedipus regretted killing the stranger on the road to Thebes (Klein 1975, quoted in Gazdar 1979: 122)

Egrè (2008) concludes that some predicates can be factive though not veridical.³ In this context, Egrè makes an explicit distinction between veridicals and factives: the latter may involve a presupposition though not (necessarily) truth entailment. Beaver (2010), on the other hand, argues that there is no presupposition without entailment: if in (11) the emotive *regret* presupposes its complement ‘Mary left’ (11c), but does not entail it, then a cancellation account (see (6)), will predict that only (11c) follows from (11a) and would not be able to predict that (11b) also follows from (11a):

- (11) a. John thinks Mary regretted leaving.
b. John thinks Mary left.
c. Mary left.

In the following section, I show that the split between different types of predicates in relation to presupposition/factivity is not always as neat as observed in (8-9), because certain types of predicates show presuppositional behavior in some contexts but not in others.

3. Factive vs. semi-factive predicates

A non-exhaustive list of what are standardly considered as factive verbs in English is given in (12) (Anand, Grimshaw and Hacquard 2017). The list of what predicates count as factive in Bulgarian is awaiting further investigation of their semantic and syntactic properties:

(12) ‘Factive’ verbs

absorb, acknowledge, ascertain, aware, bother, catch on, catch, comprehend, be conscious, detect, discover, figure out, find out, forget, get, glimpse, grasp, hear, be happy, intuit, know, learn, be mindful, be mystified, notice, observe, prove, be puzzled, realize, recall, recollect, register, resent, regret, remember, see, smell, be surprised, take in, be unaware, understand, be uninformed, be unsurprised

A closer analysis of these predicates reveals that they do not form an entirely homogeneous class. Two sub-classes of factive-type verbs have been established in the literature based on whether their presupposition can be suspended/cancelled or not according to context: ‘true factives’ and ‘semi-factives’ (Kiparsky and Kiparsky 1970, Karttunen 1971). As was first pointed out by Karttunen (1971), not all verbs in (12) behave in the same way when used in non-veridical (i.e. non-truth-entailing) contexts such as conditional clauses or questions, as shown in (13) and (14):

- (13) a. If I later regret that that I have not told the truth I will confess it to everyone.
 >> presupposition ‘I told the truth’
b. If I later realize/discover that I have not told the truth I will confess it to anyone.
 //>> no presupposition ‘I told the truth’
- (14) a. Did you regret that you had not told the truth?
 >> presupposition ‘you did not tell the truth’
b. Did you realize that you had not told the truth?
 >> presupposition ‘you did not tell the truth’
c. Did you discover that you had not told the truth?
 //>> no presupposition ‘you did not tell the truth’

³ A verb V is veridical if it entails the truth of its complement when used in the positive declarative form, namely if it satisfies the schema $V p \rightarrow p$ for all p, where p is a “that”-clause. (Egrè 2008).

Predicates like *regret* introduce a presupposition (i.e., *project* a presupposition, to use a more technical term (Langendoen and Savin 1971, Karttunen 1973)) which cannot be cancelled in any of the non-veridical contexts in (13a–14a) or (8); *realize* preserves the presupposition in the question in (14b) but not in the conditional in (13b); whereas *discover* does not trigger a presupposition in any of these non-truth-entailing environments (see also (Hooper and Thompson 1973). This is also the case when the latter type of verbs (e.g., *discover*, *find out*) are negated (especially in focused environments), as shown in (15):

- (15) He didn't find out/discover that HARRY's having a graduation party, he found out/ discovered that HARRIET is having a graduation party.

(Simons et al. 2015: 5)

This is why verbs such as those in (12) are better described as semi-factives, whereas verbs such as *regret* are generally considered as factive.

Bulgarian too makes a distinction between factive and semi-factive predicates in contexts comparable to (13–14). In (8), we observed that a factive verb such as *sazhalyavam* 'regret' introduces a presupposition which cannot be cancelled under non-veridical operators. On the other hand, *dokazvam* 'prove', *otkrivam* 'find out', *nauchavam* 'learn', *razbiram* 'understand' (see (16) below), are not always presuppositional: such predicates are truth-entailing in their positive declarative form but when used in questions, conditionals or modals they lose this property. Accordingly, we can label the predicates in (16) semi-factive, in accord with the traditional assumptions:

- (16) a. Prokurorat dokaza/nauchi/otkri che svidetelkata e bila na mestoprestaplenieto.
The prosecutor proved/learned/found out that the witness was at the crime-scene
⊨ The witness was at the crime-scene
b. Prokurorat ne dokaza/nauchi/otkri, che svidetelkata e bila na mestoprestaplenieto.
The prosecutor did not prove/learn/find out that the witness has been at the crime-scene
⊭ no truth entailment (The witness was or wasn't at the crime-scene)
c. ⊭ Prokurorat dokaza/nauchi li, che svidetelkata e bila na mestoprestaplenieto?
Did the attorney prove/learn that the witness has been at the crime-scene
d. ⊭ Ako prokurorat dokazhe/otkrie, che svidetelkata e bila na mestoprestaplenieto,
shte i povdigne obvinenie.
If the prosecutor proves that the witness was at the crime scene,
he will press charges
e. ⊭ Prokurorat mozhe da e dokazal/otkril, che svidetelkata e bila na mestoprestaplenieto.
The prosecutor may have proved/found out that the witness has been at the crime-scene

Another context where one can observe a contrast between them and factive predicates is in conversation between various discourse participants. Cancelling of the presupposition with factive predicates such as *sazhalyavam* 'regret' leads to pragmatically infelicitous responses within a conversation (17), whereas cancelling of the presupposition is possible precisely under the set of verbs that we labeled semi-factive: *dokazvam* 'prove', *otkrivam* 'find out' etc., labeled semi-factives above. See (18) (Simons 2007, Abrusán 2011):

- (17) A. Ivan sazhalyava, che tya ne e v grada sega.
Ivan regrets that she is not in town now
B. # No vsashtnost tya e v grada
But in fact, she is in town
(18) A. Advokatat dokaza che Ivan e ubietsat.
The attorney proved that Ivan is the killer.
B. Naprotiv, (ot vestnicite stana yasno, che) ne Ivan e ubietsat, a negoviyat nay-dobar priyatel.
On the contrary, from the publications it emerged that the killer is not John but his best friend

The data observed throughout the examples in (13–18), specifically the possibility to cancel the presupposition with certain predicates, demonstrate that verbs listed in (12) differ in terms of presuppositional

properties, thus justifying the factive vs. semi-factive distinction. From a theoretical point of view, cancellability of presuppositions under certain conditions raises the question as to the very nature of presuppositions. While the observations we made so far may favor the view that presupposition triggering in general is pragmatic (given that it is context-dependent), as argued by authors such as Stalnaker and Karttunen, it is also possible to view presuppositions as specified in the lexicon, as Stalnaker himself recognizes. Some authors thus propose that cognitive factives are just semantically ambiguous between a true factive lexical entry and a non-factive lexical entry (Tsohatzidis 2012; in Lombardi Vallauri, Masia 2018). Alternatively, presuppositions can be said to follow from pragmatic principles such as conventional implicatures (see much work by Karttunen who treats all presuppositions as implicatures) or by conversational rules or conventional usages (Simons 2007). More recent pragmatically oriented proposals argue that presuppositions can be best understood as inferences which follow not from semantic entailment but from conversational strategies and rules of cooperation (Gricean (1975) principles of informativeness, cooperation and relevance; Maxims of Quality, Quantity and Relevance (Hazlett 2010; Simons et al. 2015).

Another pragmatic perspective on presuppositions relates to constraints on the conversational background affecting the felicity status of utterances. One such constraint has to do with whether the embedded clause provides new information and thus has the capacity of updating the common ground (Stalnaker 1974, 2002; Hooper, Thompson 1973; Hooper 1975). From this point of view, presuppositions can be said to function in the opposite way to assertions: the former are already part of the common ground, whereas the latter are used to provide new information which updates the common ground (Hegarty 1992). This difference between assertions and presupposition, in turn, determines which type of expression can function as the Main Point of the Utterance (MPU), a notion put forward in Simons (2007). Given that assertions provide new information which updates the common ground, they can function as MPUs; given that presuppositions are part of the background, they cannot function as MPUs. One typical example of an MPU is an answer to a question. This is another context where one can observe a contrast between factive and semi-factive predicates, as shown below:

- (19) A. Koga zapochva machat?
When does the game start? (Djärv, Heycock and Rohde 2017, ex. 9)
B. Mislya, che zapochva v 10.
I think it starts at 10.
B'. Razbrah, che zapochva v 10.
I discovered that it starts at 10.
C. # Znam/sazhalyavam, che zapochva v 10⁴
I know/regret that it starts at 10.

These examples show that semi-factive predicates (19B') like *razbiram* 'find out' pattern with non-factives like *mislya* 'think' (19B) in that they can be used to introduce an embedded proposition that constitutes an answer to a question (albeit with a somewhat weaker speaker commitment as compared to matrix assertions). On the other hand, predicates with more factive properties, such as *znam* 'know' or *sazhalyavam* 'regret' cannot be used in this context precisely because their embedded complements are typically presuppositions, they cannot function as MPUs and be used in an answer to a question. What is asserted with these predicates is not the embedded but the matrix clause (e.g., an emotional attitude in the case of *regret* or some cognitive state in the case of *know*, *realize*, *find out* etc. (Hooper and Thompson 1973; Djärv, Heycock and Rohde 2017). For similar reasons, a factive such as *regret* also cannot be used in parentheticals (cf. the ungrammaticality of **Che Ivan sega go nyama, sazhalyavam* 'That John is not here, I regret', where the matrix clause is post-posed). Assertions cannot be introduced by parentheticals.

The class of factive verbs differs from both non-factive or semi-factives in a number of syntactic phenomena (Baase 2007; Haegeman 2006), among which: a) the possibility of deleting the complementizer in a language such as English (*that*-deletion) (20); b) co-occurrence with noun phrases (21); c) possibility to introduce both a *that*-complement and a *whether*-complement (22-23).

⁴ (19c) is possible as an answer provided the source is indicated, e.g., *Znam ot facebook, che zapochva v 10* 'I know from facebook that it starts at 10'. However, in this case *znam* is closer in meaning to *learn*, *find out*.

This last property is characteristic of Bulgarian too, as shown by (23)⁵:

- (20) a. Dean knows/realizes (that) Lily doesn't eat vegetables (Shim and Ihsane 2015)
- b. Dean regrets *(that) Lily doesn't eat vegetables
- (21) a. I regret John's awful behavior.
- b. * I know John's awful behavior.
- (22) a. John knows that/whether Mary left (or not).
- b. * John regrets whether Mary left (or not).
- (23) a. Ivan znae che/dali Mariya e zaminala (ili ne).
Ivan knows that/ whether Mary has left (or not)
- b. * Ivan sazhalyava dali Mariya e zaminala (ili ne).
Ivan regrets whether Mary has left (or not)

What the examples in (20-23) show us is that, from a syntactic point of view, some verbs which we considered as factives so far (such as *realize* and especially *know*) actually do not always pattern with a true factive such as *regret*. In some contexts, *znam* 'know' patterns rather with (non-factives like) *mislyu* 'think' / *vyarvam* 'believe' (propositional attitude verbs) which too never combine with an embedded *dali*-clause (which however is not interpreted as an interrogative but as referring to a set of propositions supplying a true answer). The reason for that is that such predicates lack a semantic feature of veridicality, i.e., they always introduce a proposition which is evaluated as true according to the believer (the matrix subject) but can be true or false according to the speaker. This shows that if *znam* 'know' is lexically specified as factive, it may lose its factivity feature in some contexts (precisely the reason why I labeled it semi-factive above). Alternatively, semi-factives can be thought of as predicates with a complex meaning (in the case of *know* one lexical-semantic component would be doxastic, making it similar to *believe*⁶, while the other component is conventionalized, and can either be factive (in most cases) or not, with context deciding which of these meanings should be activated). Nevertheless, *know* and the other semi-factives clearly differ from simple epistemic / doxastic verbs such as *think* or *believe* because typically they **do** introduce a presupposition, unlike a belief-type predicate which never does.⁷

True factives like *regret* (though see (Karttunen 1977) on arguments that even *regret* can sometimes be used non-factively) constitute a rather small verb group, whereas semi-factive or non-factive predicates constitute much larger verb groups. There has been a lot of controversy as to which precise predicates belong to which subclass. It is standardly considered that the class of true factives comprises the emotive predicates given in (24a) (which usually express emotional attitude towards facts), while the semi-factive class is more heterogeneous and basically comprises the cognitive predicates in (24b) (i.e., predicates typically expressing knowledge (Hooper and Thomson 1973; Karttunen 1971; Klein 1975; Gazdar 1979; Stalnaker 1974):

- (24) a. resent, regret, bother, be sorry, be happy (emotive factives/emotives)
- b. know, learn, realize, discover, find out, prove, forget, remember
(cognitive semi-factives/doxastics)

Another way of capturing the different behavior of (24a) and (24b) would be to say that the latter are 'soft presuppositional triggers' given that the presupposition they project depends on context. Emotives, on the other hand, are usually referred to as 'hard presuppositional triggers' (see discussion in (Dudley et al. 2017).

⁵ The syntactic phenomena in questions are best observed in English. Slavic languages do not usually omit complementizers in complement clauses. In the Bulgarian equivalent of *regret* in (20)-(21) *sazhalyavam* 'regret' takes an oblique sentential or nominalized complement introduced by the preposition *za* 'for'. Thus, the contrasts in (20)-(21) are irrelevant for Bulgarian and Slavic in general.

⁶ See also Hintikka (1962): *know* entails true belief (i.e., x knows $p \models x$ believe p , i.e. p is true according to x).

⁷ For Egré (2008) this belief component is some kind of lexical presupposition in the case of factive verbs: 'X believes that p ' which is then to be accommodated into 'The speaker believes that p '. However, presupposing one's belief that the proposition is true does not necessarily lead to an inference that the proposition is indeed true.

4. Factivity at the intersection of syntax and interpretation

Before concluding, I would like to propose a slightly different analysis, which does not view factivity/presupposition as either a purely semantic or pragmatic phenomenon, but rather as a phenomenon that is also determined on the intersection between syntax and these interpretative components. Kratzer (2006) argues that it is not just the predicate which contributes to the factive reading of a given utterance, but rather the predicate in conjunction with its complement (depending on the type of complement the verb takes, and the type of complementizer under which the latter is introduced). In the context of English, Kratzer makes a distinction between two types of *that*- complementizers (Comps), one of which introduces facts (selected by verbs such as *regret*), while the other introduces propositions or events (selected by verbs such as *think*, *say*).⁸ Many languages distinguish between these two types of Comps on an overt morphological level: Greek, Serbo-Croatian, Macedonian, Bulgarian, Japanese, Korean, or Southern Italian dialects, among others, possess a specialized Comp for factivity, which can optionally replace the non-factive *that* (Browne 1986; De Cuba 2007; Krapova 2010; Roussou 2010). An example from Bulgarian (factive *deto*/non-factive *che*) and from Serbo-Croatian (factive *što*/non-factive *da*, Browne 1986) is given in (25):

- (25) a. Radvam se/sazhalyavam, **che/deto** Ivan ne dojde. (Bulg)
 ‘I’m glad that/thatFACT Ivan came.’-
 b. Žao mi je **da/što** je Ivan otišao. (SC)
 ‘I am sorry that /thatFACT Ivan left.’

The semantic difference between the two complementizers is illustrated in (26). There are contexts where even hard presupposition triggers like *regret* can have their presupposition cancelled for pragmatic reasons. (24) has the interpretation that Oedipus thought he had killed the stranger (contrary fact!) and was sorry for that. The factive property associated with the *regret* predicate can thus be cancelled (a false belief context) but only if the complement of *regret* is introduced by the complementizer *che*. If instead of *che* the complementizer *deto* is used, cancellation of the presupposition is not possible so the sentence must be interpreted as a fact, which it is not (false belief), hence the infelicitous use of (26b). What this contrast shows is that while *che*-complements have an undetermined truth value, i.e., the complementizer *che* introduces propositions whose truth value is open (true or false), while *deto*-complements always correspond to a fact.

- (26) a. Edip pogreshno misleshe, che e nanesal smartonosna rana, i sazhalyavashe, **che** e ubil strannika.
 //>> presupposition cancelled
 b. # Edip pogreshno misleshe, che e nanesal smartonosna rana i sazhalyavashe (za tova), **deto** e ubil strannika
 Oedipus wrongly thought that he inflicted a fatal wound and he regretted that he killed a stranger
 >> presupposition preserved

Different complementizers trigger different readings with the same predicate. For example, *pomnya* ‘remember’ can combine with the complementizers/particles *deto*, *che* and *da*. In (27a), the particle *da* can be said to be non-veridical (and of course non-presuppositional) – it does not entail or presuppose that there was a moment in the past when Maria sang. *Da*-clauses are typically non-veridical. In (27b) the complementizer *che* can be said to have a veridical function – it triggers truth entailment but there is no presupposition that Mary’s singing is actually a fact. The speaker’s recollection can be a false one which would then justify an objection (e.g., the interlocutor may contradict the truth: *Naprotiv, ti se zab-luzhdavash. Mariya nikoga ne e pyala v zhivota si!*) Finally, in (27c) the function of *deto* is to introduce the presupposition that Mary’s singing is a fact. The sentence does not question this fact but questions the speaker’s recollection of the fact. A cognitive verb such as *pomnya* ‘remember’ can thus select all 3 of

⁸ Kratzer makes an ontological distinction between facts, on the one hand, and propositions, events or states of affairs, on the other, which I will not discuss here in further detail.

these items, and each variant is associated with a different semantic flavor resulting in a non-factive, (27a), veridical (27b) or factive (27c) interpretation⁹:

- (27) a. Ne pomnya Mariya **da** e pyala nyakoga – *non-veridical*
I do not remember Maria to have sung ever ≠ ‘Mary sang’
b. Pomnya, **che** Mariya nyakoga peeshe – *veridical/non-factive*
I remember that Maria sometimes used to sing = ‘Mary sang’
c. Pomnish li **deto** Mariya togava pya/izpya onazi pesen – *factive*
Do you remember that Maria sang that song then >> ‘Mary sang’

Smirnova (2012) provides the following semantic definitions of the indicative and the co-called subjunctive:

- (28) Function of mood in Bulgarian:
a. The subjunctive presupposes that the domain with respect to which the embedded proposition *p* is evaluated, i.e. $\cap f(\alpha)(w)$ is non-homogeneous: some worlds in $\cap f(\alpha)(w)$ are *p* worlds and some worlds are not-*p* worlds.
b. The indicative presupposes that $\cap f(\alpha)(w)$ is homogeneous: all worlds are *p* worlds or all worlds are not-*p* worlds.

We can add that (27a) is correct if the indicative is introduced by the veridical complementizer *che*, in conformity with (28b). If the indicative complement is introduced by the complementizer *deto*, then its truth is presupposed, i.e., the embedded proposition is interpreted as true regardless of context. Consequently, (28) should be enriched with a distinction between the complementizers:

- (28) c. The indicative presupposes that the domain with respect to which the embedded proposition is evaluated, contains a single *p* world *iff* it is introduced by a complementizer with exclusively factive features.

Similarly, Schueller (2016), working in a formal semantics framework, proposed that factives differ from non-factives in that they are anchored to a single world (i.e., their truth obtains in a single world), whereas non-factives introduce propositions anchored to a set of possible worlds. This can explain the contrast in (2-3): (3) contains an embedded presupposition which cannot be contradicted for truth because there are no alternative worlds in which the proposition is false (the set contains *p* and non *p* worlds; whereas (2) contains a proposition whose truth can be cancelled (by the speaker) because truth here is anchored to a set of worlds some of which are *p* worlds (*p* is true) and others are non *p* worlds (*p* is false).

All of this shows us that the semantic notions such as factivity and veridicality should not be analyzed in isolation from the syntactic environments in which they are used.

5. Conclusion

We have seen that predicates exhibit different behavior when it comes to whether or not they introduce a presupposition in their embedded complement. These contrasts are best described in terms of factivity: factive verbs (e.g., *regret*, *know*) project a presupposition throughout different types of syntactic environments; semi-factives (e.g., *discover*, *learn*) project it in some contexts but not in others; whereas non-factive predicates (e.g., *think*, *believe*, *say*) are not presuppositional at all though they can be truth entailing in certain pragmatic contexts. For example, an answer to the question *Kade e Ivan* ‘Where is John?’ – *Mislya, che toku-shto izleze* ‘I think he just left’ is often taken to be synonymous to the assertion *He left*. (In the tradition of Frege (1918), assertions are by necessity true propositions.)

⁹ Of course, there are other factors which contribute to each interpretation such as temporal-aspectual marking, indefinite pronouns, presence or absence of negation, etc. Negation, for example, affects only non-presupposed embedded clauses, so it has no effect on the interpretation of (25c), but it does on that of (25a); (25b) would be thus ungrammatical with matrix negation. For lack of space these issues cannot be discussed here.

Apart from predicates, other natural-language elements or expressions may also function as (hard or soft) presuppositions triggers (conventional implicatures, certain complementizers, focus constructions). As a final word, it should be reiterated that the concept of presupposition and the area of factivity more generally remain controversial topics in the literature and a definitive theory of these phenomena at the interface of semantics, pragmatics and syntax still remains elusive.

References

- Abrusán 2011: Abrusán, M. Predicting the Presuppositions of Soft Triggers. – In: *Linguistics and Philosophy*, 34, pp. 491 – 535.
- Anand, Grimshaw, Hacquard 2017: Anand P., J. Grimshaw, and V. Hacquard. Sentence Embedding, Factivity and Subjects. – In: Condoravdi, C. (Ed.) *Lauri Karttunen Festschrift*. <<http://ling.umd.edu/~hacquard/papers/AGH.pdf>> [23.11.2019]
- Basse 2007: Basse G. *A hase-based Approach to Factivity*. MA Thesis, University of Washington.
- Browne 1986: Browne, W. Relative Clauses in Serbo-Croatian in comparison with English. *Institute of Linguistics*, University of Zagreb.
- De Cuba 2007: De Cuba C. F. *On (Non)Factivity, Clausal Complementation, and the CP-Field*. PhD dissertation, Stony Brook University.
- Djärv, Heycock, Rohde 2017: Djärv, K., C. Heycock, C., H. Rohde. Assertion and Factivity: Towards Explaining Restrictions on Embedded V2 in Scandinavian. – In: Bailey L., M. Sheehan (Eds.) *Order and Structure in Syntax I: Word Order and Syntactic Structure*, 3-28, Berlin: Language Science Press.
- Dudley et al. 2017: Dudley, R., M. Rowe, V. Hacquard, J. Lidz.. *Discovering the Factivity of Know*. *Proceedings of SALT*, 27.
- Egrè 2008: Egrè, P. Question-embedding and Factivity. – In: *Grazer Philosophische Studien*, 77(1), pp. 85 – 125.
- Frege 1948: Frege, G. Sense and reference. – In: *Philosophical review*, 57(3), pp. 207 – 230.
- Gazdar 1979: Gazdar, G. *Pragmatics: Implicature, Presupposition, and Logical Form*. New York: Academic Press.
- Giannakidou 1998: Giannakidou A. *Polarity Sensitivity as (Non)veridical Dependency*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins.
- Giannakidou, Mari 2016: Giannakidou, A., A. Mari. Mixed Non-veridicality and Mood Choice with Emotives. – In: *Proceedings of CLS*, 51, pp. 181 – 195.
- Grice 1975: Grice, P.H. Logic and Conversations. – In Cole P., J. Morgan (Eds.) *Syntax and Semantics 3: Speech Acts*, New York: Academic Press, pp. 41 – 58.
- Haegeman 2006: Haegeman, L. Conditionals, Factives and the Left Periphery. – In: *Lingua*, 116(10), pp. 1651 – 1669.
- Hazlett 2010: Hazlett, A. The myth of factive verbs, *Philos. Phenomenol. Res.*, 80(3), 497 – 522.
- Hegarty 1992: Hegarty, M. *Adjunct Extraction and Chain Configuration*. Ph.D. Dissertation, Cambridge MA: MIT.
- Hintikka 1962: Hintikka, J. *Knowledge and Belief: An Introduction to the Logic of Two Notions*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Hooper 1975: Hooper, J. On Assertive Predicates. – In Kimball J. (Ed.) *Syntax and Semantics*, 4, pp. 91 – 124, New York: Academic Press.
- Hooper and Thompson 1973: Hooper, J., S. Thompson. On the Applicability of Root Transformations. – In: *Linguistic Inquiry*, 4(4), pp. 465 – 497.
- Karttunen 1971: Karttunen, L. Some Observations on Factivity. – In: *Papers in Linguistics*, 4(1), pp. 55 – 69.
- Karttunen 1973: Karttunen, L. Presuppositions and Compound Sentences. – In: *Linguistic Inquiry*, 4(2), pp. 169 – 193.
- Karttunen 1974: Karttunen, L. Presupposition and Linguistic Context. – In: *Theoretical Linguistics*, 1(1- 3), pp. 181 – 194.
- Karttunen and Peters 1979: Karttunen, L., S. Peters. Conventional Implicature. – In: Oh C.-K., D. Dinneen (Eds.) *Syntax and Semantics, 11: Presuppositions*, pp. 1 – 56, New York: New York Academic Press.
- Kiparsky, Kiparsky 1970: Kiparsky, P., C. Kiparsky. Fact. – In: Bierwisch, M., K.E. Heidolph (Eds.). *Progress in Linguistics*, pp. 143 – 173. The Hague: Mouton.
- Klein 1975: Klein, E. Two Sorts of Factive Predicate. – In: *Pragmatic Microfiche*, I, 1: B5-C14.
- Krapova 2010: Krapova, I. Bulgarian Relative and Factive Clauses with the Invariant Complementizer *deto*. – In: *Lingua*, 12, pp. 1240 – 1272.
- Kratzer 2006: Kratzer, A. *Decomposing Attitude Verbs*. (Talk given in honor of Anita Mittwoch). The Hebrew University of Jerusalem.
- Langendoen, Savin 1971: Langendoen, D., T. Savin. The Projection Problem for Presuppositions. – In: Filmore C., D. Langendoen, (Eds.) *Studies in Linguistic Semantics*, pp. 373 – 388, New York: Holt, Reinhardt and Winston.

- Lombardi Vallauri, Masia 2017: Lombardi Vallauri, E., V. Masia. Context and Information Structure Constraints on Factivity: The Case of *Know*. – In: *Language Sciences*, 66, pp. 103 – 115.
- Potts 2007: Potts, C. Conventional Implicatures, a Distinguished Class of Meanings. – In: Ramchand G. and Reiss C. (Eds.) *The Oxford Handbook of Linguistic Interfaces*. Oxford University Press, 2007.
- Roussou 2010: Roussou, A. Selecting Complementizers. – In: *Lingua*, 120, pp. 582 – 603.
- Shim and Ihsane 2015: Shim, J.Y., T. Ihsane. Facts: The Interplay between the Matrix Predicate and its Clausal Complement. – In: *Newcastle and Northumbria Working Papers in Linguistics*, 21, pp. 130 – 144.
- Simons 2007: Simons, M. Observations on Embedding Verbs, Evidentiality, and Presupposition. – In: *Lingua*, 117, pp. 1034 – 1056.
- Simons et al. 2015: Simons, M., D. Beaver, R. Craige, J. Tonhauser. The Best Question: Explaining the Projection of Factives. – In: Benz A., K. Jasinskaja (Eds.) *Discourse Processes*, 54(3), pp. 187 – 206. Taylor & Francis, Routledge.
- Smirnova 2012: Smirnova, A. The semantics of Mood in Bulgarian. – In: *Proceedings from the Annual meeting of the Chicago Linguistic Society*, 48(1). pp. 547 – 561. <<http://www.anastasiasmirnova.com/papers/Semantics-Mood2012.pdf>> [23.11.2019]
- Stalnaker 1974: Stalnaker, R.C. Pragmatic presupposition. – In: Munitz M., P. Unger (Eds.) *Semantics and Philosophy*, pp. 197 – 213, New York: New York University Press.
- Strawson 1950: Strawson, P.F. On Referring. – In: *Mind*, 59(235), pp. 320 – 344.
- Strawson 1964: Strawson, P.F. Intention and Convention in Speech Acts. – In: *Philosophical Review*, 73, pp. 439 – 460.
- Tsohatzidis 2012: Tsohatzidis, S. L. How to Forget that Know is Factive. – In: *Acta Anal*, 27, pp. 449 – 459.
- Williamson 2000: Williamson T. *Knowledge and its Limits*. Oxford: Oxford University Press.

ЗА „ФАКТИВНОСТТА“ КАТО ЛИНГВИСТИЧЕН КОНЦЕПТ И РЕПРЕЗЕНТАЦИИТЕ ѝ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Илияна Кръпова

Университет Ка' Фоскари във Венеция

krapova@unive.it

Резюме: В статията се разглеждат някои особености на така наречените фактивни предикати от теоретична гледна точка. Коментирани са техните семантични и синтактични свойства в контекста на досегашните изследвания от областта на семантиката и прагматиката за спецификата на тази категория предикати. Представени са някои първоначални изводи относно начините, по които фактивността е репрезентирана в българския език.

Ключови думи: фактивност, пресупозиция, изводимост на истината, фактивни предикати, полуфактивни предикати, нефактивни предикати

Iliyana Krapova
Università Ca' Foscari, Venezia
Dorsoduro 3199
Venezia 30123
Italia

ЕЗИКОВИ ПРОЯВИ НА ИНПЕРСОНАЛНОСТТА И НА АНГАЖИРАНОСТТА (25 Г. ПО-КЪСНО)

Радка Влахова-Руйкова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

rvlahova@gmail.com

Резюме: В доклада се разглеждат прояви на езиковата динамика, отнасящи се към значенията рефлексивност – нерелексивност и преходност – непреходност във връзка с каузативацията. Изтъква се, че е налице тенденция към образуване на каузативни глаголи. Търси се връзка между семантичен клас предикат, семантичен оператор и възможност за промяна на семантичната структура на глаголният предикат. Посочва се възможността за субектно насочена и за обектно насочена употреба на определени групи глаголи, което води до нерелевантност на определени граматически свойства като транзитивността на морфологично равнище и идентифицирането им на синтактично равнище.

Ключови думи: *персоналност/инперсоналност, каузативност, субектно/обектно насочен предикат, семантичен оператор*

Разглежданите в доклада прояви се отнасят към езиковата динамика. Известно е, че най-динамични са процесите в полето на лексиката. Бързо изменящият се свят, изчезването на реалии и навлизането на нови естествено води и до обогатяване и преструктуриране на лексикалните пластове. В областта на граматиката процесите са по-дискретни, но и там се забелязва известна динамика и могат да бъдат очертани някои тенденции.

През 90-те години на миналия век се появиха и утвърдиха понятията *тоталитарен език* и *език на промяната*. Те отразяваха на първо място промените, които настъпиха в областта на публичната, главно на медийната реч като огледало на обществените процеси. Появата им показва, че обществените процеси, промяната в структурата на обществото се отразяват в структурата на езика много по-съществено, отколкото може да се предположи на пръв поглед. Нещо повече, може да се твърди, че отразяването на промените в обществената структура влияе върху избора на езиковите конструкции, напр. на лични и на безлични конструкции, на определени залогови форми и др.

Една от най-типичните черти на *тоталитарния език* е неговата *инперсоналност*. Предлагаме това определение, за да отличим граматическия термин *безличност* от характеристиката на речта, в която конкретната личност с нейната персонална отговорност за делата ѝ отсъства. В редица изследвания върху медийната и политическата реч в тоталитарните общества се отбелязва доминирането на безличните, възвратно-страдателните и неопределено личните конструкции. В романа си „Германия – мръсна приказка“¹ писателят В. Пасков чрез образа на един от персонажите – герой на социалистическия труд, описва тази особеност: „Клеопатра не подозираше, че съществуват и други глаголни времена освен бъдеще, страдателен залог, пасив или както там се нарича. Той не можеше да каже: „да преместим тази стълба“ или „да идем да пием бира“. „Ще се премества стълбата! Ще се отива да се пие бира!“ – крещеше той (...). „Ще се яде боквурст, ще се трупа сила! (...) Той беше герой на социалистическия труд и със страхотна гордост носеше ордена си, закачен на ревера на работническата престилка“.

Транспозицията на глаголното лице също е предпочитан начин да се размие персоналната отговорност – било в удобното 1. л. мн. ч., било в анонимността на 3. л. мн. ч. (неопределено личните конструкции), било във възвратния пасив, който игнорира деятеля, или, в най-добрия случай, го премества в позицията на непряко допълнение. Ето как говори бръснарят от пиесата

¹ В. Пасков. *Германия – мръсна приказка*. София: „Хр. Ботев“, 1993.

на Ст. Стратиев „Сако от велур“: „Правим си майтап с хората, нали? Щото сме много интелигентни, все списания четем. А тия тук бръснат“². Когато се опитва да се приобщи към абсурдното общество, героят първо се опитва да приложи езиковия код: „Ще острижем ли това сако с машинката?“.

Отсъствието на персоналност в речта на тоталитаризма е универсална негова особеност, която не зависи от конкретната езикова система. Тази особеност е отбелязана в редица изследвания – от тези за немския през времето на нацизма до езиците на променящите се общества от бившия социалистически лагер (вж. напр. докладите от международната конференция „Езикът на диктатурите и на диктаторите“³, проведена през 1993 г. в Ерланген, Германия). Тази особеност е толкова устойчива, че публичната реч, особено тази на медиите, прибегва до инперсоналния израз, когато се отнася за властовите структури. Представителни за заглавията в пресата от първите години след 1989 г. са неопределено лични конструкции като: *Искат задължителен турски в училищата; Вдигат акцизите; Спират наливните маркови питиета; Бутат вили край морето; Отварят досиетата на управниците; Връщат царския герб; Сменят лепенките на ВИС и СИК*.

Искушавам се тук да приведа кратък цитат от послеслова на Й. Бродски към романа „Котлован“ на А. Платонов: „Битието в тупика не е ограничено от нищо и ако можем да си представим, че даже там то определя съзнанието и поражда своя собствена психология, то тази психология преди всичко се отразява в езика. Въобще следва да отбележим, че първата жертва на разговорите за Утопията – желана или вече налична – е преди всичко граматиката, като че ли езикът, не смогвайки след мисълта, се задъхва в подчинително наклонение и започва да тегне към извънвремеви категории и конструкции; вследствие на това се изплъзва почвата под краката и на най-обикновените съществителни и около тях възниква ореол на условност“⁴. Изследванията върху езика на промяната отбелязват ефекта на махалото, при който стерилният, т.нар. „дървен“ език на публичната реч е променен от стихията на уличното многоречие. Разбира се, използването на маркери за разговорност не означава, че тази реч става разговорна, но коренната промяна на медийния дискурс е неоспорима.

Така както в живота времето на колективната безотговорност свършва и започва времето на личната отговорност, а впоследствие и на персонификацията на колективните политики, така и в езика фреквентността се измества от полюса на страдателните безлични конструкции към полюса на личните деятелни. Тази промяна засяга няколко типа случаи, които ще бъдат представени тук без претенции за изчерпателност. В една група попадат изрази от типа: *Бях отказал и алкохола, и цигарите, но като си дойдох, много бързо ме пропушиха и ме пропиха отново* (разговорна реч). Глаголите *пропуша* и *пропия* имат начинателно значение, означават започване на съответното действие (вкл. започване отново след предходно прекратяване). Съответните рефлексивни глаголи *пропушвам се*, *пропивам се* съответно означават и интензивност на действието, което поради рефлексивността е затворено в полето на глаголният субект и води до промяна в неговото състояние (*ставам пушач/ставам пияница*). В своето изследване върху начините на глаголното действие в съвременния български език К. Иванова отбелязва, че „представката *про-* се свързва с неголям брой глаголни основи, но за сметка на това служи като средство за образуване на твърде много, при това често семантично противопоставени, НД (начин на действие – б.м.). Това обстоятелство може да се обясни с абстрактния ѝ характер, който се проявява и в наличието на относително немалка група общорезултативни по НД глаголи“ (Иванова / Ivanova 1974: 108). Както знаем, начините на глаголното действие, свързани с префиксацията, включват както лексикално-семантични, така и граматически особености. От съвременна гледна точка можем да открием и допълнителна пресечна точка между начините на действие и семантичните класове, към които принадлежат глаголните предикати. Така напр. общорезултативни по определението на К. Иванова са глаголите:

² С. Стратиев. *Сако от велур*. София: „Български писател“, 1979.

³ „Die Sprache der Diktaturen und Diktatoren. Beiträge zum. Internationalen Symposium an der Universität Erlangen vom 19. Bis 22. Juli 1993“. Herausgegeben von Klaus Steinke. Universitätsverlag C. Winter. Heidelberg. 1995.

⁴ Й. Бродский. *Набережная неисцелимых*. Москва, 1992.

проагитирам, пробуждам (от сън), пробуждам се (от сън), провесвам, провесвам се, провисвам, провличам, провличам се, продемонстрирам, продиктувам, проклевам, проклинам, прокобвам, прокобявам, проконтролирам, прокълнавам, променям, пропилявам. Към общорезултативния НД принадлежат и: провинявам се, пропивам се, просветвам, просиявам, просветлявам, прославям се, простивам, простудявам се, просълзявам се, прохладявам се, прочувам се, прояснявам се.

Към ефективно-комуникативния пък се отнасят глаголите:

провъзгласявам, прогневявам, продължавам, просветлявам, просвещавам, прославям, простудявам, просълзявам, протънявам, прохладявам, проявявам, прояснявам.

Можем да забележим, че в рамките на един и същи начин на действие се отнасят глаголи, които принадлежат към различен семантичен клас. Разликата е в наличието/отсъствието на каузативност, което определя броя на аргументите и съответно семантичните роли, които предикатът им приписва, като глаголите без *се* са каузативни. От друга страна, в речника се откриват редица глаголи, образувани с една и съща представка, които са без *се*, но принадлежат към различен начин на действие, респ. семантичен клас, напр. ингресивни с посочената вече представка *про-*.

Връзката между словообразователен модел и характеристиката на производните единици е общоезикова особеност. Така напр. Вайсгербер (Weisgerber 1953), опирайки се на наблюдението, че в съвременния немски език има редица словообразователни процеси с различни префикси (между които и *be-*), образуват глаголи със задължителен акузативен обект. Тази тенденция към акузативизиране е интерпретирана като израз на съвременното дехуманизирано мислене, в което човекът е превърнат в обект. Няма да дискутираме дискусийността на тази интерпретация, но е факт, че номинативът е „падеж на идентичността“, който назовава субекта на изречението, докато акузатив е „падеж на алтеритета“, който означава отрязък от света, с който референтът на субекта влиза в отношение.

Каузативността задължително е свързана с главен аргумент в полето на семантичната макро-роля Актор и с друг, най-често неодоушевен участник, който е обект на действието. Когато главният аргумент е представен като обект (извън случаите на пасивизация), се въвежда още един съзнателен участник, който е волеви причинител на състоянието. В случая можем да говорим за конструкции, аналогични на инициативните. Наличието на инициатив при конструкции със *се* и *си* глаголи са отбелязвани от редица езиковеди (вж. Ницолова / Nitsolova 2008). Срв. *подстригвам се сам* (собствено възвратен глагол) и *подстригвам се при един и същи фризьор от години* (инициативна конструкция) – *един и същи фризьор ме подстригва от години*. Също: *лекувам се при най-добрия специалист; иния си дрехи при модист* и под. Ницолова разглежда тези глаголи във връзка с категорията залог. Тя отбелязва, че „освен дефективни глаголи от деятелен залог, които нямат форми за други залози, има и доста дефективни глаголи със *се*, които нямат деятелни форми. Най-напред трябва да отбележим групата на *reflexiva tantum* – глаголи, които са само възвратни, напр. *боя се*, но **боя, страхувам се, озъртам се, надявам се, съгласявам се* и др.“ (Ницолова / Nitsolova 2008: 232). От изброените глаголи, макар и само в оказионална употреба, употреба като транзитивни глаголи е регистрирана на *страхувам* и *съгласявам*: *Страхува ли ви Пеевски* (<https://e-vestnik.bg/17859/strahuva-li-vi-peeovski>); *Искра Михайлова е главен герой от клипа „Страхуваха ли ви 4 години ГЕРБ?“* (<https://m.offnews.bg/news/Balgaria>); *Обикновено единият съпруг е по-съгласен, а другия са го съгласили* (разговорна реч за развод по взаимно съгласие). Тъй като при средните (медиални) глаголи глаголното лице е също така „актор, инициатор на действието със семантичната роля експериментер или се представя граматически като актор, без реално да е такъв, т.е. псевдоактор“ (Ницолова / Nitsolova 2008: 235), при дерексификацията глаголът може да се представи като транзитивен, двуместен с главен аргумент не просто инициатор, а агенс.

В изследването на възвратните глаголи в български и немски Д. Сливкова (Сливкова / Slivkova 1995) посочва, че в немски инициативът може да се представи чрез възвратна конструкция и глагола *lassen* (*sich die Haare schneiden lassen* – *оставям се да бъда подстриган*). За български можем да кажем, че в същински пасивни конструкции акторът се синтактифицира като непряко допълнение и е предложна група, въведена с предлога *от*, докато конкретният вършител при инициативните конструкции се въвежда с предлог *при*, а инициращият е глаголен субект и подлог в активно изречение. Двете конструкции не са непроницаеми една за друга и изборът на всяка от тях зависи от

това кой аспект на събитието – активно/пасивния или (възвратно) инициативния избира говорещият да представи в изказването си. Промяната в посока на транзитивността и в разпределението на семантичните роли показва промяна на отношението на говорещия към пропозиционалното съдържание. В коментираният случай говорещият иска да изтъкне, че за каузирането на новото състояние има конкретен волеви причинител. Сливкова посочва, че с малки изключения в езиковедската литература под каузатор се разбира както инициатив, така и пермисив, но подчертава, че на пермисива е присъща агентивност (Сливкова / Slivkova 1995: 67). Отново глаголите на *-ирам* показват най-голяма гъвкавост. Те могат да се употребят като субектно насочени (*тренирам (се) сам*), обектно насочени (*треньорът тренира децата*) или в инициативни конструкции (*тренирам при най-добрия инструктор*). Възможността даден глагол да се употребява като субектно насочен или като обектно насочен води до заличаване на разликата между рефлексивен и нереплексивен глагол в случаи като *консултирам (се)*. Все по-честа е употребата на *консултирам* в значение на *търся/приемам информация*, което е значението на *консултирам се*, а не на *давам консултация* – значението на *консултирам*.

Същински едноместни предикати представят глаголи като *засядам*, *фалирам*, *почивам* (в значение на *умирам*). Тези глаголи са непреходни и главният им аргумент не е агенс, а пациенс. Събитието е спонтанно, не е волево предизвикано и не е контролируемо. В примера от разговорна реч, в който майка прави забележка на детето си да не натиска копчето на асансьора – *Не натискай, защото ще го заседнеш*, посредством промяната в транзитивността глаголят се използва като каузативен предикат, който предполага причинител и обект, който изпада в състоянието, означено от глагола. Т.е. майката избира да изрази отговорността на действията на детето за последващо събитие. Без да се свързва с рефлексивността, както при инициативните конструкции в дълбоката структура се предполага активен волеви вършител.

90-те години на миналия век бяха белязани от сериозни сътресения в банковия сектор и фалит на редица банки. В интервю по телевизията един от коментаторите възкликна: „*Какво значи да регистрираш банка, да събереш парите на хората и след това да я фалираш!*“⁵. Основното значение на *фалирам* ‘изпадам в неплатежоспособност’ изключва персоналната отговорност и представя събитието като самослучващо се, без конкретен причинител. Каузативната употреба на *фалирам* вече трайно се е настанила в езика. В случаите, когато се появяват съмнения за умишлени действия, които са довели до фалит, какъвто е случаят с КТБ напр., се прибегва именно до тази употреба: *Пеевски към Боко: Или продавам талончетата на тотото в „Лафка“, или ги фалирам. С тях ще замине и българската банка за развитие.* (<https://www.informiran.net/>); *Демек, все едно имам фирма, работите за мен, бавя ви 5 – 6 заплати, накрая фалирам фирмата, правя си нова, а вие оставате с пръст в уста.* (<https://forum.gong.bg/>); *Ето кой фалира КТБ!* (<http://skandalno.net/>); *Кой източни КТБ? Кой я фалира? Стенограмата – мълчи!* (<https://www.dnes.bg/>); *Решават да фалират една банка и я фалират. Утре ще решат, че ще фалират пенсионен фонд или друга банка и ще го направят.* (<http://www.nabore.bg/statia/vera-ahundova-sluchkata-s-ktb-1754-22>); *КТБ я фалира Пеевски, с помощта на Цацаров, Борисов и Иван Искров. Целенасочено, предумишлено и организирано.* (<https://bultimes.bg/>); *Ясно е кой фалира КТБ, каза тя.* (<https://news.bnt.bg/>); *Вместо да раздели КТБ на „лоша“ и „добра“ и да спаси доброта, както става по света, тя я фалира и конфискува милиарди негарантирани депозити.* (<https://strogosekretno.com/>); *Демокрацията дава правото на смяна на управниците, но няма да позволим на БСП отново да фалират банки и ние да им ги оправяме.* (<https://www.segabg.com/node/52755>).

Изтъкването на персонална отговорност за процеси посредством употребата на глагола като преходен и каузативен се проявява дори и при глаголи като *почина/почивам* (в значение на *умирам*) или *самоубия се/самоубивам се*. В едно от предаванията „Как ще ги стигнем“ (БНТ) Т. Колев и гостите му Дж. Пенков и Ал. Везнев си разменяха следните реплики: *Той вече не е между живите / Почина човекът / Починаха го*. Последната реплика дава израз на убеждението на говорещия, че има активни действия, довели до кончината. Разграничаването на истинския причинител от главния аргумент, който обикновено е подлог, а не пряко допълнение имаме и в случаи като: *Заредиха се през съзнанието ми върволица смърти на български творци, убивани, насилва самоубивани, натирвани, гонени през девет зами в десета, тъпкани от сънародниците си*⁵. В горния пример само-

⁵ Г. Богданова. *Гледа ни спящото око на Яворов*. (в. „Демокрация“ от 31.10.1007 г.)

убивам се е употребен като неререфлексивен транзитивен глагол и от него е образувано страдателно причастие като от останалите глаголи. И към настоящия момент при всеки случай на съмнение във версия за самоубийство на лица, свързани с общественозначими позиции или случаи, масов израз на това съмнение, особено в коментари в социалните мрежи е употребата на *самоубивам* като преходен глагол, като вместо *се* се появява винителна клитика. (Вж. и примера от Буров (Буров 2019: 142): *Не съм лекувал Тодор Живков, защото нямаше болест на себе си. Той не че си „отиде“, ами политиките решиха да го „отидат“* (в. „168 часа“).

Описаните процеси, особено свързаните с рефлексивизацията, респ. деререфлексивизацията, не са нови и не са явление само в българския език. Ст. Буров също разглежда динамиката в областта на глагола, свързана с транзитивността, като се опира и на изследванията на С. Сай, Б. Норман, М. Кузнецова. Процесът е известен като *конверсивна каузативация*. Повечето глаголи, които показват промени в транзитивността, са от чужд произход, главно глаголи със суфикс *-ирам/- (из)ирам*. Б. Норман върху материал от български, руски и белоруски заключава, че увеличаването на глаголите със суфикс *-ирам/- (из)ирам* генерира придвижване на лексикалните единици към каузативността (Норман / Norman 1979). Процесът обаче не е ограничен само в полето на тази т.нар. международна лексика, а засяга и редица глаголи от домашен произход. Докато при глаголите на *-ирам/- (из)ирам* можем да търсим предпоставките главно в техните граматически характеристики – повечето са двойновидови, можем да кажем и „двойнотранзитивни“, т.е. могат да се употребяват като глаголи от свършен вид и като глаголи от несвършен вид, както и като транзитивни и като интранзитивни глаголи, то при глаголите от домашен произход водеща е семантичната структура, определена от лексикалната семантика. Така при глаголи като *усмихвам се, потя се, разпадам се* лексикалната семантика предполага наличието на причинител/каузатор на състоянието. Неслучайно той може да бъде експлициран посредством предложна група с предлог *от* – *усмихвам се от щастие, потя се от жегата, разпадам се от напрежение*. Това е предлогът, който въвежда агенса/ефектора в пасивни конструкции. В горните случаи обаче каузаторът не може да бъде издигнат в позицията на подлог в активна конструкция – **щастие то ме усмихва/ *жегата ме поти/ *напрежението ме разпада*, или да бъде *от*-агентивна група в пасив – **бивам усмихнат от щастие/ *бивам потен от жегата/ *бивам разпадан от напрежение*. Р. Ницолова отбелязва, че във винителна или в дателна клитика може да бъде кодиран експериенцерът на глаголи, които означават физиологически или ментални процеси (Ницолова / Nitsolova 2003: 245, вж. също Влахова / Vlahova 2006, 2008). Това може да обясни употреби като:

– Сигурно ли е, че Пеевски съществува, някой виждал ли го е?

– Замисли ме. (В. Седларска, ФБ);

Бергман е от режисьорите, които те влюбват в киното (разговорна реч).

Можем да допуснем, че каузативацията като процес, който е още в развитие, засяга преди всичко предикати, които съдържат аргумент, който е лице, или поне в тази употреба на глагола. Показателен е в това отношение следният пример: *Преди животът ми се случваше на мен, докато сега аз случвам живота* (БНТ 1, 1.05.2019). След многобройни употреби на глагола *случвам се/ случам се* за събития, които са плод на организация и планиране, а не възникват спонтанно – *случи се фестивал/ състезание/ конкурс* и под., налице е и обратният процес, на винителна/пряко обектна каузативация. С. Буров правилно отбелязва, че в такива случаи следва да говорим по-скоро за обратно словообразуване. Напр. от транзитивния глагол *плаша се* образува рефлексивният *плаша се*. Докато все по-честата употреба на *страхувам* е резултат от деререфлексивизация на изходния *страхувам се*. Аналогичен е случаят с глаголите *радвам се* – *радвам* и *усмихвам се* – *усмихвам* (*усмихни деня си с чаша ароматно кафе*).

„Домакинствам уъркшоп“, „конференцията кулминира с...“, „курирам дейности“ – това са малка част от примерите, които показват тенденцията към каузативност, която е налице през последните десетилетия. Едното възможно обяснение е изказаното от С. Буров мнение, че „конверсивната каузативация в българския език би могла да се разглежда като преходен момент между строгото деление на глаголите на преходни и непреходни и заличаването на семантичното разграничение между тях“ (Буров / Burov 2019: 142). Авторът посочва, че каузативацията и деререфлексивизацията с цел каузативация са междинни етапи в процеса на десемантизация на глаголната преходност/непре-

ходност. Т.е. значението преходност/непреходност престава да бъде морфологически релевантна характеристика на глагола и се идентифицира на равнището на синтаксиса.

Приемаме това мнение и смятаме, че въпросът може да намери свое адекватно обяснение в светлината на типологията на глаголните предикати и съответните оператори, посредством които се образуват производните типове от семантичния примитив (статичните предикати). Според приетата класификация глаголните предикати се отнасят към един от четирите типа:

- статични/ за състояния (states)
- каузативни/ процеси (accomplishments)
- инхоативни/ събития (achievements)
- активни/ действия (activities).

Операторът, с който се образуват предикатите за процеси е [CAUSE], а за събития съответно е [BECOME]. При наличие на глагол без *се* и съответен със *се* отсъствието, респ. наличието на *се* сигнализира и принадлежността към различен семантичен тип, като отсъствието се свързва с оператора [CAUSE], а наличието с оператора [BECOME]. Можем да приемем, че в пресичането на семантични и граматически признаци говорещият може да избере оператор, с който да промени аргументната структура на лексикалната основа. Така редица казимионални употреби показват устойчива тенденция, основаваща се на семантико-граматическите особености на глагола. Все повече са граматическите значения, които извън богато развитата морфологична парадигма се идентифицират на синтактично равнище. На финала искам да припомня академичното слово на Петър Увалиев по случай 24 май, произнесено в СУ „Св. Климент Охридски“ през 1995 г., в което той казва:

„Изравям се тук с някакъв особен примес от смирение и задоволство, отлика на длъжник, комуто честта да бъде сред вас позволява да се отплати поне малко от малко за най-многоото и най-милото, което род и родители са ми дали: езика, на който ви говоря. Защото не аз говоря език, на който сега ви говоря, а езикът, на който сега ви говоря, ме говори!“⁶.

Цитирана литература / References

- Буров 2019: Буров, С. Глаголът се променя (конверсивна каузативация на значенията). – В: Алексова, К. (съст.). *Българистични езиковедски четения*. Факултет по славянски филологии, СУ „Св. Климент Охридски“, София, с. 135 – 146. (Burov, S. Glagolat se promenja (konversivna kausativacija na znamenijata). – In: Aleksova, K. (sast.). *Balgaristichni ezikovedski chetenija*. Fakultet po slavjanski filologii. SU „Sv. Kliment Ohridski“, Sofia, pp. 135 – 146.)
- Влахова 2006: Влахова, Р. Семантични и синтактични особености на префигираните глаголи с прономинален елемент в български. – В: *Езиковедски изследвания в чест на 75-годишнината от рождението на ст.н.с. I ст. дфн Йордан Пенчев Пенчев*. София: Артграф, с. 320 – 329. (Vlahova, R. Semantichni i sintaktichni osobenosti na prefigiranite glagoli s pronominalen element v balgarski. – In: *Ezikovedski izsledvaniya v chest na 75-godishninata ot rozhdrnieto na st.n.s. I st. dfn Yordan Penchev Penchev*, Sofia: Artgraf, pp. 320 – 329.)
- Влахова 2008: Влахова, Р. „Винителни“ префигиран глаголи в съвременния български език. – В: *BULGARISTICA – Studia et Argumenta. Festschrift für Ruselina Nitsolova zum 65. Geburtstag. SPECIMINA PHILOLOGAE SLAVICAE*, Band 151, Verlag Otto Sagner, München, с. 221 – 231. (Vlahova, R. „Vinitelni“ prefigirani glagoli v savremennija balgarski ezik. – In: *BULGARISTICA – Studia et Argumenta. Festschrift für Ruselina Nitsolova zum 65. Geburtstag. SPECIMINA PHILOLOGAE SLAVICAE*, Band 151, Verlag Otto Sagner, München, pp. 221 – 231.)
- Иванова 1974: Иванова, К. *Начини на глаголното действие в съвременния български език*. София: БАН. (Ivanova, K. *Nachini na glagolното deystvie v savremenniya balgarski ezik*. Sofia: BAN.)
- Кузнецова 1984: Кузнецова, М. В. *К истории формирования возвратных глаголов (На материале языка памятников древнеславянской письменности)*. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Ленинград. (Kuznecova, M.V. *K istorii formirovaniia vozvratnykh glagolov (Na materiale iazyka pamiatnikov drevneslavianskoi pis'mennosti)*. Dissertatsiia na soiskanie uchenoi stepeni kandidata filologicheskikh nauk. Leningrad.)

⁶ П. Увалиев. Похвално слово за българското слово. (произнесено на 24 май 1995, СУ „Св. Климент Охридски“, <https://cao.bg/петър-увалиев-похвално-слово-за-бълга/>).

- Ницолова 2008: Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. (Nitsolova, R. *Balgarska gramatika. Morfologiya*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”.)
- Норман 1979: Норман, Б. Синтактичен каузатив в българския, руския и белоруския език. – В: *Съпоставително езикознание*, № 2, с. 23 – 30. (Norman, B. Sintaktichen kauzativ v balgarskiya, ruskiya i beloruskiya ezik. – In: *Sapostavitelno ezikoznanie*, № 2, pp. 23 – 30.)
- Сливкова 1995: Сливкова, Д. *Възвратните конструкции в съвременния български и немски език*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. (Slivkova, D. *Vazvratnite konstruksii v savremenniya balgarski i nemski ezik*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”.)
- Weisgerber 1959: Wesgerber, L. *Grundzüge der Inhaltbezogenen Grammatik*. Düsseldorf

LINGUISTIC MANIFESTATIONS OF PERSONALITY AND COMMITMENT (25 YEARS LATER)

Radka Vlahova-Ruikova
Sofia University “St. Kliment Ohridski”

rvlahova@gmail.com

Abstract: The paper examines occurrences of the language dynamics related to the meanings of reflexivity – non-reflexivity and transitivity – non-transitivity in relation to causation. It is pointed out that there is a tendency to form causative verbs. The article examines the relation between the semantic class of the predicate, the semantic operator, and the possibility to change the semantic structure of the verb predicate. It indicates the possibility of subject-oriented and object-oriented use of certain groups of verbs, which leads to the irrelevance of certain grammatical properties such as transitivity at morphological level and their identification at syntactic level.

Keywords: *personality/impersonality, causation, subject/object-oriented predicate, semantic operator*

Radka Vlahova-Ruykova
Sofia University “St. Kliment Ohridski”
15, Tsar Osvoboditel str.
Sofia 1504
Bulgaria

WHEN DEMONSTRATIVES AND DEFINITE ARTICLES CO-OCCUR: THE CASE OF BULGARIAN*

Olga Arnaudova

University of Ottawa, Education Permanente (CECCE)

oarnaudova@gmail.com

Abstract: The goal of the present paper is to explore nominal expressions in Bulgarian that include both a demonstrative and a definite article in the same noun phrase (“double definiteness”). The paper discusses the semantic and syntactic properties of these constructions from a generative point of view and argues that the demonstrative is associated with a head below the definite article. Semantically, the presence of the determiner (=double definiteness) reinforces the referentiality of the noun.

Keywords: *determiners, definite articles, double definiteness*

1. Introduction

It is generally assumed for Standard Bulgarian that demonstratives and definite articles are [+ DEFINITE] and hence mutually exclusive. Example (1) below shows these two ways of attributing definiteness on a noun: by adding a definite article to the noun (1a), or, to the first modifier (1b and 1c), or, by having a demonstrative pronoun before the noun (2a), or the adjectival modifier (2b).

- (1) a. *lektsiyata-ta*
discourse-DEF
b. *dalga-ta lektsiya*
long-DEF discourse
c. *dalga-ta pravna lektsiya*
long-DEF legal discourse
- (2) a. *tazi/taja/onazi/onaya dalga lektsiya*
this long discourse
b. *tazi/taja/onazi/onaya dalga pravna lektsiya*
this long legal discourse

Traditional grammars point out that articles and demonstratives are used to identify objects, (Андрейчин и др. 1978 / Andreychin et al. 1978), either from previous context or from generally accepted assumptions about those objects, thus explaining the implausibility of their co-occurrence.

There are instances, however, where demonstratives and definite articles have been shown to co-occur. One such case is when the noun is modified by a quantifier, as shown in (3)-(5). In this case, the demonstrative and the definite article co-exist *obligatorily*¹. The order between the quantifier + definite article and the demonstrative can be reversed as shown in the (b) examples²:

* The author is thankful to Catherine Rudin and Steven Franks for discussions on this topic and to two anonymous ConflBL2020 reviewers for their comments and suggestions.

¹ The level of obligatoriness varies. For example, **tsyalo tova chakane* is ungrammatical, while *vsichki tezi knigi* is fully grammatical and acceptable.

² Hauge (1999) notes that they exist only with the reversed order (e.g., only (3b), (4b) and (5b) examples are found. This is clearly not the case.

- (3) a. *tezi vsichkite knigi*
these all-DEF books
b. *vsichkite tezi knigi*
all-DEF these books
- (4) a. *sashtiya tozi chovek*
same-DEF this person
b. *tozi sashtiya chovek*
this same-DEF person
- (5) a. *tsyaloto tova chakane*
entire-DEF this waiting
b. *tova tsyaloto chakane*
this entire-DEF waiting

Another instance of co-occurrence is when the noun is modified by an adjective as shown in (6) below. These cases only recently have attracted attention³. In (6), the demonstrative co-exists with a definite article placed on the modifier (adjective). In (7), the demonstrative is placed in the same sentence after a definite quantifier or before a definite adjective.

- (6) *tozi nepriyatniya chovek*
this unpleasant-DEF man
this unpleasant person

(Arnaudova 1998)

- (7) Не можеше да повярва и се питаше как е успял да заслужи всичкото това – това хубавото, което му се случва.
(„Живот на дилема“, Мирослав Чакъров)

The order between the adjective and the determiner can vary. The adjective bearing definiteness can also precede the determiner, as exemplified in some older texts as in (8).

- (8) Панчо Михайлов, **младият този ратник** за свободата на отечеството си, е имал хубавата идея да посвети част от своето време на етнографски проучвания, тъй трудни сега в Македония.

“Pancho Mihailov, this young warrior for the freedom of his country, had the good idea to devote some of his time to ethnographic studies, so difficult now in Macedonia.”

(Арнаудов 1923/Arnaudov 1923)

Slavic languages have yet another class of adjectives, namely the so called ‘possessive adjectives’, that can be doubled as in (9):

- (9) *tazi neynata banitsa*
this her-DEF banica
‘that banica (savory pastry) of hers’

(Rudin 2018)

Multiple definite articles are also permitted but only possible or “licensed” in the presence of the determiner, as observed in recent studies (Rudin 2018; Franks, forthcoming):

- (10) *tiya tvoite hubavite rokli*
these your-DEF pretty dresses
these nice dresses of yours

³ See for example (Arnaudova 1998) and (Rudin forthcoming).

The demonstrative can co-occur with a noun bearing the article, as shown in (11).⁴

- (11) *tozi profesora ot universiteta...*
 this professor-DEF from university-DEF
 (Arnaudova, 1998)

In what follows we discuss the usage and semantics of these constructions.

2. Usage and semantics of “double definiteness” constructions

According to a recent study by Rudin (2018), the ‘double-definiteness’ constructions have “an emotive, non-neutral nuance, ranging from sneering to gushing”. Rudin gives the following contexts for some of these occurrences to substantiate her claim:

- (12) *Ey [tazi nashata priyatelka] napravu ni ostavi bez dumi.*
 hey this our-DEF friend straight us left-3SG without words
 ‘Wow, this friend of ours simply left us speechless.’
- (13) *Samo shte razpanesh [onaya tvoyta charovna usmivka]*
 only will stretch that your-DEF charming smile
 ‘You’ll only stretch out that charming smile of yours.’
- (14) *Off, [toya noviya ayfon] ne e nishto osobeno.*
 oof this new-DEF iPhone neg is nothing special
 ‘Oof, this new iPhone isn’t anything special.’
 (Rudin 1998)

Rudin argues that the demonstrative “focuses attention on an already definite entity” and has “affective overtones”, either positive or negative.

While it is true that these constructions are associated with a uniqueness presupposition, we cannot accept the view that they are emotive in nature, or can be explained only by pragmatics. Consider also the example in (8) above – It is from an article in a book, and the usage of this construction is not associated with an emotion. The construction is also widespread in every-day conversations, regardless of the type of demonstrative chosen, the more formal “*tozi/tazi/tezi*”(this-MASC, this-FEM, these), or the less formal “*toya/ taya/tiya*”(this-MASC, this-FEM, these), suggesting that such doubling is part of the core grammar of Bulgarian and is not strictly colloquial.

⁴ Some native speakers reject the grammaticality, or state that there is a pause between ‘tozi’ and ‘profesora’ in (10). Rudin (2018) reports that such constructions are widespread in Modern Macedonian (see (Rudin 2018) and cited work there). According to Rudin (2018), in Modern Macedonian “a noun can unproblematically bear the article while in Bulgarian it is “impossible”. Rudin reports having asked many Bulgarian speakers and according to her none accepted a demonstrative followed by an articulated noun (unless that noun is an adjectivized noun, as in *oniya (nashite) polugramotnite* “those semi-literates (of ours)”. Here are the examples from Modern Macedonian cited by Rudin (2018) from a corpus of recorded phone conversations (see Rudin (2018) for discussion and references).

- (i) a. *taa tetratkata*
 this notebook-DEF
 ‘this notebook’
 b. *ovie decava*
 those children-DEFDEF
 ‘those children’
 c. *toj čovekot*
 this person-DEF
 ‘this person’

Arnaudova (1998) points out that in Bulgarian the construction with the modifier is perhaps more commonly used than the construction with the noun alone.

One of the questions we can pose is whether determiners and definite article elements share the same semantic features. According to Gutierrez and Silva's study on demonstratives in Spanish on the basis of the demonstrative *aquel* (Gutierrez and Silva 1997), demonstratives have *deictic* properties and do not constitute a mere reinforcement of the article. Interestingly, demonstratives can be shown to be admissible in some environments, where articles are not. We exemplify this with tests that pattern demonstratives with indefinites rather than with definite article in Bulgarian.

The examples in (15) show that the definite article is not used when the modal adjective⁵ “*opredelena*” appears in the noun phrase (15c)⁶. “*Opredelenata kniga*” can only be accepted with the interpretation that the book is appointed/chosen and not as “certain”.

- (15) a. *edna opredelena kniga*
one/a certain book
b. *tazi opredelena kniga*
this certain book
c. **opredelenata kniga*
Intended reading: certain-DEF book

In (16), demonstratives again pattern with indefinites as they cannot combine with the modal adjective “*samo*”, while the definite article can.

- (16) a. **edno samo prisastvie na Reni*
a/one mere presence of Reni
b. **tova samo prisastvie na Reni*
this mere presence of Reni
c. *samoto prisastvie na Reni*
mere-DEF presence of Reni

Another interesting example is with locational *haber*-constructions. Consider (17), where the definite article is not admissible :

- (17) a. *Ima (edni) knigi v bibliotekata.*
have (INDEF) books in library-DEF
There are books in the library
b. *Ima tezi knigi v bibliotekata.*
have INDEF books in library-DEF
Lit. There are these books in the library.
(These books are available in the library)
c. **Ima knigite v bibliotekata*
have books-DEF in library-DEF

To summarize, the comparison with indefinites reveals that demonstratives have semantic features that do not coincide with those of the definite article and share semantic aspects with indefinites in constructions with modal adjectives and *haber*-constructions. We find this to be an important indication showing that the distinction between the two. This prompts us to generate the demonstrative in a different syntactic position as shown below.

It is true that the demonstrative implies pointing towards a referent. Deixis is defined by Lyons as “identification of the referent by means of some bodily gesture on the part of the speaker” (Lyons 1996: 303). Deixis can also refer to a place and time (see (Lyons 1996) for discussion). In the constructions discussed here, the determiner is associated with deixis (temporal or special). We can argue that this can

⁵ Modal adjectives such as *certain* express certainty or obligation.

⁶ This adjective cannot be used predicatively: *Tazi kniga e opredelena* (“This book is certain”), while attributive adjectives are taken to be generated to the left of the N head of DP, the latter are generated to its right. They roughly correspond to non-intersective (extensional) and intersective (intentional) modifiers. For example, in “*interesna kniga*”, the class of books intersects with the class of “interesting things” to build a new class of interesting books.

be encoded syntactically by having a distinct determiner projection inside the noun phrase that serves the purpose of adding a deictic feature. The presence of the determiner can be argued to reinforce the referentiality of the definite noun by letting it acquire “strong referentiality”. This is in line with perceptions of the construction as rendering the referent more vivid and subjective. It could be also claimed that the meaning of the adjective in those constructions is similar to that of “non-intersective” adjectives in Romance modifying only a combined property expressed by the noun⁷ I will leave this hypothesis for future research.

The phenomenon studied in this paper, also called “multiple determination”⁸, is displayed in other Balkan languages as well, as shown below:

- (18) αυτό το ωραίο βιβλίο (Greek)
this DEF nice book
this nice book
- (19) baiat-ul acesta (frumos) (Romanian)
boy-DEF this (nice)
this (nice) boy
- (20) ky libr-I (Albanian)
this book-DEF
this book
- (21) овој нашиов човек (Modern Macedonian) (Rudin, 2018)
that our-DEF person
this guy of ours

In what follows, we propose an analysis to account for the co-occurrence of determiners and articles in the same noun phrase.

3. Structure of DP and “double definiteness”.

One of the main questions that could be asked is whether we are dealing with two different DPs (or, in other words, with appositives). This does not seem to be the case, as we would expect an intonational break or a pause between the demonstrative and the noun phrase bearing the article.⁹

Recent proposals for Romance (Giusti 1994; Gutierrez and Silva 1997, among others) support claims that the demonstratives are not determiners. They are generated in a specifier position in the extended NP and later move to Spec, DP.

Arnaudova (1998), Tasseva-Kurktchieva (2006), Rudin (2018; forthcoming), and Franks (forthcoming) take an approach where demonstratives and definite articles are also distinct.

There are four main syntactic approaches to the status and position of attributive adjectives. One possibility is for adjectival phrases (AP) to be adjoined to a noun phrase (NP) inside the Determiner Phrase (DP): adjectival modifiers are considered in this case to be optional adjuncts to NP inside DP in a right- or a left-branching structure, as in (22a-c):

- (22) a. [DP D NP]
- b. [DP D [NP NP AP]] / [DP D [NP AP NP]]
- c. [DP D [NP [NP NP AP] AP]] / [DP D [NP AP [NP AP NP]]]

⁷ Non-intersective adjectives involve subjectivity (e.g., *un pauvre garçon* ‘a poor guy’), while objectivity is characteristic of predicative (intersective) adjectives expressing size, form, color, and nationality.

⁸ We do not discuss here the so-called ‘determiner spreading’ in Greek, as it is a topic outside of the scope of this article. In Bulgarian, multiple articles are also possible, as shown in (Rudin 2018), but unlike in Greek, they are always licensed by the presence of the determiner.

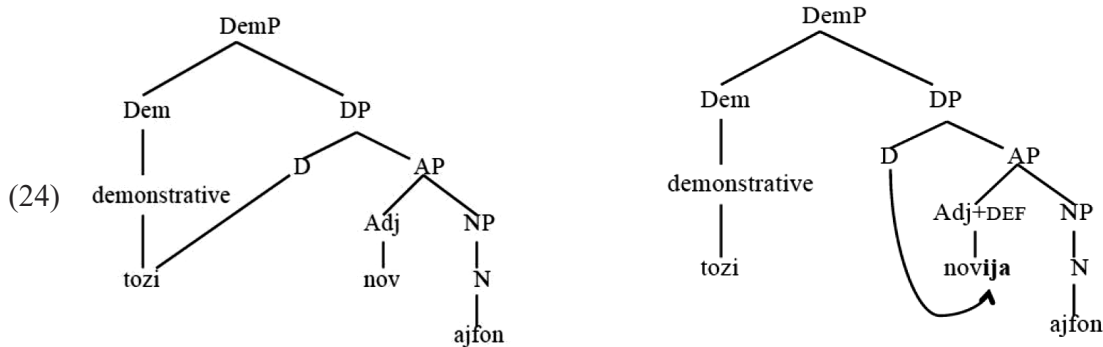
⁹ In her study, Tomic (1996) claims that “article clitics do not originate in the same DPs as the demonstrative determiners”. She also argues that the co-occurrence is due to appositive constructions which presupposes an intonational break between the demonstrative and the rest of the noun phrase. I will not pursue this hypothesis, as there is no sharp intonational break between the two in Bulgarian.

In the second analysis, referred to as Spec-analysis, adjectives are generated in specifier positions of functional projections that are situated between N and D and form the N-D extended projection (Cinque 1993):

- (23) [DP D [FP AP(Quality) F [FP AP (Size)... F [NP N ...]]]]

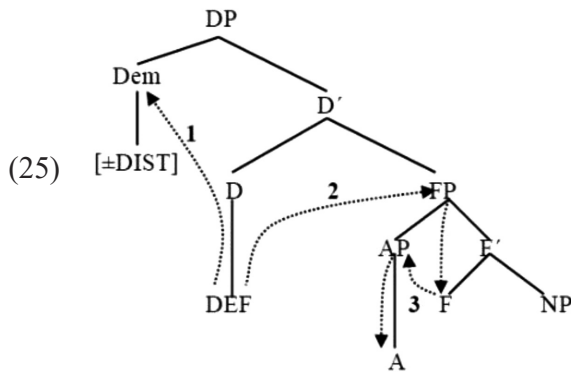
Finally, prenominal APs can be integrated in the N-D as heads (Abney 1987; Arnaudova 1998 for Bulgarian). I will adopt this analysis.

Rudin (2018) places the demonstrative in SpecDP, where it shares features of number/gender, spatial deixis and definiteness with a null D head. She also argues that double definiteness is licensed by the demonstrative that appears higher than the Determiner Phrase, as shown below.

This seems counterintuitive if we consider the example in (5), where the determiner appears after the modifier.

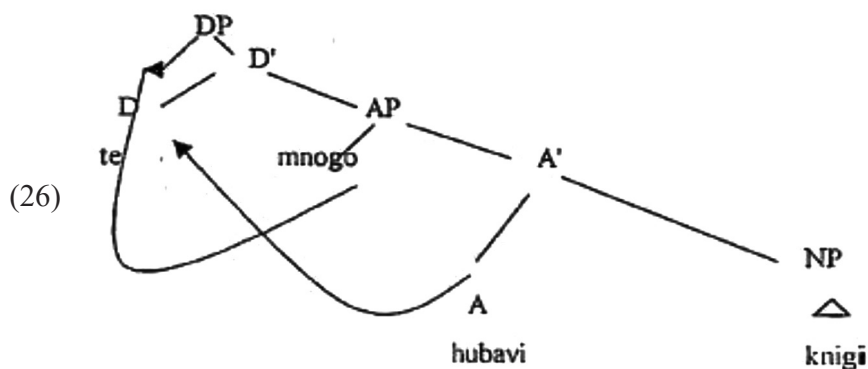
Similarly, Franks (forthcoming) argues that definiteness is a feature associated with the XP below DP, in a structure like (25) and it is realized as an affix on the head X of that XP: Q, A, or N depending on which of these categories are projected by feature spreading in multiple determiner constructions of type shown in (11)-(13) above :

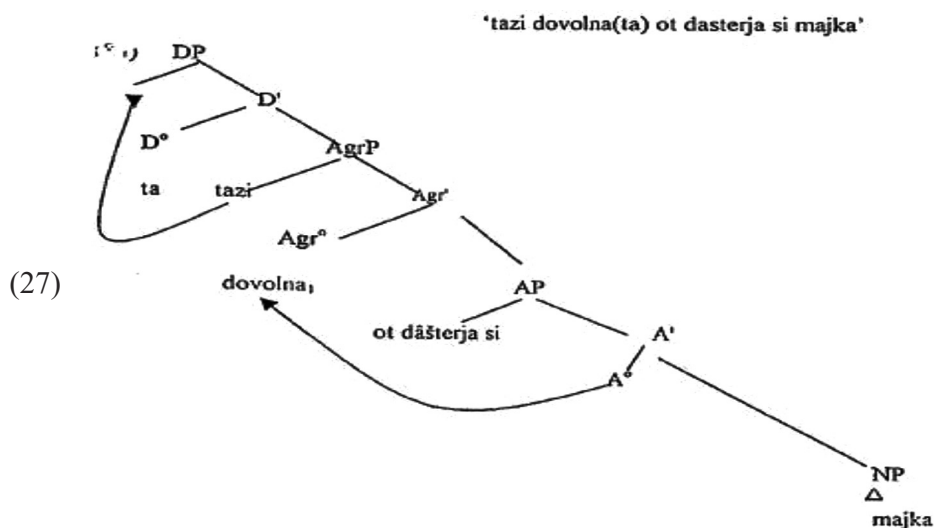
This analysis relies on agreement that is licensed by the higher demonstrative. I will propose that Bulgarian has a DP at least in cases where the determiner is present.¹⁰

The proposed structure for *Mnogo hubavite knigi* (without the determiner) is shown below in (26). The general structure is a multi-head one, where each head has its own phrasal projections and takes another noun phrase constituent as its complement. When the noun is modified by an adjective, a head-to-head movement of the adjectival element to the determiner position occurs, or it is the quantifier that undergoes a movement to D. In both cases the noun does not move to D and stays in situ. In addition to that, the specifier of AP ‘mnogo’ undergoes a raising movement and as a result of this it appears before the raised adjectival head attaching to SpecDP. This is shown in (26).

¹⁰ See (Tasseva-Kurktchieva 2006) for a possibility that the language displays also NP-properties. She also argues that the demonstratives are not generated in a lower functional projection, but in their own projection DemP which immediately dominates DP and shares with it the [$\pm$ ref, $\pm$ def] features of the head.

A construction containing a determiner is shown in (27) where the demonstrative occupies the Specifier position of an AgrP. The adjective in (27) takes two complements: the noun and its own complement 'ot dasterja si'. The adjectival complement is generated in Spec, AP and the adjective raises to the functional projection AgrP which has deictic features.

The order demonstrative-adjective-noun in (27) is obtained by an (optional) movement of the demonstrative to a higher specifier position in the clause. We leave for future research to determine the reason behind the movement of the demonstrative to Spec, DP in cases where it precedes the (modified) noun bearing the article. We can also claim that A-to-D raising is not a formal feature validation but rather a prosodic process which is satisfied as early as before Spell-Out.

Conclusion

This paper explores the co-occurrence of determiners and definite articles in Bulgarian noun phrases from a semantic and syntactic point of view. This phenomenon received little attention in traditional studies on Bulgarian grammar and syntax but is shown to be consistently displayed in predominately (but not only) colloquial contexts. A syntactic account is proposed where the demonstrative appears in a specifier position of a functional projection below the determiner but can optionally raise. Further research is needed for the interesting characteristics of these structures to be better understood.

References

- Abney 1987: Abney, S. *The English Noun Phrase in its Sentential Aspect*. Ph.D. Dissertation, MIT.
- Андрейчин и др. 1977: Андрейчин, Л., К. Попов, С. Стоянов. 1977. *Граматика на българския език*. София: Наука и изкуство. (Andreychin et al. 1977: Andreychin, L., K. Popov, S. Stoyanov. 1977. *Gramatika na balgarskiya ezik*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- Arista and Ibáñez Moreno 2004: Arista, Javier M., A. Ibáñez Moreno. Deixis, Reference, and the Functional Definition of Lexical Categories. – In: *ATLANTIS* 26.2, pp. 63 – 74.

- Alexiadou, Wilder 1998: Alexiadou, A., C. Wilder. Adjectival Modification and Multiple Determiners. – In: *Possessors, Predicates and Movement in the Determiner Phrase*. pp. 303 – 332.
- Арnaudов 1923: Арnaudов, М. Предговор към Български народни песни от Македония. (Arnaudov 1923: Arnaudov, M. Predgovor kam Balgarski narodni pesni ot Makedoniya.) <https://litenet.bg/publish9/marnaudov/predgovor.htm?fbclid=IwAR2UY5kgDbslO29Xef_T8kMjN18UcksiGAly2kOEpl49uh-6yW_wa2ACeY4> [21.01.2020]
- Arnaudova 1998: Arnaudova, O. Demonstratives and the structure of the Bulgarian DP. – In: *Papers from the Second Conference on Formal Approaches to South Slavic Languages*. Trondheim Working Papers in Linguistics 31. pp. 1 – 32.
- Bernstein 1993: Bernstein, J. *Topics in the Syntax of Nominal Structure across Romance*. Ph.D. Dissertation, CUNY.
- Gutierrez, Silva 1997: Gutierrez, Javier and L. Silva. *Demonstratives in a Feature-Based Theory of Syntax*. *Advances of Minimalist*, Benjamins, Amsterdam.
- Cinque, Guglielmo 1993: *On the Evidence for Partial N-Movement in the Romance DP*. University of Venice Working Papers in Linguistics 3(2), pp. 21-40.
- Dimitrova-Vulchanova, Giusti 1995: Dimitrova-Vulchanova, M., G. Giusti. Quantified Noun Phrase Structure in Bulgarian. – In: *Working Papers in Linguistics* 5.1, pp. 43–65.
- Franks 2001: Franks, S. The Internal Structure of Slavic NPs, with Special Reference to Bulgarian. – In: *Generative Linguistics in Poland: Syntax and Morphosyntax*, pp. 53–69.
- Franks forthcoming: Franks, S. *Microvariation in the South Slavic Noun Phrase*.
- Hauge 1999: Hauge, K. R. *A Short Grammar of Contemporary Bulgarian*. Bloomington: Slavica.
- Lyons 1996: Lyons, J. *Linguistic Semantics*. Cambridge: Cambridge UP.
- Rudin 2018: Rudin, C. On DP Structure in Balkan Slavic: Evidence from Multiple Determination. – In: *Presented at Formal Approaches to Slavic Linguistics*, Stanford. (To appear *FASL* 27.)
- Rudin forthcoming: Rudin, C. Demonstratives and Definiteness: Multiple Determination in Balkan Slavic. – In: *Advances in Formal Slavic Linguistics*. Berlin: Language Science Press.
- Tasseva-Kurkchieva 2006: Tasseva-Kurkchieva, M. The Categorical Status of Quantifiers in Bulgarian: Evidence for DP over QP. – In: *Proceedings of the 14th Annual Workshop on Formal Approaches to Slavic Linguistics. The Princeton Meeting*. Michigan Slavic Publications. pp. 378 – 393.
- Tomić 1996: Tomić, O. M. The Balkan Slavic Nominal Clitics. – In: *Approaching Second: Second Position Clitics and Related Phenomena*. Stanford, CA: CSLI Publications, pp. 511 – 536.

КОГАТО ОПРЕДЕЛИТЕЛНИЯТ ЧЛЕН И ПОКАЗАТЕЛНОТО МЕСТОИМЕННИЕ СЕ СРЕЩАТ В ЕДНА И СЪЩА ИМЕННА ФРАЗА В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Олга Арnaudова

Университет на Отава, Програма за чужди езици към
Френския католически борд на Отава

oarnaudova@gmail.com

Резюме: Целта на настоящата статия е да разгледа случаите, при които определителният член и показателното местоимение се срещат в една и съща именна фраза. Статията анализира семантичните и синтактичните признаци на тези конструкции от генеративна гледна точка. От семантична гледна точка присъствието на показателното местоимение в тази конструкция с двойно членуване засилва референтността на съществителното.

Ключови думи: *определителен член, показателно местоимение, двойно членуване*

Olga Arnaudova
Education Permanente,
Bulgarian Language Program
Conseil des écoles catholiques
du Centre-Est (CECCE)
181 rue Donald,
Ottawa, Ontario
Canada

ЕКСПЛИЦИТНИЯТ ПОДЛОГ *АЗ* – МАРКЕР НА РАЗГОВОРНОСТ В МЕДИЙНАТА ПИСМЕНА РЕЧ?

Йовка Тишева

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

tisheva@uni-sofia.bg

Резюме: Обект на анализ в статията е употребата на двусъставни вместо едносъставни определенолични изречения в писмени медийни текстове. Изследователската хипотеза е свързана с въпроса в каква степен проявите на колоквиализация в медийния език на равнището на синтаксиса следват моделите, които се реализират с висока честота в устни текстове от спонтанното битово общуване. Наблюденията показват, че за разлика от словоредните промени и удвояванията на аргументи, които може да се отнесат към проявите на колоквиализация в медийната реч, изреченията с експлицитен подлог *аз* вместо нулев подлог са средство за постигане на по-широки прагматично-стилистични цели.

Ключови думи: *експлицитен подлог, нулев подлог, колоквиализация, медийна реч*

В своя анализ на съвременната езикова ситуация и на развойните тенденции, довели до актуалното състояние на българския книжовен език, Т. Бояджиев посочва, че още от периода след Освобождението интелектуализацията и демократизацията са определящи за динамиката в речника и граматиката на езика ни (Бояджиев / Boyadzhiev 2008). Най-ярките прояви на тези тенденции в последните десетилетия могат да се проследят в медийния език. Според изследователите на тази комуникативна сфера обаче действието на тенденцията към демократизация е по-видимо, докато интелектуализацията се свързва с „определени немногочислени социални полета като професионалното и експертно общуване, научния обмен и др.“ (Ефтимова / Eftimova 2017: 83). От своя страна, демократизацията на медийната реч се изразява в „проникването на елементи от субстандарните формации (жаргонизми, разговорни и просторечни елементи). Тези промени водят до де-табуизацията и дисфемизацията на медийната реч. Оттам и до универсализиране на неформалното общуване, до либерализация на нормата (водещо до променено разбиране за отклонение от нормата)“ (Ефтимова / Eftimova 2017: 84). Обект на представяне в настоящата статия ще бъдат някои синтактични структури в писмени медийни текстове, по-специално употребата на двусъставни вместо едносъставни определенолични изречения. Демократизацията в медийната реч е част от посочените общи тенденции, определящи езиковата динамика. Анализите, които ще бъдат представени тук, се основават на по-общата постановка, че „в съвременния период демократизацията се проявява преди всичко като дискурсивна прагматично-стилистична тенденция, обединяваща действието на няколко по-частни тенденции (към колоквиализация, към жаргонизация и към експресивизация)“ (Благоева / Blagoeva 2013: 13). Изследователската хипотеза е свързана с въпроса в каква степен проявите на по-частната тенденция – към колоквиализация на медийния език, на равнището на синтаксиса следват моделите, които се реализират с висока честота в устни текстове от спонтанното битово общуване.

Използването на разговорни елементи в медийната реч е било обект на редица проучвания най-вече в областта на лексиката (употребата на диалектни и жаргонни думи, авторски неологизми, фразеологизми). Словоредните варианти с премествания на аргументи, дислокациите и употребата на прагматични частици се определят като прояви на разговорност (колоквиализация) в медийните текстове (вж. обобщенията на Ефтимова / Eftimova 2012). Наблюденията върху синтактичните особености на българската разговорна реч, както и на компютърно опосредстваната комуникация, за която се приема, че в много отношения споделя особеностите на неформалното устно общуване, показват, че говорещите използват двусъставни вместо очакваните едносъставни съобщителни изречения. В разговорните текстове с висока честота се отличават изреченията с експлицитен подлог, изразен чрез личното местоимение за 1 л. ед. ч. *аз* (вж. Тишева / Tisheva 2016). Основната цел в

настоящата статия е да се провери дали в медийната реч се проявява същата особеност при избора на модел за структуриране на изречението. Емпиричните данни са събрани от Българския референ-тен корпус BulTreeBank. Примерите, включени в текста, са от интервюта, публикувани в печатни медии. По форма интервюта са диалогичните текстове, а по функция – информативни текстове, чиято основна цел е да осведомяват читателите по различни социалнозначими или по-частни теми. Поради високата степен на информативност и целенасоченото желание за въздействие върху чи-тателя може да се предположи, че езикът и на журналиста, и на интервюирувания би следвало да се придържа към езиковия стандарт. Редакторската обработка преди публикуването на интервюто в голяма степен е свързана с отстраняването на неформалните, подчертано разговорни елементи, например повторения, „паразитни“ думи, филтри за запълване на хезитационни паузи и под. Кога-то обаче в публикувания текст присъстват думи, форми или конструкции, които поради високата честота на употреба в разговорната реч се разпознават като колоквиализми, очевидно става въпрос за търсен прагматичен и/или стилистичен ефект.

Изследванията върху данни от различни езици показват, че в устната реч успоредно с тенденци-ята към икономия на езикови средства (съкращаване, елизии, елипси) действа и противоположната – към повторения, удвоявания, натрупване на лексикални елементи, без това да води до повишаване на информативността на текста (за дължината на устните текстове в сравнение с писмените вж. напр. Fernandez-Vest, Van Valin 2016). Анализите на синтактичните особености на устни разговорни текстове показват, че освен по дължина те се отличават от писмените текстове по степента на завър-шеност, пълнота или комплексност на използваните синтактични модели (вж. Miller, Weinert 2009, а за български – Kovatcheva 2012). Информативността на устното изказване е свързана с дискурса, в който то се реализира. Вариативността в синтаксиса на устната реч в голяма степен се определя от факта, че елементи, които адресатът може да изведе от езиковия или извънезиковия контекст или от своите общи знания за света, обикновено не се изразяват с езикови средства (синтактичните им позиции остават незаети, празни). Контролът върху граматиката – избор на граматически правил-ните форми на думите, свързването им според синтактичните правила, също е по-слаб отколкото при писане. Линейният характер на устната реч определя и специфичните начини за автокорекции и редакции на вече произнесеното изказване.

В диалогичното устно общуване говорещите реализират своите изказвания, като би следвало да отчитат особеностите на комуникативната сфера, мястото и темата на общуването, както и да се съобразят с адресата на изказването. Параметрите *аз – тук – сега* са определящи за организацията на устния текст, включително и на интервюто. Говорещият, активният участник в диалога, води, поддържа, регулира, направлява комуникативния процес. Обратната връзка, която се получава при общуване лице в лице, помага за коригиране на речевите стратегии и за избора на езикови сред-ства за постигане на комуникативната цел. Не на последно място, говорещите са в състояние да проверяват какво е отношението на адресата към информацията, която получава. Освен с кому-никативната цел говорещите трябва да се съобразяват и с комуникативните максими (максимите на Грайс) за качеството и количеството на информацията, за свързаността/релевантността и за начина на изказване.

Времето за произвеждане, възприемане и декодиране на изказването също е важен фактор, кой-то влияе в интерактивната ситуация на устно общуване. Прекалено дългите реплики (поредица от изказвания на един говорещ, без прекъсвания или диалогична размяна на реплики) се възприемат по-трудно, а и не поддържат интереса на събеседника към разговора. Даването на указания – сиг-нали за край на репликата, за даване на думата/смяна на комуникативните роли и под. дискурсни елементи, плавните преходи от една тема към друга улесняват слушателя. Поради липсата на време за обмисляне говорещият невинаги структурира своето изказване по най-логичния начин. За да не се губи време за търсене на подходящи думи и изрази, може да се прибегне до клишета, устойчиви изрази и други „езикови стереотипи“, които поради своята повторемост вероятно са изгубили от изразителността си, но са устойчиви елементи в лексикалния фонд на говорещия. Други стратегии за запълване на нежелани паузи са свързани с използването на оценъчни изрази, прагматични мар-кери, повторения.

В устните изказвания включването на елементи, които не повишават информативността, се „балансира“ от елипсите. Вербално неизразените елементи могат да се възстановят от контекста. Информацията за тях обаче може да е маркирана на други места в изречението, чрез други изречен-

ски конституенти. Неизразеният подлог например може да се възстанови на базата или на корелативните отношения в текста, или на „елипсните маркери“ (Осенова, Симов / Osenova, Simov 2007: 96 – 101), в които е копирана информация за подлога

В граматиките на българския език изреченията с незаета подложна позиция се определят като едносъставни глаголни. Едносъставните глаголни определенолични изречения (с глагол в 1 или 2 л.) се представят дори като задължителни, тъй като подлогът – говорещият, слушателят или множество, в което влизат тези лица, е маркиран в глаголното окончание, чрез граматичните значения за лице и число, а при сложните глаголни форми с причастия – и за род. От гледна точка на формалното описание на изреченските структури българският език спада към т.нар. нулевосубектни (или pro-drop) езици, в които употребата на подлог, изразен с лично местоимение, не е задължителна, а подложната позиция може да остане незаета, празна. В изречението се реализира само предикатът (сказуемото), като „във флективния възел всъщност се „копира“ същата граматическа информация (лице, число), която съдържа и името в подложна позиция“ (Бъркалова / Barkalova 1997: 124). Терминът pro-drop, предложен в генеративните описания през 80-те години на XX век (в Теорията на принципите и параметрите), отразява параметъра, свързан с прономиналния подлог (pro) в простото изречение или в главното в сложното съставно изречение. В съвременните изследвания се говори за нулевосубектност, а езиците се групират не в зависимост от степента на задължителност на личноместоимения подлог, а според възможността за изпускането му (за библиография по въпроса за нулевия подлог вж. Soares 2017). В научната дискусия за нулевия подлог, вероятно поради сравнението на английски с романските езици, в началото се налага представата, че глаголната морфология е предпоставка за реализиране или пропускане на подлога. Данните от езици без флективна глаголна морфология – японски, мандарин, вьетнамски и др., в които също се наблюдава нулев подлог, както и наличието на частично нулевосубектни езици – бразилски португалски, фински, в които само при определени условия се реализира нулев подлог, разколебават тази представа. За българския език този въпрос все още предстои да бъде подробно проучен, а настоящата статия не си поставя цели, свързани с извеждането на теоретичен модел на явлениято. Представените данни освен това са свързани само с личното местоимение за 1 л. ед. ч., което допълнително ограничава предмета на проучването.

Фактори, свързани с информационната структура, със стила и регистъра, както и някои прозодични фактори, влияят за експлицитното изразяване на подлога. „Местоимението подлог в 1 и 2 лице не се изпуска, когато има определена функция в информационната структура на изказването – нов или контрастен топик или фокус“ (Ницолова / Nitsolova 2008: 150). При противопоставяне, напр. аз:ти, аз:той/тя, аз:те и под., или при отговор на въпрос експлицитното изразяване на подлога също е необходимо. Примерите от анализирания корпус показват, че тези фактори са валидни и за този тип текстове: 1. – при фокусиране, 2. – при контраст и противопоставяне:

1. *Ако аз наистина имам свой човек, нямаше да ми попречи УС. Защото АЗ¹ давам парите и докато ги давам АЗ, АЗ ще определям правилата на играта; Те са бъдещето на българския футбол. Затова и АЗ съм тук в Смолян на финалите на юношеското първенство.*
2. *Нека ТОЙ да си избира хората. Не съм важен нито аз, нито който и да е. Важна е КАУ-ЗАТА; Сигурно някои ще преминат към сенчестия бизнес. Лично аз ще остана в бизнеса с недвижими имоти.*

В анализирания корпус от журналистически интервюта експлицитното изразяване на подлога с личното местоимение аз също е част от средствата за означаване на контраста между поведението, мнението, оценките на говорещото лице и това на други лица:

3. – *Какъв интерес според вас предизвикват нашето културно наследство и работата на съвременните ни творци у европейските експерти?*
– *Аз за разлика от много мои сънародници имам добро национално самочувствие.*

¹ С главни букви се изписва фокусът в изречението.

Включването на *аз* в изречението може да се свърже и с други, чисто структурни причини. Когато местоимението участва в съчинително словосъчетание за изразяване на еднородни подлози (с езиковоспецифичното *аз* на първо място), изпускането му е невъзможно:

4. *Моето послание към старозагорци е: „Зная как се прави град“. Аз и екипът ми ще докажем това на практика през мандата си; До старта на Югоизточната „В“ група остават две седмици, през които аз и моят помощник ще продължим тренировъчния цикъл по същата схема.*

Известна зависимост между структурата и експлицитността на подлога може да се посочи и в изречения със съставно именно казуемо:

- 5.а. *Ясно ми е, че аз съм никой, а те поне се мислят за „някои“.*
5.б. *Дойде ли краят на месеца, аз съм длъжен да изплатя заплатите.*

За разлика от примерите в (4) в примерите с именно казуемо експлицитният подлог не е задължителен. За включването му вероятно влияние оказва фактът, че в българския език формата на спомагателния глагол *съм* не се употребява в началото на изречението. *Аз* е първата дума от подчиненото *че*-изречение в 5.а. вместо *съм*, а в 5.б. – първата дума от главното.

Представените примери потвърждават тезата, че и в медийната и публичната реч, подобно на разговорната реч, се използват двусъставни вместо едносъставни определенолични изречения, когато подлогът участва в изразяване на елементи от информационната структура. Преобладаващата част от данните в анализирания корпус обаче показват предпочитание към двусъставни вместо едносъставни глаголни изречения и тогава, когато не е необходимо експлицитното изразяване на подлога във връзка с маркиране на фокуса или на контрастния топик. Предварителната хипотеза за причините, поради които *аз* се включва в структурата на изказванията, се свързва с идеята за егосентризма в езика и с желанието на говорещия да изтъкне както ролята си в комуникативния процес, така и значимостта на собствената си гледна точка при интерпретиране на събитията. Вместо спазването на принципите на учтивостта и очакваната скромност, говорещият подчертава ролята си на деятел (агенс или експериментатор) в представяните действия, състояния, мисли и преценки. Това личи особено ясно, когато говорещият споделя свой опит, представя свои качества, изразява свои оценки. Освен че се поставя акцент върху факта, че говорещият е субектът на представяните действия, с включването на подлога *аз* се подчертава и личната ангажираност на автора на речта с истинността или надеждността на информацията:

6. *...моего име там не може да има нищо общо. Защото аз НИКОГА не съм провеждал търгове.*
7. *И те ме обвиниха, че аз искам да заграбя манастира – нещо, което те правят! Аз ги разобличих и оттогава никакви контакти!*
8. – *Каква заплата ви дадох?*
– *Аз не работя за заплата и постове. Заплата ми трябва допълнителна, доколкото да издържа семейството си...*

За още по-ясно заявяване на личната ангажираност, а оттам повишаване на достоверността на информацията се използват и лексикални средства:

9. *Самият аз няколко години поред не се бях качвал, тая зима отидох; Самият аз нямам никакво право да взема тези пари; 4 години по-късно не се гордея от това, което аз и моите колеги лекари получаваме за труда си. Аз например имам две специалности...; Аз по принцип не манипулирам нищо и никого, защото ме е срам; Аз всъщност никога не съм имал намерение да публикувам рисунките си.*

В анализирания корпус прави впечатление честата употреба на *аз* в комбинация с наречието *лично*, което може както да предхожда местоимението, така и да е след него:

10. *Никой от конкурентните фирми не може да каже, че е свършил такава работа в България. Лично аз чувам за много отложени плащания в други дистрибуторски мрежи; Не*

съм имал лични конфликти с никого от ВМРО и лично аз ще потърся среща с ръководството...

11. *Аз лично не съм бил свидетел някой да си плаща за мястото, където отива; Аз лично съм длъжен да давам непрекъснато отчет пред моите избиратели за дейността си.*

Наблюденията върху други нулевосубектни езици показват, че семантиката на предиката е един от факторите, влияещи върху експлицитната реализация на подлога. При епистемични глаголи много по-често се употребяват личноместоименни подлози отколкото при перцептивни глаголи (Pešková 2013: 132). За българския език семантичният фактор трябва да се проучи самостоятелно, а също така да се разгледа и влиянието на структурните особености на изречението (самостоятелно, главно или подчинено), в което е експлицитният подлог, и комуникативната цел. На този етап данните от анализирания тук корпус потвърждават предварителните изводи за употребата на двусъставни изречения в българската разговорна реч. И в медийната и публичната реч се забелязва известно предпочитание за употреба на експлицитен подлог *аз* при ментални предикати:

12. *Аз знам, че той е осъждан, но е реабилитиран преди 10 ноември 1989 година. Доколкото знам, той е съден...*
13. *Аз не зная на кого е сградата и не ме интересува, направих опис на имуществото.*
14. *Някои сънуват подобни неща, но лично аз смятам, че едва ли някога в страната ще се повтори ситуацията; Лично аз считам, че е по-добре да се изпадне с честна игра; ...къде са тези продукти, един бог знае! Аз мисля, че ги изнасят; Аз не мисля, че това е някаква новина.*
15. *Аз не смятам, че ще се стигне до такъв скандал. Мисля, че неговото изявление беше абсолютно ясно.*

При сравнение на структурата на двете изречения в 12. и 15. се забелязва още една особеност: при един и същ глагол *знам* или при глаголи от една семантична група *смятам*, *мисля* в първото изречение има подлог, а във второто той не е изразен. Тъй като *аз* е начало на репликата (на първото изказване на говорещия), употребата на експлицитен подлог би могла да се свърже и с прагматични причини – търсене на подходяща дума или израз, с които говорещият да започне репликата си. В потвърждение на това могат да се посочат примери от интервюта, в които говорещият започва репликата си с *аз*, без употребата на личноместоимения подлог да е свързана с маркиране на елементи от информационната структура:

16. – *Все пак бихте ли се срещнали с г-н Дъръм?*
– *Аз вече се срещам с г-н Дъръм по негово настояване.*
17. – *Какъв процент от оборотите укриват фирмите, какво отговарят анкетираниите?*
– *Аз много съжалявам, че това е дадено на преден план в масмедии.*
18. – *Как оценявате настоящото управление във Варна?*
– *Аз лично очаквах повече. Първо, очаквах повече от този общински съвет, защото според мен той е главният суверен...*

Използването на личното местоимение *аз* вероятно е по-приемливо в медийната реч от типичните за началната позиция в репликата прагматични частици *ами*, *значи*, *така*, *виж*, *гледай*, *чакай*, използвани в спонтанната устна комуникация. Наблюденията тук не са свързани с прилагане на количествени методи, но е интересно да се посочи, че в анализирания корпус от 3000 примера 1291 са с *аз* в началото на изречение. Разбира се, не във всички от тези примери подлогът е начало и на репликата, затова на този етап може да се отбележи по-скоро предпочитание към употреба на личноместоимения подлог на каноничното за подлога място в началото на изречението. Някои изключения се забелязват в 10. и в някои от примерите в 9.

Наблюденията върху структурните и семантичните особености на изречения с подлог, изразен с лично местоимение за 1 л. ед. ч., в медийната реч дават основание да се направят някои първоначални изводи. И в медийната, както и в спонтанната разговорна реч включването на подлог *аз* в изречението се свързва с маркиране на елементи от информационната структура, най-вече фокуса на изказването, но също така и контрастния топик. В това отношение примерите следват „акаде-

мичните“ модели. Силно влияние за избора на този структурен модел на изречението обаче оказва желанието на говорещия да заяви лична ангажираност с представяната информация, както и с нейната достоверност. За разлика от разговорната реч, където употребата на експлицитен подлог *аз* се свързва с типа реч (препредадена чужда реч без граматични трансформации по лице, в която кореферент на *аз* не е актуалният говорещ), в медийната реч подобни употреби отсъстват.

В по-общ план употребата на двусъставни вместо едносъставни изречения може да се разглежда във връзка с тенденцията към редундантност и многократност в устната комуникация. Тя се проявява в многократното маркиране на граматични категории и значения: двойното означаване на определеност или неопределеност, на отношенията на притежание, удвояването на аргументи; в лексикалните повторения и парафрази; в представянето на информацията и с вербални, и с невербални средства. В разгледаните тук случаи редундантността се свързва с означаването на граматичната категория лице, маркирана и в глаголното окончание, и в личноместоименната форма.

Формата, чрез която протича комуникацията – устна или писмена, степента на подготвеност на речта, средата – официална, институционална, делова или битова, значимостта на темата влияят върху избора на езикови средства и начините за включването им в конкретния дискурс. Въпреки твърденията за икономия на езиковите средства в устната реч, в разгледаните тук примери се забелязва отчетлива тенденция към „двойно“ изразяване на информацията за подлога, който, освен че е означен граматически, чрез окончанията на глагола, е определен и от комуникативната си роля (подлогът е говорещото лице). При съпоставки на равнището на синтаксиса писмените и устните текстове най-често се характеризират според степента на завършеност или комплексност на използваните синтактични модели. В писмените текстове изреченията обикновено имат по-сложна структура, а в устните се използват незавършени структури (части от номиналните или от вербалните фрази, самостоятелни подчинени изречения и т.н.). Наблюденията върху употребите на експлицитен подлог *аз* вместо очакваната празна подложна позиция в текстове от медийни интервюта показват, че в устните текстове, независимо от функционалната сфера, в която се реализират, говорещите следват каноничния модел на двусъставното просто изречение (с експлицитен подлог), вместо той да се подлага на съкращаване поради стремеж към икономия. Разглежданите синтактични конструкции могат да се свържат както с прагматични фактори (маркиране на елементи от информационната структура, улесняване на слушателя при обработка на информацията за подлога и под.), така и със стилистични фактори (ангажираност на говорещия, заявяване на лична позиция и др.). За разлика от словоредните промени и удвояванията на аргументи, които може да се отнесат към проявите на колоквиализация в медийната реч, изреченията с експлицитен подлог *аз* вместо нулев подлог са средство за постигане на по-широки прагматично-стилистични цели, а не на по-частната тенденция към разговорност.

Цитирана литература / References

- Благоева 2013: Благоева, Д. Прояви на тенденцията към демократизация в българската неология. – В: *Електронно списание Дзяло*, № 1, с. 1 – 17. (Blagoeva 2013: Blagoeva, D. Proyavi na tendentsiyata kam demokratizatsia v balgarskata neologiya. – *Elektronno spisanie Dzyalo*, № 1, pp. 1 – 17.) <<http://www.abcdar.com/docs/magazine/1/Blagoeva.pdf>> [20.01.2020]
- Бояджиев 2008: Бояджиев, Т. Езиковата ситуация у нас в исторически и съвременен план и европейската езикова политика. – В: *Български език*, № 2, с. 5 – 20. (Boyadzhiev 2008: Boyadzhiev, T. Ezikovata situatsiya u nas v istoricheski i savremen plan i evropeyskata ezikova politika. – In: *Balgarski ezik*, № 2, pp. 5 – 20.) <https://www.balgarskiezik.eu/2-2008/T_Boyadzhiev.pdf> [20.01.2020]
- Бъркалова 1997: Бъркалова, П. *Българският синтаксис – познат и непознат*. Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“. (Barkalova 1997: Barkalova, P. *Balgarskiyat sintaksis – poznat i nepoznat*. Plovdiv: Universitetsko izdatelstvo “Paisiy Hilendarski”.)
- Ефтимова 2012: Ефтимова, А. Има ли разговорност в медийния текст? – В: *Медии и обществени комуникации*. № 13. (Eftimova 2012: Eftimova, A. Ima li razgovornost v medijniya tekst? – In: *Medii i obshtestveni komunikatsii*. № 13.) <www.media-journal.info> [20.01.2020]
- Ефтимова 2017: Ефтимова, А. Брюкселски новогovor или популистко говорене в политиката и в медийното отразяване на политически събития. – В: *Медии и комуникации на 21. век*, № 1, с. 83 – 90. (Eftimova 2017: Eftimova, A. Bryukselski novogovor ili populistko govorene v politikata i v medijnoto otrazyavane na politicheski sabitiya. – In: *Medii i komunikatsii na 21. vek*, № 1, pp. 83 – 90.)

- Ницолова 2008: Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. (Nitsolova 2008: Nitsolova, R. *Balgarska gramatika. Morfologiya*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”.)
- Осенова, Симов 2007: Осенова, П., К. Симов. *Формална граматика на българския език*. София: Институт за паралелна обработка на информацията, БАН. (Osenova, Simov 2007: Osenova, P., K. Simov. *Formalna gramatika na balgarskiya ezik*. Sofia: Institut za paralelna obrabotka na informatsiyata, BAN.)
- Тишева 2016: Тишева, Й. За синтактичните особености на устната реч. – В: *Проблеми на социолингвистиката*, 12. Велико Търново: ИК „Знак’94“, с. 215 – 219. (Tisheva 2016: Tisheva, Y. Za sintaktichnite osobenosti na ustnata rech. – In: *Problemi na sotsiolingvistikata*. 12. Veliko Tarnovo: IK “Znak’94”, pp. 215 – 219.)
- Fernandez-Vest, Van Valin 2016: Fernandez-Vest, M. M. J., R. D. Van Valin, Jr. (eds.). *Information Structure of Spoken Language from a Cross-Linguistic Perspective*. Berlin/Boston: Walter de Gruyter.
- Kovatcheva 2012: Kovatcheva, M. *Spontaneous Spoken Language and Linguistic Theory*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “St. Kliment Ohridski”.
- Miller, Weinert 2009: Miller, J., R. Weinert. *Spontaneous spoken language: Syntax and discourse*. Oxford: Oxford University Press.
- Pešková 2013: Pešková, An. Experimenting with Pro-drop in Spanish. – In: *SKY Journal of Linguistics*, 26, pp. 117 – 149.
- Soares 2017: Soares, Ed. C. *Anaphors in Discourse: Anaphoric Subjects in Brazilian Portuguese*. *Linguistics*. Université Sorbonne Paris Cité. <<https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01984623>> [20.01.2020]

IS THE EXPLICIT SUBJECT I MARKER OF COLLOQUIALISM IN WRITTEN MEDIA TEXTS?

Yovka Tisheva

Sofia University “St. Kliment Ohridski”

tisheva@uni-sofia.bg

Abstract: The main topic in the article is to discuss the use of lexically-realized pronominal subject instead of null-subject in written media texts. The research hypothesis is related to the extent to which manifestations of the tendency towards colloquialization of media language, at the level of syntax, follow the patterns realized in oral texts from spontaneous everyday communication. Observations show that, unlike colloquial models of dislocations and doubling of arguments sentences with explicit pronominal subject instead of null-subject are used to achieve broader pragmatic-stylistic goals.

Keywords: *explicit pronominal subject, null-subject, colloquialization, media text*

Yovka Tisheva
Sofia University “St. Kliment Ohridski”
Faculty of Slavic Studies
15, Tzar Osvoboditel Blv.
Sofia 1504
Bulgaria

ЗА НЕВЪЗМОЖНОТО СТЕПЕНУВАНЕ НА ПРИЛАГАТЕЛНИ ИМЕНА

Биляна Радева-Гезенчова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

bilyana.radeva@gmail.com

Резюме: В настоящото изследване са разгледани прилагателни имена, чиято семантика предполага невъзможност те да бъдат употребени в компаратив и/или в суперлатив. Практиката обаче показва, че се срещат такива употреби сред носителите на българския език. Какво се постига с тези употреби?

Ключови думи: *прилагателни имена, степени на сравнение, дефективност*

1. Степенуването на прилагателни имена в българския език

1.1. Морфологично степенуване

Граматическата категория *степенуване* е единствената категория на прилагателните имена, която характеризира означавания от тях признак на предмет. В съвременния българския език има три степени на сравнение: *положителна*, *сравнителна* и *превъзходна*, като *положителната степен* на прилагателните имена не означава степен на признак, тъй като липсва основание за сравнение, а признакът се представя само като присъщ на предмета или на множеството предмети (Ницолова / Nitsolova 2008: 127).

Сравнителната степен на прилагателните имена означава признак, който е с по-голяма интензивност от същия признак на друг предмет или друго множество предмети, като могат да бъдат съпоставяни не само два предмета, но също и признак на предмет, взет в различни отрязъци от време и/или при нови обстоятелства (Буров / Burov 1987: 20). При употребата на формите за сравнителна степен Ст. Буров установява реализирането на три частни значения: *разделително-градиационно*, *разделително-релативно* и *разделително-пропорционално* (Буров / Burov 1986: 159).

Разделително-градиационното значение на сравнителната степен се установява в контекст, „в който признакът на сравнявания предмет върху основата на съпоставката е градиран по интензивност“ (Буров / Burov 1998: 238). Съвместимите признаци на разделително-градиационното значение са *съпоставката* (реализира се в синтактично обкръжение: *по... от...; по... отколкото...; по... в сравнение с...*) и *ексцесивът* (реализира се по няколко начина, два от тях са чрез съчетаването на формата за сравнителна степен с наречието *още* и с наречието *все*).

При *разделително-релативното* значение главната идея е да се назоват, определят и двете страни X и Y с някакъв общ признак. В този случай употребата на формите за сравнителна степен може да е продиктувана от необходимостта да се разграничат два предмета или две лица по интензивност на признак, „легнал в основата на тяхното идентифициране“ (Буров / Burov 1986: 163).

Разделително-пропорционалното значение на сравнителните степени се реализира според Буров в конструкцията *колкото по..., толкова по...* (или обратното – *толкова по..., колкото по...*). С формите за сравнителна степен в случая се цели да се подчертае зависимостта на степента на едно качество от степента на друго качество, като разликата в степента на двете качества постоянно е пропорционална.

Инвариантното значение на *превъзходната степен* на прилагателните имена според теорията на Ст. Буров е отделяне на съпоставяния признак от група предмети, съдържащи този признак, като степента на признака в съпоставяния предмет се противопоставя в своята интензивност на цялата група еднородни предмети (или предмети с еднороден признак), затова се определя като най-висока по отношение на тях (Буров / Burov 1998: 241). При употребата на формите за превъзходна степен на прилагателните имена и наречията се реализират две значения в зависимост от това дали е посо-

чена границата, до която достига степента на сравнявания признак, или не е посочена. Ст. Буров назовава тези две значения съответно *отделително-ограничително* и *отделително-неограничително*.

Формата за превъзходна степен на прилагателните имена може да се употреби и за означаване изобщо на абсолютно висока степен на признак на даден предмет като негов характерен белег, т.е. без да се има предвид определен обект за сравнение – т.нар. *елатив*. В този случай формата е само нечленувана (*най-сърдечни поздрав*) (Буров 1998: 241).

1.2. Семантично степенуване

Различен подход при представянето на категорията степен предлагат А. Петрова-Вашилевич и М. Чоролеева (Петрова, Чоролеева / Petrova, Choroleeva 1994). Те характеризират категорията степен като обобщено количествено определяне на признаците на обектите, извършено въз основа на сравняване на еднородни елементи, съставлящи дадено множество, или на разнородни елементи, които притежават определен признак, който е основа на сравнението. Сравнението на обектите от своя страна се осъществява по два начина. При първия сравняването се извършва въз основа на релацията на едни обекти с други по определен признак, „като се осъществява равенство-неравенство по отношение на сравнявания признак“, а вторият обект на сравнението е изразен експлицитно (посочен е конкретно или лесно се разбира). В този случай е налице *релативно степенуване*. При него от значение според А. Петрова-Вашилевич е установяването на два основни типа релации, които могат да свържат обектите по отношение на даден общ за тях признак: *релация на равенство* и *релация на неравенство (компаратив и суперлатив)*. Авторите на изследването отбелязват не само морфологичното степенуване, а и описателното (*харесвам – повече харесвам – най-вече харесвам*), като обръщат внимание на това, че формите на компаратива могат да се употребяват като носители на значението на суперлатива: *По-големите наши градове са София, Варна, Пловдив, Русе. = „най-големите наши градове са“*.

Другият начин за сравняване на признаците на обектите, който авторите посочват, е „с нещо абстрактно, възприемано като норма, мярка, еталон“. Обектът, с който се сравнява, не е експлицитен, а е абстракция, възприемана като норма, приблизително обща за всички членове на дадено общество, говорещо определен език (Петрова, Чоролеева / Petrova, Choroleeva 1994: 192). Този начин на степенуване е определен от М. Чоролеева като *абсолютно степенуване*.

2. Дефективност по отношение на категорията степенуване

В своите изследвания върху степенуването на прилагателните имена и наречията Ст. Буров, както и повечето български езиковеди, отбелязва, че не всички прилагателни имена и наречия могат да се степенуват – има семантични ограничения, каквото е свойството за мерене и съответно за степенуване. Не могат да се степенуват относителните прилагателни имена, когато са употребени в основното си значение, но те могат да се степенуват при преносно-метафорична употреба, когато преминат в класа на качествените прилагателни имена, тъй като тогава се актуализира оценъчната им функция. Не могат да се степенуват и т.нар. *абсолютни качествени прилагателни имена*, които означават свойства, които са „точно измерени“. Това са качествени прилагателни за означаване на цветове и някои признаци (*бос, мъртъв, жив* и др.). Тяхното степенуване е възможно, когато абсолютният признак, който те означават, се превърне в относителен и може да се измерва или оценява („Слънцето изгрява *по-червено* от всякога.“) (Буров / Burov 1987: 13).

Наистина някои относителни прилагателни имена, развили качествени значения, могат да се степенуват, но се оказва, че употребата на степенувани форми при тях не е широко застъпена (Радева / Radeva 2019: 95 – 97). От друга страна, почти всички прилагателни имена за означаване на „обща отношения“¹ (вж. Куцаров / Kutsarov 2007: 68, Ницолова / Nitsolova 2008: 117, Радева /

¹ Прилагателните имена, които влизат в тази подгрупа относителни прилагателни, означават отношения, породени при съотнасянето на предмета, на който се приписва признакът, с друг предмет или с дадена абстрактна норма. Тези отношения могат да бъдат различни – *тъждественост* или *нетъждественост* на двата предмета, *близост* между двата предмета, *зависимост* или *независимост* на единия предмет от другия, *предходност* или

Radeva 2012) могат да се представят чрез скала с различна интензивност – чрез степенуване или чрез съчетаване с наречия за степен. Специфичното при тези прилагателни е, че се образуват и се употребяват форми или само за сравнителна, или само за превъзходна степен (Баракова, Радева / Barakova, Radeva 2009). Прави впечатление и това, че често тези употреби са натоварени с допълнителни авторови внушения.

Степенуващите се прилагателни имена в българския език могат да бъде разделени на две групи: прилагателни имена с *пълно степенуване* и прилагателни имена с *дефективно степенуване* (такива, които образуват форми само за компаратив или само за суперлатив). Интерес в настоящото изследване представляват прилагателните имена, които не могат да бъдат употребени в сравнителна и/или в превъзходна степен.

2.1. Прилагателни имена, които не се употребяват във форма за превъзходна степен

В лингвистичната литература (Баракова, Радева / Barakova, Radeva 2009) е отбелязано, че прилагателни имена като *друг*, *инакъв*, *предишен*, *сетен* и др. могат да бъдат употребени само в сравнителна степен. Прилагателните имена *друг* и *инакъв* означават **нетъждественост** на признака на предмета с друг предмет. Интерес по отношение на тях предизвиква както това, че образуват форми само за сравнителна степен (срв.: *по-други понятия*, *нещата са по-други*, *по-друг смисъл*, *по-инакъв начин на мислене*, *по-инаква версия*, *по-инакви впечатления*), така и това, че от тях рядко се образува абсолютна степен с наречие в изреченската структура: **той е много друг*, **той е изключително друг*, **той е изключително иначе* срещу *той е изключително умен*, *спокоен*, *добър*; *той е много умен*, *спокоен*, *добър*. Наречията, с които прилагателните имена *друг* и *инакъв* се свързват, за да образуват абсолютна степен, са твърде малко, срв.: *той е съвсем друг*, *той е свършено друг*, *той е наистина друг*; *той е съвсем иначе*. Компаративът обаче може да свали тази блокада – *той е много/ малко по-друг*, напр.:

1. За уличните търговци проблемът е **малко по-друг**.²

2. После ѝ се стори, че гласът долита от друга страна, че е **малко по-друг**, и тя свърна натам.

Отношение на *нетъждественост* изразява и прилагателното име *особен*. В *Български тълковен речник* (БТР / BTR 1994)³ прилагателното е дефинирано по следния начин: 1. Който е по-друг, различен от останалите, не е подобен на обикновените; индивидуален, своеобразен. *Говорът му е особен*. 2. Значителен, забележителен, голям. *Тази вечер се храни с особен апетит*. Първото значение на прилагателното отразява отношение между признаците на два предмета и е относително, а второто всъщност е качествено. Когато означава *по-друг*, *различен*, прилагателното име *особен*, подобно на прилагателното име *друг*, се среща предимно в компаратив, напр.: *Финалът Черно море – Литекс обаче е по-особен от всички досега* (www.wtv.bg); *Един по-особен поглед към Купата на Африка* (www.sportal.bg). Интересно е, че при формата за компаратив на разглежданото прилагателно може да бъде отбелязан и предметът, с който се прави сравнението: *той е по-особен от другите* (със значение *той е по-друг/различен от...*), докато при употребата на прилагателното в суперлатив подобна структура е нехарактерна – *той е най-особен от героите* означава *той е най-специфичен, своеобразен*.

Прилагателното име *особен* без проблем се съчетава с наречия, които означават висока и абсолютна степен на признака, срв.: *много особен*, *доста особен*, *съвсем особен*, *абсолютно особен*, *извънредно особен*, *изключително особен* и под. Известни ограничения има обаче при свързването на разглежданото прилагателно с наречия, означаващи не много висока степен на изразяване на признака, като *почти*, *горе-долу*, *приблизително*, *относително* и под. Причините за тази лексикална

следходност на единия предмет спрямо другия и др. (Радева / Radeva 2012). Следователно разглежданите прилагателни може да бъдат наричани не прилагателни, означаващи „обща“ отношения, а прилагателни, изразяващи *съотнесеност* между предмета, на който се приписва статичен признак, и друг предмет или съотнесеност спрямо дадена абстрактна норма.

² В примерите е запазен оригиналният правопис.

³ Отбелязван по-нататък като БТР.

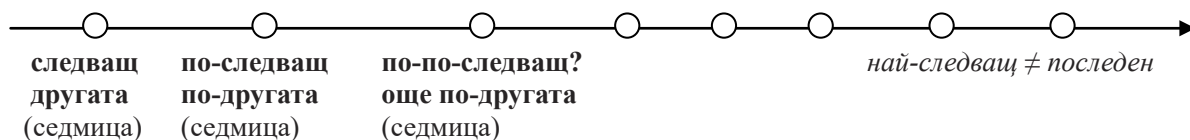
ограниченост могат да се потърсят в семантиката на разглежданото прилагателно име – значението му характеризира определяния предмет като различен, „отклонен“ от някаква общоприета норма. Самото отклонение от нормата може да бъде в различна степен – *малко особен, много особен, абсолютно особен, страшно особен*, но самият признак, означен от прилагателното, не може да бъде представен като наличен в по-малка степен – **почти особен, *горе-долу особен, *приблизително особен* и под.

Дефективност по отношение на свързването с частиците *по-* и *най-* има и при прилагателните имена, означаващи **поредност** в пространствено и във времево отношение⁴ – *следващ, предишен, последващ, предходен, следходен, следующ* (рус.), *подирен* и *подирешен, последователен, първи, последен* и др.

Прилагателното име *следващ* без проблем може да бъде употребено в съчетание с частицата *по-* (която може дори да бъде повторена) и в изключително редки случаи може да бъде съчетано с частицата *най-*:

3. Логично е на **по-следващ** етап да бъде заменена и банкнотата от 5 лева (в. „Капитал“).
4. Туй, *сега* ли се **КОГА** ще стане на практика (два вертолета да обикалят над пътищата *нон-стоп*)? В някой **по-по-следващ** живот и на някое друго място (<http://peugeotclub.info>).
5. Проектът, внесен в деловодството на парламента от Станишев, *ще се разглежда* **най-следващата седмица** (<http://www.obshtestvo.net> [03.10.2008]).
6. Вече 10 години слушаме, как „*другата седмица*“ *ще ни приемат* в Еврозоната, ако не „**по-другата седмица**“ сме в Шенген, а *още по-другата* *ще ни се вдигне стандарта на живот, поне колкото на по-бедните страни от ЕС, а най-следващата седмица* *ще се преборим с корупцията и престъпността!* (<https://m.dir.bg>).
7. Аз много се надявам, че този проблем **възможно най-следващата седмица**, *ще бъде окончателно решен* (разговорна реч, интерв, (<https://bg.starwomens.com> [10.01.2020])).

В пример 4. е използвана следната конструкция – *по-по-следващ живот*. Удвояването на частицата *по-* в този случай цели не да представи признак в по-голяма степен, с по-голяма интензивност в сравнение със същия признак на друг предмет, а да „премести“ предмета, на който се приписва признак, по темпоралната ос. Същата функция има съчетаването на формата *по-другата* с наречието *още*, срв.:

Пример 5. е част от статия, публикувана от Obshtestvo.net на 03 октомври 2008 г. Значението на прилагателното име *следващ*, съчетано с частицата *най-*, се разкрива не толкова от формата, която сама по себе си не може да изрази вложения смисъл, а преди всичко от контекста. Под *най-следващата седмица* се разбира, че разглеждането на проекта *ще се отлага* до крайна възможност, т.е. *най-следващата седмица* означава най-крайната точка от темпоралната ос, която е възможна, но не по отношение на признака време (тогава щяхме да имаме *последната седмица*), а по отношение на възможното отлагане на нежелано действие. В примери 6. отново има заиграване с формата и значението – невъзможното съчетаване на *най-* с прилагателното име *следващ* цели по експресивен начин да означава несъществуваща точка от темпоралната ос.

Като израз на експресивизация на изказа в съвременния български език се наблюдава активизиране на архаична лексика. Като такава актуализация може да бъде разгледана употребата на прилагателните имена *подирен* в интернет пространството. Когато прилагателното е синоним на *следващ*⁵, то може да бъдат намерено само в съчетание с частицата *по-*, напр.:

⁴ Според М. Чоролеева (Чоролеева / Choroleeva 2013) в този случай не става въпрос за степенуване, а за специфични начини за отбелязване на място и време.

⁵ А когато прилагателното *подирен* изразява значението *крайност*, може да бъде открито в съчетание с частицата *най-*, като в този случай по експресивен начин се изтъква, че става въпрос за абсолютен край на признака.

8. Може като **по-подирен** вариант да пробваш с преинсталация на драйвера за мрежовата карта (mail.hardwarebg.com).
9. След което аз метнах се на трамвай, о тъй последен, че нямаше от него **по-подирен** (forum.slavishow.com).

Подобно на прилагателното име *следващ* и прилагателните имена *предишен*, *предходен* и *раншен* без проблем се съчетават с частицата *по-*⁶ (срв.: *Дайте ми по-предишния брой!* срещу невъзможното **Дайте ми най-предишния брой; Наказанията вече се изтърпяват за разлика от по-предходен период; Но все още имам спомен за един доста по-раншен момент*), но рядко могат да бъдат открит и във форма с частицата *най-*, като за тези употреби е характерна известна експресивизация на изказа, напр.:

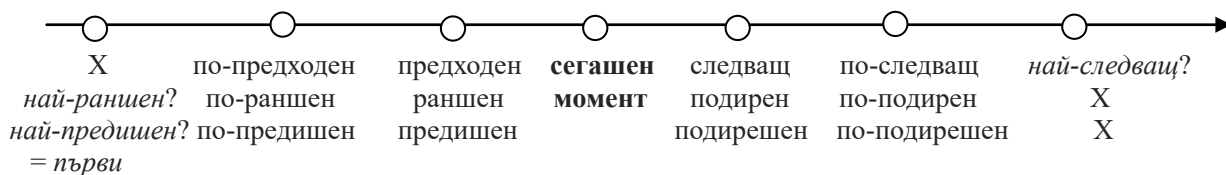
10. *Логично е най-слаб да е Щайниц. Все пак нали всеки следващ шампион става такъв, защото е показал, че е по-силен от предишния. А **най-предишен** от всички предишни е Щайниц* (www.forum.chessbgnet.org).
11. *Извинявайте, драги зрители, вие знаете, че това не ми се случвало друг път, освен в **предишното, по-предишното, най-предишното** и първото ни излъчване в ефир, но веднага поправам грешката си* (Шоуто на Слави).
12. *Попитам **най-предишната**/ Прегръдка/ Дали/ Проплаква/ Преди мрак/ С черпак/ Поне дали не/ Ръси/ Терпентин/ Върху/ Изчерпаното си/ Търпение?* (hulite.net).
13. ***Най-предишния** ми пост си беше направо цяла ирония* (forum.zlatograd.com).
14. *Словата са на южен славянин, от **най-раншното** време на черковнославянската литература* (К. Иречек. *История на българите*);
15. *Мисля, че е имало няколко начинания в тази насока (българска телевизия по интернет), но не траеха дълго. **Най-раншното начинание**, което си спомням беше...* (forum.all.bg).

В пример 10. употребата на формата *най-предишен* цели да посочи първия официален световен шампион по шах – Вилхелм Щайниц. С последователната употреба на трите степени на сравнение – *предишното, по-предишното, най-предишното* (и *първото!*) в пример 11. се цели да се внуши всеобхватност на случващото се. Пример 12. е взет от съвременна поезия, наситена с емоционалност и „модерност“. С формите на разглежданите прилагателни имена в примери 13., 14. и 15. всъщност се означава *първи*.

Наблюденията върху употребата на прилагателните имена *предишен*, *предходен* и *раншен* показват, че те всъщност са дефективни по отношение на свързването си с частиците *по-* и *най-*. С невъзможното им свързване с частицата *най-* се цели заиграване с езика, като в повечето случаи така по експресивен начин се изразява значението *първи*. Интересно е, че дори прилагателното име *първи* може да бъде открито във форма *най-първи*, когато се цели да се отбележи абсолютно начало, срв.: *Европейската комисия стартира процеса, а България трябва да го направи във възможно **най-първия** момент* (www.chambersz.com); ***Най-първите** изследвания в областта* (писмена работа); *Въпросът, който трябва да последва, е ясен – какво на **най-първия** етап прави тези мени едни от най-разпространяваните елементи на интернет съдържание?* (писмена работа).

Следователно прилагателни имена, означаващи нетъждественост на признака на предмет с друг предмет, и прилагателни имена за назоваване на поредност във времето и пространството проявяват дефективност по отношение на свързването си с частицата *най-*. В същото време съчетаването на прилагателни за поредност във времево отношение с частицата *по-* цели не да се представи признак с по-голяма интензивност в сравнение със същия признак на друг предмет, а да „премести“ предмета, на който се приписва признак, по темпоралната ос. Прилагателните имена, означаващи *поредност* във времево отношение на определяните предмети – *предишен*, *предходен*, *раншен*, *следващ*, *подирен*, *подирешен*, локализируют определяемите си по темпоралната ос по следния начин:

⁶ Дори при дефинирането на прилагателното име *раншен* в БТР (БТР / BTR 1994) е отбелязано, че прилагателното се среща обикновено в сравнителна степен: „**раншен** прил. Обикн. степенувано по-раншен – който е от по-рано, станал преди; предишен“.

2.2. Прилагателни имена, които не се употребяват във форма за сравнителна степен

Прилагателни имена, означаващи **тъждественост** на признака на предмета с друг предмет, са: *същ, съответен, идентичен, аналогичен, еднакъв, тъждествен*. Повечето от тях могат да бъдат степенувани само в суперлатив, но не и в компаратив, напр.: *Ей за тва уважавам Дражко, защото от всичките той си е **най-същият*** (kori.tulibu-dibu.com); *Във връзка с това трябва да се [...] установи дали поетът е пестелив в употребата на изразни средства, изобищо дали се стреми да се домогне до **най-съответен** и кратък израз на своята кондензирана мисъл...* (Боян Пенев. *История на новата българска литература*); *Напоследък се запалих доста по тези две банди и [...] нека ако някой е по-навътре в този стил да даде съвет с какви дисторжън ефекти ще изкарам звук, **възможно най-идентичен** до този на въпросните две банди...* (forum.muzikant.org); *Стоките, които не могат да бъдат класирани съобразно горните правила, следва да бъдат класирани в позицията, отнасяща се до артикулите с **най-аналогичен** характер* (Митническа тарифа на Република България); *Идеята ми беше, че естествената среда би трябвало да е **най-тъждествена** за оценката на която и да е алго система* (contabilidadebh.com); *На мен лично, може би най ми допадат последните два (9-ти и 10-ти) защото са в **най-еднакъв** стил* (forum-f47).

Интересно е това, че при прилагателните имена от разглежданата група формата им за позитив означава пълно сходство между два обекта, т.е. признакът, изразяван от тези прилагателни имена, е представен в абсолютна степен. Релативното степенуване при тях (формите им за суперлатив) разколебава абсолютността на този признак и го представя като признак в най-високата възможна степен. Обектът, с който се сравнява, е базата, нормата, спрямо която се определя степеня на признака на сравнявания обект. Макар че формите за суперлатив при разглежданите прилагателни имена са възможни, с тях се цели не отделяне на съпоставяния признак от група предмети, съдържащи този признак, като степеня на признака в съпоставяния предмет се противопоставя в своята интензивност на цялата група еднородни предмети (Буров 1998: 241), а по експресивен начин да се затвърди съществуващата идентичност в признаците на два предмета или в признака на даден предмет, но взет в различно време и/или при различни обстоятелства. В същото време степен на признак при разглежданите прилагателни имена може да се изрази по синтактичен начин – чрез съчетаване с наречия за степен като *почти, горе-долу, доста, съвсем абсолютно същия, приблизително същия, приблизително*. Следователно при посочените прилагателни се изразява степен на признак, но се избягва морфологичният, а се предпочита синтактичният начин.

Взаимодействие между двете подгрупи на семантичната категория степен (релативната и абсолютната), което води до семантична блокада за употреба на прилагателно име в компаратив, се забелязва и при прилагателното име *противоположен*, когато то означава „диаметрално различен“. В този случай суперлативната форма е в унисон със семантиката на разглежданото прилагателно – признакът е проявен в абсолютна степен, срв.: *За Бай Ганьо са се изказвали **най-противоположни** възгледи* (www.teenproblem.net); *В пленарната зала се чуха много и **най-противоположни** мнения от страна на евролевицата, ОНС и Народен съюз* (в. „Капитал“). За разлика от известните ограничения при морфологичното степенуване степен на признака при прилагателното име *противоположен* също се изразява свободно чрез съчетаването му с различни наречия за степен, като *почти, горе-долу, много, доста, съвсем, абсолютно, изключително, приблизително, крайно* и др.

Значението за **пределност, завършеност** поставя прилагателни като *последен, сетен, краен* в общо семантично гнездо (Радева / Radeva 2012). Както в съвременната и в класическата художествена литература, така и в печатните издания могат да бъдат открити множество употреби на прилагателното име *последен* в съчетание с частицата *най-*. Форми със съчетаване на разглежданото прилагателно име с частицата *по-* обаче не бяха открити, тъй като със своята конкретна семантика прилагателното означава дадена точка в пространството или във времето, която е означена като крайна и за отбелязване на точки преди нея в пространствено и във времево отношение в българския език

съществуват други прилагателни имена (като *предпоследен* например). С формата *най-последен* (-а, -о, -и) не се цели да се означава различно разположение на даден предмет или предметът да се ситуйра на различна точка от темпоралната ос, а да се подчертае *завършеността, крайността* на представеното отношение в пространството и във времето, срв.: *Може да се каже, че тоя кът на България е бил **най-последното** убежище на тия горски пилета* (bultreebank).

Прилагателното име *краен* се характеризира с по-разнообразна семантична структура – то може да означава предел по отношение на параметрите пространство и време (*краен квартал – краен срок*), край на действие (*краен резултат*) или проява в най-висока степен (*крайна нищета*). Когато разглежданото прилагателно име *най-общо* означава място или време, то може да бъде открито и в двете форми – съчетано с *по-* и с *най-* (срв.: *по-краен квартал, най-краен квартал, по-краен момент, най-краен срок*). По-лесно обаче е създаването на представата за *най-краен момент, срок*, отколкото за *по-краен*. И двете употреби обаче са натоварени с допълнителни авторови внушения и целят да означат по експресивен начин даден времеви предел. И при третото значение на прилагателното име *краен* („който се отнася до края на действие, процес; окончателен, последен“)⁷ по-лесно е свързването на прилагателното име с частицата *по-*, отколкото с частицата *най-*, срв.: *И до предел **най-краен** да стигне мерзостта,/убийците се кълчат, играят по кръвта!* (И. Вазов. *Векът*); *Но пък като **по-крайна** цел по пътя ми се струва, че е хубаво да си имаш моногамна връзка* (www.izvorite.com). Понякога частицата *най-* може да бъде повторена няколко пъти – *в най-, най-, най-, ама най-крайния случай*. Така по експресивен път се цели да се означава абсолютно крайна възможност: *В краен случай – мълчание. И в **най-най-краен** – логични и понятни забележки по въпроса* (www.magicaura.com). За засилване на степента на проява на признака често идиомът *в краен случай* се съчетава с наречието *още*, т.е. в случая става въпрос за *разделително-градационното* значение на сравнителната степен с наличие на признака *ексцесив*, напр.: *Цената е 75 евро за един ден. Отделно пътни. Ще се чакат самолетни промоции. В краен случай с рейса. В **още по-краен случай** на стоп* (hurkaivreteno.blogspot.com). В същото време няма ограничения при степенуването на разглежданото прилагателно име, когато то е употребено като качествено прилагателно (четвъртото му значение).

Наличието на предел в значенията на прилагателните имена *последен* и *краен* създава известни ограничения при морфологичното им степенуване. Двете прилагателни обаче се съчетават без ограничения с наречия за степен, срв.: *почти последен, горе-долу последен, много краен, съвсем краен, съвсем последен, абсолютно краен, сравнително последен* и под.

2.3. Степенуване на нестепенуващи се прилагателни имена

Когато се степенуват нестепенуващи се прилагателни имена, обикновено се цели заиграване с езика, внасяне, вмъкване на допълнителен смисъл в изказването, постигане на определени прагматични цели. Такива употреби *най-често* могат да бъдат открити в разговорната реч, в интервюта, в коментари на пишещи в различни форуми, но се срещат и в писмени текстове, срв.: *От този завой **по-обратен** няма!* (спортен „бисер“ на Ричард Груев); *„Другият“ е възможно **най-друг**...* (Александър Христов. *Негативни въздействия на рекламата: балкански особености*; (https://litternet.bg); *Вместо това сме подготвили списък с **най-интересните** 10 неща, които да направите на Санторини, за да планирате възможно **най-незабравим** престой на острова* (https://www.feelgreece.com); *С уталожването на страховете от ядрена война между Съветския съюз и САЩ се появи нова тревога, **по-всеобхватна** и **по-неподатлива** на възтиране* (Збигнев Бжежински. *Новият световен ред: Световни лидери за планетата и нейното бъдеще*).

Значението за абсолютна степен на дадено прилагателно име, както беше отбелязано, води до дефективност по отношение на релативното степенуване, напр.: *Човекът е **най-уникалното** създание на нашата планета* (КСР); *Това било **най-характерно** за него и дава все по-големи причини да се тревожим какво се е случило* (КСР); *Баба Неделя е **най-ключовият** образ в произведението* (КСР); ***Най-основната** цел и **най-основното** мое желание е работата да има практическо приложение* (разговорна реч, защита на докторска теза). Често могат да бъдат открити степенувани

⁷ БТР 1994.

прилагателни имена, означаващи признак, който може да се мисли само като наличен или не, но не и наличен в по-малка или по-голяма степен, напр.: *От това следва и въпросът кое е най-доминантното, най-направящото се, най-взискателното и най-налагащото се човешко сетиво?* (писмена работа); *Без особено задълбочен анализ и най-невещият интернет потребител може да направи наблюдението, че изображенията от Фиг. 1 са най-разнообразни по своя произход* (писмена работа). Макар и рядко, такива употреби могат да бъдат срещнати в разговорната реч поради езикова икономия (*най-свободната зала*, т.е. залата, която е свободна през по-голямата част от деня).

Наблюденията показват, че много повече, отколкото е посочвано в лингвистичната литература, относителни прилагателни имена могат да бъдат съчетани с частиците *по-* или *най-*. Очевидна е зависимостта на граматиката от лексиката. Означаването на абсолютна степен на признака от някои прилагателни имена ограничава употребата им в компаратив⁸. В същото време при тези прилагателни степен на признак може да се изразява по синтактичен път – чрез съчетаването им с наречия за степен. При някои от формите на прилагателни имена в съчетание с частиците *по-* или *най-* не може да се говори за категорията *степенуване*. Често става въпрос за експресивни употреби. Така например свързването на формите на прилагателните имена, означаващи *тъждественост*, с частицата *най-* цели затвърждаване на съществуващата идентичност в признаците на два предмета или в признака на даден предмет, но взет в различно време и/или при различни обстоятелства. Съчетания пък на прилагателни имена, които означават *пределност*, с частицата *най-* означават по експресивен начин *завършеност*, *крайност* на представеното отношение в пространството и във времето. А пък свързването на прилагателни имена за *поредност* във времево отношение с частицата *по-* цели да „премести“ предмета, на който се приписва признак, по темпоралната ос.

Цитирана литература / References

- Баракова, Радева 2009: Баракова, П., Б. Радева. Другите прилагателни имена. – В: *Българска реч*, № 1 – 2, с. 44 – 57. (Barakova, Radeva 2009: Barakova, P., B. Radeva. Drugite prilagatelni imena. – In: *Balgarska rech*, № 1 – 2, pp. 44 – 57.)
- Буров 1998: Буров, Ст. Към въпроса за степенуването на прилагателните имена и наречията в съвременния български книжовен език. – В: А. Александров, Р. Русинова (съст.). *Помагало по българска морфология. Имена*. Шумен: Издателство „Алтос“, с. 234 – 244. (Burov 1998: Burov, St. Kam voprosa za stepenuvaneto na prilagatelните imena i narechiyata v savremenniya balgarski knizhoven ezik. – In: A. Aleksandrov, R. Rusinova (sast.). *Pomagalo po balgarska morfologiya. Imena*. Shumen: Izdatelstvo „Altos“, pp. 234 – 244.)
- Буров 1987: Буров, Ст. *Степените за сравнение в съвременния български език*. Библиотека „Родна реч омай-на“, кн. 28. София: ДИ „Народна просвета“. (Burov 1987: Burov, St. *Stepenite za sravnenie v savremenniya balgarski ezik*. Biblioteka „Rodna rech omayna“, kn. 28. Sofia: DI „Narodna prosveta“.)
- Буров 1986: Буров, Ст. Степените за сравнение в българския език като обект на функционалната морфология. – В: *Трудове на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“*, т. XXI, кн. 2. Езикознание, 1985/86, с. 149 – 171. (Burov 1986: Burov, St. *Stepenite za sravnenie v balgarskiya ezik kato obekt na funkcionalnata morfologiya*. – In: *Trudove na Velikotarnovskiya universitet „Sv. sv. Kiril i Metodiy“*, t. XXI, kn. 2. Ezikoznanie, 1985/86, pp. 149 – 171.)
- БТР 1994: *Български тълковен речник*. Четвърто издание. Допълнено и преработено от Димитър Попов. София: Наука и изкуство. (BTR 1994: *Balgarski talkoven rechnik*. Chetvarto izdanie. Dopalneno i preraboteno ot Dimitar Popov. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- Петрова, Чоролеева 1994: Петрова, А., М. Чоролеева. Семантичната категория степен. – В: *Българско-полска съпоставителна граматика*, т. 3, св. 2, София: АИ „Марин Дринов“. (Petrova, Choroleeva 1994: Petrova, A., M. Choroleeva. *Semantichnata kategoriya stepen*. – In: *Balgarsko-polska sapostavitelna gramatika*, t. 3, sv. 2, Sofia: AI „Marin Drinov“.)

⁸ От друга страна, в съвременния български език все по-често се наблюдава релативното степенуване на прилагателни, означаващи абсолютна степен. Така например прилагателните *адски* и *брилянтен* (които са относителни прилагателни, развили качествено значение) могат да бъдат употребени степенувани, въпреки че изразяват абсолютен признак – *по-адски*, *най-адски*, *най-брилянтен*, *по-брилянтен* (*Обявен навсякъде и от всички, в това число и актьорите, като най-брилянтен от трите сериш, заснети от Питър Джаксън, „Завръщането на краля“ е и най-мрачният от тях; Най-адски смешният клип, който съм гледал някога!*).

- Куцаров 2007: Куцаров, И. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“. (Kutsarov 2007: Kutsarov, I. *Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya*. Plovdiv: UI „Paisiy Hilendarski“.)
- Ницолова 2008: Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. (Nitsolova 2008: Nitsolova, R. *Balgarska gramatika. Morfologiya*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.)
- Радева 2019: Радева, Б. Степенуване на относителните прилагателни имена в съвременния български език. – В: *Рада и приятели. Сборник в чест на проф. д-р Радка Влахова*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, с. 87 – 98. (Radeva 2019: Radeva, B. Stepenuvane na otnositelnite prilagatelni imena v savremenniya balgarski ezik. – In: *Rada i priyateli. Sbornik v chest na prof. d-r Radka Vlahova*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, pp. 87 – 98.)
- Радева 2012: Радева, Б. Относителни прилагателни имена за изразяване на общи отношения (етимологична и семантична характеристика). – В: *Littera et Lingua*. (Radeva 2012: Radeva, B. Otnositelni prilagatelni imena za izrazyavane na obshti otnosheniya (etimologichna i semantichna harakteristika). – In: *Littera et Lingua*. <<https://naum.slav.uni-sofia.bg/lilijournal>> [10.01.2012]
- Чоролеева 2013: Чоролеева, М. Изразяване на значения за място и време от прилагателни и наречия и частицата *по-* в българския език. – В: *70 години българска академична лексикография*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, с. 350 – 354. (Choroleeva 2013: Choroleeva, M. Izrazyavane na znacheniya za myasto i vreme ot prilagatelni i narechiya i chastitsata *po-* v balgarskiya ezik. – In: *70 godini balgarska akademichna leksikografiya*. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“, pp. 350 – 354)

ABOUT IMPOSSIBLE DEGREES OF COMPARISON OF ADJECTIVES

Bilyana Radeva-Gezenchova

Sofia University “St. Kliment Ohridski”

bilyana.radeva@gmail.com

Abstract: This study examines adjectives whose semantics suggest that they cannot be used in a comparative and / or superlative. However, practice shows that such uses are common among native speakers of Bulgarian. What is achieved with these uses?

Keywords: *adjectives, degrees of comparison, defectiveness*

Bilyana Radeva
Sofia University “St. Kliment Ohridski”
15 Tzar Osvoboditel
Sofia 1509
Bulgaria

БЕЗЛИЧНИ ПРЕДИКАТИВНО-ДАТИВНИ КОНСТРУКЦИИ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Галина Петрова

Университет „Проф. д-р Асен Златаров“ – Бургас

galyapetro@abv.bg

Резюме: Обект на изследване в настоящата работа са безлични конструкции в българския език, включващи в състава си предикатив, глагол със свързваща функция и дателна клитика в комплементна позиция. Този синтактичен модел показва висока степен на продуктивност в съвременната езикова практика, най-вече при интернет общуването. Целта на работата е да се проследят факторите, обуславящи неговата активизация, което включва семантичната специализация на конструкциите (изразяване на вътрешно състояние или оценка) и съответната структурна специфика, ролята на дателния конституент, значението на предикативната лексема, както и сферата на употреба.

Ключови думи: *предикативно-дативни конструкции, безлични изречения, състояние, оценка, български език*

1. Обект и предмет на изследване

Наличието на безлични конструкции, включващи предикатив и дателен конституент, е присъщо за славянската граматична система, както и за някои други типологично различни езици (Циммерлинг / Tsimmerling 2018). Това своеобразно синтактично построение се среща още в старобългарските текстове, като употребата му е свързана с означаване на душевно състояние (Мирчев / Mirchev 1985: 98). В описанията на съвременния български език тези конструкции (от типа на *студено ми е, скучно ми е, странно ми е, жал ми е*) се представят в контекста на безподложните (нулево субектни) изречения, и по-конкретно в рамките на една от техните разновидности – безличните изречения с неглаголно (именно) сказуемо (Рожновская / Rozhnovskaya 1959: 425 – 431; Попов / Popov 1979: 85 – 87; Граматика / Gramatika 1983: 93 – 96; Пенчев / Penchev 1998: 146 – 157; Бъркалова / Barkalova 1997: 125 – 129; Иванова, Градинарова / Ivanova, Gradinarova 2015: 178 – 181; Иванова / Ivanova 2016: 332 – 368 и др.). Тези структури представляват не само специфичен комплекс от елементи, но се отличават и със специфична семантика, ориентирана най-общо към означаването на вътрешно състояние или на някакъв вид оценка (Рожновская / Rozhnovskaya 1959: 425 – 431, Георгиев / Georgiev 1990, Петрова / Petrova 2018).

В съвременната езикова практика се наблюдава активизация на модела, и то най-вече в сферата на интернет комуникацията, където намира реализация т.нар. „писмена разговорна реч“. При тази специфична форма на общуване се срещат редица нетипични употреби, свързани с включването на нови предикативни единици. Въпросът е какво обуславя продуктивността на модела, каква е деривационната база за предикативите и с кое от значенията на конструкциите се съвместяват те. За целта в работата ще бъде проследена формално-семантичната специфика на конструкциите, техните семантични разновидности, ролята на дателния конституент и значението на предикативите. Примерите са ексцерпирани от интернет източници – социални мрежи, форуми, чатове, блогове, както и от електронни издания на вестници.

2. Формално-семантична специфика на безличните предикативно-дативни конструкции и роля на дателния конституент

Българският модел на разглежданите конструкции е представен от следните базови съставки: предикатив (именна част на сказуемото), глагол *съм (ставам)* със свързваща функция (копула) и дателна клитика (кратка форма на личното местоимение във функция на непряко допълнение). Свързващият глагол е във форма за 3 л. ед. ч. (и за среден род при причастията, напр. *Скучно му*

било/станало), а във функцията на предикатив се явяват безлично-предикативни думи. Те от своя страна са от различно естество. Преобладаващи са думите с финално -о (в единични случаи и -е), напр. *студено ми е, тъжно ми е, зле ми е*. Срещат се, макар и рядко, неизменящи се по форма съществителни, напр. *жал ми е, мъка ми е, мерак ми е*, както и предложно-именни групи, напр. *не ми е до смях, не ми е до шеги* и др. В настоящата работа вниманието ще бъде фокусирано върху конструкциите с безлично-предикативна дума на -о поради ограничената и непродуктивна употреба на останалите варианти.

Специфичната форма на предикатива в тези конструкции е в основата на въпроса за морфологичния статус на думите с финално -о. Той е поставен за първи път от руския езиковед Л. В. Щерба (Щерба / Shcherba 1974), който изказва предположението, че съществува връзка между значението за състояние и изразяващите го неизменяеми думи в руските копулативни конструкции. Според него тези думи трябва да се разглеждат като особена част на речта, наречена от него „категория на състоянието“. Това схващане не се приема в българското езикознание (вж. Норман / Norman 1988), но липсва единомислие за категориалната принадлежност на думите с финално -о: дали това са прилагателни във форма за ср. р. ед. ч. поради липсата на субектно-предикатно съгласуване в безличните структури, или наречия. Този въпрос е нерелевантен за нашето изследване, доколкото то е фокусирано върху продуктивността на модела, която е свързана с деривационната база на предикативите.

Друг аспект, имащ отношение към формално-семантичната специфика на анализиранияте конструкции, е наличието на дателна местоименна клитика, представляваща одушевен участник в означената извънезиковка ситуация. Неговата роля обаче не е еднозначна, макар че общо в семантичен план се определя като експериментор, напр.:

- 1.а *Стана ѝ лошо, вероятно от горецината.*
- 1.б *Досадно ми стана, докато разговаряхме.*
2. *Досадно ми е да разговарям с такива хора.*

В примери (1.) клитиката отнася към носител на вътрешно състояние – физиологично (1.а) и психично (1.б), а в пример (2.) тя представя субект на оценка за някакво положение на нещата. Тази разлика произтича от двояката семантична специализация на конструкциите. Въпросът за семантичната специализация е важен и с оглед на употреби, при които една и съща предикативна единица с едно и също значение участва в структури с различно инвариантно значение (както е в примерите 1.б, 2., 28., 29.). Определяща за интерпретацията в такива случаи е дистрибутивната специфика при двата инварианта.

Първото инвариантно значение – за вътрешно състояние, се съотнася с конкретен, референтен субект и с локализирана в определен времеви отрязък ситуация (Циммерлинг / Tsimmerling 2018: 20). Локализацията във времето, като отличителен признак, е свързана с представянето на вътрешното състояние като актуално и траещо във времето преживяване, напр. *Потиснато ми е* за разлика от неутралното *Потиснат съм* (в момента или от известно време). От друга страна, времевата локализация може да бъде обвързана с две фази на състоянието – наличие (глагол *съм*, напр. *Скучно ми е*) или възникване (глагол *ставам*, напр. *Скучно ми стана*). Особена е и концептуализацията на вътрешното състояние. То се осмисля като субективна реакция на външни или вътрешни фактори. Тези фактори обаче не са винаги разпознаваеми, поради което тяхното изразяване не е задължително. За означаването на вътрешно състояние е достатъчна връзката с неговия носител, т.е. *Лошо ми е (вероятно от горецината)*. Това означава, че структурният минимум на конструкцията включва само една позиция за вътрешен аргумент, представящ носителя на състоянието, експлициран с дателната клитика.

При второто инвариантно значение на конструкциите също е налице съотнасяне с референтен субект и това е даващият мнение или преценка за нещо, знаещият, разбиращият нещо. Това е и другата експериментна разновидност на дателната клитика. Включването ѝ в конструкцията е обусловено от интенцията да се представи собствена, субективна гледна точка за нещо. При липсата на клитика оценката се представя като обща, обективна, като основана на общовалиден критерий (срв. *съмнително ми е – съмнително е, невъзможно ми е – невъзможно е*). Употребите без клитика отнасят към генеричен субект (т.е. нещо е съмнително или невъзможно за когото и да е). Дателният конституент следователно не е задължителен при изразяването на оценка, но е необходим, ако тя

трябва да се представи като лична, като различна от общоприетата, от широко споделяната. Това от своя страна е един от факторите за активизация на този модел при различните форми на общуване в интернет пространството.

Значението за оценка (независимо дали обща, или субективна) изисква и включването на още един компонент в структурата с функцията да представи това, което се оценява или което е известно, разбираемо. Съдържанието на мисловния продукт (мнение, преценка, знание, разбиране) се експлицира чрез подчинено подложно изречение (вж. Коева / Коева 2019: 62 – 64), което е част от задължителния структурен минимум. При някои употреби липсата на този вид подчинено изречение се обяснява с това, че информацията за обекта на мисловната дейност се съдържа в по-тесния или в по-широкия контекст (напр. *Как е успял да убеди директора? – И на мене ми е странно*).

3. Значение на безлично-предикативните думи и съвместимост с двата семантични инварианта

Въпросът за значението на кръга безлично-предикативни думи, употребявани в двете семантични разновидности – за вътрешно състояние и за субективна оценка, не е бил обект на специално проучване. Наблюденията показват, че значението на по-голямата част от предикативите е в пряка връзка със семантиката на конструкцията, но при някои нови okazjiонални употреби такава връзка липсва. Освен това са налице и предикативи, чието значение позволява включване и в двата семантични контекста. Тези особености, както и целта на изследването, свързана с активизацията и продуктивността на модела, обуславят анализ в две посоки – от една страна, това е въпросът за потенциала на семантичния контекст, който задават конструкциите, в ролята му на рамка и поле за реализация на предикативите и от друга страна, въпросът за тяхното значение с оглед съвместяването му с двата семантични инварианта.

3.1. Значение за вътрешно състояние

Значението за вътрешно състояние включва две основни разновидности – физиологично и психично. С физиологичното състояние са свързани усещания за жизнения тонус (*лошо ми е, добре ми е*), вкусови и тактилни усещания (*горчиво ми е, влажно ми е*), усещания за наличие или липса на органични потребности (*жадно ми е, сито ми е*), усещания за дискомфорт, локализирани в определени части на тялото (*тежко ми е / гадно ми е на стомаха*), субективни усещания и възприятия във връзка със състоянието на околната среда (*студено ми е, тъмно ми е, задушно ми е*) и др. Значението за психично състояние е с повече проекции, защото обхваща широката и разноцветна сфера на психичните преживявания, на цялата гама от емоции, нагласи и настроения (*весело ми е, приятно ми е, спокойно ми е, готино ми е, тъжно ми е, скучно ми е, тревожно ми е, нервно ми е, напрегнато ми е, притеснено ми е, тъпо ми е, горчиво ми е от думите му, тежко ми е на душата*) и др.

Част от предикативните лексеми, свързани с означаването на вътрешно състояние, могат да участват в корелативни структури без дателна клитика, но вече с друго значение – за обща оценка (морално-етична, емоционална и т.н.), напр. *лошо ми е – лошо е (Лошо е да не се уважават възрастните)*, *тъжно ми е – тъжно е (Тъжно е, че младите напускат страната)*. При малка част от случаите корелативната структура означава състояние на околната среда, възприемано еднакво от когото и да е, напр. *студено ми е – студено е (През нощта ми стана студено – В планината през нощта става студено)*. Налице са и предикативи, чието значение е съвместимо само с контекст за вътрешно състояние, напр.: *гладно ми е* (но ** гладно е*), *сито ми е* (но ** сито е*), *нервно ми е* (но ** нервно е*), *потиснато ми е* (но ** потиснато е*), *съвестно ми е* (но ** съвестно е*) и др.

Заради потенциала да представя актуално вътрешно състояние този модел се отличава с висока употребимост в разговорната реч, което обаче е трудно проследимо, ето защо нашето внимание е насочено към специфичното ѝ функциониране като „писмена разговорна реч“ в социалните мрежи, блогове, форуми, чатове. Езикът при виртуалното общуване е разкрепостен (поради анонимността) и силно се доближава до езика в ежедневието. Интернет пространството е естествена среда за такъв тип употреби, защото там е мястото за свободно и спонтанно себеразкриване и себепоказване, за споделяне на лични преживявания, настроения, нагласи и т.н., т.е. на целия спектър от актуални вътрешни състояния, които могат да бъдат изразени с анализирани конструкции.

Активизацията, която се наблюдава там, е свързана и със засилена употреба на предикативи с нови видове основи, предимно адективни (по въпроса вж. Ivanova, Zimmerling 2019; Градинарова / Gradinarova 2010). При тези нетипични употреби значението на част от предикативите отнася към различни по нюанс характеристики на физиологичното състояние, на жизнения тонус (добър или недобър). Деривационна база за предикативите са прилагателни имена с пряко значение, а в редки случаи и с преносно (*уморен, отпаднал, ленив, сънен, тромав, недоспал, свеж* и др.), напр.:

3. *Едва дишам, **отпаднало ми е** и ме тресе* (facebook.com).
4. ***Уморено ми е** и едвам се навих да стигна до залата <...> **Недоспало** и криво **ми е** днес. Ама много криво. Не успях да вдигна много пулса. **Лениво и тромаво ми е*** (bb-team.org).
5. *Днес **ми е много свежо*** (facebook.com).

Някои от предикативните думи, употребени в различен контекст, могат да означават и двете разновидности на вътрешното състояние – физиологично (15.а) и психично (15.б):

- 6.а ***Уморено ми е** много де. Купона беше суперrrrr Party, искрено се забавлявах, пък какви танци бяха* (bg-mamma.com).
- 6.б ***Уморено ми е** ... От безсмислени саможертви, от щастие полуфабрикат, от маски и роли, от образи фалшиви* (otkrovenia.com).

Много по-широко разпространение намират конструкциите със значение за психично състояние, включващо емоционални преживявания, настроения, нагласи. Деривационна база за част от употребяваните предикативи са прилагателни с пряко и преносно значение, означаващи различни по вид психични характеристики (*объркан, неспокоен, напрегнат, притеснен, нервен, крив, ревлив, ентусиазиран* и т.н.). Налице са и употреби, при които предикативът е деривационно свързан с местоимение (*никакъв*), напр.:

7. *Откак заживях с теб, **неспокойно ми стана, несигурно*** (goodreads.com).
8. *Годеникът ми е бисексуален. Адски **ми е объркано*** (cosmopolitan.bg).
9. *Гладна съм и **ми е нервно*** (facebook.com).
10. *С теб **ми е най-сладко*** (textove.com).
11. *Обичам те. Завинаги. Безвременно. Съдбовно. Без аргумент. Без повод. И без страх. **Любовно ми е. Как ми е любовно.*** (dobanev.blogspot.com).
12. *„На мен днес **ми е суперревливо**“, казва Наум [Шопов] на 5 декември на път за родилния дом. В часовете, докато чака Теа да роди, Наум е сантиментален, напрегнат, нетърпелив. В клипа за раждането на бебето Наум не скрива сълзите си („24 часа“, 22.02. 2020).*
13. *Само един балкански субект може да знае какво е да **му е „нек’во ник’во“*** (facebook.com).

Срещат се и оригинални употреби за означаване на нагласи, предразположеност към определена активност или поведение. Като деривационна база за предикативите са използвани прилагателни, чието значение няма пряка връзка с характеристика на психично състояние, а отнася към целевия обект или поведение, напр.:

14. *Днес **ми е джазово**. Избрах да е джазово, за да не е блусово* (mmuzika.blogspot.com).
15. *Лято. Горещо е. Жадно е. Какво по-хубаво от ледена бира с хрупкава цаца нейде по морето? И на мене **ми е бирено** и реших да направя нещо вкусно с тази обичана напитка* (yoli-bg.com).

Тук се отнася и едно нестандартно хрумване в рекламната кампания на веригата ресторанти „Нарру“ от лятото на 2019 г. Навсякъде в страната се виждаха билбордове с логото „**Гръцко ми е!**“. По-интересни са обаче патриотичните реакции в социалните мрежи срещу това т.нар. „кулинарно чуждопоклонство“ и остроумните модификации на логото:

16. *Да сте виждали мечтателен надпис „**Българско ми е!**“ в Гърция? За бога, не стъпвайте в „Хепи“, докато **им е „гръцко“!*** (facebook.com).
17. ***Гръцко им било**. 1102 години след битката при Ахелой. <...> Кое е следващото? „**Турско ни е!**“? <...> Изберете българското! **Българско ни е!*** (facebook.com).

Налице са и случаи, при които семантиката на конструкцията не е мотивирана от значението на предикативната лексема, а е резултат от преосмисляне, от метафоричен пренос. Той се основава на асоциативна връзка на настроението или на психичното състояние с някакъв сезон, с период от годината или със състояние на околната среда, напр.:

18. *Пролетно ми е ... от декември ... А все не идва пролет* (jenadasi.blogspot).
19. *А на мен ми е ... предесенно* (tsanyinka.blog.bg).
20. *Абе, ако трябва да съм искрена, на мене ми е августовско* (tsanyinka.blog.bg).
21. *Лятно ми е и затова съм на вълна печени чушки с доматиен сос* (pinteres.com).
22. *И ми е лятно ... и мързеливо ... и ваканционно* (tsanyinka.blog.bg).
23. *Как се чувствате след този факт? Коледно ли ви е още?* (Fakti.bg).
24. *Мрачно ми е и дъждовно, искам нещо вкусно и сладко* (pinteres.bg).

Представените примери показват, че моделът е продуктивен и отворен за нови предикативни единици. Тяхното включване се основава на специфичния начин за себеусещане и концептуализиране на вътрешното състояние.

3.2. Значение за субективна оценка

Значението за субективна оценка е свързано с отношението на говорещия към някакъв факт, към някакво положение на нещата, т.е. тя е основана на субективни впечатления, потребности, интереси, на лично мнение и преценка. Като резултат от интерпретативно осмисляне на света, оценката има различни параметри – от неутрално (рационално) до експресивно маркирано (емоционално) отношение на говорещия (напр. *необяснимо ми е, неприятно ми е* и др.).

Някои от предикативите от тази семантична група могат да изразяват само обща оценка. Те са деривационно свързани с прилагателни като *очевиден, безспорен, неоспорим, всеизвестен, явен* и др., напр. *очевидно е* (но **очевидно ми е*), *безспорно е* (но **безспорно ми е*), *всеизвестно е* (но **всеизвестно ми е*) и т.н. Това ограничение се обяснява с факта, че генеричната семантика е имплицирана в значението им (т.е. известно е на всеки, вижда се от всеки, не може да се оспори от никого). Тази специфика в значението им блокира възможността за субективизиране на оценката. Останалите предикативни лексеми, които са преобладаващи като брой, могат да участват в корелативни структури с дателна клитика, напр. *необяснимо е – необяснимо ми е, трудно е – трудно ми е, важно е – важно ми е* и др.

Тук също се наблюдават нетипични употреби, мотивирани от желанието за изтъкване на собствена гледна точка и позиция, често пъти в разрез с общоприетото, с наложения стандарт или критерий, напр. *нелогично ми е, непедagogично ми е, лицемерно ми е, глупаво ми е, съмнително ми е* и т.н., напр.:

25. *Аз се опитвам да създам традиция за моето семейство и приготвям традиционни постни ястия за Бъдни вечер. Но лично на мен нито ми е вкусно, нито успявам да се нахраня. И лицемерно ми е също така, но го правя заради децата, за да придобият усещане за традиция, празничност, коледен дух, които на мен ми липсват определено* (bg-mamma.com).
26. *Винаги ми е било глупаво да се сравняват млади актьори с Калоянчев* (интервю по БНТ с актьора Хр. Мутафчиев).
27. *Предпочитам аз да си приготвям храната, готвя почти всеки ден. Най-малкото защото мога сама да си избира продуктите, с които да я сготвя. Не мисля, че е по-вредна от полуготовата. Супер нелогично ми е. Не харесвам топлиите щандове в магазините* (forum.framar.bg).

Освен представената специализация на предикативните лексеми да означават или вътрешно състояние, или субективна оценка, при нетипичните употреби се срещат реализации и в двата семантични контекста – за психично състояние (28.) и за субективно оценка (29.), напр.:

28. *Доста често ми е мега лигаво* (genius.com).
29. *Не знам, на мен ми е лигаво, като видя момче с името Алекс ... на момиче върви, но на момче ... лигаво ми стои* (bg-mamma.com).

Наблюденията над емпиричния материал свидетелстват и за още една особеност при употребата на предикативно-дативни конструкции – в голямата си част те са автореферентни, т.е. дателното местоимение е във форма за 1 л. ед. ч. (по въпроса вж. Циммерлинг / Tsimmerling 2019). Мотив за това е специфичното като цел при виртуалното общуване споделяне на мнения и преценки, на актуални преживявания и нагласи, т.е. ориентацията към говорещия.

Заклучение

Възможността на безличните предикативно-дативни конструкции в българския език да представят вътрешно състояние (физиологично или психично) или субективна оценка за някакво положение на нещата не само очертава тяхната двойка семантична специализация, но е и предпоставка за активизация на употребата им. Моделът е жив и продуктивен и намира своята естествена среда за функциониране най-вече при съвременните форми на общуване във виртуалното пространство като място за споделяне, за себеразкриване и себеизява, за изтъкване на лично мнение, нагласа, настроение. Кръгът на използваните предикативи с финално -о се разширява чрез включването на нови единици, деривационно свързани с прилагателни имена.

Цитирана литература / References

- Бъркалова 1997: Бъркалова, П. *Българският синтаксис – познат и непознат*. Пловдив: Пловдивско университетско издателство. (Barkalova 1997: Barkalova, P. *Balgarskiyat sintaksis – poznat i nepoznat*. Plovdiv: Plovdivsko universitetsko izdatelstvo.)
- Георгиев 1990: Георгиев, И. *Безличные предложения в русском и болгарском языках*. София: Народна просвета. (Georgiev 1990: Georgiev, I. *Bezlichnye predlozheniia v rusском i bolgarskom iazykakh*. Sofia: Narodna prosveta.)
- Градинарова 2010: Градинарова, А. А. Безличные конструкции с дателным субъекта и предикативом на -о в русском и болгарском языках. – В: *Болгарская русистика*, № 3 – 4, с. 34 – 55. (Gradinarova 2010: Gradinarova, A. A. *Bezlichnye konstruktсии s datel'nym sub'ekta i predikativom na -o v rusском i bolgarskom iazykakh*. – In: *Bolgarskaia russistika*, № 3 – 4, pp. 34 – 55.)
- Граматика 1983: *Граматика на съвременния български език. Т. 3. Синтаксис*. София: Издателство на БАН. (Gramatika 1983: *Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. T. 3. Sintaksis*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Иванова, Градинарова 2015: Иванова, Е. Ю., А. А. Градинарова. *Синтаксическая система болгарского языка на фоне русского*. Москва: Издательский дом ЯСК. (Ivanova, Gradinarova 2015: Ivanova, E. Ju., A. A. Gradinarova. *Sintaksicheskaiia sistema bolgarskogo iazyka na fone russkogo*. Moskva: Izdatelskiy dom IaSK.)
- Иванова 2016: Иванова, Е. Ю. Безличные предложения с обязательным местоименным выражением экспириенцера в болгарском языке. – В: Циммерлинг, А. В., Е. А. Лютикова (ред.). *Архитектура клаузы в параметрических моделях: синтаксис, информационная структура, порядок слов*. Москва: ЯСК, с. 332 – 368. (Ivanova 2016: Ivanova, E. Yu. *Bezlichnye predlozheniia s obiazatel'nym mestoimennym vyrazheniem eksperimentsera v bolgarskom iazyke*. – In: Tsimmerling, A. V., E. A. Liutikova (red.). *Arkhitectura klauzy v parametricheskikh modeliakh: sintaksis, informatsionnaia struktura, poriadok slov*. Moskva: IaSK, pp. 332 – 368.)
- Коева 2019: Коева, Св. Комплементите в български. – В: *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Марин Дринов“ (София, 14 – 15 май 2019 година)*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 57 – 68. (Koeva 2019: Koeva, Sv. *Komplementite v balgarski*. – In: *Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsiya na Instituta za balgarski ezik “Prof. Marin Drinov” (Sofia, 14 – 15 may 2019 godina)*. Sofia: Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”, pp. 57 – 68.)
- Мирчев 1985: Мирчев, К. *Старобългарски език*. София: Наука и изкуство. (Mirchev 1985: Mirchev, K. *Starobalgarski ezik*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- Норман 1988: Норман, Б. Ю. За някои типове безлични конструкции в съвременния български език. – В: *Език и литература*, № 6, с. 3 – 11. (Norman 1988: Norman, B. Yu. *Za nyakoi tipove bezlichni konstruktсии v savremenniya balgarski ezik*. – In: *Ezik i literatura*, № 6, pp. 3 – 11.)
- Пенчев 1998: Пенчев, Й. *Синтаксис на съвременния български книжовен език*. Пловдив: Издателска къща „Вечерник“. (Penchev 1998: Penchev, Y. *Sintaksis na savremenniya balgarski knizhoven ezik*. Plovdiv: Izdatelska kashta “Vechernik”.)

- Петрова 2018: Петрова, Г. Именные предикативы, присоединяющие дательный экспериенцер в болгарском языке: семантика и синтаксис. – В: *Русский язык за рубежом*, № 5, с. 24 – 29. (Petrova 2018: Petrova, G. Imennye predikativy, prisoediniashchie datel'nyi eksperimentser v bolgarskom iazyke: semantika i sintaksis. – In: *Russkii iazyk za rubezhom*, № 5, pp. 24 – 29.)
- Попов 1979: Попов, К. *Съвременен български език. Синтаксис*. София: Наука и изкуство. (Popov 1979: Popov, K. *Savremenen balgaski ezik. Sintaksis*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- Рожновская 1959: Рожновская, М. Г. Безличные предложения в современном болгарском языке. – В: Бернштейн, С. Б. (ред.). *Вопросы грамматики болгарского литературного языка*. Москва: Изд-во АН СССР, с. 379 – 432. (Rozhnovskaia 1959: Rozhnovskaia, M. G. Bezlichnye predlozheniia v sovremennom bolgarskom iazyke. – In: Bernshtein, S. B. (red.). *Voprosy grammatiki bolgarskogo literaturnogo iazyka*. Moskva: Izd-vo SSSR, pp. 379 – 432.)
- Циммерлинг 2018: Циммерлинг, А. В. Имперсональные конструкции и дативно-предикативные структуры в русском языке. – В: *Вопросы языкознания*, № 5, с. 7 – 33. (Tsimmerling 2018: Tsimmerling, A.V. Impersonal'nye konstruktсии i dativno-predikativnye struktury v russkom iazyke. – In: *Voprosy iazykoznanii*, № 5, pp. 7 – 33.)
- Циммерлинг 2019: Циммерлинг, А. В. Автореферентность и классы предикативных слов. – В: Воейкова, М. Д., В. В. Казаковская (ред.). *Проблемы функциональной грамматики: Отношение к говорящему в семантике грамматических категорий*. СПб (под печат). (Tsimmerling 2019: Tsimmerling, A.V. Avtoreferentnost' i klassy predikativnykh slov. – In: Voeikova, M. D., V. V. Kazakovskaia (red.). *Problemy funktsional'noi grammatiki: Otnoshenie k govoriashchemu v semantike grammaticheskikh kategorii*. SPb (in press).)
- Щерба 1974: Щерба, Л. В. О частях речи в русском языке. – В: *Языковая система и речевая деятельность*. Москва, с. 74 – 100. (Shcherba 1974: Shcherba, L.V. O chastiakh rechi v russkom iazyke. – In: *Iazykovaia sistema i rechevaia deiatel'nost'*. Moskva, pp. 74 – 100.)
- Ivanova, Zimmerling 2019: Ivanova, E., A. Zimmerling. Shared by all speakers? Dative predicatives in Bulgarian and Russian. – In: *Bulgarian Language and Literature*, LXI, № 4, pp. 353 – 362.

IMPERSONAL DATIVE-PREDICATIVE CONSTRUCTIONS IN BULGARIAN

Galina Petrova

Burgas Prof. Dr. Assen Zlatarov University

galyapetro@abv.bg

Abstract: The paper deals with Bulgarian impersonal constructions containing a predicative, a copula and a dative clitic as a complement. This syntactic pattern shows high productivity in modern language use, especially on the Internet. The aim of the paper is to analyze the factors determining its activity which includes the semantic specialization of the constructions (to express a psycho-physical state or evaluation) and the respective structural specificity, the role of the dative constituent, the predicative meaning as well as the field of use.

Keywords: *dative-predicative constructions, impersonal sentences, state, evaluation, Bulgarian*

Galina Petrova
Prof. Dr. Assen Zlatarov University
1, Prof. Yakimov Str.
Burgas 8010
Bulgaria

ПРОЗОДИЧНИ ФАКТОРИ ПРИ ИЗБОРА НА СУФИКСИ С ИДЕНТИЧНО СЛОВООБРАЗОВАТЕЛНО ЗНАЧЕНИЕ¹

Мирена Пацева

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

mirena.patseva@gmail.com

Резюме: Изследването поставя въпроса за влиянието на прозодични фактори върху дистрибуцията на суфиксите и разширените им варианти при образуването на народностни названия в българския език. То цели да проследи действието им при избора на аломорфи като проява на взаимодействието между прозодия и морфология. Анализът показва акцентни тенденции при суфиксите и суфиксалните комплекси, предпочитания към определени основи и контур на производната дума, които са от значение за избора на аломорфи.

Ключови думи: прозодични фактори, суфикси за образуване на народностни названия, аломорфи, български език

1. Въведение

Обект на работата са прозодичните фактори при образуването на един тип жителски имена. Цветанка Аврамова ги определя като съществителни имена, назоваващи лица според мястото (в широк смисъл), в което живеят или от което произхождат (Аврамова / Avramova 2013: 11). Местата може да бъдат селища, географски региони и области, държави, континенти, обекти от земната повърхност (планини, острови) и небесни тела. Настоящото изследване се фокусира върху прозодичната организация на жителски имена, назоваващи лица според държавите, на които са граждани или жители. Наричаме ги народностни названия (нататък – НН) в отличие от *етнонимите*, които включват и названия на племена като *траки*.

Василка Радева отнася НН към ономаσιологичната категория названия на носители на признак – *nomina attributiva* (Радева / Radeva 2007: 122 – 125), а Цветанка Аврамова – към *nomina habitatorum*, субкатегория на словообразователната категория названия за принадлежност (*nomina pertinentia*), към която се отнасят съществителните, назоваващи субстанция, характеризирана чрез отношение на принадлежност към друга субстанция. Словообразователното значение при тях се представя с парафразата ‘Х принадлежи на У’, като Х е лице, характеризиращо се с признаците *+одушевеност*, *+персоналност*, а У означава населено място (Аврамова / Avramova 2013: 40 – 41). Основен начин за образуването им е суфиксалната деривация, като най-продуктивни в българския език са суфиксите *-(е)ц* със съответните варианти, както и разширените варианти на суфикса *-ин* (Аврамова / Avramova 2013: 46 – 47).

Предмет на изследването е вариативността на суфиксите, като основното внимание е насочено към прозодичните условия при избора им. След като направим кратък преглед на постановките за образуването на НН в българския език, ще очертаем теоретичната област на изследването и ще представим някои прозодични аспекти на разпределението и съчетаемостта на суфиксите в светлината на набелязаните прозодични условия.

2. Словообразуването на НН в българското езикознание

Наборът суфикси, които се използват при жителските имена, е обект на внимание на редица езиковеди като Ив. Леков, Е. Станкулова, Ив. Дуриданов, Л. Андрейчин, Ю. Маслов, Ст. Стоянов, В. Радева, Ю. Балтова, Цв. Аврамова и др. Като характерни наставки за образуване на имена за

¹ Изследването е разработено в рамките на научен проект „Прозодични аспекти на българския език в съпоставителен план с други езици с лексикално акцентуване“, финансиран от ФНИ на МОН с договор № Кп-06-Н40/11 от 12.12.2019.

народностен произход Иван Леков отбелязва: *-ин*, *-ец* и *-ак* (Леков / Lekov 1958: 28). Според Иван Дуриданов типичните книжовни суфикси са *-анин* и *-ец* (Дуриданов / Duridanov 1970). Юрий Маслов разграничава суфиксални формативи като *-ец*, *-ан*, *-(ч)ан* и суфиксални комплекси като *-анец*, *-ианец*, *-енец* и др. (Маслов / Maslov 1982: 76). Е. Станкулова отбелязва, че *-ин* е бил много по-продуктивен в миналото, но губи продуктивността си и отпада (Станкулова / Stankulova 1963). Вероятно това е сред причините Юлия Балтова да го постави на второ място след *-ец*. Авторката разглежда сегментите *-и-*, *-иј-*, *-ан-*, *-иан-*, *-чан-*, *-ин-*, *-е-*, *-еј-* като субморфи без семантични функции. Според нея те не са нови афиксални образувания, появяват се без да са задължителни, което дава основание да не се разглеждат като части на суфиксалния формант (Балтова / Baltova 1988: 34 – 35, цит. по Аврамова / Avramova 2013: 59). Аврамова определя суфикса *-ец* като високопродуктивен, а вариантите му, образувани с допълнителни сегменти (субморфи), като слабопродуктивни (*-анец*, *-енец*) и непродуктивни (*-иец*, *-инец*, *-ак*, *-як*, *-ин* и нулев суфикс). Продуктивността се определя на базата на квантитативен критерий, без да се отчита системният критерий, свързан с принадлежността към активния или пасивния лексикален пласт (Аврамова / Avramova 2013: 99). Динамиката в моделите, описвана като изтласкване на някои словообразователни средства и предпочитане на други, предполага периоди на паралелно съществуване на някои словообразователни варианти като *молдовец*, *молдованин*, *молдованец*. Трябва да отбележим също, че както не всяко населено място, така и не всяка страна образува народностно название. Например такова липсва при *Аруба*, *Барбадос* и др. В *Граматика на съвременния български книжовен език* Стоян Стоянов обръща внимание на акцентните характеристики на суфиксите, като разширява вариативността и инвентара на разширенията на *-ѐц/-ец*: *-ѝец*, *-ѐец*, *-ѐнец*, *-ѝанец*, *-иѝанец* (Стоянов / Stoyanov 1983: 50).

3. Настоящото изследване

Настоящото изследване поставя следните въпроси:

1. Може ли да приемем, че суфиксите за образуване на НН в българския език имат вътрешно присъщи прозодични характеристики (акцентуваност, предпочитания към определени основи и характеристики на срички или сегменти), на базата на които да може да се предвиди появата им, както твърдят редица автори (Booij 2019; Revithiadou, Lengeris 2016)?

2. В какви случаи прозодичните характеристики на афиксите и на контекста са от значение за избора на аломорфи?

Интересен психолингвистичен ракурс към първия въпрос, дискутиран през последните години, е дали вариантите се съхраняват в менталния лексикон като отделни единици, или се „пораждат“. Според Буй и ван дер Вир аломорфите се запомнят по-скоро като части на думите, в които се реализират, а не поотделно. Регулярните форми, основани на правила, се конкурират с тези, които се съхраняват като отделни единици. Правилата влизат в сила, ако нивото на активация на съхранените единици/форми е ниско и може да се преодолее (Booij, van der Veer 2015).

Факторите за избор на аломорфи може да бъдат от различно естество. Понякога основен фактор за избор на един или друг вариант е произходът на морфемата. Например домашният за холандски суфикс *-heid* се свързва с домашни и чужди основи, а чуждият *-iteit* – само с чужди основи. Аналогично българските формативи *-ота* и *-ина* се свързват предимно с домашни основи като при *доброта*, *добрина*, а *-ция* – с чужди като в *демокрация*. Факторите за избор на аломорфи често са исторически и са свързани с влияние от други езици. Например НН *датчанин* се разглежда като заемка от руски (РБЕ / RBE 2006: 600), а при *руснак* се проследява влияние от украински и полски (Аврамова / Avramova 2013: 53). Много често аломорфията зависи от морфосинтактични и лексикални фактори (при различните спрежения и склонения). В други случаи обаче фонологията и прозодията имат съществена роля при разпределението на аломорфи.

Генеративният подход към аломорфията, разбираана като комплементарна дистрибуция на морфеми с еднакво значение, предполага обща дълбинна (underlying) форма и набор фонологични правила, по които се генерират повърхнинните форми в различни контексти. Този подход е успешен в редица случаи на фонологична близост, но е проблематичен при т.нар. *лексикални* или *суплетивни* аломорфи, които не са фонологически сходни. Според Буй и ван дер Вир в редица случаи аломорфите не могат да се изведат от обща дълбинна форма, което вероятно означава, че се съхраняват

лексикално (Booij, van der Veer 2015). Пример за аломорфия, която е зависима от фонологични и прозодични условия, е конкуренцията между окончанието за множествено число *-s* и *-en* в холандски. Първият аломорф (*-s*) се реализира след неакцентувана сричка, а вторият (*-en*) – след акцентувана:

kánon „канон“ ед. ч. *kánon-s* „канони“ мн. ч.
kanón „оръжие“ ед. ч. *kanónn-en* „оръжия“ мн. ч.

(Booij, van der Veer 2015).

Ефектът от тази дистрибуция е, че имената в множествено число винаги завършват на двусричен хорей – оптималната прозодична стъпка в езика. Това означава, че сред мотивиращите сили при избора на аломорфи е също стремежът към оптимална прозодична форма на думите в терминологията на теорията на оптималността (Kager 1996). Този принцип на селекция предвижда също, че обикновено едносричните имена образуват множествено число с разширен вариант на окончанието. Такъв е случаят при съществителните имена от мъжки род в българския език, при които изборът между *-и/-ове* зависи от броя на сричките в думата.

Според Андрю Невинс съществуват шест типа фонологични и прозодични условия, които влияят върху избора на аломорфи. Това са:

1. Сегментна дисимиляция, при която се проявява *принципът на задължителния контур* (*Obligatory contour principle OCP*)².
2. Сегментна фонотактика, по силата на която се избягват несъвместими комбинации.
3. Оптимална сричкова структура, условие, което се съблюдава при английските варианти *a-/an-* и при българските префикси *с-/съ-*.
4. Морфологично изравняване на дясната граница на основата и дясната граница на сричката. Това фонологично условие, наричано *принцип на нересилабификацията на основата с афикса*, може да доминира над общата тенденция за избор за аломорфи с консонантно начало след основи, завършващи на гласна, и обратно.
5. Акцентуваност и качество на гласната: акцентуваните гласни са с по-изразена звучност. Според Кросуайт гласните с по-ниска сонорност са: *i, u, ə*, а с по-висока сонорност – *e, o, a* (Crosswhite 1998).
6. Стъпкова структура – условие за избор на аломорф, което съхранява предпочитаната стъпкова структура в езика³ (Nevins 2011).

Към прозодичните условия се причисляват и прозодичните характеристики на основата и на производната единица – брой срички, вид на сричките конституенти, размер и контур (Kager 1996; Ahn 2014).

Целта на настоящото изследване е да се фокусираме върху прозодичните фактори, обуславящи разнообразието на суфикси и варианти в избраната група съществителни НН в българския език. Задачата ни е да проследим действието им при избора на суфикс/вариант като проява на взаимодействието между фонология и морфология.

3.1. Материал

НН, използвани като материал на изследването, са получени от имена на държави. Източник на данни за НН е лексикалната база данни на Секцията за българска лексикология и лексикография към Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ при БАН⁴.

Сред данните на електронния ресурс избираме названието на гражданите или жителите в мъжки и женски род. Списъкът включва 224 държави/територии, от които при 156 са назовани НН, а при останалите те присъстват в аналитичен вид. Списъкът съдържа официални НН и не изчерпва

² Формулиран в рамките на автосегментната теория от Голдшмит.

³ Гонзалес изследва избора на аломорфи, основан на стъпкова структура, например аломорфът *ribà* се появява след нечетен брой срички, а *ribi* – след четен брой (Gonzales 2005, цит. по Nevins 2011).

⁴ Информационен портал „Инфолекс“ <<https://ibl.bas.bg/leksikalna-baza-danni/>> [30.12.2019].

актуално използваните варианти, например липсват *холандец, немец* и др. Не се разглеждат и наименования, образувани от названия на континенти, области, етнически групи като *европеец, мизиец, славянин*.

3.2. Обща прозодична характеристика на НН

В повечето случаи НН имат пенултимно (ПУ⁵) акцентуване (91%), при което се оформя хореична стъпка вдясно (Таблица 1). Най-често срещани са трисричните структури (41,02%), следвани от четирисрични (34,61%) и петсрични (10,89%). Само 1,92% са съставените от една сричка.⁶ Същото минимално представяне имат и НН с ултимно ударение като *руснак*. 4,48% са с АПУ ударение като *българин/българка*, а всички останали са с ПУ ударение като *ангалец/ангалька*. Ударението обикновено е на предпоследната сричка и при четири- и петсричните наименования като *австралиеца/ австралийка, азербайджанец/азербайджанка*, както и при сложните съществителни като *пуерториканец/пуерториканка и централноафриканец/централноафриканка*⁷. При последните може да се говори и за вторично ударение на първия компонент на названието.

Едносричните НН с нулев суфикс са само в мъжки род като *чех, грък, швед* (1,92%). Двусричните НН също са единици (3,2%), като две от тях описват хореична стъпка в мъжки род: *сърбин, турчин*, а три са с ямбична: *руснак, словак, поляк*.

Таблица 1. Разпределение на акцентните характеристики и сричковата структура на НН

	Едноср.	У	ПУ	АПУ
Едносрични НН	1,92%			
Двусрични НН		1,92%	1,28%	
Трисрични НН			41,02%	3,2%
Четирисрични НН			34,61%	0,64%
Петсрични НН			10,89%	0,64%
Шестсрични НН			2,56%	
Седемсрични НН			0,64%	
Процентно съотношение	1,92%	1,92%	91%	4,48%

Ще проследим суфиксалния инвентар, като започнем от най-продуктивната двойка *-ец/-ка*. Тя се добавя без разширения към основи, завършващи на съгласен звук, и заменя финалната гласна *-а* и суфикса *-ия* в следните случаи:

1. Основите, завършващи на съгласен звук, са предимно с ултимно ударение и при добавянето на неакантирания суфикс се реализира ПУ акцентуване на НН:

1. а. *Алжир* *алжирец, алжирка*
 б. *Сенегал* *сенегалец, сенегалка*

НН е с АПУ ударение само при наименования с начално акцентуване:

2. а. *Кипър* *кипърец, кипърка*
 б. *Йемен* *йеменец, йеменка*

⁵ Отбелязваме ултимното акцентуване с У, пенултимното – с ПУ и антепенултимното – с АПУ.

⁶ Данните отразяват разпределението на формите за мъжки род. При женски род липсват едносрични и ултимни названия.

⁷ Изключение правят само *египтянин, люксембургчанин* с АПУ акцентуване, като при последния случай може да се реализира и начално ударение.

При имена, които завършват на -й, глайдът отпада пред -еу в мъжки род, което може да е проява на принципа за *нересилабификация на основата и афикса*. Глайдът обаче присъства във формата за женски род, като постига съответствие на акцентуването с тежестта на сричката:

3. а. Брунѐй брунѐеу, брунѐйка
б. Китѐй китѐеу, китѐйка
в. Парагвѐй парагвѐеу, парагвѐйка

Суфиксът -еу/-ка се добавя след съгласен звук и при универбиране на съставни названия на държави и територии като:

4. а. Бахѐмски острови бахѐмеу, бахѐмка
б. Доминикѐнска република доминикѐнеу, доминикѐнка⁸

II. Наименованията на държави, които завършват на гласен звук -а, често имат пенултимно ударение като *Ангѐла* с единични изключения (*Никарѐгуа*). В повечето случаи крайното -а се отстранява при прибавянето на суфикса без промяна на ПУ ударение:

5. а. Руѐнда руѐндеу, руѐндка
б. Панѐма панѐмеу, панѐмка
в. Палестѐйна палестѐнеу, палестѐнка

III. Крайният гласен звук -а се съхранява само при двусричния хороним *Гѐна* и ударението се измества върху него като при разширенията на суфикса: *ганѐеу, ганѐйка*. Това НН може да се разглежда и като образувано от разширен суфикс *ѐеу/-ѐйка*. Този случай показва предпочитане на минимум трисричен ПУ прозодичен модел за разглежданата група съществителни. Суфиксът -еу/-ка се свързва с наименования с повече от една сричка преди суфикса -и(я). Позицията на ударението се запазва, като при НН то е ПУ:

6. а. Албѐния албѐнеу, албѐнка
б. Швейцѐрия швейцѐреу, швейцѐрка⁹

IV. В наименования, образувани с -ѐ(я), акцентуваното -ѐ се съхранява¹⁰, като в женски род акцентуваната сричка се разширява с -й- в позиция на кода пред -ка.

7. а. Гвинѐя гвинѐеу, гвинѐйка
б. Еритрѐя еритрѐеу, еритрѐйка

Може да сумираме прозодичните характеристики на най-разпространения суфикс за образуване на НН -еу/-ка без разширения по следния начин:

- Не променя ударението на основата с изключение на отделни случаи, при които може да се говори за вторично ударение: *нидерландѐеу, бангладѐеу, азербѐйджанѐеу, лихтѐниѐй-неу*. Това дава основание да се определи като *немаркиран* (в терминологията на Revithiadou, Lengeris 2016).
- Не е акцентуван при НН, което го отличава от суфикса в редица други лексикални групи: дейтели (*летѐеу*), инструменти (*резѐеу*), атрибутиви (*мѐдрѐеу*)¹¹, диминутиви (*дѐждѐеу*) и др. При НН суфиксът може да се разглежда като *предакцентуван*, тъй като ударението обикновено е на предходната сричка с ПУ ударение (*испѐнеу*) и в отделни случаи на сричка с АПУ ударение като при *кѐтѐреу*.
- Добавя се след съгласен звук при основи, завършващи на съгласна, и след отстраняване на -ия и крайната гласна -а.

⁸ Суфиксът *еу/-ка* не присъства само при четири имена на държави, завършващи на съгласен звук: *Егѐпет, Ирѐк, Беларѐс* и *Лѐксембург*, а при *Тѐнис* е с разширение -и.

⁹ При по-кратки наименования като *Сѐрия*, суфиксът -еу/-ка е с разширение.

¹⁰ Стоянов интерпретира -ѐеу като разширен вариант на -еу (Стоянов / Stoyanov 1983).

¹¹ В тази група суфиксът по-често е неакцентуван.

- Не се свързва с кратки основи и не образува двусрични НН.
- Онсетът на акцентуваната сричка може да е звучен (*ал.ба̀.нец/ал.ба̀н.ка*¹²), беззвучен (*ис.па̀.нец/ис.па̀н.ка*) или да липсва (*е.ти.ò.нец/е.ти.òп.ка*).

Акцентуваните разширения *-й/-ий-*, *-ан-*, *-ин-* на суфикса *-ец/-ка* създават само ПУ структури с хореична стъпка, изравнена отдясно.

Суфиксалният комплекс *-йец/-ийка* се свързва с основи, завършващи на *-ия* и гласна *-и*, и само в по един случай на *-а*, *-е* и на съгласна. След акцентуваното разширение *-й-* в женски род отново се появява глайд, който затваря акцентуваната сричка, предшестваща лека сричка с онсет *-к-*.

I. Суфиксалният комплекс често образува трисрични пенултимни НН от кратки основи на *-ия*. Повечето от тях са с тежка начална сричка, състояща се от повече от една мора, или с мораична стъпка, при които се изпълнява изискването за парсиране и оптимална прозодична организация:

8. а. Гамбия	гамбийец, гамбийка
б. Австрия	австриец, австрийка
в. Замбия	замбийец, замбийка
г. Индия	индиец, индийка
д. Латвия	латвиец, латвийка
е. Либия	либиец, либийка

Добавянето на акцентувано *-й-* възпрепятства образуването на оптимална двусрична структура при НН (*белг^ец, *инд^ец). Вероятна причина за това е маркираната с прозодични средства преобладаваща трисрична ПУ схема на НН.

Четирисричните НН от мъжки род са образувани предимно от леки срички с изключение на финалната, а при формите за женски род и акцентуваната сричка е тежка:

9. а. Австралия	австралие ^ц , австралийка
б. Танзания	танзание ^ц , танзанийка
в. Либерия	либерие ^ц , либерийка
г. Малайзия	малайзие ^ц , малайзийка

Аналогично е разпределението и при петсричните НН:

10. а. Микронезия	микронезие ^ц , микронезийка
б. Индонезия	индонезие ^ц , индонезийка

II. Комплексът се свързва с основи, завършващи на *-и* и в единични случаи на *-а* и *-е*:

11. а. Малави	малавие ^ц , малавийка
б. Мали	малие ^ц , малийка
в. Чили	чилие ^ц , чилийка
г. Малта	малтие ^ц , малтийка
д. Зимбабве	зимбабвие ^ц , зимбабвийка

В един единствен случай *-йец* се свързва с хороним на съгласен звук с озвучаване на онсета на акцентуваната сричка при НН: *Ту̀нис*, *ту̀низи́ец*, *ту̀низи́йка*.

Може да обобщим прозодичните характеристики на комплекса *-йец/-ийка*:

- Често се свързва с кратки основи (за разлика от *-ец/-ка*), като разширява НН до минималната за групата на НН трисрична структура.
- Ударението се измества от основата върху разширението на суфикса *-й-*, което оформя ПУ акцентуване и хореична стъпка, изравнена отдясно.
- Преобладават структури с четен брой срички, което предполага парсирането им, а при трисричните НН първата сричка често е тежка.

¹² Сричковата граница се отбелязва с точка.

- Акцентуваната сричка в женски род се разширява с глайд в позиция на кода (*ав.стра.лѝй.ка*) и така увеличава изявеността си по принципа на съответствието на акцентуваността и тежестта.
- Онсетът на акцентуваната сричка често е сонор (*л, н, р*): *ав.стра.лѝ.еџ, тан.за.нѝ.еџ, ли.бе.рѝ.еџ*, или звучна съгласна (*в, з, б, д*): *лат.вѝ.еџ, мал.лай.зѝ.еџ, зам.бѝ.еџ, ин.дѝ.еџ*, единствено изключение е *мал.тѝ.еџ*. Тази особеност на комплекса се проявява и при озвучаването на *-с-* при *ту.ни.зѝ.еџ, ту.ни.зѝй.ка*.

Суфиксалният комплекс *-а̀неџ/-а̀нка* се свързва с основи, завършващи на гласен звук *-о, -у, -а*. Крайната гласна се запазва при двусричните основи (*Конго, Перу, Того*) и се изпуска при образуваните от повече срички (*Марòко, Мексико*), което създава устойчиви прозодични структури от четен брой срички (четири или шест):

12. а. Конго	конгоа̀неџ, конгоа̀нка ¹³
б. Марòко	марокана̀неџ, марокана̀нка
в. Мартиника	мартиникана̀неџ, мартиникана̀нка
г. Мексико	мексикана̀неџ, мексикана̀нка
д. Никарагуа	никарагуана̀неџ, никарагуана̀нка
е. Пуерто Рико	пуерторикана̀неџ, пуерторикана̀нка

Комплексът не се свързва с основи на *-ия* с изключение на *италиана̀неџ, италиана̀нка*, при които може да се разглежда като допълнително разширен вариант *-иана̀неџ*.

Характерно за образуваните с *-а̀неџ/-а̀нка* НН е следното:

- Акцентуваната сричка в повечето случаи е лека и може да се състои само от гласната *-а*, която заема водещо място в скалата по звучност и реализира принципа за съответствие на акцентуваността и качество на гласната (Nevins 2011).
- Основна разлика с разширението *-и-* е, че в този случай онсетът или липсва (*кон.го.а̀.неџ*), или е представен от беззвучна съгласна *-к* (*ма.ро.ка̀.неџ*).
- Почти всички НН (с едно изключение) са образувани с четен брой срички: четири и шест, за които може да предположим, че е изпълнено условие 6. на Невинс за стъпкова структура (Nevins 2011).

Суфиксалният комплекс *-и́неџ/-и́нка* е представен само в два случая:

13. а. Грузия	грузи́неџ, грузи́нка
б. Куба	куби́неџ, куби́нка

Представянето на суфикса *-ин/-ка, -кѝня* е ограничено. Във формите за мъжки род суфиксът не е акцентуван, а при женски род картината не е хомогенна. В два от случаите се реализира акцентуван суфикс *-(к)и́ня* при *срѣбкѝня* и *туркѝня*, а при останалите – неакцентуван суфикс *-ка*:

14. а. България	бѣлгари́н, бѣлгари́нка
б. Сърбия	сѣрби́н, срѣбкѝня
в. Хърватия	хѣрва́тин, хѣрва́тка
г. Турция	ту́рчин, туркѝня
д. Беларус	белару́син, белару́ска

Комплексът *-ча̀нин/-ча̀нка* е представен в три случая, като разширението е акцентувано при трисричното НН, а при по-комплексните може да варира¹⁴:

15. а. Дания	датча̀нин, датча̀нка
б. Ирак	иракча̀нин, иракча̀нка
в. Люксембург	люксембургча̀нин, люксембургча̀нка

¹³ В. Радева интерпретира *-о-* като разширение, а не като елемент от основата (Радева / Radeva 2007).

¹⁴ При *люксембургчани́н* ударението може да се запази и на основата като при имена на жители на селища: *ло́мчани́н, пирдо́пчани́н*.

Аналогична е и картината при единично представените **-янин, -янин/-янка, -янка** и **-узин/-узойка**:

16. а. *Египет* египтянин, египтянка (с елизия на е)
 б. *Хайти* хаитянин, хаитянка
 в. *Франция* французин, французойка

Суфиксът **-ин** без разширение е неакцентуван. Ударението на основата се съхранява при всички случаи и е ПУ при НН с изключение на *българин, българка*. В немногочислените случаи с разширение ударението също е ПУ, като елиминира акцентуването на основата (*датчанин*). АПУ акцентуване се реализира при *египтянин, египтянка* с елизия на *-е*. При *люксембургчанин, люксембургчанка* допускаме двойко акцентуване.

Суфиксите **-ък/-як** с вариации в женски род **-(я)кѝня/-а́чка** са *непродуктивни* при НН (Аврамова / Avramova 2013: 86). Появата на някои от тях е по исторически причини и чуждоезиково влияние, а при други (на *-и*) би възникнало произносително затруднение при съчетаване с основния суфикс *-ец*:

17. а. *Польша* поляк, полякѝня
 б. *Русия* русна́к, рускѝня
 в. *Словакия* слова́к, слова́чка

Формите им за мъжки род са единствените случаи на У акцентуване при НН.

При някои НН, образувани с **нулев** суфикс, може да предположим проява на *принципа за задължителния контур* поради наличието на еднотипен съгласен звук в края на основата (**гърцец, *швецец*):

18. а. *Гърция* грѣк, грѣкѝня
 б. *Чехия* чех, чехкѝня
 в. *Швеция* швед, шведѣка

3.3. Обсъждане на общото разпределение на суфиксалния инвентар за образуване на НН

Пенултимните НН, образувани с *-ец/-ка* и разширенията им, са най-широко представени в езика (80,12%). Характерно за суфиксите без разширения е, че не променят акцентната позиция на основата, като се добавят след съгласен звук при основи на съгласна или заменят *-ия, -а* и *-й*. Суфиксите *-ец/-ка* не се свързват с едносрични корени без разширения и не образуват двусрични НН. Този факт корелира с тенденцията производните имена да надвишават размера на двусричната стъпка, формулирана от Аранович и Оргун (Aranovich, Orgun 2006 по Nevins 2011). При това се наблюдава *комплементарен ефект* на свързване на кратки корени/основи с разширени аломорфи.

Вариантите с разширения *-а́нец/-а́нка* и *-ѝец/-ѝйка* са в допълнителна дистрибуция: *-а́нец/-а́нка* се добавя след гласна (*о, у* или *а*) или беззвучна съгласна и не се свързва с имена на държави, образувани с *-ия*. Обратно, *-ѝец/-ѝйка* се свързва най-често с хороними на *-ия* или завършващи на гласната *-и*.

Таблица 2. Общо разпределение на суфиксите за образуване на НН

Суфикси	Процент	Пример
-ец/-ка	58,33%	<i>испа́нец/испа́нка</i>
-ѝец/-ѝйка	14,74%	<i>австри́ец/австри́йка</i>
-а́нец/-а́нка	5,77%	<i>конгоа́нец/конгоа́нка</i>
-ѝнец/-ѝнка	1,28%	<i>грузѝ́нец/грузѝ́нка</i>
-ин/-ка, -киня	3,2%	<i>бѣлгари́н/бѣлгари́нка</i>
-ча́нин/-ча́нка	2,56%	<i>иракча́нин/иракча́нка</i>
-я́нин, -я́нин/-я́нка, -я́нка	1,28%	<i>хаитѣ́янин/хаитѣ́янка</i>
-ѣзин/-ѣзойка	0,64%	<i>франѣѣ́зин/франѣѣ́зойка</i>
-а́к, -я́к/-(к)ѝня/-а́чка	1,92%	<i>русна́к/рускѝ́ня</i>
-Ѡ/-(к)ѝня, -ка	1,92%	<i>чех/чехкѝ́ня, швед/шведѣ́ка</i>

Алтернативните суфикси *-ин/- (к)иня* (продуктивни в миналото), *-ак, -як/- (к)иня, -ка* и нулевият суфикс днес се свързват с ограничен брой наименования на граждани на близки и съседни страни, както и на Великите сили, които са били най-често употребяваните в исторически план. Според Марк Ароноф при динамичната конкуренция между морфемите често настъпва замяна¹⁵ (Aronoff 2016). В анализа си той прилага аксиомата на Гаус за *конкурентното изключване* при биологичните видове към езиковата сфера. Конкуренцията често води до елиминиране на слабия елемент, обаче тя има повече от един възможен изход. Слабият афикс може да не изчезне, ако намери *ниша*, която да запълни. Тогава при него настъпва адаптивна промяна. В езиковата сфера и словообразуването промяната може да е по отношение на значение и употреба или на прозодични условия за свързване. Те също представляват своеобразна ниша или фактор за диференциация, с които да обясним съществуването на различни суфикси в по няколко варианта с идентично словообразователно значение.

4. Заключение

Може да приемем, че суфиксите и техните разширения имат вътрешно присъщи прозодични характеристики като акцентуваност, предпочитания към определени основи и контур на производната дума, които са от значение за избора на аломорфи. Тези характеристики участват в прозодичния компонент на *конструктивната схема* в терминологията на Буй, която описва систематичното отношение между фонология, морфология и семантика (Booij 2019). По отношение на разглежданата група то може да се представи по следния начин:

<i>минимална прозодична структура</i>	$\sigma(\acute{\sigma}\sigma)$
<i>морфосинтактична характеристика</i>	<i>съществително име</i>
<i>значение</i>	<i>народностно название</i>

Прозодичната схема на НН предполага хореична стъпка, изравнена с дясната граница на думата $(\acute{\sigma}\sigma)$ в рамките на предпочитана минимално трисрична ПУ структура $\sigma(\acute{\sigma}\sigma)$, която често се разширява до устойчива прозодична структура с четен брой срички при запазване на ПУ акцентуване. По думите на Буй систематичното отношение между трите компонента подчертава значимостта на прозодичната форма и илюстрира свързаността на граматиката и лексикона (Booij 2019). В тази обща схема прозодията участва при определянето на условията на аломорфията при НН.

Цитирана литература / References

- Аврамова 2013: Аврамова, Цв. *Имена на жители (nomina habitatorum) в съвременния чешки и в съвременния български език*. София: Парадигма. (Avramova 2013: Avramova, Tsv. *Imena na zhiteli (nomina habitatorum) v savremenniya cheshki i v savremenniya balgarski ezik*. Sofia: Paradigma.)
- Балтова 1988: Балтова, Ю. Към проблема за семантиката на производната единица. – В: *Проблеми на съвременното българско словообразуване*. София: БАН, с. 121 – 136. (Baltova 1988: Baltova, Yu. Kam problema za semantikata na proizvodnata edinitsa. – In: *Problemi na savremennoto balgarsko slovoobrazuvane*. Sofia: BAN, pp. 121 – 136.)
- Дуриданов 1970: Дуриданов, Ив. Един непознат словообразователен тип в български: жителски имена на -ар. – В: *Известия на Института за български език*, кн. 19, с. 863 – 869. (Duridanov 1970: Duridanov, Iv. Edin nepoznat slovoobrazovatelnen tip v balgarski: zhitelski imena na -ar. – In: *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik*, kn. 19, pp. 863 – 869.)
- Леков 1958: Леков, И. *Словообразователни склонности на славянските езици*. София: БАН. (Lekov 1958: Lekov, I. *Slovoobrazovatelni sklonnosti na slavyanskite ezitsi*. Sofia: BAN.)
- Маслов 1982: Маслов, Ю. *Грамматика на българския език*. София: Наука и изкуство. (Maslov 1982: Maslov, Yu. *Gramatika na balgarskiya ezik*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- Радева 2007: Радева, В. *В света на думите. Структура и значение на производните думи*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. (Radeva 2007: Radeva, V. *V sveta na dumite. Struktura i znachenie na proizvodnite dumi*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”.)

¹⁵ Суфиксът *-ation* измества *-ment*, а *-s* измества *-en* в английски.

- РБЕ 2006: *Речник на българския език*. Т. 3. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. (RBE 2006: *Rechnik na balgarskiya ezik*. Т. 3. Sofia: Akademichno izdatelstvo “Prof. Marin Drinov”.)
- Станкулова 1963: Станкулова, Е. За образуването на нови народностни названия за лица в славянските езици. – В: *Славистичен сборник*. Кн. 2. София: БАН, с. 69 – 75. (Stankulova 1963: Stankulova, E. Za obrazuvane na novi narodnostni nazvaniya za litsa v slavyanskite ezitsi. – In: *Slavistichen sbornik*. Кн. 2. Sofia: BAN, pp. 69 – 75.)
- Стоянов 1983: Стоянов, Ст. *Граматика на съвременния българския книжовен език*. София: Наука и изкуство. (Stoyanov 1983: Stoyanov, St. *Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- Ahn 2014: Ahn, M. Prosodic Structure and Lexical Preferences in Allomorph Selection. – In: *Language Research*, 50 (1), pp. 77 – 89.
- Aranovich, Orgun 1998: Aranovich, R., O. Orgun. Opacity in -ez/-eza Suffixation. – In: Face, T., T. L. FaceKlee, A. Carol (eds.). *Selected Proceedings of the 8th Hispanic Linguistics Symposium*. Somerville, MA: Cascadilla Proceedings Project, pp. 116 – 122.
- Aronoff 2016: Aronoff, M. Competition and the lexicon. – In: Elia, A., C. Iacobini, M. Voghera (Eds.). *Livelli di Analisi e fenomeni di interfaccia. Atti del XLVII congresso internazionale della società di linguistica Italiana*. Roma: Bulzoni Editore, pp. 39 – 52.
- Booij 2019: Booij, G. The role of schemas in Construction Morphology. – In: Hilpert, M. (ed.). *Word Structure*, 12. On higher order schemas in morphology, pp. 385 – 395.
- Booij, van der Veer 2015: Booij, G., B. van der Veer. Allomorphy in OT: the Italian mobile diphthongs. – In: Bonet, E., M.-R. Lloret, J. Mascaró (eds.). *Understanding Allomorphy: Perspectives from Optimality Theory*. London: Equinox, pp. 45 – 69.
- Crosswhite 1998: Crosswhite, K. Segmental vs. Prosodic Correspondence in Chamorro. – In: *Phonology*, vol. 15, No 3, pp. 281 – 316.
- Gonzalez 2005: Gonzalez, C. Phonologically-Conditioned Allomorphy in Panoan: Towards an Analysis. – In: Heinz, J., A. Martin, K. Pertsova (eds.). *UCLA Working Papers in Linguistics 11: Papers in Phonology 6*, pp. 39 – 56.
- Kager 1996: Kager, R. On Affix Allomorphy and Syllable Counting. – In: U. Kleinhenz (ed.). *Interfaces in Phonology*. Berlin: Akademie Verlag, pp. 155 – 171.
- Nevins 2011: Nevins, A. Phonologically-Conditioned Allomorph Selection. – In: *The Blackwell Companion to Phonology. Vol. IV. Phonological Interfaces*, pp. 1 – 26.
- Revithiadou, Lengeris 2016: Revithiadou, A., A. Lengeris. One or many? In search of the default stress in Greek. – In: Heinz J., R. Goedemans, H. van der Hulst (eds.). *Dimensions of Stress*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 263 – 290.

PROSODIC FACTORS IN THE COMPETITION OF SUFFIXES WITH IDENTICAL MEANING

Mirena Patseva

Sofia University “St. Kliment Ohridski”

mirena.patseva@gmail.com

Abstract: The study raises the question of the influence of prosodic factors on the distribution of suffixes and their extended complex variants in the wordformation of nationality names in Bulgarian. It aims to trace their influence in the selection of allomorphs as a manifestation of the interaction between prosody and morphology. The analysis shows particular tendencies in the accentuation of the suffixes and their extended variants, preferences for certain bases and contours of the derived word that are relevant for the choice of allomorphs.

Keywords: *prosodic factors, suffixes for nationality names, allomorphs, Bulgarian language*

Mirena Patseva
Sofia University “St. Kliment Ohridski”
15, Tsar Osvoboditel Blvd.
Sofia 1504
Bulgaria

АДЮНКТ ЗА ВРЕМЕ В НАЧАЛОТО НА ИЗРЕЧЕНИЕТО – СЛОВОРЕДНИ МОДЕЛИ

Елисавета Балабанова

Университет по библиотекознание и информационни технологии

e.balabanova@unibit.bg

Резюме: Докладът представя един от словоредните модели с адюнкти в началото на българското изречение. Началото на изречението е разгледано като специфична зона, в която се съчетават елементи с различна функция. Показани са различните комбинации между адюнкти за време и други елементи в тази изреченска зона, а също е разгледана и комбинацията между адюнкт за време в абсолютна препозиция и други адюнкти в абсолютна постпозиция. Изведен е базов словореден модел за началото на изречението. Показани са различни реализации на този словореден модел.

Ключови думи: *словоред, адюнкти за време, начало на изречението*

1. Въведение

В настоящия доклад се представя един от словоредните модели с разполагане на адюнкти¹ в българското² просто изречение като част от сложното.

Началото на изречението е интересна зона поради редица причини – в него се отразяват фактори от различни езикови равнища, в него текстовото напрежение е по-голямо, отколкото в други изреченски части. Именно това са причините да спрем вниманието си върху тази изреченска зона.

Текстовете, върху които е извършено наблюдението за разглеждания словореден модел, са взети от българския корпус със синтактични описания Бултрибанк (www.bultreebank.org). Те са в следните жанрови разновидности: художествена литература, публицистика, научни текстове, официални документи.

Изборът на този корпус е продиктуван от следните съображения:

- Той е представителен за съвременния български книжовен език и е единият от двата най-големи корпуса, показателни за съвременното състояние на езика (в неговия неразговорен вариант). Другият такъв корпус е Българският национален корпус (www.bnc.bg), но в него не може да се осъществява търсене по синтактични позиции – факт, който не позволява да се направи изследване, подобно на изследването, предшестващо настоящия доклад.
- В корпуса Бултрибанк може да се търси по морфологични и синтактични критерии, може да се прилагат различни филтри при търсенето, може да се правят различни статистики на получените резултати, както и редица други операции, които спомагат за обработката на езиковите данни и водят до качествени и надеждни резултати, очертаващи ясно явленията в съвременния български книжовен език и показващи тяхното количествено разпространение.

Използването на корпуса Бултрибанк осигурява надеждност на езиковите резултати и гарантира тяхната представителност. Ето защо смеем да твърдим, че количественото разпределение на явленията в корпус като Бултрибанк представя количественото му разпространение в съвременния

¹ Под „адюнкти“ разбираме обстоятелствените пояснения.

² В доклада се разглежда само езиков материал от българския език. Обект на бъдещи разработки може да стане едно съпоставително изследване с аналогични словоредни модели в други славянски езици.

книжовен език (разбира се, в неговата неразговорна форма, тъй като корпусът не съдържа текстове от разговорния регистър).

Корпусът е анотиран синтактично съгласно формалната теория ОФГ (Опорна фразова граматика) и изреченията в него са в XML формат³. С помощта на системата ClaRK (<http://bultreebank.org/bg/clark/>) и чрез езика XPath от автора са написани изрази, чрез които от корпуса са извлечени всички изречения, които съдържат адюнкт.

След като бе извършено предварително извличане от корпуса на всички изречения, съдържащи адюнкт (2188 изр.), беше установено, че в съвременния български книжовен език адюнктите се разполагат в 4 изреченски позиции:

- 1) Адюнкт в началото на изречението
- 2) Адюнкт, разположен между подлога и опората на глаголната фраза
- 3) Адюнкт, разположен между опората и комплемента на глаголната фраза
- 4) Адюнкт, разположен в абсолютния край на изречението.

В таблицата по-долу се вижда разпределението по видове адюнкти за всеки от четирите словоредни модела в корпуса Бултрибанк (виж и Балабанова / Balabanova 2020: 149):

Таблица 1. Словоредни модели с адюнкти

Словореден модел с адюнкт в началото на изречението Общо 371 изр.	Словореден модел с адюнкт между подлога и опората на VP Общо 758 изр.	Словореден модел с адюнкт между опората и комплемента на VP Общо 582 изр.	Словореден модел с адюнкт в края на изречението Общо 477 изр.
време – 158 изр.	време – 311 изр.	начин – 228 изр.	начин – 137 изр.
начин – 81 изр.	начин – 258 изр.	време – 166 изр.	време – 104 изр.
място – 67 изр.	количество и степен – 102 изр.	количество и степен – 80 изр.	вторична предикация – 76 изр.
количество и степен – 28 изр.	място – 42 изр.	място – 70 изр.	място – 72 изр.
причина – 18 изр.	вторична предикация – 21 изр.	вторична предикация – 23 изр.	цел – 32 изр.
условие – 11 изр.	условие – 12 изр.	цел – 11 изр.	причина – 27 изр.
цел – 7 изр.	причина – 10 изр.	условие – 4 изр.	количество и степен – 17 изр.
отстъпка – 8 изр.	цел – 2 изр.		условие – 16 изр.

По-подробно всичките словоредни модели с участие на адюнкти са разгледани от нас в (Балабанова / Balabanova 2020), а в настоящия доклад избираме да се спрем само на един от тези модели с участието на адюнкти за време.

В доклада не са разгледани примери от разговорната реч, защото според нас тя трябва да бъде обект на самостоятелно изследване поради своите специфики. Въпреки това обаче в текста се позоваваме на наблюденията на други изследователи (Ст. Теофилова) за позициите на обстоятелствени-те пояснения за време, като правим паралел с нашите изводи.

Дълго време българският словоред не беше обект на изследване от страна на учените. След трудовете на Ел. Георгиева от 70-те и 80-те години на 20. век (Георгиева / Georgieva 1974; Георгиева / Georgieva 1987), които и до днес остават основополагащи в областта, българският словоред няколко

³ Изреченията примери, дадени в доклада, са представени и с техния синтактичен анализ, който е направен съгласно принципите на ОФГ. За по-лесно визуално възприемане от читателя анализите са представени под формата на дървовидни схеми, зад които всъщност стоят XML файлове. Поради ограниченост на мястото в доклада представяме само някои от дървовидните структури на изреченията примери.

десетилетия не беше във фокуса на вниманието на изследователите. Последните над десет години учените отново спират погледа си върху словоредните въпроси, тъй като създалият се в областта вакуум има нужда да бъде запълнен.

Ето защо днес в изследователското поле има (и продължават да се появяват) все повече текстове, които се занимават със словоредна проблематика. Част от тях се спират на особеностите на словоредата в разговорната реч (някои от чертите на разговорната реч са характерни за целия език, докато останалите ѝ специфики са отличителни само за разговорния регистър) (Теофилова / Teofilova 2018; Цонев / Tsonev 2019).

Проучването на различни типове фрази откроява различни аспекти от техния словоред, но общото, което може да бъде изведено като основен въпрос, е доколко в словоредата на българския език доминират нормираните позиции и в какви граници е словоредната свобода.

Със следващите части на настоящия текст ще се опитаме да покажем, че в рамките на изречението разполагането на един от най-разпространените видове адюнкти проявява закономерности, които може да бъдат описани, а също така и че в началната част на изречението може да бъдат дефинирани определени позиции за различните елементи, разположени там.

2. Словоредни модели с адюнкт в началото на изречението

Както отбелязахме по-горе, началото на изречението е интересна зона, с която са се занимавали в изследванията си различни учени. Някои от тях, в рамките на съответната теория, с която работят (предимно Генеративната граматика), постулират фиксирани позиции за отделните класове думи, които се разполагат в тази зона (Тишева / Tisheva 2009). Друга част от изследователите проучват началото на изречението с оглед на прагматичната му функция в разговорната реч (Димитрова, Русева / Dimitrova, Ruseva 2015: 145 – 152).

Тъй като в други наши изследвания⁴ се занимаваме обстойно с видовете адюнкти, които стоят в началото на изречението в неразговорна реч, сме установили, че в тази зона най-често се разполагат адюнктите за време, следвани от адюнктите за начин, а на трето място по честота на срещане са адюнктите за място. Разбира се, тъй като началото на изречението е зона, в която се реализират и други елементи, често адюнктите за време „не са сами“ в тази част на изречението.

От анализите на езиковия материал може да се каже, че се наблюдават няколко възможности за комбинация между адюнктите за време в началото на изречението и други изреченски елементи в същата зона, от една страна, и между адюнктите за време в началото на изречението и други адюнкти в края на изречението, от друга.

Първият словореден модел, в който участват адюнктите за време в началото на изречението, е съвместната им реализация заедно с други елементи в тази изреченска зона, без наличие на други адюнкти в края на изречението.

В началото на изречението адюнктът за време може да се среща едновременно с:

- Адюнкт за начин, като адюнктът за време е на първо или на второ място
- Въпросителна дума (к-дума) преди или след адюнкта
- Прагматичен маркер⁵ пред адюнкта

2.1. При наличие на два адюнкта в абсолютна препозиция вариантите са два:

2.1.1. Адюнктът за време е на първо място

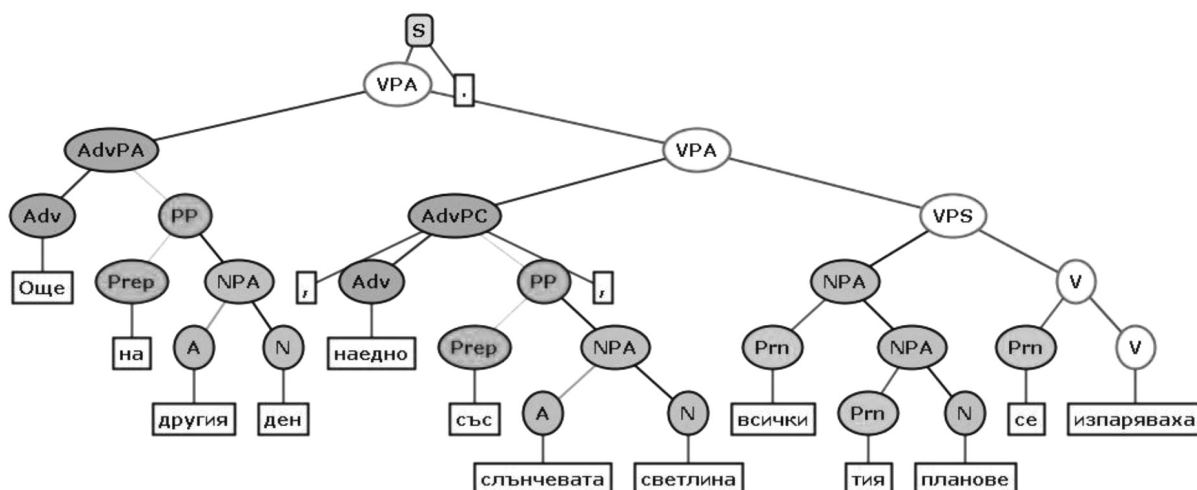
В повечето изречения вторият адюнкт е адюнкт за начин, който е емфатичен и затова при него се наблюдава по-силно интонационно отделяне.

⁴ В нашето изследване (Балабанова / Balabanova 2020) правим семантична интерпретация на всички словоредни модели с адюнкти, както и правим анализ съобразно информационната структура.

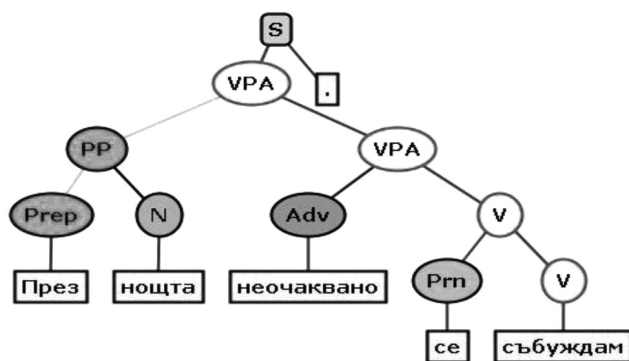
⁵ Под *прагматичен маркер* разбираме думи, изрази или частици, изобщо изреченски членове, които не са част от синтактичната структура, а служат само за прагматични цели.

Примери⁶:

1. **Още на другия ден, на едно със слънчевата светлина, тия планове се изпаряваха.**

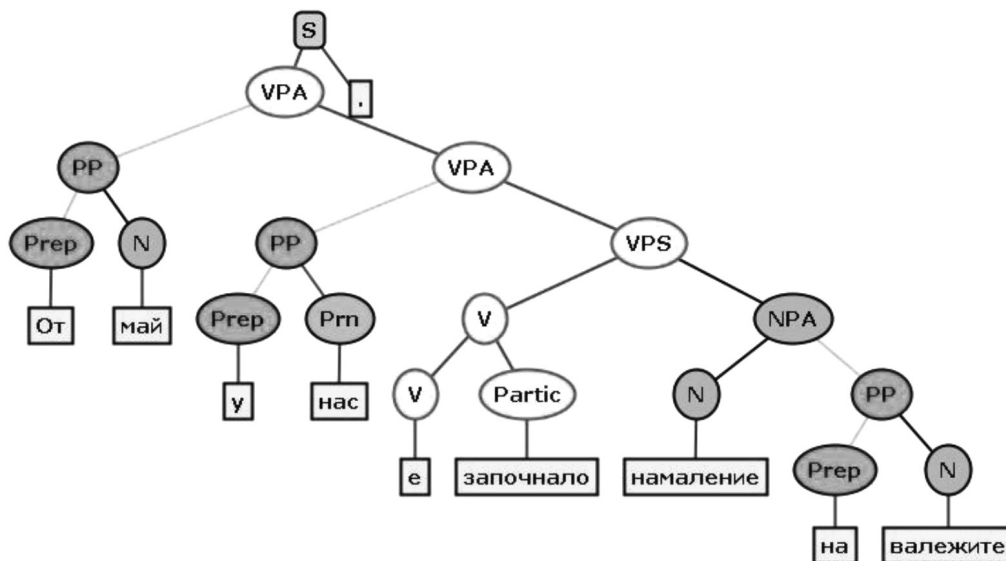

2. **През нощта неочаквано се събуждам.**

Понякога адюнктът за време в началото на изречението е следван от адюнкт за място.

3. **От май у нас е започнало намаление на валежите.**

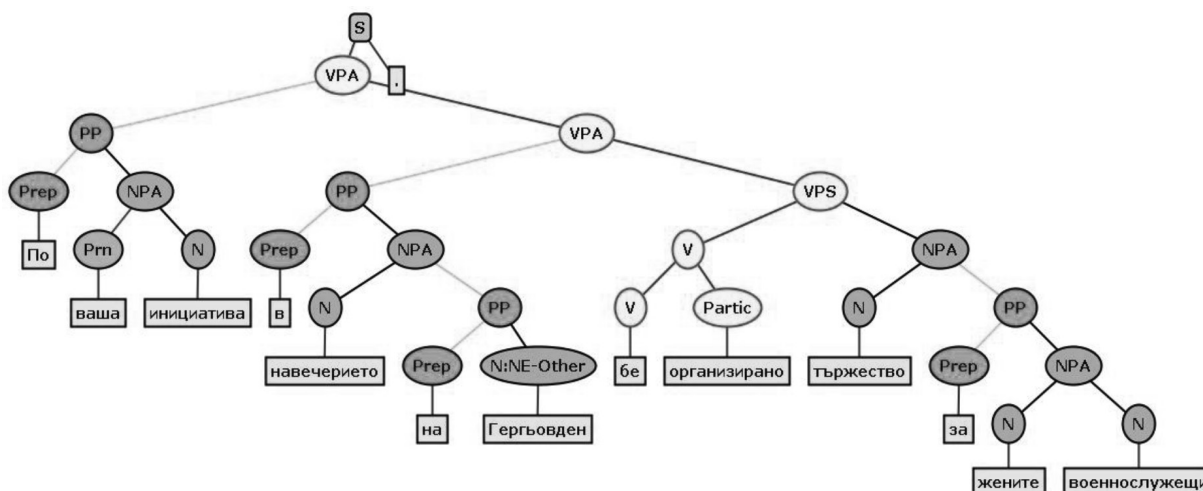
⁶ В примерите адюнктите за време са в получерен, а останалите адюнкти, които се разполагат в изречението заедно с тях, са и в курсив.

4. През август *там* е разкошно.

Данните от корпуса показват, че адюнктите за време в началото на изречението не се съчитават с адюнкт за условие в препозиция. В корпуса Бултрибанк има само едно изречение с адюнкт за причина в абсолютна препозиция на изречението и пред адюнкта за време и едно изречение с адюнкт за време в абсолютна препозиция, следван от адюнкта за място, който е контактен до опората на VP.

Примери:

5. *По ваша инициатива в навечерието на Гергьовден бе организирано тържество за жените военнорслужещи.*

6. За *първ път* на българска сцена ще се играе творба на този автор.

В една част от случаите е налице обратен словоред (инверсия) – както е в Пример 6.

2.1.2. Адюнктът за време е на второ място

2.1.2.1. Адюнктът за време е на второ място след въпросителна дума

В българското езикознание има редица изследвания, преди всичко в генеративната традиция, които се занимават с т.нар. от генеративистите „лява периферия“ на изречението. Според учени, които описват явленията в тази част на изречението, в същата зона са налице фиксирани позиции за: к-думите, за комментизаторите и за прагматичните маркери (Тишева / Tisheva 2009: 245).

Й. Тишева посочва, че „както видът, така и подреждането на елементите в началната фраза са строго определени“ и още, че „лявата периферия се оказва „пресечна зона“ за елементи и от формалната синтактична структура, и от прагматичното равнище на изказването“ (Тишева / Tisheva 2009: 246).

Анализите, направени от нас, потвърждават посоченото от Тишева (Тишева / Tisheva 2009: 245), че в началото на изречението е налице съвместна поява както на елементи, свързани със синтактичната структура, които посочват илокутивната сила на изказването (въпросителни думи, частици, релативи), така и на елементи, които имат отношение към прагматиката – едни от които са именно свързаните с означаване на информационната структура (топикализирани или фокусирани фрази) (Тишева / Tisheva 2009: 245). Наблюденията ни също така потвърждават твърдението на Тишева, че „в началото на изречението могат да са употребени само някои от посочените елементи, но е възможна и съвместната им употреба“ (Тишева / Tisheva 2009: 246).

Анализът, който направихме, на изречения с разположени адюнкти в абсолютна препозиция показва, че поредността на отделните групи елементи **в тази изреченска зона** е следната (моделът е обобщен за съобщителни и въпросителни изречения):

(прагматичен маркер)⁷ > (въпросителна дума) > (прагматичен маркер) > адюнкт/и > (прагматичен маркер).

⁷ Прагматичните маркери са поставени в скоби, защото появата им не е задължителна.

Това е **базовият словоред** за началото на изречението. Всяко размятане в него води до привличането на логическо ударение върху разместения член и оттам – до образуване на емфаза. Съответно във въпросителните изречения реализацията на въпросителна дума е задължителна, докато в съобщителните – не.

Така емфатичен стават словоредът на въпросителни изречения като посоченото по-долу (Пример 7), в което адюнктът за време минава пред въпросителната дума:

1. *Сега* как реализирате дейността си в тази област?

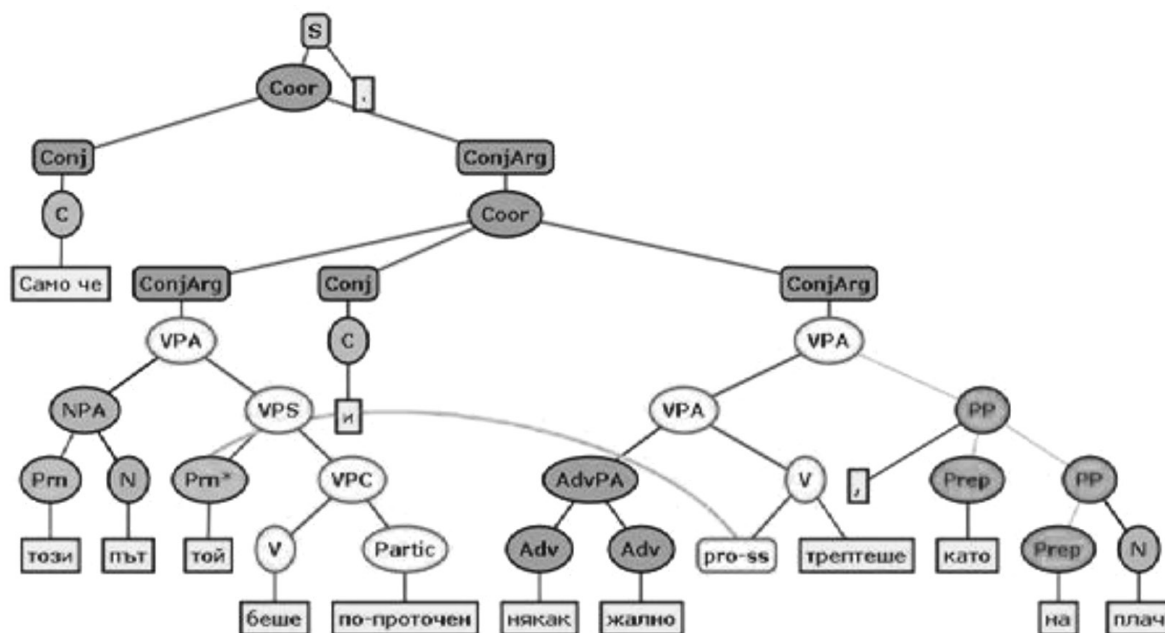
2.1.2.2. Адюнктът за време е на второ място след прагматичен маркер

Прагматичните маркери, както е видно от посочения по-горе базов словоред, може да се появяват в самото начало на изречението, след въпросителните думи или след адюнкта.

Разположени в абсолютна препозиция и пред адюнкта за начин (ако той присъства в изречението), прагматичните елементи привличат логическото ударение и по този начин оформят емфатичен фокус заедно с адюнкта за време.

Пример:

8. Само че *този път* той беше по-проточен и някак жално трептеше, като на плач.

Вторият словореден модел, в който участват адюнктите за време, е, когато в изречението освен адюнкт за време в началото на изречението са налице и други адюнкти в абсолютна постпозиция.

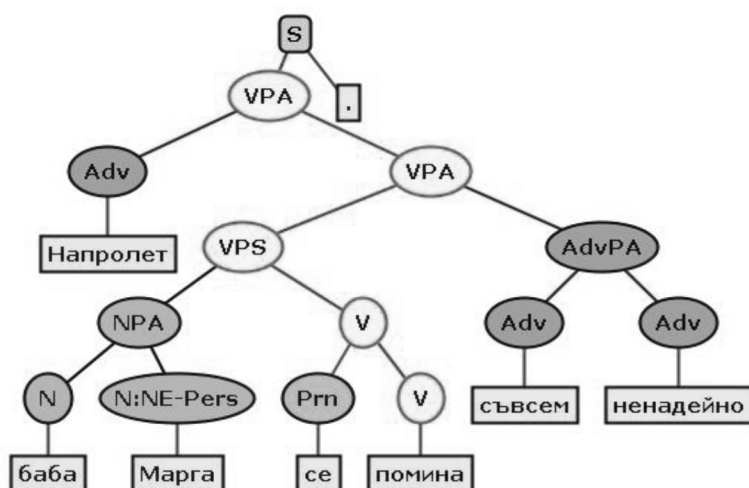
Броят на изреченията, в които адюнктът за време се реализира едновременно с други адюнкти в абсолютна препозиция (първият разгледан дотук словореден модел), е много по-малък в сравнение с изреченията, в които адюнктът за време в началото на изречението се съчетава с други адюнкти в края му.

Словоредният модел с адюнкти в рамкова позиция (в началото и края на изречението) се открива и в разговорната реч – виж изследването на Ст. Теофилова (Теофилова / Teofilova 2018: 39), според която това е един от петте модела в разговорната реч. Както сочат и нашите данни, моделът е достатъчно добре разпространен и в неразговорната реч и очевидно е характерен за българския език като цяло. Това наблюдение се потвърждава и от Р. Цонев (Цонев / Tsonev 2019: 52).

Част от изреченията в изследвания от нас корпус са с начален адюнкт за време и *адюнкт за начин* в абсолютна постпозиция. Това са случаи, в които адюнктите за начин са контактено разположени в постпозиция спрямо опората на VP и изречението завършва с тях. Подобно разположение на адюнктите за начин е закономерно, тъй като обичайното им разположение в българския език (и в двете му форми – разговорна и неразговорна) е контактността до опората (виж и Теофилова / Teofilova 2018: 16), като предпочитана е контактната постпозиция.

Примери:

9. **Напролет** баба Марга се помина **съвсем** **ненадейно**.

10. **При всяко посещение** той се дегизирал до **неузнаваемост**.

11. **На обяд** пристига с **баницата** в **ръце**.

12. **Сега** започваме по реда на **постъпването** на **предложенията** към **декларацията**, **внесена** от **контактната група**.

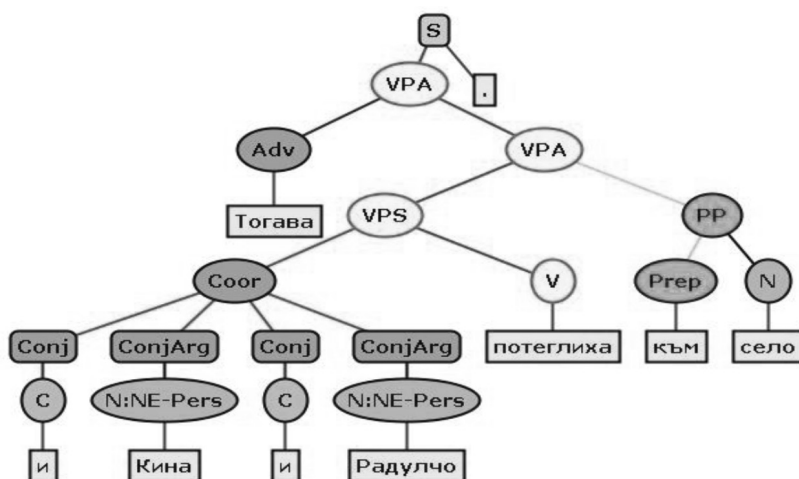
При анализа на езиковия материал в корпуса установихме, че адюнктите за начин обичайно се разполагат контактено до опората (пре- и постпозицията до опората на VP са с почти еднаква честота на срещане), защото действат като семантични оператори върху нея. Когато адюнктът за начин се разположи в други изреченски позиции, а не контактено до опората на VP, той става емфатична рема и привлича логическото ударение на изречението.

Обичайното словоредно разположение на адюнкта за време в съобщителни изречения е на първо място в тях, а във въпросителни – на втора позиция след въпросителната дума (пред която също може да бъдат разположени и прагматични елементи). Разполагането на адюнкта за време пред въпросителната дума във въпросителните изречения излиза извън обичайния за този тип изречения словоред и това води до емфатично усилване.

В корпуса освен изреченията с начален адюнкт за време и адюнкт за начин в абсолютна постпозиция се срещат и такива с адюнкт за място в края на изречението. В тези случаи адюнктът за място най-често допълва семантиката на глагола опора (адюнктът по-скоро е зависим на опората с локативна семантика).

Примери:

13. **Тогава** и Кина, и Радулчо потеглиха **към село**.

14. *След три дена* го пренесохме **по гръб** през село.

В корпуса са налице също и малък брой изречения, в които в крайна за изречението позиция се реализира *адюнкт за количество и степен*.

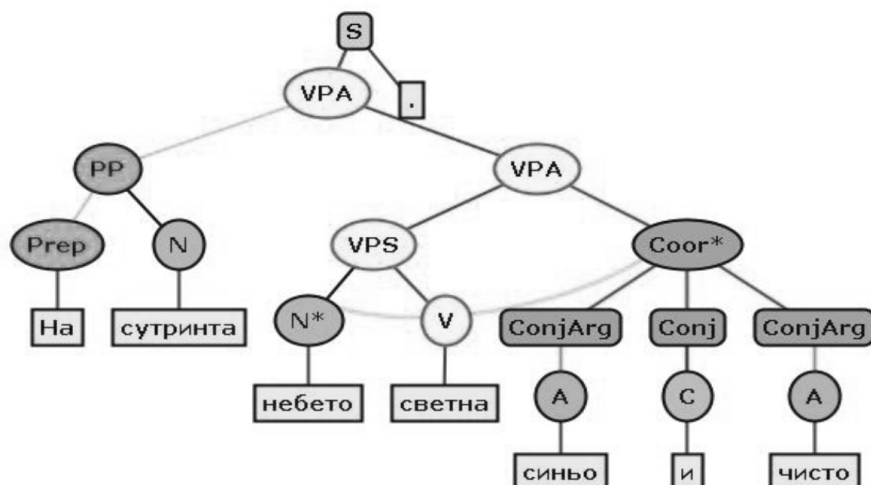
Пример:

15. *В онова не толкова далечно време* всичко свършва **дотук**.

Срещат се също така и изречения, в чийто край се реализира *адюнкт за вторична предикация*.

Примери:

16. *На сутринта* небето светна **синьо и чисто**.

17. *През март* бе създадено Командването на материално-техническото осигуряване **като нова структура за Българската армия**.

Анализът на изреченията с реализиран начален адюнкт за време и адюнкт за начин след него ни даде възможност да направим **два извода**:

Първият от тях е, че адюнктът за начин има семантична област на действие опората на VP и затова неговата словоредна реализация контактно до опората е обичайна. Така той се включва в лексикалния фокус, оформен от VP, и емфаза не се наблюдава.

Вторият извод е, че адюнктът за време има широк семантичен обхват и когато е разположен в абсолютното начало на изречението, адюнктът е част от основата от информационно гледище, заедно с подлога. Ако изречението обаче е въпросително, базовата позиция на адюнкта за начин е след въпросителната дума (пред нея може да има също и прагматични маркери). В случаите, в които адюнктът за време мине пред въпросителната дума, тогава той привлича логическото ударение и оформя емфатичен фокус.

3. Заключение

В настоящия доклад беше представен словоредният модел с адюнкт за време в началото на изречението (и вариантите на този модел: комбинация от адюнкт за време и други адюнкти и изреченски елементи в абсолютна препозиция и комбинация от начален адюнкт за време и други адюнкти в края на изречението).

Началото на изречението беше разгледано като особена зона, в която се разполагат изреченски членове с различни функции. Беше направен и изводът, че при определено разполагане на някои видове адюнкти извън тяхната обичайна, т.е. най-често срещана позиция те оформят емфатичен фокус. Беше посочено също така, че адюнктите за начин действат като семантични оператори върху опората на глаголната фраза и затова най-често се реализират словоредно контактно до нея. За разлика от тях адюнктите за време имат широк семантичен обхват и тяхното словоредно разположение зависи само от структурирането на информационния поток, което говорещият избира да направи.

Изведена е закономерността, че адюнктите, които се реализират извън своята обичайна позиция, привличат логическото ударение върху себе си и оформят емфатичен фокус.

Цитирана литература / References

- Балабанова 2020: Балабанова, Е. *Словоредни модели с адюнкти в българския език*. София: За буквите. О писменехъ. (Balabanova 2020: Balabanova, E. *Slovoledni modeli s adyunkti v balgarskiya ezik*. Sofia: Za bukвите. O pismeneh.)
- Георгиева 1974: Георгиева, Е. *Словоред на простото изречение в българския книжовен език*. София: Издателство на БАН. (Georgieva 1974: Georgieva, E. *Slovoled na prostoto izrechenie v balgarskiya knizhoven ezik*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Георгиева 1987: Георгиева, Е. *Словоред на усложненото просто изречение*. София: Издателство на БАН. (Georgieva 1987: Georgieva, E. *Slovoled na uslozhnenoto prosto izrechenie*. Sofia: Izdatelstvo na BAS.)
- Димитрова, Русева 2015: Димитрова, В., М. Русева. Прагматични маркери в устната реч. – В: *Българска реч*, № 2, с. 145 – 152 (Dimitrova, Ruseva 2015: Dimitrova, V., M. Ruseva. Pragmaticzni markeri v ustnata rech. – In: *Balgarska rech*, № 2, pp. 145 – 152.)
- Тишева 2009: Тишева, Й. За словоредните модели на българското просто изречение. – В: *Отговорността пред езика*, кн. 3. Сборник, посветен на 65-годишнината на проф. д-р Кина Вачкова. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, с. 244 – 255. (Tisheva 2009: Tisheva, Y. Za slovolednite modeli na balgarskoto prosto izrechenie. – In: *Otgovornostta pred ezika*, kn. 3. Sbornik, posveten na 65-godishninata na prof. d-r Kina Vachkova. Shumen: UI “Episkop Konstantin Preslavski”, pp. 244 – 255.)
- Теофилова 2018: Теофилова, С. *Словоред на простото изказване в българската разговорна реч*. Автореферат на дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор“. Шумен. (Teofilova 2018: Teofilova, S. *Slovoled na prostoto izkazvane v balgarskata razgovorna rech*. Avtoreferat na disertatsiya za prisazhdane na obrazovatelната i nauchna stepen “doktor”. Shumen.) <http://shu.bg/edu_pot-2/proceduri/zaemane-na-akademichni-dlyjnosti/%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80-135?fbclid=IwAR0OT-rliC0Ypv5zvGQ5za94nlxTziByLcIHENGfQOWiy7UPAVYqgGDhKQ> [13.01.2020]
- Цонев 2019: Цонев, Р. Някои особености на словореда в българския разговорен синтаксис. – В: *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“*. София, 14 – 15 май 2019. София: Издателство на БАН „Проф. М. Дринов“, с. 49 – 57. (Tsonev 2019: Tsonev, R. Nyakoi osobenosti na slovoleda v balgarskiya razgovoren sintaksis. – In: *Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsiya na Instituta za balgarski ezik “Prof. Lyubomir Andreichin”*. Sofia, 14 – 15 May 2019. Sofia: Izdatelstvo na BAS “Prog. M. Drinov”, pp. 49 – 57.) <https://ibl.bas.bg/wp-content/uploads/2019/06/Sbornik-s-dokladi-IBE2019.pdf> [14.01.2020]

ADJUNCT OF TIME AT THE BEGINNING OF THE SENTENCE – WORD ORDER MODELS

Elisaveta Balabanova

University of Library Studies and Information Technologies

e.balabanova@unibit.bg

Abstract: The paper presents one of the word order models with adjuncts of time at the beginning of Bulgarian sentence. The beginning of the sentence is a more specific zone, compared to the other sentence zones – i.e. elements with different function co-occur in this sentence part. In the paper different word order combinations between adjuncts of time at the beginning of the sentence and other elements in the same zone or in absolute sentence postposition are discussed.

Keywords: word order, adjuncts of time, beginning of the sentence.

Elisaveta Balabanova
University of Library Studies and
Information Technologies
Bul. “Tsarigradsko shose” 119
Sofia 1784
Bulgaria

ЗА ОБХВАТА НА АРГУМЕНТНИТЕ ПОЗИЦИИ АГЕНС И ЕКСПЕРИЕНЦЕР И НЯКОИ ПРОБЛЕМНИ МОМЕНТИ ПРИ РАЗГРАНИЧАВАНЕТО ИМ

Лора Желева

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“,
Българска академия на науките

mikova.lora@gmail.com

Резюме: В доклада разглеждаме някои производни съществителни имена с наставка *-ик*, които в зависимост от конкретното методологическо решение може да бъдат отнесени към една от аргументните словообразователни категории Агенс или Експериенцер. При представянето им се опираме на модела, използван от Станислав Каролак в *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Składnia*, развит и приложен и върху български материал в областта на синтаксиса от Малгожата Коритковска в „Българско-полска съпоставителна граматика. Том 5. Типове предикатно-аргументни позиции“ и в областта на словообразуването от Вяра Малджиева в *Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska. Tom 9. Słowotwórstwo*. В конкретни случаи предлагаме малко по-различни решения.

Ключови думи: Агенс, Експериенцер, словообразуване, предикатно-аргументни структури, български език

В настоящия доклад прилагаме подхода, използван от Станислав Каролак в *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Składnia* от 1984 г. (Karolak 1984), развит и приложен и върху български материал в областта на синтаксиса от Малгожата Коритковска в „Българско-полска съпоставителна граматика. Том 5. Типове предикатно-аргументни позиции“ от 1992 г. (преведена на български от Диана Благоева през 2011 г.) (Коритковска / Korytkowska 2011) и в областта на словообразуването от Вяра Малджиева в *Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska. Tom 9. Słowotwórstwo* от 2009 г. (Maldjieva 2009). Ще опишем накратко прилагания в изредените трудове модел, след което, основавайки се на него, ще представим някои проблемни случаи при разграничаването на аргументните позиции Агенс и Експериенцер.

Споменатият модел заема от логиката понятията *предикат* и *аргумент* и разглежда структурата на езиковите единици, които се делят на по-малки значещи единици (и по-точно изречението – в „Граматиката на съвременния полски език“ от 1984 г. и 5. том на „Българско-полската съпоставителна граматика“ (БПСГ), и производната дума – в 9. том на БПСГ), като предикатно-аргументна структура. Ще поясним накратко споменатите понятия. Изреченията описват определени ситуации. Ситуациите съдържат предмети и техни свойства или предмети и отношения между тях. В логиката за предметите се използва терминът *аргумент* (Karolak 1984: 20). Освен посочването на предметите, за които се говори в конкретното изречение, е необходимо да се изрази и това, което се твърди за тях, тоест да им се припишат определени признаци или да се изразят отношения, които ги свързват. В логиката признаците, които им се приписват, и отношенията между тях, които се изразяват, се означават с термина *предикат* (Karolak 1984: 21). Предикатите отварят позиции за аргументи, т.е. имплицират аргументи. Структурите, възникнали вследствие на свързване на предикатите с имплицираните от тях аргументи, се наричат предикатно-аргументни структури. Конституиращи елементи са предикатите (Karolak 1984: 22).

В 5. том на БПСГ се анализира реализацията на предикатно-аргументните структури на равнище изречение, докато в 9. том анализът е на лексикално равнище и се съсредоточава върху производната дума. Словообразователното описание в 9. том на БПСГ представлява „опит за построяване и начално прилагане на нов модел на изследване на словообразователните системи на двата съпоставяни помежду си славянски езика“ (Maldjieva 2009: 9). Новостта на този модел се състои в приемането на това, че съществува „структурен изоморфизъм между изречението и производната лексема“, тоест – че едни и същи комбинаторни правила действат както при съчетаването на лексемите в изречението, така и при съчетаването на морфемите в производната лексема (Maldjieva 2009:

9, 18). Семантичната структура на производната дума, подобно на тази на изречението, се разглежда като понятийна структура – предикатно-аргументна, в която дадено понятие може да изпълнява надредна функция (конститутивна) или подредна, тоест да бъде имплицирано от надредното понятие. Понятие, което изпълнява надредна функция, е предикат, а изпълняващо подредна функция понятие е аргумент (Maldjieva 2009: 19). Предикатът имплицира (задължително изисква като свои съдържателни допълнения) позиции за подчинените понятия – аргументите, като съдържанието на понятията, които изпълняват функция на аргументи, както и типът на връзката им с предиката (типът аргументна позиция) зависи от селективните признаци (семантичните изисквания) на предиката (Maldjieva 2009: 27). Аргументите могат да бъдат предметни или предикативни. Предикативните аргументи представляват други предикатно-аргументни структури, напр. *Знам за чашата – чашата* е предикативен аргумент – *Знам, че нещо е станало с чашата* (различно от: *Чашата е на масата* – тук *чашата* е предметен аргумент); също и *Мълчанието му ме смути* – *мълчанието* е предикативен аргумент – *Това, че той мълчеше, ме смути* (вж. напр. Karolak 1984: 41, 69; Коритковска / Korytkowska 2011: 38).

При прегледа на производните съществителни имена в българския език, образувани с наставката -ик (материалът беше ексерпиран от „Обратен речник на българския език“. София: Изток-Запад, 2011), се вижда, че най-много от тях попадат в аргументните словообразователни категории Агенс и Експериенцер. Ще очертаем границите на тези две аргументни позиции, след което ще разгледаме някои съществителни, образувани с наставка -ик, при които биха могли да възникнат колебания при определянето към коя от двете словообразователни категории принадлежат.

Според 5. том на БПСГ аргументната позиция Агенс се изразява при предикати, които денотират „факт на извършване на действие“, т.е. среща се в изречения с предикатори (езикови единици, чрез които се изразяват предикатите) от типа на *правя, действам*, напр. *х действа, х прави у, х действа така, че Р'* (Коритковска / Korytkowska 2011: 27, 134) (с *х* и *у* се обозначават предметни аргументи, докато *Р'* означава предикативен аргумент). Авторката подчертава, че предикаторите, които отварят място за аргументи със стойност Агенс, „означават процеси, които индивидът е в състояние да контролира“, т.е. той може да иска или да не иска да извърши действието. Позиция за Агенс отварят и глаголи, „означаващи говорене, мисловни операции (като специфичен вид действие) и действия, насочени към получаване на сетивни възприятия“, напр. *говоря, мисля, броя, слушам, гледам* и под.; също така глаголи от типа на *обещавам, заклевам се, извинявам се, прощавам*, които означават най-често т.нар. „речеви актове“, които са определен тип символични или ритуални действия“ (Коритковска / Korytkowska 2011: 134 – 135).

Описанието на аргументната позиция Агенс в 9. том на БПСГ е много подобно: тя е имплицирана от предикати за каузация, действие, дейност: *х действа / прави нещо / е причина да стане нещо*. Дейността е самостоятелна, без влиянието на външни физически сили (Maldjieva 2009: 44). Към тази словообразователна категория се отнасят производни думи като *учител* (‘този, който учи някого’), *влекач* (‘това, което влече нещо’), *гълъбар* (‘този, който прави нещо с гълъби’), *шапкар* (‘този, който прави шапки’) (пак там).

Аргументната позиция Експериенцер според 5. том на БПСГ се изразява при „предикати, които означават процеси в мисловната или емоционалната сфера на човека или процеси, възприемани чрез сетивата“, например: *х чувства / вижда / чува у* (Коритковска / Korytkowska 2011: 27). Това са предикати, които отварят място за аргумент със селективния признак *одушевеност* и „се отнасят към състоянията / събитията, които не подлежат на контрол от индивида“, също така „не подлежат на обективно наблюдение, тъй като засягат вътрешната сфера на индивида“ (Коритковска / Korytkowska 2011: 44).

В 9. том описанието отново е много близко до това в 5. том: аргументната позиция Експериенцер е имплицирана от предикати за състояния, отнасящи се до менталната, емоционалната или интелектуалната сфера, както и до сетивните възприятия: *х вижда / чува / чувства / преживява (изпитва) / познава Р'* (Maldjieva 2009: 45). Тук спадат и емоционалните и интелектуалните предразположения: *х изповядва / има наклонност (нагласа) Р'*, например: *познавач* (‘този, който познава нещо’), *забраван* (‘този, който забравя’), *простак, мъдрец, веселяк* (‘този, който е прост, мъдър, весел’), *кафеджия* (‘този, който обича кафе’), *волтерианец* (‘този, който е привърженик на Волтер’) (пак там, с. 45 – 46).

В своето изследване Вяра Малджиева (Maldjieva 2009) се опира в много случаи на труда на Василка Радева „В света на думите. Структура и значение на производните думи“ (Радева / Radeva

2007), включително при извеждането на функциите на всички форманти в българския, осъществено въз основа на материала във „В света на думите“ и в Академичната граматика (Грамматика на съвременния български книжовен език. Том 2. Морфология. София: Издателство на БАН, 1983) (вж. Maldjieva 2009: 144 и нататък). Използваният от В. Радева подход е различен от подхода, прилаган от В. Малджиева – във „В света на думите“ В. Радева се придържа към теорията за ономазиологичната структура на производната дума. Тази теория се базира на „отношението между процеса на изграждане на понятието като обобщено отражение на действителността в съзнанието на човека и неговата езикова реализация“ (Радева / Radeva 2007: 30). Авторката се опира на подхода на чешкия езиковед Милош Докулил, приложен в неговия труд по словообразуване *Tvoření slov v češtině. 1. Teorie odvozování slov* (Praha, 1962).

Както вече посочихме, Вира Малджиева (Maldjieva 2009) се опира на подхода на полските езиковеди Малгожата Коритковска и Станислав Каролак, използван в техни трудове по синтаксис (Коритковска / Korytkowska 2011 и Karolak 1984). При този подход словообразователните категории се установяват въз основа на типовете предикати и аргументи, които се изразяват от форманта и които са основа за семантичната класификация на производните думи (Maldjieva 2009: 40).

По-нататък ще разгледаме случаите, описани при В. Радева (Радева / Radeva 2007) и В. Малджиева (Maldjieva 2009), които са на границата между Агенс и Експериенцер, ще добавим наши примери и ще предложим как би могло да се определя при такива междинни случаи към коя от двете категории спада производната дума.

Аргументните словообразователни категории Агенс и Експериенцер при В. Малджиева отчасти се припокриват с агентивните съществителни (*nomina agentis*), деятелните имена (*nomina actoris*) и названията на носители на признаци (*nomina attributiva*) при В. Радева. Във „В света на думите“ В. Радева изказва важни наблюдения относно границата между агентивните съществителни и названията на носители на признаци. Последните са характеризирани по следния начин: „Съществителните означават субстанция, назована според характерен белег, който може да бъде израз на качествена определеност (*мъдрец, умник, чистник, масленка*), на връзка с друга субстанция (*двойкар, клюкар, мързелан*) или на склонност към действие (*зубрач, лъжец*)“ (Радева / Radeva 2007: 122). Веднага след това обаче има пояснение относно междинното положение на последната група съществителни, в която попадат *зубрач* и *лъжец*, като авторката подчертава, че ги разглежда именно като агентивни съществителни (вж. Радева / Radeva 2007: 90), а не като названия на носители на признак: „Девербалните съществителни, които означават лице, характеризирано като носител на признак, чрез който се отразява склонност към действие, са включени в категорията *nomina agentis*, тъй като за доминиращ белег се приема агентивното отношение към действието, въпреки че при разглеждане на понятието *признак* в по-обобщен план и в неговата релация към носител, агентивните съществителни, означаващи склонност към действие, осъзнавана като постоянна характеристика, може да се квалифицират като *nomina attributiva*. Трябва обаче да се има предвид, че съществителните, които означават носители на признак, характеризират денотата чрез особеност, която не се свързва с реализиран във времето процес“ (Радева / Radeva 2007: 122). Към агентивните съществителни В. Радева отнася *изнудвач, използвач, повтаращ, подсказвач, пушач*, въпреки че отбелязва, че „По характера на мотивацията си тези съществителни са близки до деадективните деривати“ (Радева / Radeva 2007: 90). Авторката многократно подчертава, че производните съществителни имена като *лъжец, изнудвач, подсказвач* са на границата между категорията съществителни, назоваващи вършители на действие, и категорията съществителни, назоваващи носители на признак и по-конкретно носители на ментална характеристика, каквато е склонността към извършване на определено действие (лъгане, изнудване, подсказване).

Доказателство за близостта на двете категории е и разпределението в 9. том на БПСГ на съществителните в словообразователните категории Агенс и Експериенцер и по-точно отнасянето към категорията Агенс на съществителните *врънкало* (с бележка, че експресивният оттенък е привнесен от основата, не от форманта), *бодльо, грабльо* (отново с бележка, че негативният оттенък се привнася от основата), *разсипник, палавник* (Maldjieva 2009: 109), а на съществителните *изнудвач, използвач, скандалджия, лъжец, клеветник* – към категорията Експериенцер (Maldjieva 2009: 110).

Според нас не към аргументната словообразователна категория Експериенцер, а към категорията Агенс принадлежат следните производни съществителни имена: *изнудвач, скандалджия, лъжец*,

клеветник. В семантичната им структура се съдържа общ компонент – ‘правя чрез говорене’. Към категорията Агенс според нас принадлежи и *използвач*, тъй като и при него водещи са действията.

И така, в случаите, когато производната дума означава лице според склонността му да извършва дадено действие, приемаме, че водещо е действието, и следователно отнасяме производната дума към аргументната словообразователна категория Агенс (срв. цитираните по-горе съществителни при Maldjieva 2009: 110, където *изнудвач*, *използвач*, *скандалджия*, *лъжец*, *клеветник* са отнесени към категорията Експериенцер).

Така постъпваме при съществителни от типа на *побойник*, *прахосник*, *злосторник* и много други подобни. При някои от тях и при речниковата дефиниция на значението се разграничават две значения според това дали лицето е наречено така според дейност, която извършва в конкретен момент, напр. при *побойник*: ‘човек, който нанася побой на някого, който бие някого’: *Току до Черната джамия го настигнаха трима мъже и се нахвърлиха да го бият (...) Побойниците го оставиха почти без свят и се загубиха в мрачината* (Веселина Геновска, „Седем години“); или според дейност, която лицето има склонност да извършва, без да се конкретизира кога, по принцип: ‘човек, който има склонност да бие, малтретира другите или да участва в побои, сбивания’: *Обвиняемият е известен хаирсъзин, крадец и побойник, да те пази Бог!* (Константин Константинов, „Седем часът заранта“) (дефиницията, както и примерите за употреба са от многотомния академичен тълковен „Речник на българския език“, достъпен и онлайн: <http://ibl.bas.bg/rbe/> (РБЕ / RBE 2004). При други подобни съществителни обаче в речниковата дефиниция липсва такова разграничение. Например (значението отново е според „Речника на българския език“ (РБЕ): *прахосник*: ‘(неодобр.) човек, който прахосва нещо (обикн. пари, средства)’; *разсипник*: ‘(неодобр.) човек, който разсипва, прахосва нещо, обикн. пари, материални средства; прахосник’ (РБЕ / RBE 2008); *злосторник*: ‘човек, който върши някакво зло, пакост, който причинява някому зло’ (РБЕ / RBE 1987).

Колебания поради семантиката си, която е свързана с чувства, нагласа, от една страна, но и с действия, от друга страна, могат да предизвикат и производните съществителни *покаяник*, *присмехульник*, *хульник*. Предикаторите *покая се*, *присмивам се* (което се изразява още с предикатора *подлагам на присмех*), *хуля* означават действие, което е израз на определени чувства, на нагласа, отношение. Въпреки че при тях вършителите чрез действията си изразяват определено отношение, те волево дават израз на чувствата си, извършват нещо, не само изпитват определени чувства. Затова отнасяме *покаяник*, *присмехульник* и *хульник* към аргументната словообразователна категория Агенс. Този, който се покаява, не само съжалева за нещо, което е извършил, но и обикновено прави нещо, променя поведението си, спира да прави това, за което се е покаял. Този, който се присмива, който подлага на присмех някого или нещо, волево върши това, говори, смее се, извършва действия. Този, който хули някого или нещо, също върши действие, говори.

Необходимо е да подчертаем, че при анализа на семантичната структура на производните думи като предикатно-аргументна структура може да възникват трудности от различен характер, свързани с различните стъпки, от които се състои анализът. На първо място е определянето на това от коя дума е произведен дериватът. От това зависи вярното построяване на словообразователната парафраза. От последната на свой ред зависи установяването на пълната предикатно-аргументна структура на произвеждащата дума, определянето на типа предикат (предикати) и на типовете имплицирани от него (тях) аргументни позиции, след това и проверката дали при производната дума има блокирани позиции в сравнение с произвеждащата дума (тъй като част от аргументните позиции, отворени за запълване в структурата на произвеждащата дума, може да бъдат блокирани в структурата на производната дума, вж. по-долу, също и Maldjieva 2009: 26).

Пример за необходимостта от внимателното изпълнение на всяка една от посочените по-горе стъпки на анализа е производното съществително име *ученик*. Трябва да се има предвид, че съществуват два омонимни глагола *уча*. Единият означава ‘занимавам се, работя, за да придобия знания, да овладеем нещо; изучавам, заучавам, научавам’ (РСБКЕ / RSBKE 1959). Синоним на този глагол е *уча се*. Другият глагол *уча* има значение ‘предавам на някого знания, умение в някаква област, научавам някого на нещо; обучавам’ (пак там). Когато някой учи нещо, той може да учи без учител, например *Детето само учи азбуката, без някой да е започвал да го учи; Аз ще се уча цял живот*. Според нас обаче употребите на *ученик* в тези случаи са по-необичайни и редки: *Детето е ученик, само учи азбуката, без някой да е започвал да го учи; Аз ще съм ученик цял живот*. Обикновено наричаме *ученик* този, който учи с учител, затова са възможни съчетанията *ученик на някого*, *нечий*

ученик. Затова приемаме, че съществителното *ученик* е производно от втория глагол *уча*: ‘предавам на някого знания, умение в някаква област, научавам някого на нещо; обучавам’. Този, който учи някого, е учителят, а този, когото учителят учи, е неговият ученик.

При определяне на типа аргументни позиции, имплицирани от предиката *уча*, трябва да се има предвид, че този, който учи някого, извършва действие, следователно е Агенс. Този, когото учат, усвоява знания, а този, който знае, е Експериенцер. Тоест ученикът е Експериенцер, тъй като усвоява знания. Глаголът *уча* може да се отнесе към следната група глаголи, описана в 5. том на БПСГ: „Многобройна и разнородна в семантично отношение е групата глаголи, които се обединяват въз основа на това, че тяхната семантична структура съдържа предикатора *зная*. Основната семантична структура за тази глаголна група може да се перифразира като:

*у прави така, че х (да) знае, че Z*⁴
(Коритковска / Korytkowska 2011: 78).

Тук спадат още глаголите *говоря, обяснявам, казвам, заповядвам, каня, моля*. Учителят прави така, че ученикът знае нещо.

Има още една особеност при съществителното *ученик*, която е свързана с аргументните позиции, имплицирани от предиката *уча*. За да се установят пълната предикатно-аргументна структура на произвеждащата дума и преобразуванията, резултат от които е производната дума, не е достатъчно сравнението на двете думи извън контекста на изречението. Необходимо е да се взема предвид и синтактичното им обкръжение, тъй като част от имплицираните аргументни позиции, които са отворени за запълване в структурата на произвеждащата дума, може да бъдат блокирани в структурата на производната дума. Тоест синтактичните различия могат да бъдат показател за семантични различия, които са резултат от деривацията (Малджиева / Maldzhieva 2006: 201; Maldzhieva 2009: 26). Както се вижда от парафразата *у прави така, че х (да) знае, че Z*, аргументните позиции при предикати от този тип са три – двата предметни аргумента *у* (Агенс) и *х* (Експериенцер) и предикативният аргумент *Z*. Срв. при *уча*: *Известен професор го е учил да прави тези сложни изчисления / на тези сложни изчисления. Тази учителка ме е учила на руски*. При *ученик* обаче е блокирана позицията за предикативния аргумент: *Бил е ученик на известен професор; Била съм ученичка на тази учителка*; но не може **ученик съм по нещо* – блокирана е позицията за предикативния аргумент, който представлява това, което се учи.

Необходимо е да се изтъкне, че за вярното определяне на словообразователната категория, към която принадлежи производната дума, е много важно да се установи точно коя е произвеждащата дума, и ако тя е многозначна (както и когато съществува омоним, какъвто беше случаят с *уча*), е нужно правилно да се определи кое именно значение я свързва с производната дума. Например съществителното *поддръжник* ‘лице, което поддържа някого или нещо; привърженик’ (РБЕ / RBE 2004) е производно от глагола *поддържам*, който има няколко значения. От изредените в РБЕ значения три могат семантично да се свържат с *поддръжник*:

1. ‘*Прен.* Оказвам някому материална или морална помощ, съдействие, подкрепа’ – тук можем да отнесем и следния пример от Българския национален корпус: *Джими Хинес обяви, че ще поддържа Рузвелт, а големият шеф на Тамани хол, Албърт С. Маринели, оставаше верен на бившия губернатор Ал Смит* (Жан-Мишел Шарлие, Жан Марсили „Синдикатът на прес-тъпниците“).
2. ‘*Прех. и непрех.* Изказвам, обикн. обосновано, своето мнение, становище по даден въпрос; защитавам’: *Дядо Сърдитко (...) поддържа (...) становището, че децата не бива да се насилват* (Невена Стефанова „Откриване на света“) (примерът е от РБЕ).
3. ‘Присъединявам се към изказано от друг мнение, предложение, становище, подчертавам съгласието си с него; подкрепям’: *Надявам се, че ще ме поддържаши на събранието* (примерът е от РБЕ).

Въпреки че положението на съществителното *поддръжник* изглежда междинно между Агенс и Експериенцер, при цитираните три значения преобладава именно деятелното отношение, а не менталната нагласа. В последните две значения това ясно личи, тъй като поддържането е чрез изказване на мнение. Първото посочено значение – ‘оказвам някому материална или морална помощ,

съдействие, подкрепа' – отново предполага или думи, или действия, с които да се засвидетелства подкрепата.

Въпреки че съществителното име *поддръжник* доста прилича на примерите от цитираното тук описание на аргументната словообразователна категория Експериенцер, например на *кафеджия* в значение 'този, който обича кафе' (Maldjieva 2009: 46), не може да се каже, че кафеджията поддържа кафето. Не може да се каже, че някой е поддръжник на предмет, тъй като не може да му оказва материална или морална подкрепа, което още веднъж свидетелства за деятелната семантика при *поддръжник* и *поддържам*.

Въпреки че в РБЕ (РБЕ / RBE 2004) няма значение на *поддържам*, в което поддръжката да не е придружена от дела или думи, би могло да се допусне, че в редки случаи глаголът може да има такова значение – когато се поддържат хора, т.е. в значение 'привърженик, почитател съм'. Например: *Той поддържаше президента, макар да не го изразяваше с никакви думи и дела*; съответно *Той беше поддръжник на президента, макар да не го изразяваше с никакви думи и дела*. Така *поддръжник* може да се отнесе към аргументната словообразователна категория Експериенцер, но само в редките случаи, когато се употребява в това значение.

Трябва да се има предвид обаче отбелязаното в 5. том на БПСГ: „Необходимо е да се приеме такава степен на абстракция и детайлизиране, при която се избягва прекаленото атомизиране на описанието. В противен случай описанието би имало речников характер, нещо повече – при сегашното състояние на знанието и на степента на обработка на лексиката то още дълго време би било неизпълнимо“ (Коритковска / Korytkowska 2011: 26 – 27). Нужно е, от една страна, да се прецени внимателно кое е преобладаващото в значенията на произвеждащата и производната дума – при конкретните две аргументни позиции Агенс и Експериенцер решаващото е дали преобладава деятелното значение, или пък семантиката е свързана със състояния, отнасящи се до менталната сфера, сетивните възприятия, емоционалните и интелектуалните предразположения. От друга страна, прекалено подробният анализ на значението на думите би усложнил твърде много описанието. В настоящия доклад се постаряхме да запазим баланса между тези две неща и след като направихме преглед на теоретичната основа, на която стъпваме – модела, използван от М. Коритковска в 5. том на БПСГ и от В. Малджиева в 9. том на БПСГ, посочихме някои случаи, при които възникват колебания дали аргументната позиция е Агенс, или Експериенцер, и предложихме конкретни решения въз основа на внимателен анализ на семантиката на произвеждащите и производните думи и на принципите, описани в споменатите два тома на БПСГ.

Цитирана литература / References

- Коритковска 2011: Коритковска, М. *Българско-полска съпоставителна граматика. Том 5. Типове предикатно-аргументни позиции*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. (Korytkowska 2011: Korytkowska, M. *Balgarsko-polska sapostavitelna gramatika. Tom 5. Tipove predikatno-argumentni pozitsii*. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“.)
- Малджиева 2006: Малджиева, В. За отношението между лексикалното и словообразователното значение на дериватите. – В: *Semantyka a konfrontacja językowa. T. 3*. Warszawa, pp. 195 – 206. (Maldzhieva 2006: Maldzhieva, V. *Za odnosnenieto mezhdu leksikalnoto i slovoobrazovatelnoto znachenie na derivatite*. – In: *Semantyka a konfrontacja językowa. T. 3*. Warszawa, pp. 195 – 206.)
- Радева 2007: Радева, В. *В света на думите. Структура и значение на производните думи*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. (Radeva 2007: Radeva, V. *V sveta na dumite. Struktura i znachenie na proizvodnite dumi*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“.)
- РБЕ 1987: *Речник на българския език. Т. 5. Ж – Япнуване*. София: Издателство на БАН. (RBE 1987: *Rechnik na balgarskiya ezik. T. 5. Zh – Zypnuvane*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- РБЕ 2004: *Речник на българския език. Т. 12. П – Поемка*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, ЕТ „ЕМАС“. (RBE 2004: *Rechnik na balgarskiya ezik. T. 12. P – Poemka*. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“, ET „EMAS“.)
- РБЕ 2008: *Речник на българския език. Т. 13. Поен – Прелестно*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, ЕТ „ЕМАС“. (RBE 2008: *Rechnik na balgarskiya ezik. T. 13. Poen – Prelestno*. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“, ET „EMAS“.)
- РСБКЕ 1959: *Речник на съвременния български книжовен език. Т. 3. Р – Я*. София: Издателство на БАН. (RSBKE 1959: *Rechnik na savremenniya balgarski knizhoven ezik. T. 3. R – Ya*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

- Karolak 1984: Karolak, S. Składnia wyrażen predykatywnych. – In: Grochowski, M., S. Karolak, Z. Topolińska. *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Składnia*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, pp. 11 – 211.
- Maldjieva 2009: Maldjieva V. *Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska. T. 9. Słowotwórstwo*. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.

ON THE RANGE OF THE ARGUMENT POSITIONS AGENT AND EXPERIENCER AND SOME PROBLEMS WITH THEIR DISTINCTION

Lora Zheleva

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

mikova.lora@gmail.com

Abstract: In the paper we analyse some nouns, derived with the suffix *-uk*, which can be classified in one of the argument categories of word formation Agent or Experiencer depending on the concrete methodological decision. Our analysis is based on the model, used by Stanisław Karolak in *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Składnia*, developed and applied to Bulgarian material in the field of syntax by Małgorzata Korytkowska in the 5th volume of *The Bulgarian-Polish Contrastive Grammar* and in the field of word formation by Viara Maldjieva in the 9th volume of *The Bulgarian-Polish Contrastive Grammar*. In concrete cases we offer some different decisions.

Keywords: *Agent, Experiencer, word formation, predicate-argument structures, Bulgarian language*

Lora Zheleva
Institute for Bulgarian Language
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

МОРФОЛОГИЧНИ ДЕФОРМАЦИИ И СЛОВООБРАЗОВАТЕЛНИ ТЕНДЕНЦИИ В ЕЗИКА НА БЪЛГАРСКИТЕ ЕМИГРАНТИ В АВСТРАЛИЯ

Катя Грозева Исса

Университет по архитектура, строителство и геодезия

katyaissa@abv.bg

Резюме: В условията на езикови контакти се наблюдават интерференции между два или повече съседни езика. Тяхната посока в средите на емигрантските общности е към езика на страната приемник (официалния, втория език), а в първия се появяват деформации, замяна на отделни елементи или цели конструкции с аналогични от официалния език, а функциите на родния постепенно затихват. Най-напред се променя лексикалният състав чрез поетапно навлизане на думи и изрази от новия език. След това в първия език се появява фонетичен акцент, замяна на някои звукове от втория език с подобни, но несъществуващи в първия. Граматичните структури (морфологията и синтаксисът) са най-устойчиви и непроницаеми за чуждото влияние. С течение на времето обаче настъпват и синтактични размествания, и морфологични отклонения, които създават и очаквани, и неочаквани словообразователни тенденции в емигрантския език. Докладът представя някои от тези отклонения в българския език на емигрантската ни общност в Австралия. Примерите са от проведено в Сидни теренно проучване чрез тайно включено наблюдение.

Ключови думи: езикови контакти, морфологични отклонения, деформации и интерференции, словообразователни тенденции, маргинализиране на родния език

1. Увод

Пътят на промените, водещи до изчезването на българския език в Австралия, не се различава в дългосрочен план от пътя на превземането на езикови територии на емигрантски общности от страна на езика на която и да е държава приемник. За емигрантите първоначално настъпва период на билингвизъм с диглосия, т.е. езиковата общност индиректно е принудена да си служи с два езика, като българският – традиционният – е с нисък престиж и функциите му на практика са ограничени само в битовата и фолклорната сфера. От поколение на поколение австралийският английски – престижният език – се настанява повсеместно. Това е съпроводено с множество междинни състояния, наричани в лингвистиката креолизирани езици. Рано или късно идва момент, когато нископрестижният български език първоначално става миноритарен, а след едно, най-много две поколения не се говори от никого в семейството. В такава посока се движи преходният език на емигрантите. Социолингвистичната футурология е в състояние да покаже бъдещия облик на езика ни, като проследи алгоритъма на настоящите деформации в идиолекта на анкетираните или изследвани в теренно проучване лица. На базата на установения алгоритъм може да се предвиди какво евентуално да очакваме в процеса на забравяне като време, като разлики в отделните фрагменти и така да се предположи как биха изглеждали конкретни езикови явления в близкото и в по-далечното бъдеще. Бъдещето на езика на емигрантите е предсказуемо, тъй като и в настоящето тенденциите към забравяне се улавят и с просто око/ухо. Българският език, капсулиран в битовата комуникация, е нормално да стеснява обхвата си, а порастването на децата изисква вписване в дискурса на темите в австралийското училище. Да бъдат изпитвани въщи на български, а след това – карани да превеждат уроците си на английски, просто няма смисъл. И най-големите родолюбци попадат под ударите на диглосията. И у дома училищните разговори признават чуждия език за висок и престижен, представителен в тяхното общество, а българския – средство за битова комуникация. За нашия език е напълно закономерно той да претърпи изменения вследствие на маргинализирането или пълното блокиране на функциите му. Процесът е съпътстван от различни механизми при адаптиране на англицизмите, аналогични на механизмите на смяната на българската картина на света с австралийска. Блендингът (смесената категоризация на изображения, съчетаващи елементи от различни категории) постепенно се избистря

в същата посока: английските езикови фрагменти излизат на повърхността на мисленето, а българските се утаяват на дъното на паметта на първото поколение емигранти, а за второто потъват в забрава. Въз основа на емпиричните данни от изследването в Сидни наричам този процес *разбългаряване*.

2. Екстралингвистични фактори, влияещи на процеса *разбългаряване*

Езиковите процеси (изоставяне на българските езикови елементи и замяната им с чужди) са закономерни у българската емигрантска общност, както и във всяка друга в Австралия, а извънезиковите фактори влияят главно върху темповете на разбългаряване. То расте правопрпорционално на броя години, прекарани в чуждата страна, повлияно обратнопропорционално от дългото разстояние до България, което прави посещенията на сънародниците ни у нас изключително редки. Това, че в трудовите колективи на емигрантите почти безизключително няма други българи, предвещава трайно блокиране на българския език в работния ден. От значение са и образованието на емигранта, и социалният му статус, но в крайна сметка за всички българи последицата е смяна на езика ни с австралийския вариант на английския език. Колкото и да е очевидно, че условията в емиграция за всяко семейство са различни, съответно при всеки човек този процес протича специфично¹, колкото и спекулациите с израза „Как се казваше това на български?“ да дразнят обществото ни², след известен престой в чужбина българите започват „да търсят“ българската дума и в разговор да се объркват и смущават. В един период на адаптация се появяват два смесени езика: чуждият се говори с много българизми, а българският – с множество интерференции от чуждия. Двата езика съществуват в креолизиран вид и така се усвояват от децата в семейството, които след това се изправят пред императива да се социализират в съответната страна. В социолингвистиката се извършват непрекъснати проучвания на емигрантски общности с цел да се установят възможностите за интеграция на младото поколение. Навсякъде наблюденията показват, че децата на емигрантите бързо намират пътя към другия език, което става за сметка на първия език на родителите (Eckert 1998: 153). Детската градина и приятелската среда, учебните заведения, случайните обединения „подказват на подрастващите, че трябва да насочат усилията си добре да овладеят местния език, за да имат равен старт с местните си връстници. Първият език на родителите за тях става нещо, което не им трябва. България фактически ги е загубила като членове на езиковата ни общност“ (Виденов / Videnov 2016: 107).

От извършеното включено наблюдение на речта на българските емигранти в Сидни стана ясно, че най-ненадеждно за поддържане на българоезичните функции и най-благодатно по отношение на тяхната замяна с англоезични е положението на родените в Австралия български деца. Повечето от тях или не говорят изобщо български, или знаят по няколко думи и изрази, колкото да се представят, да поздравят и да изпълнят най-елементарни заръки. Изводът по отношение на екстралингвистичните фактори, които влияят на изчезващите българоезични конструкции, е, че най-важен сред тях е поколенческият фактор.

3. Морфологични отклонения

Ако на децата, родени в чужбина или заминали със семействата си в бебешка възраст, се говори вкъщи само / предимно на български, българският език за тях е първи по време на усвояване, а в началото и по степен на владееене. Процесът на неговото изместване след постъпването им в

¹ „Има емигранти, при които българският език е непокътнат, макар че дълго са били в чужбина и добре са усвоили тамошния език. Ако образно си представим езиковите умения в човешкия мозък като писти, следва да приемем, че двете писти при тези лица са без „преплитане“ и без възможности за индукции и интерференции“ (Виденов / Videnov 2016: 103).

² „Мнозина ще си спомнят един от нашите бивши министри на външните работи от началните години на прехода, който при първото си посещение в САЩ в самолета молеше да му кажат кое как се казва на английски и си го записваше в тефтерче с кирилица, за да може да го прочете пред американците, когато самолетът кацне на аерогарата. Същото лице след 4 – 5 години пребиваване в САЩ вече не назоваваше родината ни *България*, а *Балгериъ* и задаваше въпроси кое как се казва на български! Това е типичен пример за снобизъм от байганьовски тип. Подобни лица с настървение и сега ни учат какво трябва да правим и какво не трябва да правим, за да настигнем *бялите* страни. Пази, боже, сяпа да прогледа!“ (Виденов / Videnov 2016: 112).

обществени обединения се различава от този на възрастните и на по-големите деца, при които най-уязвимо е лексикалното ниво (заместването на названия на стоки и услуги, специфични за бита на чуждата страна). Те са преиначени и често фонетично деформирани от изговора на чужда лексика с български фонемни изговори, след това елементи от чуждата фонетика се вмъкват и в разговорите на български. Това е типичен пример за лексикални и фонетични интерференции, а морфологичните отклонения настъпват впоследствие. При децата, на които в първите 2 – 4 години след раждането им се говори само на български, морфологичните отклонения (деформации) се забелязват по-често (и по-рано) от останалите. В детската градина и особено в първи клас за тях настъпва истински хаос, но те скоро се ориентират в обстановката. Езикът, който месеци наред говорят, е смесен българо-английски, като в родния български грешките в морфологичен аспект се дължат, от една страна, на интерференции от чуждия, а от друга – на смесвания и замествания на граматични конструкции в/от нашия език. Подобни взаимопрониквания се наблюдават най-често при съществителните имена.

Най-напред ще дам пример с умалителните форми, които ние, българите, използваме много често в битовата комуникация с малките. При разговор с децата, било като обръщение към тях, било като назоваване на предметите от околната среда, българите използват умалителните форми на имената, които в нашия език са в изобилие. В английския език – обратно – има много малко умалителни форми на съществителни. Повечето български умалителни съществителни се изразяват на английски чрез прилагателните *little* или *small*, поставени пред съществителното: *a little girl (boy)*, *a little door*, *a small bag*. Затова суфикси и окончания като *-енце* или *-ичка* затрудняват децата и те ги избягват. Това личи от следния разказ (1) и диалог (2) с участието на момиче на 13 години:

- (1) *Тогава бях малко момиче и брат ми и той беше още по-малко момче и минахме през една вратка.... Аааа... малка врата, а после кутто големи не можем да минаваме през тази малка врата, защото е малка.*
- (2) Майката: *Донеси ми син конец. Конците са в една чантичка, до шапките в гардероба.*
Детето (след търсене от другата стая): *Там няма малка чанта.*
Майката: *То не е чанта, а несесер.*
Детето: *Несесер не е ли pencilcase?*
Майката: *Нали затова ти казвам „чантичка“?*
Детето: *Тя за needles and thread ли е? Защо тогава се казва „касичка“?*

Както се вижда от примерите, това дете се затруднява да употреби *вратичка* и *чантичка*, защото по-често употребява думите *врата* и *чанта* на английски. За него е най-лесно да им прикачи прилагателното *малка* и да ги използва в основната им форма. Думата *касичка* обаче, провокирана от *pencilcase* (несесерът за една ученичка е вещ, свързана главно с моливи, химикалки и пр.), детето най-вероятно не знае на български в основното ѝ значение *каса*, а само в умалителното – *касичка*, в която малките пускат монети, за да я отворят, когато тя се напълни, и изпълнят с парите някое свое желание.

Някои от морфологичните отклонения са провокирани от съставните съществителни имена в английския. Съставните съществителни имена се образуват от две или повече самостоятелни думи, обикновено от две съществителни имена, от съществително и прилагателно, от съществително и наречие и често са една дума. Примерите са много, привеждам един от училището в Сидни, когато едно от децата (момче на 7 години) ме отведе до стаята, в която учат, и каза: *Това е нашата клас стая.*

Специфична особеност на английския език е, че много прости съществителни имена по форма съвпадат със съответния глагол или с друга част на речта. Това обърква децата, например: *Някога помислил ли си защо момчетата не са толкова детенщиън като момчетата?* (момиче на 17 години). Или в диалозите:

- (1) Баба (която не говори английски): *Иди да помогнеш на малките.*
Дете (момиче на 17 години): *Те не искат help.*
Аз: *Какво значи help?*
Детето: *Помагам.*

(2) Вторият диалог е между мене и 13-годишно момиче.

Аз: *Къде работи татко ти?*

Момичето: *В study кабинет. Преди беше работи на друго място, но после там нямаше работи... ааа... нямаше work.*

Аз: *А батко ти в същия университет ли учи?*

Момичето: *Не, той study, само аз уча в австралийското.*

Аз: *Там знаят ли, че си от България?*

Момичето: *Не, ние не се рекордваме...*

Съществителното *работа* (work) е отвлечено съществително и на английски няма форма за множествено число. От това, и най-вече от ударението разбираме, че детето използва формата на глагола *работя*, мислейки, че това значи и *работа*.

Понятието граматически род в английския език е почти изчезнало. Различава се само естествен род при съществителни имена, които означават хора и животни. Често една и съща форма може да означава същество от женски и от мъжки пол, а родът на съществителното обикновено се разбира от личното или притежателното местоимение, с което е употребено. Въпреки това родовите окончания обикновено се преиначават чрез заемане на български окончания за същия или за друг граматически род, например *Направиха за закуска яйцета* (момче на 11 години); *Нарисувах две слънцета* (момиче на 6 години), *Трябва ми компютърно секюрити плакат* (момче на 15 години) и др. Понякога окончанието се употребява съответно на българската дума, въпреки че тя самата се забравя: *Значи, ходих на ESL, а после тя ми помагаше също в клас-румата да уча* (момиче на 17 години).

Множественото число в английския език се образува, като към съществителното в единствено число се прибави окончанието -(e)s, което се произнася в няколко разновидности, от което почти не се образуват интерференции в изследваната група. Изключение има само в един запис, но изречението е последвано от поправка от страна на по-голямо дете (момиче на 13): *Не се казва стикърс, а стикъри...* За сметка на това се появяват деформации именно поради незнаенето на окончанията за множествено число на български, по-точно техните разпределения по родов признак. Тогава децата по аналогия от английски се концентрират върху това дали окончанието за множествено число трябва да се постави след беззвучна съгласна, след звучна съгласна, след съскави звукове, след -и, след -о, с промяна на коренната гласна. Най-честите интерференции от английски се забелязват тогава, когато децата употребяват името само в единствено число, ако то в английския аналог съвпада с множественото: *В Австралия има много овца; Ние имаме две кокошка* (момче на 11). Или в отговора на моя въпрос: *Вашиите слушат ли българско радио?*, детето отговори: *Само новината* (момиче на 13). Обратното – опитът да се избегне интуитивно, но безуспешно интерференцията, например в случаите, когато англоговорещите употребяват формата на името в единствено число с глагол в множествено, отново води до „грешка“, например *Там имаха много хора* (вм. *имаше*, момче на 10 години).

По отношение на бройната форма, характерна за съществителните имена от мъжки род в българския език, отклоненията са много повече, но те се срещат и у нас, защото „книжовният език като цяло не е определил напълно своето предпочитание в този случай“ (Вълчев / Valchev 2009: 221): *Имат два спортни капитана и шест училищни капитана* (момиче на 12); *Убиха 1000 човека там* (момче на 11).

Някои събирателни съществителни в английския език се употребяват винаги със сказуемо в множествено число, макар че по форма са от единствено число. Такъв е въпросът на едно момче на 13: *Товага идваха ли полиция?*, зададен към мене, докато разказвах на баба му какви последици от кражби има у нас, ако човек не заключи, както и предположението му: *Защото ако те, полицията, идваха, това няма да има...*

Деленето на съществителните в английския език на нарицателни и собствени, бройни и небройни е свързано с употребата на граматичния член. Дали ще се употреби определителен или неопределителен член, или ще се изпусне членът, зависи главно от вида на съществителното, а не от синтактичната му служба, както е в българския език. Въпреки това интерференции почти не се наблюдават, противно на предварителната ми нагласа от наблюдения върху лица, завърнали се от

Америка и Великобритания, които не поставят член там, където е нужно³. Заблудена от подобни примери, очаквах отклонения дори от възрастните, но се оказа, че те не засягат определителния член. Отклоненията тук са във връзка с неопределителния: *В стаята е стол; На масата е тетрадка*. Както и при обратния вариант – ненужна употреба на неопределителен член: *Купи ли едни тетрадки?*. Тъй като често английският неопределителен член *a* не се превежда на български, децата понякога поставят определителен член: *Имам два урока на седмицата* (вм. *Имам два часа на седмица*); *Всичките цари видях* (вм. *Видях всички царе*). Въпреки тези отклонения членуването на български език там, където на английски се употребява неопределителен член, не затруднява децата, дори най-малките. Примерите *Папай на масата; Искам в леглото* и др., употребени от 3 – 4-годишни деца, са показателни за това. Има (много рядко) особени случаи, например когато *next* на английски се употребява в смисъл на *следващия* и не предполага определителен член, не се членува и на български: *Следваща неделя няма ли да учат?* (момиче на 13); и тогава, когато *most* значи *повечето* и пред него също не се употребява определителен член, изследваните лица поставят член на определението, но не и на допълнението, например: *Тук всичките деца обичат футбол* (момче на 11) (вм. *Тук всички деца обичат футбола*).

По отношение на прилагателните имена се забелязва асоцииране между тези, които са с наставка *-al*, и обикновено на български език са заемки със същия корен. Примерът е от разговор с момче на 11 години: *В Австралия е много мултикултурал*, а също в диалога ми с него:

Аз: *Ти на каква позиция си в отбора?*

Момчето: *На каква?*

Аз: *Защитник ли си?*

Момчето: *Не, друг позишън, нещо куто централ* (вм. *централен нападател*).

Само като вметка ще кажа, че при децата употреби като *позишън* вместо *позиция* се срещат изключително рядко, ако имаме пределно ясна семантика, както е в случая. Подобни интерференции са чести при възрастните, но повечето се дължат на цитиране на институции, за които разказват, на нарочно търсена вътрешна интеграция между лексемите на българския и английския език. Тук става дума за словообразователни тенденции, дължащи се на засилените междуезикови контакти и стремежа към интернационализация в професионалните сфери на изследваните възрастни лица, характерни за тях и преди емигрирането им в Австралия. Следователно не би трябвало подобни окачествявания на предмети от работното им ежедневие да се смятат за неволни междуезикови интерференции, а по-скоро за преднамерени употреби. Не е така при наставките *-ic* и *-ical*, които се прибавят към съществителни и се срещат в речта предимно на децата. Например отговорът на моя въпрос: *Какво следваш?*, зададен на студент на 19 години, беше *Econоту*. Лицето разбираше, но почти не говореше български.

– *Какъв е твоят университет?* – не се примирих аз.

– *Econотис*.

– *Това икономически ли значи, или стопански? Какво точно учите? Разкажи ми!*

– *Ами... Econотical... Това е Econоту на всичкото. Political Econоту.*

Характерно за английския език е, че и други части на речта, особено съществителни, могат да се употребяват като прилагателни без никаква промяна на формата. Оттук и объркването на моята основна информаторка, записано една година преди експеримента в Сидни (т.е. когато е 12-годишна) в ресторант в София: *Още една кайсия сок... Ох, трябваше още един да кажа...* Прави впечатление съгласуването по род, което смущава детето, въпреки че е правилно (на *една с кайсия*), но то се затруднява да употреби прилагателното *кайсиев*. Същата грешка открих у много деца година по-късно, например в обяснението, което ми даде българско момче на 11 години при моето запознанство с австралийско дете, чието име ми се стори странно: *Това е family име*. Също и разказът на

³ Това да се разколебава членуването, е някаква мода и в България, която се забелязва при умалителни съществителни, например: *Днес изчистих и къичичка светна; Бързам, че кученце е само; Вчера, отивах да взема детенце от градина и...* (репликите са снети в двора на детска градина в ж.к. „Младост“, София).

основната ми информаторка Лили Богева (13 години) за успехите ѝ в училище: *Станах спортен капитан. То е като училище капитан*. В същия разказ в множествено число прилагателното е употребено правилно – *училищни капитани*.

Най-сериозните и честотни морфологични деформации в езика на децата на емигрантите в Сидни са в употребата на местоименията, конкретно на личните. Личните местоимения както в английския език, така и в българския са запазили (почти единствено само те) някои падежни форми. В английския език те имат именителен падеж (Nominative Case) и един косвен падеж (Objective Case). Известно е, че в съвременния разговорен английски език местоимението може да стои в косвен падеж и когато не е допълнение. То обикновено се използва във функция на част от сказуемото, напр. *It is they* („Това са те“), или на сказуемно определение, но не и на подлог. Примерите за употреба на винителните български форми вместо именителните са най-много:

- (1) – *Кой иска да дойде?*
– *Мене, мене!* (групов отговор на второкласниците в училището на въпрос, свързан с посещение в другия клас).
- (2) – *Коя е най-добрата ти приятелка?*
– *Тебе.*
– *А в училището?*
– *Биянка.*
– *Кой е по-добра приятелка – мене или Биянка?*
– *Тебе* (разговорът е между две момичета на 13 години).
- (3) – *Ей сега се качвам да видя какво си направил!*
– *Не беше мене, не беше мене!* (момче на 11).
– *Сега ще видим дали не беше тебе.*

Родителите – в случай (3) един баща, който няма никакви отклонения от софийския градски език и говори с децата си винаги на български, сякаш не се дразнят точно от тази употреба и най-рядко я поправят. Дори в случая неговото изказване да е шегата (той знаеше, че записвам), това не е единичен случай. Следващият запис е с баба.

- (1) – *Кои бяха там?*
– *Марк, Макс, мене и учителят* (момиче на 17 години).
– *И какво ви каза той?*

Бабата (а тя дори не говори английски) не обръща внимание на деформацията. Същото се случва и на училищна репетиция – избор на роли в пиеса. Един от героите ще бъде мъдрец, който ще разреши проблемите на един човек с шума в семейството му, особено с тъщата. „Мъдрецът“ е вече избран. Той е момче на 7 години.

- (1) Учителката: – *Знаете ли какво е мъдрец?*
– *Да, мен.* – отговаря той.
– *А знаете ли какво е тъща?*
– *Не мен.*
Учителката: – *Разбира се, че не теб. Ще изберем момиче.*

В някои обстоятелствени изрази в английския език се предпочита личното местоимение пред възвратното, но изрази като *Ще го взема с мене* (вм. със себе си) не се отчитат като интерференции, а като тенденция в съвременния български език.

Не се наблюдават интерференции и при употребата на въпросителното местоимение. Това не е неочаквано предвид множеството разновидности в английския, съответни на нашите *какъв, каква, какво, какви*, на *кой, коя, кое, кои*, на техните косвени форми, на *чий, чия, чие, чии*. Последните навсякъде се изпускат, както и в България, и се заменят с аналитични форми, а косвените въпроси – с именителни, например на въпроса *Ще ми помогнеш ли да избира подарък?* следва: *На кой?*

Що се отнася до притежателните местоимения, забелязва се засилена употреба на пълните форми и там, където е по-уместно да се употребяват кратките. Примерът е с къща, която ни показва 13-годишната домакиня: *Това е моята стая, това – на моя брат, но той сега е с неговия приятел.*

От показателните местоимения изследваните лица (не само децата) употребяват предимно *този, тази, това и тези*, въпреки че и в английския език има различни варианти за близки и отдалечени субстанции. Дори на английски *that* и *those* често се употребяват и за по-близки лица или предмети, както и за току-що споменати неща, т.е. в такива случаи на български бихме използвали показателните местоимения за близко разстояние, а тенденцията да се избягват *онзи, онази, онова* и *онези* съществува и на българска почва и не се дължи на интерференция. Показателното местоимение *това* във всички записи без изключение се среща само в небрежния му вариант *т'ва* както в разговорите на децата, така и на възрастните, дори в интервютата по радиото.

Относителното местоимение *който* при повечето от децата се заменя с *дето*, например: *Деца-та, дете сме в един отбор с тях...* (вм. *с които сме в един отбор*); *Учителката, дете учеше по-малките...* (вм. *която*); *Наградите, дете ни ги даваха* (вм. *които*); *Видях тоя, дете беши цар* (вм. *който*) и т.н. Може би причината е в това, че с тази употреба се обхващат и относителните наречия, например: *Салона, дете тренират, е в друг квартал* (обхваща *в който* или *където* – момче на 11); *Лятото, дете бяхме в България* (вм. *когато* или *през което* – момиче на 13) и др.

При останалите видове местоимения – неопределителни, отрицателни и обобщителни – не са отбелязани интерференции в направените записи с изключение на честото неправилно членуване на *всички*, например: *Всичките хора отиват там* (момче на 11); *Всичките цари видях* (момиче на 12) и др.

Отклонения при числителните имена се наблюдават обикновено при числителните редни, вероятно защото в английския език те се употребяват с определителен член: *Тогава бях парвата група*, сподели дете от училището (момиче на 8), за да обясни, че е било в предучилищна група. В часовете във втори клас два пъти се получи недоразумение, когато помолих да отворят на 23-а (първия път) и на 36-а (втория) страница, докато едно от децата не подсказа (и двата пъти същото дете) на английски: естествено, със съответното числително бройно след *page* (страница).

Отклонения при числителните бройни се наблюдават при съгласуването, когато числителното се променя по род, например: *Два хора умряха... Хиляда хора, два хиляди хора* (момче на 11 години, което следи политиката)⁴.

4. Словообразователни тенденции

Най-съществените отклонения (не само морфологични и не само при децата) се наблюдават при глаголите. Българският глагол притежава множество морфологични категории – *вид на действието, таксис, наклонение, вид на изказването, очевидност*. Говорещите български език като втори (второто поколение емигранти) неизменно се отърсват от пъстрата палитра на значенията *результативност, относителност, преизказност, умозаключителност, свидетелственост*, които стоят в основата на морфологичните категории на българския глагол. Те сливат дори различните нюанси на глаголните времена. Темпоралните глаголни форми намаляват своя брой, например за минало време повечето деца използват (особено ако родителите са от Западна България) само аорист и перфект. Ако са от Източна България – и имперфект. Няма обаче никакво чувство за преизказност на глаголното действие: те (дори когато говорят гладко) предават събитията като очевидци. Например: *Те казаха, че във всеки един клас момичетата победиха* (момче на 11 години); *Мама ми разказа така: Те всички бяха на една маса...* (момиче на 17); или: *И когато брат ми отиде там, той каза той видя всичкото това едновременно* (момиче на 13). Пряката реч в разказите на децата се предава като цитат и не се превръща в непряка. Следващият пример е откъс от разказа на 17-годишна ученичка за нейна приятелка от Русия: *И ние всички си говорим как нали тя беше за една година на училище в Русия и тя казва, че тука ние в Австралия винаги говорим: хайде всички заедно да направим всичко и да сме щастливи. Докато в Русия казват: Ако не свършите това – чао. Те трябва да победят. Трябва да са най-добрите. Материала, който те учиха там, беше много труден. Значи, те учат там във втори клас материала, който ние тука учим в пети клас.*

⁴ Малкият беше много възмутен, че децата не се интересуват от важни неща, а само от „глупости“.

Тези употреби при децата са почти безизключителни, но се среща и обратният вариант – не на преизказни форми, но на перфект вместо аорист: *Аз се опитах и аз да отида, но не ме искат. И са кажали, да чакам две седмици и две седмици минаха и не са се обадили* (момче на 15). Или: *Те са ни учили в седми клас как да ги пишем. Обаче искат повече. И всяка година казват – не е хубаво, напишете повече* (момиче на 17).

Неволната замяна на едно значение с друго посредством друга дума от английския става особено тогава, когато се търси преводен еквивалент за фразови глаголи, например: *Те седят заедно и за нас т'ва е много векдшил, защото ние за един таайм трябва да стоиме с едни и същи хора, а те **получават** с други момичета* (момче на 11). Тези интерференции са по-скоро лексикални, например *После правех баскетбол* (вм. *играех, тренирах* – момче на 15); *Ти можеш ли английски* (вм. *говориш ли, знаеш ли* (момиче на 12); *Бабо, татко те иска* (вм. *вика, търси* – момче на 13); *Ти не трябва да взимаш никаква цена за т'ва* (вм. *да плащаш* – момиче на 17); *Аз съм издала всичкото, което знам* (вм. *написала, казала* – момиче на 17).

В диалозите на български език между възрастни не се наблюдават подобни лексикални отклонения при глаголите освен от небрежност, като например: *Аз по математика нищо **не мога**, не разбирам, обаче за литература нямаш грижи никакви... А после като докажеш тезите, и тогава си правиш извода и си правиш увода, което **да ти върви** към всичките тия неща, които си написала* (жена на 42 години). Подчертаните глаголи са употребени по-скоро неточно, отколкото неправилно, но почти всеки втори глагол при възрастните информатори е деформиран морфологично чрез английска основа и български окончания. Емигрантите все по-рядко се досещат за българския еквивалент на думата и все по-убедено се отнасят към тези свои употреби като към лексико-семантични варианти на глаголите. Приемам тези употреби като показател за доминиращи развойни тенденции и словообразователни иновации въпреки морфологичната неизменяемост във формата на глаголите. Подобни случаи на синхронна езикова вариантност се приемат за книжовни в най-новите речници в България и често се признават за дублети. Наречени отначало „масови грешки“, индикатор за необходимостта от обсъждането им, те претендират за норма, която чака своята кодификация. След завръщането си от Сидни направих една анкета с 15 глагола, които взех от записите на емигрантите: *ъпдейтвам, банвам, букввам, бъгвам, даунлоундвам, кликвам, лайквам, линквам, логвам, лънчвам, поствам, рисърчвам, тагвам, хейтвам и шервам*. Тъй като морфологически рязко различаващите се езици, каквито са българският и английският, се съпротивляват на конвергенцията, заимстването на значенията не променя българската морфология и повечето от глаголите остават с български наставки, подобно на други български глаголни двойки от типа *-вам/-на* (ставам/да стана, започвам/да започна, тръгвам/да тръгна). Тези „български елементи“ само потвърждават наличието на деформация на българския език на българските емигранти в Сидни, които „прикачват“ български наставки и окончания на английските думи – особено при назоваване на иновации, за които те са научили за първи път след емигрирането, и съответно трудно намират еквиваленти на родния си език. Освен при споменатите глаголи в Сидни явлението се простира и във варианти, които не са разпространени у нас и са част от смесения език на емигрантите, например: *Ти защо не отиваш на един уеб сайт? Как не можеш? Ти само тайпваш и тогава ти излиза* (момче на 11 години). Понякога моделът *-вам/-на* обърква децата, които го приемат безизключително, и деформира българския глагол, ако е с друга основа, например: *А, те науч'ват във хай скул. Обаче, едно нещо, значи, което в седми клас се науч'ва, учиш как да пишеш есета* (момиче на 17 години).

Ето как (на български) разговарят и родителите със своите деца. В примера по-долу един баща (мъж на 42 години) съветва сина си: *Първо блендирай... Или не: боядисваш го в червено и след т'ва го спреиваш. Може да вземеш маскировъчен плат и да блейдваш после... Чакай, чакай, прочети ми какво искат... Давай по-бавно, спелувай като хората!*

Подобни диалози възрастните в Сидни водят и помежду си, но никога с мене. Щом допуснеха да им се „изплъзнат“ такива деформирани глаголи в разговора ни, те бързаха да ми „преведат“ на български дори такива думи (като *кликвам* например), чийто превод на български никой у нас не използва. Това осъзнаване на употребата като грешка, а не като нормална словообразователна тенденция не отменя нейното наличие в българския език. В Сидни обаче тенденцията се разпространява върху много по-голям брой глаголи. Тя се възприема и от децата и понякога променя намерението на говорещия, например: *Мамо, защо не джобнеш нея до училището и после да дойдеш с мене?*

(момиче на 13). Отначало помислих, тъй като знаех какво има предвид информаторката – майка ѝ да ме остави в училището сама, за да придружи нея – че тя трансформира глагола *работя*, тъй като аз отивах там, за да работя. Чак после се досетих, че детето искаше да каже „да джойнеш“ (да присъединиш), тъй като не можа да си спомни нито един от подходящите глаголи, например *оставиш* или *закараш*).

Една друга словообразователна тенденция, наречена в България „мекане“ и подложена на коментари и анализи през последните години от нашето езикознание, също си е проправила път на юг от Екватора: *Ние никога не го учиме и учителките после мислят, че го знаеме и се ядосват, като не го знаеме* (момче на 15 години).

5. Заключение

За да не се „ядосват“ и българските учители, в случай че някое семейство се завърне от Сидни и децата постъпят в училище, са необходими подобни изследвания и навременни мерки. Първото впечатление в Сидни показва, че сред изследваните лица няма от тези наши преуспели сънародници, които парадират с превземки, че са забравили езика ни. Емигрантите в Сидни имат основателно високо самочувствие. Да „се докарват пред мене“ с „развален български“, е последното, което би им хрумнало. Те са убедени, че всеки, който ги посети, ще остане възхитен от това как добре живеят, че техните неволни грешки при говорене на български не се натрапват, още по-малко пък, че трябва да се търсят начини те да бъдат отстранени. Такива начини трябва да потърси българското езикознание. От Австралия вероятно никой няма да се върне, но никой не е сигурен в това. Напоследък в България има инициативи, например кампанията под надслов „Мога там, искам тук“⁵ от 2017 г. инициира възможности за кариерно развитие в страната ни за българи от чужбина, на които се предлага работа в динамична международна среда в София или Пловдив. Предлага се цялостен пакет за релокация, с 5000 лева бонус, самолетни билети, съдействие и подкрепа, настаняване, програма за кариерно развитие, добри условия за преместване. По данни на Telus International повече от 1000 българи са подали заявки, а назначените до 2019 г. са 60 души. В същото време все повече чужденци избират България за свой дом и място за професионално развитие. В рамките на същата кампания те приканват българите да се върнат у нас. За децата на завърналите се българи и на останалите чужденци, които ще учат в България, не се и споменава. Не бива да следим безучастно целенасочените мерки за справяне с недостига на качествени кадри в бизнеса у нас. Българистиката не трябва да допуска в езика на децата на бившите емигранти да присъстват интерференции, да останат деформации, нито отклонения, освен ако са в съзвучие с българското словообразуване.

Цитирана литература / References

- Виденев 2016: Виденов, М. *Из моя езиковедски бележник*. София: Изд. „Захарий Стоянов“. (Videnov 2016: Videnov, M. *Iz moja eikovedski belezhnik*. Sofia: Izd. „Zahariy Stoyanov“.)
- Вълчев 2009: Вълчев, Б. *От историята на българския книжовен език към теорията на книжовните езици*. София: Оксиарт. (Valchev 2009: Valchev, B. *Ot istoriyata na balgarskiya knizhoven ezik kam teoriyata na knizhovnite ezitsi*. Sofia: Oksiart.)
- Eckert 1998: Eckert, P. Age as a sociolinguistic variable. – In: *FL. Coumas, The handbook of sociolinguistics*. Oxford.

⁵ Вж.: www.iskamstelus.com [28.12.2019].

MORPHOLOGICAL DEFORMATIONS AND WORD-FORMING TENDENCIES IN THE LANGUAGE OF THE BULGARIAN EMIGRANTS IN AUSTRALIA

Katya Grozeva Issa

University of architecture, civil engineering and geodesy

katyaissa@abv.bg

Abstract: In the context of language contacts can be observed interference between two or more adjacent languages. Their direction in the community of the emigrant communities is towards the language of the host country (the official, second language), while in the first appear deformations, replacement of individual elements or whole constructions with analogical ones from the official language, and the functions of the native one gradually diminish. First, the lexical composition is changed by the gradual insertion of words and expressions from the new language. Then a phonetic accent appears in the first language, replacing some sounds from the second language with similar but nonexistent ones in the first. Grammatical structures (morphology and syntax) are the most persistent and impervious to foreign influence. Over time, however, syntactic shifts and morphological deviations occur, creating both expected and unexpected word-forming tendencies in the emigrant language. The report presents some of these deviations in the Bulgarian language of our emigrant community in Australia. The examples are from a field study conducted in Sydney through covert surveillance.

Keywords: *language contacts, morphological abnormalities, deformations and interferences, word-forming tendencies, marginalization of the mother tongue*

Katya Grozeva Issa
University of architecture, civil
engineering and geodesy
Bul. "Hristo Smirnenski", 1
Sofia 1164
Bulgaria

ЛЕКСИКОЛОГИЯ И ЛЕКСИКОГРАФИЯ

ЗА ДИНАМИЧНИТЕ ПРОЦЕСИ В ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОТО ПОЛЕ *ПАРИ*

Валентина Бонджолова

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

v.bondjolova@ts.uni-vt.bg

Резюме: В доклада въз основа на разнообразен материал се разглеждат процесите в лексико-семантичното поле *пари*, свързани с обновяване на лексиката. Анализират се отделни парадигми в това поле, което е интересно както в диахронен, така и в синхронен план, като се отбелязват семантичните и словообразователните особености на регистрираните неологизми и окказионализми.

Ключови думи: лексико-семантично поле, *пари*, лексика, неологизъм, окказионализъм

1. Постановка на проблема

В лексико-семантичното поле (ЛСП), разглеждано като обединение на лексикални единици въз основа на парадигматичните и синтагматичните отношения между тях и на връзката им с ядрената доминанта, протичат различни процеси, някои от които се отнасят до неговото попълване и разширяване заради промени в съответната предметна област и тематична сфера. Както отбелязват Д. Благоева и С. Колковска, една от основните концептуални сфери, в които се наблюдава динамика и неологизация, е *икономика*: в нея се появяват „редица концепти за нови видове ценни книжа и операции с тях“, а „интеграционните процеси в рамките на Европейския съюз и свързаните с това икономически промени в нашата страна пораждават новите концепти *евро*, *еврозона*, *евровалута*“ (Благоева, Колковска / Blagoeva, Kolkovska 2013: 347 – 348). В областта на икономиката и финансите в последните 20 години се наблюдават съществени изменения, които водят не само до количествено нарастване на лексиката, но и до преосмисляне на конкретни признаци, чрез които се осъществяват връзките между новите лексикални единици и съществуващите до тяхната поява, т.е. динамичните процеси обуславят промени в сложната структура на лексико-семантичното поле.

Анализирайки антропоцентричния характер на лексикалната система, Ив. Касабов извежда съществуването на ЛСП *пари* като едно от основните 17 лексико-семантични полета „в следните 17 категории: Морал (и право), Наука (и образование), Война, Култура, Религия, Общество, Психика, Семейство, Болест (и здраве), Дом (къща), Тяло, Път (и град), Природа, Организъм, Производство (и пазар), Храна, Пари“ (Касабов / Kasabov 2006: 49 – 50). Това поле е изградено въз основа на съществителното **пари** („Само *мн.* Метални или книжни знаци, с които се измерва стойността на стоките и труда, като финансова единица на дадена страна“), разглеждано като ядро или ядрена доминанта. Следователно неговият състав включва в ядреното обкръжение (центъра) наименованията на парични единици, сред които може да има актуални и неактуални по употреба като разплащателни средства, както и прогнозни, предполагаеми, а в най-ново време – виртуални, електронни. Именно тези екстралингвистични фактори предопределят разглежданите динамични процеси.

Многокомпонентното ЛСП *пари* е разнообразно и интересно както в диахронен, така и в синхронен аспект. Според произхода си единиците, включени в него, биват домашни и чужди, а значителна част от чуждите представляват екзотизми. Според активността си се характеризират като активни и пасивни: наблюдава се както тенденция към отпадане (историзация), така и към обновяване (неологизация). Сред новите думи, назоваващи парични единици, има неологизми, но и окказионализми. Затова целта е въз основа на наблюдавания разнообразен материал най-вече от медийни текстове да покажем някои особености на състоянието на това обединение и на протичащите в него динамични процеси.

2. Състав и динамика на ЛСП *пари*

В последните години изследванията са ориентирани в по-голяма степен към проучване и представяне на отделните концепти, което води до наблюдения и върху концепта „пари“ въз основа на данни от паремиология, включително в съпоставителен план (вж. напр. Панчев / Panchev 2019). Факти за структурата и състава на полето се посочват при изследвания на други езици, но биха могли да дадат най-обща представа и за българския език предвид универсалността на някои полета и наличието на интернационализми в тях. Въз основа на данни за руския и китайския език В. Наннан смята, че в това поле трябва да разглеждаме две подполета: парите като парични знаци и парите като парични средства или финанси (Наннан / Nannan 2018: 111, 113). Направената подялба намира потвърждение в епидигмата на съществителното *пари*, в неговата семантична структура, тъй като в речниците са отбелязани именно тези две значения, определящи и синонимните редове, в които се включва то. По-голяма е динамиката в първото подполе, което е обект на анализа ни. В периферията на полето са разположени фразеологизми, жаргонни и просторечни наименования. За българския език това са думи като *кинти*, *мангизи*, *мъни* и др., които се употребяват и в медиите, напр.: *Ние оставихме всички мангизи да минават през банката на тоя* (Капитал, 9.10.2013); *Галъп да направи едно изследване „Кой вярва на социолози?“*. *Ама няма кой да го поръча (да даде кинти, мъни, пари, денги, долари, евро и др. финикийски знаци)* (actualno.com, 1.02.2019).

Основни наименования за парични знаци в българския език са корелационно свързаните *лев* и *стотинка*. Интересни данни и коментари за приемането и утвърждаването на тези единици в българската история привежда К. Божилов (Божилов / Bozhilov 1999: 380 – 381).

2.1. Произход и словообразуване

Думите, които запълват семантичното пространство на ЛСП, се съотнасят по различни признаци. По произход те формират две групи: домашни и заети. Домашни са напр. *лев*, *стотинка*, *петак*, *стотачка*, *петолевка*, *зографка* и др., а чужди – *долар*, *евро*, *рубла*, *наполеон*, *пендара*, *йена* и т.н. Сред чуждите думи преобладават екзотизмите, които назовават единици от паричната система на конкретна страна: *вон* (Корея), *донг* (Виетнам), *динар* (Сърбия), *лея* (Румъния), *злата* (Полша), *рубла* (Русия), *дирхам* (ОАЕ), *шекел* (Израел), *юан* (Китай) и др. Някои от екзотизмите след въвеждането на еврото са неактуални, напр. *драхма* (Гърция), *толар* (Словения), *марка* (Германия), *литас* (Литва) и др.: (...) *те ще си спестят усилията след 28 февруари 2002 г. да се редят на опашки и да плащат комисиони, за да обърнат в евробанкноти излизащите от обращение германски марки, австрийски шилинги, френски и белгийски франкове, гръцки драхми и други привързани към еврото валути* (banker.bg, 23.06.2001). При единици като *долар* и *лира* има основание да се говори за деекзотизация, свързана с тяхната интернационализация.

Подялбата по активност е определена от използването като разплащателни средства в съвременността. Думите, които назовават неактуални парични знаци, се отнасят към историзмите и попадат в периферията на полето. Причината за тяхното остаряване е екстралингвистична: свързана е с промени в обществено-политическите и икономическите отношения, водещи до парични реформи и демонетаризация. За българската действителност последната реформа е приемането на Закона за деноминацията през юни 1999 година, в резултат на което всички нови названия, създадени в периода на демократичните промени и активни до този момент, стават историзми: *десиславка*, *дановка*, *зографка*, *хилеволевка*. Политическите и последвалите ги финансови промени в други страни също водят до аналогични промени, например при появата на нови държави заради разпадането на СФРЮ и СССР. Както вече стана дума, някои екзотизми трябва да се отнесат към историзмите по същата причина: през 1999 г. в резултат на приемане на еврото като обща парична единица на страните от Европейския съюз излизат от обращение използваните дотогава от всяка една от тях собствени парични единици. В по-късен етап и други страни се присъединяват към еврозоната. Коментираните изменения водят до появата на неологизми – новозаети или новообразувани, а в някои случаи възстановени по-ранни историзми: *евро*, *евроцент*, *евровалута*, *евробанкнота*; *куна* (Хърватия), *денар* (Северна Македония), *гривна* (Украйна), *лари* (Грузия) и др.

От словообразователно гледище сред думите в ЛСП *пари* има както непроизводни (преди всичко заетите), така и производни, при които се наблюдават разнообразни словообразователни

средства и мотивиращи основи. Без да разграничават домашните и заетите единици, В. Наннан и И. Панчев, съответно при анализа на лексико-семантичното поле и на концепта, отбелязват наличието на наименования по материала на изработка (*сребърник, алтън*), по номинал (*двулевка*), по външен вид и цвят (*жълтица, зелени пари / гуцери* ‘американски долари’), по името на владетеля (*махмудия*), по името на изобразената личност (*вазовка, беронка, фердинадка / съкр. ферди*) (Наннан / Nannan 2018: 112; Панчев / Panchev 2015: 115). Този списък може да се допълни с други мотивации, напр. по емитиращото ги правителство: *земеделка* и *стамболийка* (по време на Ст. Стамболов), *каравелче* (дребна монета, пусната в обращение по времето, когато министър е Петко Каравелов). Мотивираща основа за паричните единици може да е името на страната, напр. *унгарче* (унгарска медна монета, използвана в миналото у нас), *афган* (Афганистан), *боливиано* (Боливия), *лат* (Латвия), *литас* (Литва), като се наблюдава и съзвучие с него: *зайре* (Заир, Конго), *вату* (Вануату) (НПРБЕ / NPRBE 2002: 1005 – 1010). Наименованията на основните парични единици също се използват при словопроизводството, особено в сложни думи и при деминутиви (*петолевка, парички, левче, петаче, стотинчица, доларче, еврак* и др.), които са конотативно маркирани. Повечето от посочените признаци, свързани с мотивиращите основи, показват устойчиви тенденции в дериватологията на разглежданото ЛСП. Наименованията, образувани от номинала, са в най-слаба степен подложени на историзация, тъй като монетите и банкнотите се различават по външен вид и по изображение в отделните емисии на същите купюри, докато номиналните им стойности са стандартизирани (*левче, двулевка, десетолевка, двадесетолевка* и *двайсетолевка, петдесетолевка, столевка*). Някои от тези универбати в различни периоди се ползват както за монети, така и за банкноти (*левче, двулевка, петолевка*). По-старите *хилядарка* и *хилядолевка*, както и техни производни, актуални преди деноминацията, при нужда могат да активизират употребата си. Специфично е положението на производните, ако номиналът е нестандартен и уникален, напр. *трилевка*: *Заедно с трилевката в емисията от средата на миналия век присъства и банкнота от 25 лева* (plovdivskinovini.bg, 24.11.2018).

2.2. Криптовалутите и неологизация

Признаците, които в семантичен план организират пространството на ЛСП *пари*, се променят заради новите финансови отношения и възможности за плащане. Стандартното възприемане на паричните знаци във връзка с разграничаването на монети и банкноти, което е намерило израз и в цитираните по-горе изследвания, в новите условия води до опозиция между традиционното плащане, обозначаващо вече като *налично, кешово, в брой* или *плащане на ръка*, и безналичното плащане, при което се използват електронни платежни инструменти, напр. *кредитни* и *дебитни карти*. В този смисъл монетите и банкнотите като парични знаци се отнасят до наличните плащания, а картите, чековете, акредитивите – до безналичните: *Обичам кеша. Банкноти, монети, звонкови, джобни, каймета, мангизи, кинти, бонове... наречете ги както искате* (banker.bg, 2.12.2019). Нов класификационен признак е виртуалността за разлика от реалността на традиционните разплащателни средства във връзка с появата на **електронните пари**, назовавани още **виртуални, дигитални, криптовалута** и др., които се придобиват чрез блокчейн технология, конвертируеми са и притежават кодови обозначения като всички останали валути. Основна номинативна единица в тази нова тематична парадигма „електронни пари“ е неологизмът *биткойн* ‘най-популярната криптовалута, създадена през 2009 г. като възнаграждение за извършена изчислителна работа по криптиране; BTC (англ. Bitcoin)’. Всички останали се наричат общо *алткойни* ‘алтернативна на биткойна криптовалута’, а към момента са регистрирани над 100: групата се попълва от съществителни като *лайткойн* ‘криптовалута, създадена през 2011 г., при която заработването на възнаграждението става за значително по-кратък срок; LTC (англ. Litecoin)’, *етерийум* (*етер*) ‘криптовалута, създадена през 2015 г., която се използва и за разплащане на услугите в генериралата я мрежа; ETH (англ. Ethereum)’, *рипъл* ‘криптовалута, създадена през 2012 г. като свръхбърза система за разплащане; XRP (англ. Ripple)’, *левкойн* (*Levcoin*) ‘българска криптовалута, създадена през 2018 г., която използва технологията CryptoNote; LVC (от *лев* и *-койн*)’, *либра* ‘прогнозна криптовалута, обявена през 2019 г. като разплащателно средство в социалната мрежа Фейсбук, която ще бъде пусната в обращение през първата половина на 2020 г.; (англ. Libra)’ и др. Ще приведем някои примери от ексцерпирания материал, които дават представа за

синтагматичните им връзки: Концепцията за **биткойна** се ражда през 2008 г. в разгара на глобалната финансова криза (vesti.bg, 2.12.2017); Хляб и сладкиши вече ще могат да бъдат закупени срещу **биткойни** в Солун (banker.bg, 16.10.2019); Междувременно всички основни **алткойни** са в червено срещу BTC днес (vendcrypto.com, 9.01.2020); Широкият индекс Bloomberg Galaxy Crypto Index също се понижи във вторник, тъй като и другите цифрови монети, включително **етер** и **лайткойн**, се придвижиха на червена територия (banker.bg, 4.06.2019); Междувременно в същия период изгря звездата на новата криптовалута **етериум** (Капитал, бр. 40, 6.10.2017); Криптовалутата **NEO** (...) доста често е наричана **китайския етер** (onchain.bg); Трябва да се има предвид, че именно **рипъл** е най-популярната криптовалута, търгувана на борсите в Южна Корея (banker.bg, 9.01.2018); Общото количество планирани **левкойни** е 9 милиона (dnes.bg, 4.06.2018); Предлаганата от Фейсбук цифрова валута **либра** е послужила като стимул за глобалните централни банки да се реформират (banker.bg, 15.10.2019).

Отделни други наименования на електронни пари се популяризират в медиите по повод на конкретни събития, напр.: 37-годишната Ружа Игнатова и майка ѝ са разследвани в Германия, където разпространението на **уанкойни** е забранено (vesti.bg; 19.01.2018; англ. OneCoin); Водещите 10 по пазарна капитализация дигитални монети, отбелязаха повишения, с изключение на **Бинанс Койн**, която спадна с 2.36% (infostock.bg, 24.06.2019; англ. Binance Coin); Те използвали подчинените компютри за майнинг, тоест за производство на криптовалутата **Монеро** (banker.bg, 28.08.2019; англ. Monero); Криптовалутите **Етериум**, **Монеро**, **Биткойн Кеш**, **Лайткойн**, **ЕОС**, **Бинанс Койн**, **Тетер**, **Стелар**, **Кардано** допълват десетката на най-популярните криптовалути (cryptalaxy.com). Някои от лексикалните единици се използват само на латиница (в англоезичния си вариант) и трябва да се разглеждат като най-слабо усвоена чужда лексика – варваризми: Ако пък сте имали шесто чувство за **EnergyCoin** и сте вложили в него 10 хил. лв., днес вече можеше да сте милионер (banker.bg, 17.08.2017).

Част от криптовалутите са създадени като официални разплащателни средства на конкретни държави. Така например **Sovereign** (SOV) с акт от февруари 2018 г. е национална единица на Маршаловите острови, а **petro** (PTR) (Petro, *исп.* Petromoneda), също през февруари 2018 г., е въведена от правителството на Венецуела. Сред паричните знаци, които все още нямат широко приложение и са слабо познати като наименования, са **куид** (англ. Quid – от Quasi Universal Intergalactic Denomination) и **галактос**, предназначени за междугалактически разплащания: Създадох първата космическа валута – **куид**. 1 **куид** се равнява на 6,25 британски лири (vesti.bg, 9.10.2009); Българи измислиха и галактическа валута **Галактос**, с която ще става разплащането при търговия между земляни и извънземни (vesti.bg, 8.06.2004).

Неологизми са и названията на общи за няколко държави парични единици – **халиджи** ‘обща валута на Саудитска Арабия, Кувейт, Бахрейн и Катар от 2013 г.’, **рулинд** ‘обща валута на страните от БРИКС’: **БРИКС** крои обща валута **рулинд** срещу долара и еврото (blitz.bg, 15.06.2015); **акю** ‘обща азиатска валута’; **еко** ‘обща западноафриканска валута’. Съществуват някои измислени валути, например за нуждите на електронните игри: **Birdcoin** (Angry Birds).

Както става видно, в тази зона динамичните процеси са свързани с разширяване на лексикалния състав чрез заемане и словообразуване. Формирането на нови понятия води до възприемането на съчетанията **хартиени** / **книжни** / **материални** / **физически пари** за познатите досега разплащателни средства като ретроними за разлика от **електронни пари**: Швеция е на път да стане първата държава в света без **книжни пари** (...). Макар Швеция да е по-близо от всяка друга държава на света до това да остане без **материални пари**, има някои сериозни предизвикателства, които трябва да бъдат преодоляни. (...) На хората им харесва, че **хартиените пари** все пак продължават да съществуват, дори те да не ги ползват толкова често (nauka.offnews.bg, 19.10.2015).

2.3. Оказионално словотворчество

Промените в начините за плащане и възникването на нови парични единици с различен характер, наблюдавано в ЛСП **пари**, са стимул за появата на оказионализми. Те също могат да са чужди по произход и придобиват популярност у нас чрез медиите. Другата част са оказионализми, създадени с добре изразени игрови намерения, като често словотворчеството е на фона

на присъствието на друго наименование от същото поле, което прави по-лесно възприемането и декодирането им.

Чуждите по произход оказационализми, които регистрираме в медийни публикации, обикновено са наименования на криптовалуты, създадени първоначално по-скоро на шега, без сериозни финансови намерения, но при други условия могат да променят функционирането си, което дава основание да ги разглеждаме и като потенциални думи. Най-често следват словообразователния модел на *биткойн*: *Плащането ще става с криптовалутата **Кодаккойн** (Kodakcoin) (dariknews.bg, 10.01.2018); Забравете за биткойн, ето ви **Исус-койни**. Запознайте се с **Исус-койн** (Jesus Coin) – криптовалутата, която със закупуването ѝ ви обещава да „децентрализира Исус“, да „ви отърве от греховете ви“ и да „направи чудеса за вас“ (webcafe.bg, 3.01.2018); Вбесен от маниите по биткойни от 2013-а, изследователят на криптовалуты Джаксън Палмър създава **dogecoin** с изображение на куче от породата шиба ину от популярно меме (webcafe.bg, 3.01.2018)*. По различни причини те могат да се утвърдят като разплащателно средство, да повишат своята популярност: *Поляци обявиха създаването на държава в покрайнините на Хърватия (...). Новата държава прие криптовалутата **Догкойн** (dnesplus.bg, 15.05.2015)*.

Появата на биткойна и по-късно на други криптовалуты, използващи аналогичен словообразователен модел с втора част *-койн* (англ. *coin*), води до възприемането на този компонент като афикс. Това повишава активността му в оказиналното словопроизводство, където се добавя към разнообразни мотивиращи основи, включително жаргонна лексика и собствени имена: ***Фейс-бук койн** (vendcrypto.com, 12.05.2019); Ще има Левкойн, Карбованец, **Рубла-койн**, **Драхма-койн** и пр. (technews.bg, 4.02.2018); след него може да има и **рускойкини**, и **булкойн** и пр. (nikikm.blog.bg, 12.12.2017); Тоест – както оня ден Сатоши е измислил Биткойн, така вчера Матоши е измислил Лайткойн, така утре някой Батоши е свободен да измисли **Баткойн** (forum.investor.bg; 17.04.2013); Поредния **шиткойн** (форум, vesti.bg; 19.06.2019); В България то се нарича **Бойкокойн** (форум, dnes.bg, 16.12.2017)*. Регистрираме също субстантивизирана употреба със значение „криптовалута“: *Китай забрани всички **койни** (kaldata.com, 28.09.2017)*.

Като оказационализми се възприемат други варианти на съществителното *биткойн*, наблюдавани в първоначалния етап на усвояването му, които включват калкиране, напр. *битмонета*, *бит-монета*: *Той посочва, че един от клиентите на компанията (...), вече е заплатил с **бит-монети** (banker.bg, 27.11.2013); В опит да „подобрят парите“ новаторите са създали **битмонети** и други частни дигитални валути (blitz.bg, 18.02.2017)*. Чрез субституция на втората основа с други единици от същата тематична група са образувани оказационализмите *биталтън* и *битпара* (dnes.dir.bg, 9.12.2017).

Оказационализми се създават още като наименования на очаквани или предполагаеми парични единици, общи за няколко страни. Основни словообразователни начини при тях са композицията и контаминацията. Със значение „обща парична единица на Америка“ са *песодолар* (песо + долар) и *песюро* (песо + евро / euro) с мотивиращи основи названията на паричните единици на съответните страни: *Не само че Тексас няма никакво намерение да се отделя, но и Канада, Щатите и Мексико ще си се обединяват. (...) Борбата за валутно название е между **песодолар** и **песюро**, което ще е доста по-вървежно в Европа (bg-mamma.com, 1.05.2009)*. Аналогично е назован банков продукт – безсрочен депозит „**Евролев**“ на КТБ. Като вариант за обща валута се среща и *алтън*: *През 2025 г. в Русия, Казахстан и Беларус ще бъде въведена единна валута, която ще се нарича **алтън** (рус. алтын; Стандарт, 10.04.2014)*.

Повече са оказационализмите със значение „обща парична единица на Русия и Китай“, напр. *юбла* (юабла), *руан*, *рублюан*. Мотивиращи основи са съответно *рубла* и *юан*: *А защо не си измислят една обща лъзърска валута: **юбла**, или **руан**? (dnevnik.bg, 30.06.2014); Всички други държави ще бъдат принудени да купуват **Руан** от оторизирани борси в техните страни (budnaera.com, 23.04.2014); Нали оня ден откриха Сила Сибири, оттам ще потекат едни **рублюани** – водопад! (dnevnik.bg, 4.12.2019)*. Интересно оказинално словообразуване и конверсия има в следния текст: *Трета Световна Война (ТСВ), Русия и Китай да я спечелят, после да наложат **РУБЛЮАН** да е „световна валута“ (...). [Да] спира и охлажда мераци и помисли за **антирублюан** търговски и икономически отношения и т.н. (segabg.com, 26.12.2017)*. Оказационализмът *антирублюан* е употребен като неизменяемо прилагателно, което е актуална тенденция при съществителните в съвременния български език.

В коментари за единна валута на БРИКС се срещат редица оказинализми (*рубло-юан-рупия-реал, БРИКети, бриксолар*), като при част от тях се използва абрeвиация и се включват първите букви на отделните парични единици, но в различна последователност: *РЮОРР, рюрро, рrrrrю, юр-rrr, рrrюрр* (dnevnik.bg, 23.06.2014).

Оказинално словотворчество се проявява и при назоваването на имитации на парични средства. От собствено име чрез композиция се образува *бойкодолар* (burgas-podlupa.com). Съществителното *фандъчка* е по името на кмета на гр. София Й. Фандъкова заради колаж с портрета ѝ върху банкнотата от 1 лев с номинал 1.60 лв. – новата цена на билета за градския транспорт след увеличението: *Акцент бяха банкнотите **фандъчки** с номинал 1.60 лв.* (btvnovinite.bg, 31.05.2016); *С разпечатани **фандъчки** вместо с билети се качиха в трамвай номер 20 тази сутрин група от десетина души* (vesti.bg, 22.04.2016). С оказинално значение се използва съществителното *прошляк* за назоваване на подразделението: *Една **фандъчка** се дели на сто **прошляка**! Един **прошляк** е равен на 1.6 ст. по днешния курс на ГЕРБ*. В преобладаващата си част оказинализмите в тази група са с негативна конотация, свързана с ирония, неодобрение или подигравателност.

3. Изводи

Анализът, направен въз основа на разнообразен илюстративен материал, показва, че динамичните процеси в ЛСП *пари* са обусловени от екстралингвистични промени, които засягат паричните единици и новите разплащателни възможности. Процесите на отпадане и на създаване на нови средства определят съответно тенденциите към историзация и към обновяване на лексикалния състав. Активната неологизация е стимулирана също от появата на криптовалуты, най-популярната от които е биткойнът. Неологизмите подлежат на правописна регулация и лексикографска регистрация. От своя страна оказиналното словотворчество отразява динамиката на разглежданото поле, свидетелства за ускореното усвояване на новозаетата лексика, има подчертан игрови характер и води до наименования на предполагаеми или прогнозни парични средства, както и на имитации. Но дериватологичните и синтагматичните свойства на единиците от ЛСП *пари* се нуждаят от по-нататъшно проучване.

Цитирана литература / References

- Благоева, Колковска 2013: Благоева, Д., С. Колковска. Динамика и иновационни процеси в българската лексика в края на XX и началото на XXI век. – В: *Българска лексикология и фразеология*. Т. 1. Българска лексикология. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, с. 215 – 394. (Blagoeva, Kolkovska 2013: Blagoeva, D., S. Kolkovska. Dinamika i inovatsionni protsesi v balgarskata leksika v kraia na XX i nachaloto na XXI vek. – In: *Balgarska leksikologiya i frazeologiya*. T. 1. Balgarska leksikologiya. Sofia: Akademichno izdatelstvo “Prof. Marin Drinov”, pp. 215 – 394.)
- Божилов 1999: Божилов, К. Парите. – В: *България 20 век. Алманах*. София: TRUD Publishers, с. 380 – 396. (Bozhilov 1999: Bozhilov, K. Parite. – In: *Bulgaria 20 vek. Almanah*. Sofia: TRUD Publishers, pp. 380 – 396.)
- Касабов 2006: Касабов, Ив. *Граматика на семантиката*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. (Kasabov 2006: Kasabov, Iv. *Gramatika na semantikata*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”.)
- Наннан 2018: Нанънанъ, В. Лексико-семантическое поле лексемы „деньги“ в русском и китайском языках. – В: *Филологические науки. Вопросы теории и практики*. Тамбов: Грамота, 7(85). Ч. 1, с. 110 – 114. (Nannan 2018: Nan’nan’, V. Leksiko-semanticheskoe pole leksemy “den’gi” v russkom i kitaiskom iazykah. – In: *Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki*. Tambov: Gramota, 7(85). Ch. 1, pp. 110 – 114.)
- НПРБЕ 2002: *Нов правописен речник на българския език*. София: Издателство „Хейзъл“. (NPRBE 2002: *Nov pravopisen rechnik na balgarskiya ezik*. Sofia: Izdatelstvo “Heyzal”.)
- Панчев 2015: Панчев, И. Монетата и банкнотата в българската лингвокултура. – В: *Българска реч*, № 4, с. 114 – 118. (Panchev 2015: Panchev, I. Monetata i banknotata v balgarskata lingvokultura. – In: *Balgarska rech*, № 4, pp. 114 – 118.)
- Панчев 2019: Панчев, И. Паремии за парите в три славянски лингвокултури: българската, руската и словашката. – В: *Български език*, № 2, с. 63 – 72. (Panchev 2019: Panchev, I. Paremii za parite v tri slavyanski lingvokulturi: balgarskata, ruskata i slovashkata. – In: *Balgarski ezik*, № 2, pp. 63 – 72.)

ON THE DYNAMIC PROCESSES IN THE LEXICAL SEMANTIC FIELD *MONEY*

Valentina Bondzholova

St. Cyril and st. Methodius University of Veliko Tarnovo

v.bondjolova@ts.uni-vt.bg

Abstract: Based on various source materials, this report deals with the processes in the lexical semantic field *money*, related to vocabulary expansion. Different paradigms pertinent to this field are analyzed by marking the semantic and word formation features of the registered neologisms and occasionalisms, which is of interest both diachronically and synchronically.

Keywords: *lexical semantic field, money, vocabulary, neologism, occasionalism*

Valentina Bondzholova
St. Cyril and st. Methodius
University of Veliko Tarnovo
2, Teodosiy Tarnovski St.
Veliko Tarnovo 5003
Bulgaria

КЪМ КОНЦЕПЦИЯТА ЗА ЛЕКСИКОГРАФСКАТА ОБРАБОТКА НА МЕЖДУЕЗИКОВАТА ОМОНИМИЯ В БЪЛГАРСКИЯ И СЛОВАШКИЯ ЕЗИК*¹

Мария Кошкова^а, Надежда Костова^б

Институт по славистика „Ян Станислав“, Словашка академия на науките^а,
Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“, Българска академия на науките^б

maria.koskova@savba.sk^а, kostova.n@ibl.bas.bg^б

Резюме: Статията се занимава с междуезиковата омонимия в българския и словашкия език. Разглеждат се думи от двата езика, които съвпадат или са сходни в плана на изразяване и се различават в плана на съдържание. Нашето изследване показва, че условието за тъждество в звуковата и графичната форма на българско-словашките омоними рядко може да бъде спазено. За целите на чуждоезиковото обучение и превода строгото разграничаване на омоними, омофони, омографи и пароними не е необходимо. Във връзка с изготвянето на концепцията за лексикографската обработка на междуезиковите омоними в двата съпоставяни езика предлагаме модел на тяхното речниково представяне.

Ключови думи: *междуезикова омонимия, български език, словашки език*

0. Междуезиковата омонимия отдавна привлича интереса на лингвисти и преводачи, но въпреки огромното количество речници и публикации няма единно и общоприето теоретично обяснение на това езиково явление. Макар да са налице разлики в тълкуването на този феномен, както и в използваната терминология, традиционно обект на изследванията са лексикални единици от два или повече езика, при които се наблюдава съвпадение или сходство в плана на изразяване и разлика в плана на съдържание. Терминът *междуезикова омонимия* пряко насочва към формалната симетрия и съдържателната асиметрия на езиковите знакове, като извън границите на понятието остават думи със симетрия във формата и съдържанието.

1. Обект на настоящото изложение е предимно прагматичната страна на интерпретацията на междуезиковите омоними в българския и словашкия език, пряко свързана с експлицитното представяне на омонимията в лексикографски пособия, като в хода на описанието се изтъква общото и различното в теоретичната и лексикографската трактовка на омонимните единици в двата езика, както и нашата позиция по отделни въпроси. Не си поставяме за цел изчерпателното представяне на проблемите, а само посочването на основните различия, рефлектиращи върху лексикографските практики.

1.1. И българските, и словашките лингвисти в някаква степен изхождат от теоретичните постижения на руските изследователи, реализирани през петдесетте години на миналия век, въпреки че известен опит за установяването на явленията омонимия в словашката литература се открива още в началото на века (Mičátek 1900). И в двата езика за назоваването на това езиково явление се използва различен терминологичен апарат: *междуезикова омонимия* – *medzijazyková homonymia* (Бъркалова / Barkalova 1983; Иванова / Ivanova 1995; Kollár 1982; Grigorjanová 2009), *interlingválne homonymia* (Horáková 2003), *лъжливи приятели на преводача* – *zradné slová* (Влахов, Флорин / Vlahov, Florin 1990; Pančíková 2007), *апроксимати* (Кърпачева / Karpacheva 1989, 1991) и други. Общото, което свързва различните теоретични постановки, дефиниращи омонимията и в двата езика, е признаването на формално сходство на две или повече лексикални единици и тяхната семантична разлика. Разминаването във възгледите на отделните автори произлиза от различните теоретични интерпре-

* Авторите изказват благодарност за финансовата подкрепа на Българската академия на науките и на Словашката академия на науките по двустранно споразумение за безвъзмездни средства между БАН и САН.

¹ Изложението е изготвено в рамките на проекта VEGA č. 2/0067/18 *Medzijazyková homonymia v slovanských jazykoch*.

тации на самото понятие „формално сходство“, като се посочват нееднакви критерии за неговото установяване.

1.2. Както в българската, така и в словашката теоретична литература относно явлението вътрешносистемна омонимия преобладава условието за „тъждество на звуковата и графичната форма“ на две и повече различни по значение думи (Šikra 1992: 21), или формулирано по друг начин „омонимите са думи, които имат еднакъв звуков състав, еднакво произношение и ударение, но съвършено различно смислово съдържание“ (Чолакова / Cholakova 1959: 72), „еднакво пишещи се и еднакво изговарящи се думи с различно лексикално значение“ (Пашов / Pashov 1978: 40). Въпреки терминологичното разграничаване, омографи (думи, които се пишат еднакво) и омофони (думи, които се изговарят еднакво) имат общ признак с омонимите – това са думи с еднакви форми (писмена и/или произносите) и с различни лексикални значения. Омоформите обаче са словоформи на една и съща дума. Повечето български лингвисти се придържат към тясното схващане, според което извън омонимията остават омофоните и омографите, както и паронимите (думи със сходна форма). Относно границата на изследваното езиково явление Н. Николова пише следното: „Би трябвало следователно да се зададе въпросът дали схващането за омоними в българския език не е твърде ограничаващо, като вън от омонимията се оставят дори омографите и омофоните“ (Николова / Nikolova 2019: 81 – 82). Някои изследователи следват по-широко разбиране на междуезиковата омонимия, като допускат сходство в плана на изразяване, а не само пълно съвпадение: „думи от два езика с еднаква или твърде сходна форма, но с различно или дори диаметрално противоположно значение“ (Баракова / Barakova 1988: 51), „думи, близки или еднакви от формална гледна точка, но с различна семантика или стилистична окраска“ (Крейчова / Kreychova 2017: 317 – 318), „в плана на изразяване междуезиковите омоними могат да съвпадат напълно или да имат някои различия“ (Лобковская / Lobkovskaja 2012). По този начин в обхвата на междуезиковата омонимия влизат и паронимите, тъй като двете явления са взаимосвързани (Влахов, Флорин / Vlahov, Florin 1990: 124).

2. Словашко-българската, респ. българско-словашката междуезикова омонимия е представена в няколко статии и една дисертация (Бъркалова / Barkalova 1983; Николова / Nikolova 2012, 2013; Csarák 2012). При дефиниране на междуезиковата омонимия П. Николова използва признаците „тъждествена или подобна звукова форма“ и „тъждествена или подобна графична форма“, така че в границите на омонимията се включват и паронимите. Специално е отбелязано, че „формалната подобност може да бъде характеристика и на междуезиковата омонимия“ (Николова / Nikolova 2013: 19). Авторката посочва и редица изследвания на различни лингвисти, в които междуезиковите омоними и пароними се разглеждат заедно. Това становище според нас е напълно оправдано поради различните фонологични и графични системи в двата езика. Следователно стигаме до извода, че критериите за определяне на вътрешносистемната и междуезиковата омонимия не могат изцяло да се покриват.

2.1. Дори в такива близкородствени езици, каквито са българският и словашкият, рядко откриваме пълно съвпадение във фонемния и акцентния строеж и в графичното означаване на две или повече различни по значение думи: *брак* – *brak* „негодна продукция“; *джоб* – *džob* 1. „работа“, 2. „изгодна сделка“; *лавка* – *lávka* „мостче“; *клада* – *klada* „греда, труп“; *кукла* – *kukla* „какавида“; *матка* – *matka* „майка“; *нас*¹ „отказ от игра“, *нас*² „подаване“ – *pas* „паспорт“; *пор* – *pór*¹ „пора“, *pór*² „праз“; *рано* – *ráno* „утро, сутрин“ и др. Абсолютно фонетично и графично тъждество на междуезиковите омоними се наблюдава най-вече при едносричните думи.

2.2. В двата езика преобладават случаите на омонимни съответствия с минимални различия в звуковата или графичната форма, като много от тях са възникнали в резултат на специфичния фонологичен развой на всеки от езиците.

2.2.1. Преди всичко различните графични системи на двата езика (латиница и кирилица), както и наличието на някои графеми в единия език и отсъствието им в другия (в словашки: ä, h, d', t', l', ň, ô; в български: ъ, ъ, ю, я) налагат да се приемат за омоними единици с не съвсем тъждествени графични форми: *баня* – *baňa* „мина“; *воня* – *vôňa* „благоухание, аромат“; *година* – *hodina* „час“;

град – *hrad* „крепост; замък“; *кърпа* – *krpa* „амфора, стомна“; *повод* – *pôvod* „произход“; *пух* – *puch* „неприятна миризма, смрад“; *флашка* – *flaška* „бутилка“. Освен това в словашки език фонемата „и“ се записва с два графически знака „у“ и „i“, които в повечето случаи имат смислоразличителна функция. От омофонната двойка словашки лексеми с различна графема *bystro* 1. „бързо“, 2. „съобразително“ и *bistro* „бистро, заведение“ само първата влиза в омонимни отношения с формалното българско съответствие *бистро* „бодро, ясно“. В словашките тълковни речници омофоните *bystro* и *bistro* не се отбелязват поради факта, че по азбучен ред те заемат различно място.

Тук е необходимо да се спомене и наличието на омоними, които в процеса на историческия развой на двата езика са възникнали или вследствие на разпадането на полисемантични лексеми, или вследствие на обогатяването на думите с нови значения: *граница* – *hranica* „клада, голям огън“; *гръб* – *hrb* „гърбица“; *местност* – *miestnosť* „помещение“; *обет* – *obet* „жертва“; *път* – *pút* 1. „пътуване“, 2. „събор, панаир“; *яд* – *jed* „отрова“ (Кошкова, Костова / Koshkova, Kostova 2019: 66).

2.2.2. Що се отнася до фонетичната страна на формалното сходство на омонимите в двата съпоставяни езика, минималните разлики в произношението при двойките думи произлизат най-вече от мястото на ударението. Докато в словашкия език то е фиксирано и винаги пада на първата сричка, в българския език то е свободно: *вражда* – *vražda* „убийство“; *дворец* – *dvorec* 1. „малък двор“; 2. „тенискорт“; *доклад* – *doklad* 1. „документ“; 2. „доказателство“; 3. „пример; цитат“.

Характерният за словашки език квантитет, който има смислоразличителна функция, също води до минимални разлики в звученето на омонимните двойки: *град* – *grád* „градус, степен“; *заплата* – *záplata* „кръпка“; *писанка* – *písanka* „тетрадка“. Докато в словашките тълковни речници двойките думи от този тип, които се определят като пароними, се представят с отделни речникови статии една след друга, но не се означават с омонимни индекси: *trávička* „тревичка“ и *travička* „отровителка“, то в един речник на междуезиковата омонимия те би трябвало да намерят своето място: *тревичка* – *travička* „отровителка“.

Незначителни разлики в произношението на омонимите предизвиква и корелацията твърдост – мекоост при съгласните д, т, н, л / d, t, n, l – dʲ, tʲ, nʲ, lʲ: *речник* – *rečník* „оратор“; *поля* – *rol'a* „нива, орна земя“.

2.2.3. Към формалните съответствия в двата езика причисляваме и двойките прилагателни имена с различни словообразователни наставки, които в повечето случаи са възникнали в резултат на исторически фонетични промени и са наследници на различни по-стари форми на думите в съответния език: *прав* – *pravý* 1. „десен“, 2. „истински, същински“, 3. „правилен“, 4. „подходящ, уместен“; *пресен* – *presný* „точен“, „надежден, сигурен“; *разен* – *rázny* „енергичен, решителен“; *смутен* – *smutný* „тъжен“; *умел* – *umelý* „изкуствен“.

2.3. Както виждаме от приведените типове на междуезикова омонимия в двата езика, условието за тждество в звуковата и графичната форма рядко може да бъде спазено.

По принцип постановката на някои изследователи за ядро и периферия на езиковото явление омонимия е приемлива. Според Е. Любенова в периферията на вътрешносистемната омонимия влизат несъщинските ѝ проявления – омофони, омографи, омоформи, лексикално-граматични омоними (Любенова / Lyubenova 2001). Ако за ядрото е характерна максимална концентрация на признаци (симетрия на формите при асиметрия на значенията), то за периферията е характерен непълен набор от тези признаци, т.е. непълна симетрия при формите (пароними) и непълно различие при съдържанието (квазисиноними) (Хуцишвили / Khutsishvili 2010: 36).

За целите на чуждоезиковото обучение и превода строгото разграничаване на омоними, омофони, омографи и пароними не е необходимо. Досегашните изследвания, както и ексцерпираният езиков материал доказват, че ядрото на междуезиковата омонимия в българския и словашкия език образуват най-вече омофоните и паронимите. Различна е например констатацията за словашко-руската междуезикова омонимия, където според статистиката нейното ядро съставят омографите и паронимите (Kollár 1982: 231). Следователно при лексикографската обработка на междуезиковите омоними трябва да се абстрахираме от минималните различия в плана на изразяване. Затова приемаме по-широкото разбиране за междуезиковата омонимия като за омоними смятаме думи от два езика с еднаква или сходна звукова форма, с еднаква или сходна графична

форма, с еднакво или различно граматично значение, които се различават по своите основни лексикални значения.

3. При съставянето на концепция за лексикографското представяне на междуезиковите омоними неминуемо опираме и до въпроса за отразяването на вътрешносистемната омонимия в тълковните речници на съответния език, понеже част от омонимите на дадения език се явяват и междуезикови омоними. Практическата реализация отразява не само съответните теоретични постановки за конкретния език, но от друга страна, тя е резултат от това, което се наблюдава в речевата дейност.

3.1. Омонимите в българския и словашкия език се представят в тълковните речници с отделни речникови статии, като се означават с горен индекс, напр. *град*¹, *град*², *коса*¹, *коса*², *коса*³, *мед*¹, *мед*²; *bradáč¹*, *bradáč²*, *kosa¹*, *kosa²*, *čarovat¹*, *čarovat²*. Тази лексикографска традиция се следва както в многотомния тълковен „Речник на българския език“ (РБЕ / RBE 2001 – 2015), така и в новия многотомен словашки тълковен речник „Slovník súčasného slovenského jazyka“ (SSSJ 2006), въпреки че двата речника прилагат различни модели на лексикографско отразяване на омонимията.

3.1.1. В „Речник на българския език“ като омоними се означават само думи от една и съща лексикално-граматична категория. В концепцията на Т. Балкански за омоними се приемат само думи от една и съща част на речта с пълно или непълно съответствие в парадигмите (Балкански / Balkanski 1979). Думи от различни части на речта, които имат еднаква основна форма, се представят в съседни речникови статии, без да се означават като омоними, напр. *син* (същ.) и *син* (прил.), *лек* (същ.) и *лек* (прил.), *диря* (същ.) и *диря* (гл.), въпреки че според Кр. Чолакова „случаите на частична омонимия в основните форми не могат да не бъдат отбелязани в речника“ (Чолакова / Cholakova 1959: 74).

В словашката лексикографска практика, за разлика от българската, съвпадащите основни форми на думи от различни части на речта се регистрират като омоними, напр. *mat'* „майка (същ.)“ и *mat'* „имам (гл.)“; *ha¹* „ха, хайде (част.)“; *ha²* „междум.“; *ha³* „хектар (същ.)“.

По отношение на двата езика смятаме за целесъобразно признаването на правото на принадлежност към междуезиковите омоними на съвпадащите основни форми на думи от различен лексикално-граматичен клас: *май* (част.) – *máj* „май (същ.)“; *син* (прил.) – *syn* „син (същ.)“; *тук* (нареч.) – *tuk* „мазнина, масло“ (същ.).

Очевидно е, че съвпадането на основната форма на една дума с някоя от формите на друга дума няма как да бъде отбелязано в тълковните речници на даден език. „Случаите на омонимия в различните граматически форми са многобройни, те обаче не засягат пряко работата в речника“ (Чолакова / Cholakova 1959: 74). Напр. формата *цели* може да е свързана както със съществителното *цел* (*нашите цели*), така и с прилагателното *цял* (*цели села*).

3.1.2. Кр. Чолакова отбелязва още, че не всяко съвпадение на формата е проява на омонимия, например при прилагателни с наставка *-ски* и наречия от типа *бащински*, *градски*, тъй като разликата е в граматическото значение на думите, а не в семантиката. Подобно звуково съвпадение има и при наречията на *-о* и формата за ср. р. на прилагателните, от които са произлезли, напр. *весело*, *грамотно* (Чолакова / Cholakova 1959: 71). Граматическата разлика се изразява в това, че прилагателните имена са изменяеми части на речта и имат парадигма, а наречията са неизменяеми. Освен това съчетаемостта им е различна – *грамотно дете*, *грамотни деца*, но *пиша грамотно*, *пишат грамотно*. Тази лингвистична информация обаче се усвоява и става практически полезна на повисоко ниво на владение на български език като чужд, а в началните етапи на изучаване на езика думите, които съвпадат по форма, създават проблеми при разбиране и превод на текст. Затова в „Българско-словашкия речник“ (BSS 2004, 2013) е прието лексикографското решение да се дават като омоними прилагателни и наречия, които съвпадат в основната си форма, напр. *бащински*¹ и *бащински*², *веселяшки*¹ и *веселяшки*². Това представяне ще бъде полезно и в речник на междуезиковите омоними. Според М. Кърпачева включването на съвпадащи словоформи на думи от различни части на речта (или на апроксимати по терминологията на авторката) в речник на междуезиковите омоними би помогнало в преводаческата практика и при чуждоезиковото обучение (Кърпачева / Karpatcheva 2005: 128).

3.1.3. Омографите, за които повечето лингвисти смятат, че са извън границите на омонимията, се представят в тълковните речници на българския език с отделни речникови статии един след друг, но не се означават с цифра, напр. *nàpa* и *parà*, *bàba*¹, *bàba*², *bàba*³, *bàba*⁴, но *babà*. Омофоните в писмената реч имат различна графична форма и в тълковните речници не могат да се представят един след друг заради азбучния ред, напр. *куб* и *куп*, *пот* и *под*, *шеф* и *шев*.

Следователно в тълковните речници на българския език се представя само ядрото на езиковото явление омонимия – като омоними (с горен индекс след заглавката) се означават думи от една и съща част на речта, чиито форми съвпадат напълно или частично. Електронната версия на „Речник на българския език“ (<https://ibl.bas.bg/rbe/>) обаче дава още една възможност за установяване на омонимите – при търсене на думата *вещ* се визуализират речниковите статии и на съществителното, и на прилагателното, при търсене на думата *душа* – речниковите статии на глагола *дъша* и на съществителното име *душà*; т.е. електронният речник представя и лексикално-граматичните омоними, а също и омографите, напр. *вълна* и *вълнà*, *nàpa* и *parà*.

4. В представеното изложение посочихме най-съществените разлики при интерпретацията на явленията омонимия, и по специално междуезикова омонимия, в български и словашки език. Редица други незасегнати въпроси, свързани с темата, ще бъдат разгледани самостоятелно.

Във връзка с изготвянето на концепцията за лексикографската обработка на междуезиковите омоними в двата съпоставяни езика предлагаме един нестандартен модел – схема за тяхното речниково представяне.

Омонимните единици на двата езика са разположени в две колони в различни редове, като съставят отделни речникови клетки, подредени по азбучен ред. В случай на наличие на формално и семантично тъждество, думите заемат един и същи ред.

4.1. Първата клетка документира формално (фонетично и графично) тъждествени и семантично различни единици, като едната от приведените български думи е еквивалентна на словашката. С курсив се отбелязва лексикално-граматичната принадлежност на думата към съответната част на речта, следват стегната дефиниция на значението и кратки илюстрации:

	брак¹ s официално съжителство <i>встъпвам в брак, сключвам брак</i>
brak s 1. chybný tovar, nepodarok / „дефектна, негодна продукция“ <i>predávajú brak</i> 2. dielo bez umeleckej hodnoty / „творба без художествена стойност“ <i>brak na pulloch kníhkupectiev</i>	брак² s 1. дефектна, негодна продукция <i>това е голям брак</i> 2. определяне на нещо като некачествено или негодно за употреба <i>машината е за брак</i>

4.2. Освен формално тъждествени лексикални единици, втората клетка включва омоними с минимални различия в звуково и графично отношение, принадлежащи към различни части на речта:

bit s <i>štýl popovej hudby / „стил на попмузика“</i> <i>hrali od bitu až po pop</i>	
	бит¹ s начин на живот <i>градски бит, селски бит, съвременен бит</i>
	бит² adj удрян, ял е бой <i>бит и малтретиран човек</i>

bit <i>s</i> jednotka na meranie množstva informácie <i>súbor má veľkosť 200 bitov</i>	бит ³ <i>s</i> основна единица за количество информация <i>измервам в битове</i>
bit' <i>verb</i> 1. udierať niekoho, niečo / „удрям някого, нещо“ <i>bit' po rukách niekoho</i> 2. vydávať zvuk / „издавам звук“ <i>všetky zvony začali bit'</i>	
byť <i>verb</i> existovať, jestvovať; vyskytovať sa niekde / „съществувам; намирам се някъде“ <i>netôžem byť všade</i>	

5. Циклично появяващата се тема за феномена омонимия, и в частност за междуезиковата омонимия, свидетелства за нерешените досега принципни въпроси, определящи нейната същност, както и за тяхната актуалност. Изследването на българско-словашката междуезикова омонимия има за цел да допринесе за осветляването на това многостранно явление и до известна степен да запълни празнотата в словашко-българската лексикография.

Цитирана литература / References

- Балкански 1979: Балкански, Т. За някои трудности при изучаване на омонимията (Към въпроса за класификацията на омонимите). – В: *Български език*, № 4, с. 337 – 341. (Balkanski 1979: Balkanski, T. Za nyakoi trudnosti pri izuchavane na omonimiyata (Kam vaprosa za klasifikatsiyata na omonimite). – In: *Balgarski ezik*, № 4, pp. 337 – 341.)
- Баракова 1988: Баракова, П. За българо-сърбохърватските апроксимати. – В: *Съпоставително езикознание*, № 4 – 5, с. 51 – 58. (Barakova 1988: Barakova, P. Za balgaro-sarboharvatskite aproksimati. – In: *Sapostavitelno ezikoznanie*, № 4 – 5, pp. 51 – 58.)
- Бъркалова 1983: Бъркалова, П. Словашко-български междуезикови омоними. – В: *Научни трудове на Пловдивския университет*, т. 21, кн. 5, Филология, с. 131 – 136. (Barkalova 1983: Barkalova, P. Slovashko-balgarski mezhduiezikovii omonimi. – In: *Nauchni trudove na Plovdivskiya universitet*, t. 21, kn. 5, Filologiya, pp. 131 – 136.)
- Влахов, Флорин 1990: Влахов, С., С. Флорин. *Непреводимото в превода*. София: Наука и изкуство. (Vlahov, Florin 1990: Vlahov, S., S. Florin. *Neprevodimoto v prevoda*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- Иванова 1995: Иванова, Ц. Славянската междуезикова омонимия в приложната лингвистика. – В: *Проглас*, № 1, с. 20 – 31. (Ivanova 1995: Ivanova, Ts. Slavyanskata mezhduiezikova omonimiya v prilozhnata lingvistika. – In: *Proglas*, № 1, pp. 20 – 31.)
- Кошкова, Костова 2019: Кошкова, М., Н. Костова. Към семантичния развой на лексикалната единица – българско-словашки паралели. – В: *Българистични езиковедски четения*. София: СУ „Св. Климент Охридски“, с. 65 – 69. (Koshkova, Kostova 2019: Koshkova, M., N. Kostova. Kam semantichniya razvoy na leksikalnata edinita – balgarsko-slovashki paraleli. – In: *Balgaristichni ezikovedski cheteniya*. Sofiya: SU „Sv. Kliment Ohridski“, pp. 65 – 69.)
- Крейчова 2017: Крейчова, Е. Трансфер и интерференция при изучаването на български език като чужд от славяни. – В: *Български език и литература*, № 3, с. 313 – 320. (Kreychova 2017: Kreychova, E. Transfer i interferentsiya pri izuchavaneto na balgarski ezik kato chuzhd ot slavyani. – In: *Balgarski ezik i literatura*, № 3, pp. 313 – 320.)
- Кърпачева 1989: Кърпачева, М. Българско-полски апроксимати. – В: *Втори международен конгрес по българистика. Доклади. Т. 4. Сравнително и съпоставително езикознание*. София: БАН, с. 88 – 92. (Karpacheva 1989: Karpacheva, M. Balgarsko-polski aproksimati. – In: *Vtori mezhdunaroden kongres po balgaristika. Dokladi. T. 4. Sravnitelno i sapostavitelno ezikoznanie*. Sofia: BAN, pp. 88 – 92.)
- Кърпачева 1991: Кърпачева, М. Апроксимация и апроксиматични речници. – *Български език*, № 4, с. 379 – 389. (Karpacheva 1991: Karpacheva, M. Aproksimatsiya i aproksimatichni rechnitsi. – In: *Balgarski ezik*, № 4, pp. 379 – 389.)
- Кърпачева 2005: Кърпачева, М. [Рец.] Иванова, Ц., М. Алексич. Сръбско-български тематичен речник. Лексикон на междуезиковите омоними и полисеми. Велико Търново, ПИК, 1999. 288 с. – В: *Български език*,

- № 2, с. 126 – 128. (Karpacheva 2005: Karpacheva, M. [Rets.] Ivanova, Ts., M. Aleksich. Srabsko-balgarski tematichen rechnik. Leksikon na mezhduelikovite omonimi i polisemi. Veliko Tarnovo, PIK, 1999. 288 s. – In: *Balgarski ezik*, № 2, pp. 126 – 128.)
- Лобковская 2012: Лобковская, Л. О понятии межъязыковой омонимии (к проблеме термина „ложные друзья переводчика“). – В: *Вестник Челябинского государственного университета*, № 20, вып. 67, с. 79 – 87. (Lobkovskaia 2012: Lobkovskaia, L. O poniatii mezh'iazykovoï omonimii (k probleme termina "lozhnye druž'ia perevodchika"). – In: *Vestnik Cheliabinskogo gosudarstvennogo universiteta*, № 20, vyp. 67, pp. 79 – 87.)
- Любенова 2001: Любенова, Е. *Формално моделиране на лексикалната омонимия (върху материал от български, руски и чешки език)*. Пловдив: Макрос 2000. (Lyubenova 2001: Lyubenova, E. *Formalno modelirane na leksikalnata otonimiya (varhu material ot balgarski, ruski i cheshki ezik)*. Plovdiv: Makros 2000.)
- Николова 2019: Николова, Н. За омонимите и тяхната класификация. – В: *Българистични езиковедски четения*. София: СУ „Св. Климент Охридски“, с. 78 – 83. (Nikolova 2019: Nikolova, N. Za omonimite i tyahnata klasifikatsiya. – In: *Balgaristichni ezikovedski cheteniya*. Sofia: SU "Sv. Kliment Ohridski", pp. 78 – 83.)
- Николова 2012: Николова, П. Словашко-българската междуетникова омонимия – едно от предизвикателствата на XXI век. – В: *Славистиката в глобалния свят – предизвикателства и перспективи*. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, с. 77 – 80. (Nikolova 2012: Nikolova, P. Slovashko-balgarskata mezhduetnikova otonimiya – edno ot predizvikatelstvata na XXI vek. – In: *Slavistikata v globalniya svyat – predizvikatelstva i perspektivi*. Blagoevgrad: UI "Neofit Rilski", pp. 77 – 80.)
- Николова 2013: Николова, П. *Словашко-българската междуетникова омонимия и чуждоезиковото обучение*. Автореферат. София. (Nikolova 2013: Nikolova, P. *Slovashko-balgarskata mezhduetnikova otonimiya i chuzhdoezikovoto obuchenie*. Avtoreferat. Sofia.)
- Пашов 1978: Пашов, П. Омоними, омографи, омофони. – В: *Въпроси на българската лексикология*. София: Народна просвета, с. 39 – 60. (Pashov 1978: Pashov, P. Omonimi, omografi, omofoni. – In: *Vaprosi na balgarskata leksikologiya*. Sofia: Narodna prosveta, pp. 39 – 60.)
- РБЕ 2001 – 2015: *Речник на българския език*. Т. 1 – 15. София: Издателство на БАН. (RBE 2001 – 2015: *Rechnik na balgarskiya ezik*. T. 1 – 15. Sofia: Izdatelstvo na BAN.) <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> [15.01.2020]
- Хуцишвили 2010: Хуцишвили, С. *Славянские межъязыковые омонимы*. Диссертация. Тбилиси. (Khutsishvili 2010: Khutsishvili, S. *Slavianskie mezh'iazykovye otonimy*. Dissertatsiia. Tbilisi.) <<http://old.press.tsu.ge/GEO/internet/disertaciebi/S.Khutsishvili%20Disertacia.pdf>> [15.01.2020].
- Чолакова 1959: Чолакова, Кр. Омоними в съвременния книжовен български език. – В: *Известия на Института за български език*, VI, с. 65 – 98. (Cholakova 1959: Cholakova, Kr. Omonimi v savremenniya knizhoven balgarski ezik. – In: *Izvestia na Instituta za balgarski ezik*, VI, pp. 65 – 98.)
- BSS 2004, 2013: Košková, M. *Bulharsko-slovenský slovník*. I (A – K) (a kol.), II (Л – По). Bratislava: Slavistický ústav Jána Stanislava SAV, Slovenský komitét slavistov.
- Csapák 2012: Csapák, R. Medzijazyková homonymia v spisovnej slovenčine a bulharčine ako lexikologický problém. – In: *7. študentská vedecká konferencia*. Prešov: Univerzitná knižnica Prešovskej university, s. 808 – 813. <<https://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Chovanec3/subor/s6-7.pdf>> [15.01.2020]
- Grigorjanová 2009: Grigorjanová, T. Medzijazyková homonymia v slovanských jazykoch z pohľadu lexikografie. – In: *Bulharská a slovenská lexikografia v zjednotenej Európe*. Veliko Tarnovo: Znak 94, pp. 102 – 106.
- Horáková 2003: Horáková, R. Interlingválne homonymá ako lexikografický problém. – In: *Slavica Slovaca*, 38, 1, pp. 13 – 20.
- Kollár 1982: Kollár, D. Medzijazyková homonymia. – In: *Studia Academica Slovaca*, 11, pp. 223 – 234.
- Mičátek 1900: Mičátek, L. A. *Diferenciálny slovensko-ruský slovník*. Turčiansky sv. Martin.
- Pančíková 2007: Pančíková, M. Zradné slová alebo medzijazyková homonymia. – In: *Studia Academica Slovaca*, 36, pp. 111 – 119.
- SSSJ 2006: *Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G*. Bratislava: VEDA vydavateľstvo SAV.
- Šikra 1992: Šikra, J. Lexikálna homonymia. – In: *Jazykovedný časopis*, 43, № 1, pp. 13 – 25.

TOWARDS THE CONCEPT OF LEXICOGRAPHIC PROCESSING OF INTERLINGUAL HOMONYMY IN BULGARIAN AND SLOVAK LANGUAGES

Mária Košková^a, Nadezhda Kostova^b

Ján Stanislav Institute of Slavistics, Slovak Academy of Sciences^a,
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences^b

maria.koskova@savba.sk^a, kostova.n@ibl.bas.bg^b

Abstract: The article deals with interlingual homonymy in Bulgarian and Slovak languages. Words with the same form (or similar forms) and different semantics in both languages are considered. Our study shows that the condition of identity in the sound and graphic form of Bulgarian-Slovak homonyms can rarely be met. For the purposes of foreign language training and translation, strict separation of homonyms, homophones, homographs and paronyms is not necessary. In connection with the development of the concept of lexicographic processing of interlingual homonyms in the two compared languages, we propose a model of their vocabulary presentation.

Keywords: *interlingual homonymy, Bulgarian language, Slovak language*

Mária Košková
Ján Stanislav Institute of Slavistics
Slovak Academy of Sciences
9 Dúbravská cesta
Bratislava 813 64
Slovakia

Nadezhda Kostova
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

ТЕРМИНОЛОГИЯ

БЪЛГАРСКИЯТ ЕЗИК И НЕГОВАТА ТЕРМИНОЛОГИЯ В ЕРАТА НА ГЛОБАЛИЗАЦИЯТА

Мария Попова

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“,
Българска академия на науките

mpopova41@abv.bg

Резюме: В тази статия се дискутират някои проблеми относно мястото на българския език и неговата терминология в процеса на културната и научната глобализация. Първо се обръща внимание на идеята за създаването на един общ глобален език за интернационална комуникация. Второ, в тази статия се представят някои от проявите на глобализацията в българския език и неговата терминология, които се отнасят към първите две от засегнатите тенденции: Първата тенденция – приемането на английския език като *lingua franca*, т. е. глобален език. Втората тенденция – създаването на фонд от езикови единици, които са общи за всички езици, т. е. проблемът засяга интернационализацията.

Ключови думи: българска терминология, общ (глобален) език, *lingua franca*, интернационализация

Преди всичко трябва да отбележа, че заглавието на това изложение е заимствано от темата на международната научна конференция „Терминологията в епохата на глобализацията“, която се проведе в Словения (Любляна) с подкрепата на Словенската академия на науките и Европейския секретариат на Международната организация по терминология (по-подробно за това събитие вж. в: Попова / Popova 2004: 115 – 119).

Лексемата *глобализация* не е метатермин на терминологията, не е и лингвистичен термин. Но в съвременния свят, характеризиращ се с икономическа, политическа, културна, дори военна интеграция, тя става актуална и при разглеждането на някои терминологични, а в по-общ план – и езикови явления. Както отбелязва Ст. Мицева, „за глобализацията днес се говори непрекъснато: за степента на нейното навлизане в националния културен контекст, за иновациите, донесени от нея, за размиване на границите между национално и универсално (глобално) [...], за разширяване на хоризонтите и неограничените възможности за комуникация на хората по целия свят“ (Мицева / Mitseva 2018: 13).

Трябва да припомним, че явлението езикова глобализация, но не с това название и без да е осмислено терминологично, не е нещо ново. Няма да се връщам към дълбоката древност на Римската империя, владееща многобройни и разноезични народи, поставени в езиковата ситуация на билингвизъм, нито към не толкова далечните исторически времена, когато се създават такива общи за човечеството езици като есперанто, но ще се опитам да насоча вниманието към нашето съвремие. В днешното културно пространство битуват поне три направления относно идеята за общ, глобален език на цялото човечество. (Не мога да не подчертая, че тази идея е израз на изконния стремеж на човека за комуникация и разбиране.)

Но да видим какво решение на този проблем предлага научната общност. Както отбелязва М. И. Исаев, „мненията на учените по проблема за бъдещия единен език в основата си се свеждат към две взаимно изключващи се тези. Едни смятат, че бъдещ общ език на човечеството ще стане един от националните езици, а други предполагат, че такъв език може да стане само изкуствен език, снабден с най-хубавите черти на националните езици“ (Исаев / Isaev 1977: 70). Л. Бокал подкрепя първата теза, отбелязана от М. И. Исаев, за използване на общ (глобален) език в международното общуване и уточнява, че кандидат за такъв език е английският (Bokal 2004). Друга, трета идея лансира Л. Бешекирска. Според нея глобализацията трябва да се свърже с интернационализацията и да се състои в създаването на общ фонд от съотносителни езикови единици, който да има място във всички езици (Biesiekińska 1997: 87 – 90). З. Стоберски, още преди нея, също дава предложение за решаването на такъв проблем чрез създаването на общочовешки език, естествен или изкуствен, чието ядро да станат интернационалните термини (Stoberski 1991).

За съвременната езикова ситуация, според мене, са характерни двете тенденции: 1) Първата, приемането на английския език за общ, глобален език. 2) Втората, създаването на общ фонд от съотносителни термини и терминоеlementи, които да се използват във всички езици, при което да се търси и формалното им сближаване, а не раздалечаване на национална езикова почва.

Третата тенденция – създаването на изкуствен (или компилативен) език, който да се възприеме от всички народи, поне според мене вече не е актуална поради невъзможността както за осъществяването ѝ, така и за нейното практическо приложение. Друг е въпросът, че съществуват редица (от миналото есперанто, а днес – компютърни символни езици) изкуствени езици, но те са с ограничена употреба, представляват интерес само за специалистите и не са подходящи за широките слоеве от обществото.

В това изложение, доколкото е възможно, ще се опитам да представя някои прояви на глобализацията в българската терминология и в българския език от първите две направления.

1. Първа тенденция – приемането на английския език за *lingua franca*, т. е. за общ, глобален език

Доколкото българският език е език на малоброен народ и се говори върху територията на държава, която не участва в регулирането на световния ред, нито оказва някакво влияние върху политическото, общественото и икономическото развитие на човечеството, то неоспорим факт е, че българският език и българската терминология ще бъдат под силното влияние на английския език.

В търсене на критерий за определяне на глобализацията в терминологията, произтичаща от силното влияние на английския език, ще се насоча към двата признака, двете условия, които са установени за квалифициране на езиковите единици, получени в резултат от интернационализация. Както е известно, те са въведени от А. В. Акуленко (Акуленко / Akulenko 1972) и Л. Н. Смирнов (Смирнов / Smirnov 1989) и в настоящия момент се прилагат широко с тази цел.

И така, единия критерий ще модифицирам по следния начин: За проява на глобализация да се смята използването на даден английски термин в терминологиите на поне три национални езика, два от които се отнасят към различни езикови групи. Трябва да уточним обаче, че това всъщност е долната граница относно броя на езиците или езиковите семейства, тъй като схващанията на различните учени са доста различни и варират в широки граници.

По втория критерий – за формалната структура на съотносителните терминологични (а и общоупотребими) единици – морфема, лексема, словосъчетание, учените също се разделят в две групи. В едната група приемат само лексемата (думата) (Horecký, Ráková 1979). В другата група приемат всички езикови единици от морфемата до синтактичната конструкция (Mlacek 1980: 223 – 240; Maćkiewicz 1984: 12; Смирнов / Smirnov 1997: 5; Колковска / Kolkovska 2006a: 190 – 212).

Езиковата глобализация е сложен процес, засягащ всички равнища на езика, затова приемам за терминологията по-широкото разбиране, т. е. засягат се терминоеlementите (корени, префикси и суфикси), термините думи и термините словосъчетания.

Тъй като резултат от глобализация са не само цели терминологични системи или цялостни термини, но и отделни страни в строежа на даден термин, за определяне на това кой (кои) пласт(ове) от състава на даден термин е следствие от глобализационни процеси, ще се позова на разработвания от години модел за строежа на термина. Чрез него се обосновава наличието на три структури: значение, респ. понятийна структура; комплекс от номинационни признаци, респ. ономазиологична структура (също: вътрешна форма, структурно значение – според други означения); название – външна форма, респ. формална структура (вж. Попова / Popova 1986: 42 – 53; Попова / Popova 1990: 7 – 44; Попова / Popova 2012: 39 – 42).

Най-често в приемащия език отива цялостният английски термин, напр. англ. *inflation*: бълг. *инфлация*, рус. *инфляция*, пол. *inflacja*, нем. *Inflation*, френ. *inflation*, исп. *inflación*; англ. *resonance energy*: белорус. *рэзонансна энергія*, френ. *énergie de résonance*, латв. *resanses energia*, литов. *rezonanza energia*, полск. *energia rezonansu*, рус. *энергия резонанса*, сърбо-хърв. *energija resonansa* и т.н. (По данни от Neoterm, 1988. N 11 – 12, pp. 37 – 48).

Но не са малко и случаите, когато се заема само един пласт от общия строеж на термина. Напр. от англ. *pool* в българския език е заета само формата *пул*, която е получила ново значение, а именно

‘обединение от предприятия, компании и др. от един отрасъл, извършено за нуждите на приватизацията им’. Същото се наблюдава и при термините *джойнтвенчър* и *индексация*, разгледани подробно от С. Колковска (Колковска / Kolkovska 2006a: 190 – 212).

Както се вижда от тези постановки, глобализация и интернационализация на терминологията не се приемат за идентични (въпреки че, поне според мене, в същността си са такива). Долавя се една малка разлика, която може би е привнесена механично. Поради това за глобализация се приемат случаите, когато изходният език е английският, а за интернационализация – освен английския, изходен може да бъде всеки друг език. Така напр. в българската лингвистична терминология се появи терминът *митолингвистика*, означаващ нов дял от езикознанието, а заедно с него и термините *митолингвистичен код* и *митолингвистична структура* (Попов / Роров 2008; Попов / Роров 2011; Попов / Роров 2017; Попов / Роров 2018). В такъв случай за какво стана въпрос – за глобализация или за интернационализация. Но да се обърнем към други подобни случаи, като напр. чешкия термин *робот*, руския *перестройка*, японския *икебана* и т. н. Редицата от случаи е много дълга, но въпросът, който стои пред нас, все още няма общоприет отговор.

Съвременната терминология, както се наблюдава повсеместно, и което вече не подлежи на дискусия, се развива под силното влияние на английския език – в някои случаи по необходимост, в други – по инерция. Днес първостепенна задача на приложното терминологично знание е разработването на специализирани езици върху основата на английския език в области, където комуникацията е от изключителна важност за безопасността на хората.

В тази насока напр. бързо се развива професионалната морска комуникация, като се тръгва „от употребата на общи морски термини, след което се стига до обща морска терминология и накрая – до общ език – *lingua franca*“ (Вичева / Vicheva – ръкопис), който се нарича морски английски език. Част от този език са Стандартните морски фрази за комуникация, които са приети от Международната морска организация през 2001 г., като през определен период от време се ревизират и респ. коригират.

Стандартните морски фрази, създадени върху основата на професионалния морски английски и английската морска терминология, стават част и от българската терминология, както и от българския език чрез задължителното им включване в комуникацията на българите, професионално ангажирани в корабоплаването, а и в обучението на бъдещите специалисти (по данни от Вичева-Василева / Vicheva-Vasileva 2008 и Вичева / Vicheva – ръкопис).

По същия път на глобализация в терминологията и респ. в езика се върви и във въздухоплаването.

Но ако в тези и други подобни на тях области приемането на английската терминология става поради необходимост (а именно във връзка с осигуряването на човешката безопасност), то развитието на глобализационни процеси под влияние на английския език в редица други области, а и в общоупотребимия език става по инерция. Така напр. българската компютърна терминология е изцяло английска. Любопитен, или по-скоро печален, е фактът, че немалкото български съответствия на английски термини остават извън ползването на ползвателите специалисти, които предпочитат английските термини, напр. *бъг* – *грешка в програмата*, *хедър* – *заглавие*, *линк* – *връзка*, *атачмънт* – *прикрепен файл*, *ъпдейт* – *обновяване*, *фрейм* – *рамка*, *фолдър* – *папка* и мн. др.

Значителна част от термините в устната реч се изговарят с английско произношение, а в писмената реч се изписват не на кирилица (български език), а направо на английски език. В допълнение ще обърна внимание на факта, че това явление се наблюдава не само при компютърните термини, но и при термините в други предметни области. Напр. наред със станалите вече традиционни *Word*, *Windows*, *on line* и др. се срещат термини и от други области, напр. търговски термини, като *vending* (продажба на кафе, напитки, цигари и др. от определен вид автомат), икономически, като *cluster* (група от компании, извършващи сходни взаимно допълващи се дейности) и мн. др.

За резултат от глобализацията основателно се смята диграфията, която се наблюдава не само в терминологията и респ. в специалните научни текстове, но и „в редица списания, вестници, рекламни текстове“ (Мицева / Mitseva 2018: 14 – 15).

Повсеместно, т.е. не само в компютърната, но и в редица други терминологии, които неминуемо търпят влиянието на английския език (а и в общоупотребимата реч), е смесеното изписване. В тези случаи една (или повече) от съставките е английска дума с английско изписване, а другата (или

другите) съставка (съставки) е с изписване на кирилица. Българската съставка може да бъде както нова заемка (от глобализационен вид), така и отдавна приета и утвърдена заемка, а също и домашна дума, напр. *Hyper – Z хардуерна компресия, on-line режим, start-up програма, trade марка, damage от валутен курс, personnel състав, stand by споразумение* и мн. др.

Същото се наблюдава и в другите езици. Да вземем за пример съотносителните термини заемки на английския термин *stand-by credit*: бълг. *stand-by кредит*, рус. *кредит stand-by*, нем. *Stand-by-Credit*, френ. *stand-by crédit*, чеш. *Stand-by úvěr* и мн. др.

След като отдаваме толкова голямо внимание на тоталното английско влияние върху съвременните езици, за да бъдем обективни в преценката си, би следвало да отбележим и другата, обратната страна на явлението, т. е. в друг регистър на отношението между езиците, или в по-широк смисъл, както показва З. Стоберски, че научната терминология, както и езикът, както и всички явления в природата и обществото, се подчиняват на вечното единство между двата процеса – интеграция и диференциация (Stoberski 1978).

В този смисъл интерес представлява фактът, че дори и при такова силно чуждо влияние се наблюдават процеси, макар и частични, на интеграция посредством граматическа адаптация, т. е. приобщаване към граматичния строеж на българския език чрез снабдяване на английските думи с типично българските окончания за род и число, за членуване, напр. *web-ове, word-a, word-ът, Windows-a, -ът*; също така със словообразователно разширение, напр. *Word-овска-та програма, help-вам, help-ване; фючърс-ен, юзър-ски, ъпгрейд-ва-не, ъпдейт-ва-не* и т. н. Интересни факти във връзка с адаптацията на заетите в общоупотребимия език глаголи от английския език изнася Н. Костова в монографията си „Глаголи неологизми в българския език“. Срв. напр. с нейния извод: „Чрез адаптацията заетите нови глаголи не само се приобщават към българския език, но се и отдалечават по формата си от английските глаголи“ (Костова / Kostova 2018: 42). По този начин, макар и в незначителна степен, се нарушава пълнотата на глобализацията.

2. Втора тенденция – развитие на идеята за формирането на фонд от езикови единици, принадлежащи към различни езици, които да са еднакви по значение и съотносителни по форма

Този аспект на глобализацията можем да свържем с интернационализацията. В редица трудове е отделено внимание на приликите и разликите между заемките и интернационализмите. Разгледано е и върху материал от българския език и българската терминология, предложена е и стандартизирана класификация на интернационализмите, в която се отчитат схващанията както на класиците в тази област (Акуленко / Akulenko 1972; Бояджиев / Boyadzhiev 1986; Grinyov 1987; Смирнов / Smirnov 1989; Смирнов / Smirnov 1997), така и на лингвистите, които очертаха многократно най-съвременните прояви на това явление (Володина / Volodina 1995; Благоева / Blagoeva 2003; Buzássyová 2003; Bokal 2004; Колковска / Kolkovska 2006a; Колковска / Kolkovska 2006b). Затова сега няма да се спирам на тези разработки. Тук ще насоча вниманието към реалните усилия и успешни дейности на терминологите в създаването на общ фонд от езикови единици – термини и терминоеlementи, които да бъдат използвани във всички терминологии, респ. във всички езици, с цел сближаването им, и оттук – осигуряване на втората функция на терминологията (наред с първата – да отразява знанието), а именно – да осигурява научната комуникация.

Преди всичко ще отбележа мащабната и ентузиасирана работа на видния терминолог, писател, културен деец и общественик Зигмунт Стоберски. Като ръководител на международен работен колектив от терминологисти (в който имах удоволствието да участвам повече от 15 години) още през 60-те г. на 20. век той постави началото на такъв фонд от термини неологизми със свои понятийно-семантични съответствия и формални подобия във възможно най-голям брой езици (вкл. и в българския език) от различни области на науката. С помощта на своите сътрудници и със своята неугасима жар той попълваше, разработваше и развиваше този безценен фонд до последните дни на живота си (2006 г.). Ето напр. заглавието на един от многобройните раздели в този фонд: *International Scientific Terminology and Neologisms in the Course of Transnationalization. Nuclear energy IV*, публикуван в сп. *Neoterm*, 1988, № 11 – 12, p. 37.

Като пример за резултат от работата върху транснационализацията на дадена научна област ще приведа групата на само един термин (тя ще бъде представена с 28 съответствия), но тя е показателна за всички останали.

En synchrotron (nucleo) A device for accelerating electrons or protons in closed orbit in which the frequency of the accelerating voltage is varied (or held constant in the case of electrons) and the strength of the magnetic field is varied so as to keep the orbit radius constant.

<i>Be cínxpaтpон</i>	<i>Hu szinkrotron</i>	<i>Ru cинxпoтpон</i>
<i>Bg cинxпoтpон</i>	<i>Ia synchrotrone</i>	<i>Sh sinhrotrion</i>
<i>Cs synchrotron</i>	<i>It sncroyrone</i>	<i>Sk synchrotrón</i>
<i>Da synkrotron</i>	<i>Ja shinkurotoron</i>	<i>Sn sinhrotron</i>
<i>De Synchrotron</i>	<i>Le sinhrotrons</i>	<i>Sp sincrotrón</i>
<i>Eo sincrotrotrono</i>	<i>Nl synchrotron</i>	<i>Sv synchrotron</i>
<i>Et súnkrotron</i>	<i>No synkrotron</i>	<i>Sw sing'krotroni</i>
<i>Fi synkrotroni</i>	<i>Pl synchrotron</i>	и т. н.
<i>Fr synchrotron</i>	<i>Pt sincrotrão</i>	
<i>De Sinkrotroni</i>	<i>Ro sinkrotron</i>	

(По данни от Neoterm 1988, N 11 – 12 , p. 44).

По този начин за фиксиране на еднаквото значение и съотносителните сходни форми, които тук представям в най-елементарния им вид, се постига необратимост на обективно съществуващите процеси за интернационализация на специалната – научна и професионална – терминология. (Начинът за фиксиране тук е представен по възможно най-елементарния начин, тъй като в обема на едно кратко изложение не може да се включи цялата верига от дейности, които колективът от терминологи осъществява стъпка по стъпка, за да се стигне до това ясно и опростено експлициране на тъждествените термини.)

Така в уеднаквената си и стандартизирана форма терминологията става достояние, нещо повече – притежание, собственост на всички народи, или както мечтаеше З. Стоберски – на цялото човечество.

Във връзка с извънредно активната приложна дейност на З. Стоберски интерес представляват както множеството речници, глосарии и списъци с нови термини, така и разработките му, посветени на транснационализацията на терминологията – една нова тема (и респ. дейност), въведена от него и станала център на цялата му работа през последните 20 години на неговия живот. В книгата си „Международна научна терминология. Проблеми. Постулати. Перспективи“ (Stoberski 1982) З. Стоберски обоснова ясни и точни правила за работа върху терминологията, особено за интеграцията на националните терминологии върху основата на широко разпространените съвременни езици и не по-малко – чрез използване на мъртви езици, каквито са латинският и старогръцкият.

Като друга проява на глобализацията, отнасяща се до създаването на общ, интернационален фонд от терминологични единици, можем да приемем опитите (и резултатите от тях) за формирането на международен терминологичен код (според едната метатерминология) или международен терминологичен ключ (според другата метатерминология). По данни на В. А. Татаринов (Татаринов / Tatarinov 2006: 266) и В. Ф. Новодранова (Новодранова / Novodranova 1993: 4) тази идея исторически се свързва с имената на Е. К. Дрезен (Дрезен / Drezen 1934) и Е. Вюстер (Вюстер / Vyuster 1938). На конференцията на Международната асоциация по стандартизация в Стокхолм през 1934 г. Е. К. Дрезен предлага да се започне създаването на международен терминологичен код, който да представлява речник под формата на списък от терминоеlementи, взети от есперанто, снабдени с ясно и точно дефинирано значение (Татаринов / Tatarinov 2006: 266). По данни от В. Ф. Новодранова метатерминът „терминологичен ключ“ е използван първо от Е. Вюстер през 1938 г. в препоръки на същата тази Международна асоциация по стандартизация. Негова е и дефиницията на понятието, срв. „терминологичен ключ – съвкупност от терминоеlementи (корени и афикси) и правила за тяхното съединяване, за да се образуват интернационални термини“ (Новодранова / Novodranova 1994: 4). Целта на тези речници и сборки (ключове и кодове) е да помогнат на специалистите в тър-

сенето и респ. намирането на подходящите международни терминоелементи за създаване на нови термини за тези понятия, които вече са установени и чиито определения са формирани (Канделаки / Kandelaki 1967: 45).

Е. Вюстер наред с редицата препоръки, които дава за съдържанието и функциите на терминологичния ключ, обръща внимание и на необходимостта от специални терминологични ключове за отделните отрасли на науката и техниката.

В. Ф. Новодранова прави пълен преглед и дава оценка на публикуваните след 1934 г. речници терминологични ключове / терминологични кодове. Затова ще насоча вниманието към тази нейна статия (Новодранова / Novodranova 1993). Но тъй като тя е трудно достъпна за българския читател, в следващите редове ще изброя заглавията на някои от тези трудове:

- 1934. Jushmanov 1934 – Н. В. Юшманов „Список элементов международной терминологии“.
- 1956. Werner 1956 – Ф. К. Вернер „Словообразовательные элементы латино-греческих терминов в биологии, зоологии и сравнительной анатомии“.
- 1970. Werner 1970 – Ф. К. Вернер „Наименования организмов и органов. Терминология естественных наук и медицины и ее проблемы“.
- 1976. Wahlgren 1976 – Б. Валгрэн „Словарь латинских морфем. С указанием на происхождением слов интернациональной лексики и на их строения“.
- 1980. Cottés 1980 – А. Коте „Структурный словарь научного языка. Терминоэлементы и модели терминообразования“.

Споменатите тук и всички онези речници (или опити за такива), квалифицирани като терминологични кодове/ключове, са безценна материална основа, върху която се градят съвременните специализирани речници на гръко-латинските терминоелементи главно върху материал от медицинската терминология. Напр. такъв е първият „Английско-руски медицински ключ“, който представлява английско-руски речник на гръко-латинските терминоелементи в състава на английските медицински термини (Дубровина / Dubrovina 1982, цит. по Новодранова / Novodranova 1993: 9).

Заклучение

Наблюдаваните явления и изнесените за тях факти, произтичащи от съвременната динамика на българския език и неговата терминология, ясно показват, че те се приобщават напълно към тенденциите за глобализация, интеграция и интернационализация, характерни за днешния свят. Разнообразните прояви на тези тенденции могат да бъдат оценявани положително за българския език и особено за неговата терминология както с оглед на тяхното вътрешно, същностно обогатяване, но още повече във връзка с улесняване участието на българите в международната комуникация. Но както всеки процес и всеки резултат, така и глобализацията има и друга страна. В нашия случай това е тенденцията за запазване на националната специфика на езика, която е неоеценимо културно богатство както във вътрешен, така и в международен план. В този смисъл пред нас стои въпросът: „Каква да бъде езиковата ни политика в това отношение?“. Отговорът, който според мене може би веднага ще последва, е: „Балансирана“. Но дали това наистина е решението. В този смисъл тук поставям въпрос, но не предлагам отговор, а дискусия. Но във всеки случай насочвам вниманието към запазването на националната специфика на българския език.

Цитирана литература / References

- Акуленко 1972: Акуленко, А. А. *Вопросы интернационализации словарного состава языка*. Харьков: Издательство Харьковского университета (Akulenko 1972: Akulenko, A. A. *Voprosy internacionalisatsii slovarnogo sostava iazyka*. Khar'kov: Izdatel'stvo Khar'kovskogo universiteta.)
- Благоева 2003: Благоева, Д. Интернационални и национални елементи в речниковия състав (аспекти на калкирането в съвременните славянски езици). – In: *Internacionalizmy v nově slovní zásobě*. Praha: Ústav pro jazyk česky. Akademie věd České republiky. (Blagoeva 2003: Blagoeva, D. Internatsionalni i natsionalni elementi v rechnikoviya sastav (Aspekti na kalkiraneto v savremennite slavianski ezitsi). – In: *Internacionalizmy v nově slovní zásobě*. Praha: Ústav pro jazyk česky. Akademie věd České republiky.)

- Бояджиев 1986: Бояджиев, Т. *Българска лексикология*. София: Наука и изкуство. (Boyadzhiev, T. *Balgarska leksikologiya*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- Вичева-Василева 2008: Вичева-Василева, П. *Проблеми на вербалната комуникация в търговското корабоплаване*. Дисертация за получаване на научната и образователната степен „доктор“. Варна. (Vicheva-Vasileva, P. *Problemi na verbalnata komunikatsiya v targovskoto koraboplavane*. Diss. za “doktor”. Varna.)
- Вичева – ръкопис: Вичева, П. *Начини за оптимизиране на морските комуникации* (ръкопис). (Vicheva, P. *Nachini za optimizirane na morskite komunikatsii* – rakopis.)
- Володина 1995: Володина, М. Н. Национальные и интернациональные способы терминологической номинации. – В: *Терминоведение*, № 1. (Volodina 1995: Volodina, M. N. Natsional'nye i internatsional'nye sposoby terminologicheskoi nominatsii. – In: *Terminovedenie*, № 1.)
- Вюстер 1935: Вюстер, Е. *Международная стандартизация языка в технике*. Перевод с немецкого. Ленинград – Москва: Стандартизация. (Vyuster 1935: Vyuster, E. *Mezhdunarodnaia standartizatsia iazyka v tekhnike*. Perevod s nemetskogo. Leningrad – Moskva: Standartizatsiia.)
- Дрезен 1934: Дрезен, Э. Перспективы интернационализации научно-технической терминологии. К докладу, принятому Международной конференцией по стандартизации 21 августа 1934 г. – В: *Международный язык*, кн. 11 – 12. (Drezen 1934: Drezen, J. Perspektivy internatsionalizatsii nauchno-tekhnicheskoi terminologii. K dokladu, prinyatomu Mezhdunarodnoi konferentsii po standartizatsii 21 avgusta 1934 g. – In: *Mezhdunarodnyi iazyk*, кн. 11 – 12.)
- Дубровина 1982: Дубровина, Л. В. (сост.) *Англо-русский медицинский терминологический ключ*. Москва: АН СССР. (Dubrovina 1982: Dubrovina, L. V. (sost.) *Anglo-russkii meditsinskii teminologicheskii kliuch*. Moskva: AN SSSR.)
- Исаев 1981: Исаев, М. И. *Язык эсперанто*. Москва: Наука. (Isaev 1981: Isaev, M. I. *Iazyk esperanto*. Moskva: Nauka.)
- Канделаки 1967: Канделаки, Т. Л. Об одном типе словаря международных терминологических элементов. – В: *Филологические науки*, № 2. (Kandelaki 1967: Kandelaki, T. L. Ob odnom tipe slovaria mezhdunarodnykh terminoelementov. – In: *Filologicheskie nauki*, № 2.)
- Колковска 2006а: Колковска, С. Тенденции към интернационализация и национализация в новата българска икономическа терминология. – В: *Националният език в условията на чужди влияния и глобализация*. София: Съюз на учените в България. (Kolkovska 2006a: Kolkovska, S. Tendentsii kam internatsionalizatsiya i natsionalizatsiya v novata balgarska ikonomichesk terminologiya. – In: *Natsionalniyat ezik v usloviyata na chyzhdi vliyania i globalizatsiya*. Sofia: Sayuz na uchenite v Balgaria.)
- Колковска 2006б: Колковска, С. Семантични иновации и интеграция при новите интернационални икономически термини в българския език. – В: *Научни изследвания в чест и в памет на акад. Ив. Дуриданов*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“. (Kolkovska 2006b: Kolkovska, S. Semantichni inovatsii i integratsiya pri novite internatsionalni ikonomicheski termini v balgarskiya ezik. – In: *Nauchni izsledvaniya v chest i v pamet na akad. Iv. Duridanov*. Veliko Tarnovo: UI “Sv. sv. Kiril i Metodiy”.)
- Костова 2018: Костова, Н. *Глаголни неологизми в българския език*. София: Авангард Прима. (Kostova 2018: Kostova, N. *Glagolni neologizmi v balgarskiya ezik*. Sofia: Avangard Prima.)
- Мицева 2018: Мицева, Ст. *Ситуативната вариантност на езика в медийния дискурс (с оглед на съвременната езикова ситуация)*. София: УНСС. (Mitseva 2018: Mitseva St. *Situativnata variativnost na ezika v mediyniya diskurs (s ogleed na savremennata ezikova situatsiya)*. Sofia: UNSS.)
- Новодранова 1993: Новодранова, В. Ф. Лексикографическое представление интернациональных терминологических элементов. – В: *Терминоведение*, № 2. Москва: Московский лицей. (Novodranova 1993: Novodranova, V. F. Leksikograficheskoe predstavlenie internatsional'nykh terminoelementov. – In: *Terminovedenie*, № 2. Moskva: Moskovskii licei.)
- Попов 2008: Попов, Б. Митоллингвистичната структура в съвременните интердисциплинарни изследвания (реализация при названията на невестулката). – В: *Български език*, № 1, с. 76 – 88. (Popov 2008: Popov, B. Mitolingvistichnata struktura v savremennite interdistsiplinari izsledvaniya (realizatsiya pri nazvaniyata na nevestulkata). – In: *Balgarski ezik*, № 1, pp. 76 – 88.)
- Попов 2011: Попов, Б. Митоллингвистиката – наука със собствена структура и собствени кодове на микроравнище. – В: *Многообразие в единството*, № 1, с. 63 – 68. (Popov 2011: Popov, B. Mitolingvistikata – nauka sas sobstvena struktura i sobstveni kodove na mikroravnishte. – In: *Mnogoobrazie v edinstvoto*, № 1, pp. 63 – 68.)
- Попов 2017: Попов, Б. Същност и методология на митоллингвистиката – едно ново направление в лингвистиката. – В: *Езикът на науката и науката за езика. Юбилеен сборник в чест на чл.-кор. проф. д.ф.н. Мария Попова*. София: АИ „Проф. М. Дринов“, с. 485 – 491. (Popov 2017: Popov, B. Sashtnost i metodologiya na mitolingvistikata – edno novo napravlenie v lingvistikata. – In: *Ezikat na naukata i naukata za ezika. Yubileen sbornik v chest na chl.-kor. prof. d.f.n. Maria Popova*. Sofia: AI “Prof. Marin Drinov”, pp. 485 – 491.)

- Попов 2018: Попов, Б. Мифолингвистика и ее метод, приложенный к славянскому языковому материалу. – In: Gutiérrez Rubio, E. et al. (eds.). *Contributions to the 21st Annual Scientific Conference of the Association of Slavists (Polyslav)*. Die Welt der Slaven. Band 64. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, pp. 221 – 228. (Popov 2018: Попов, Б. Мифолингвистика и ее метод, приложенный к славянскому языковому материалу. – In: Gutiérrez Rubio, E. et al. (eds.). *Contributions to the 21st Annual Scientific Conference of the Association of Slavists (Polyslav)*. Die Welt der Slaven. Band 64. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, pp. 221 – 228.)
- Попова 1986: Попова, М. *Номинацията в българската терминология*. Дисертация за получаване на научната степен „доктор на филологическите науки“. София. (Popova 1986: Popova, M. *Nominatsiyata v balgarskata terminologiya*. Disertatsiya za poluchavane na nauchnata stepen “doktor na filologicheskite nauki”. Sofia.)
- Попова 1990: Попова, М. *Типология на терминологичната номинация*. София: Издателство на БАН. (Popova 1990: Popova, M. *Tipologiya na terminologichnata nominatsiya*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Попова 2004: Попова, М. Терминологията в епохата на глобализацията (хроника). – В: *Български език*, № 1. (Popova 2004: Popova, M. *Terminologiyata v erohata na globalizatsiyata (hronika)* – In: *Balgarski ezik*, № 1.)
- Попова 2012: Попова, М. *Теория на терминологията*. Велико Търново: Знак’94. (Popova 2012: Popova, M. *Teoriya na terminologiyata*. Veliko Tarnovo: Znak’94.)
- Смирнов 1989: Смирнов, Л. Н. К вопросу об интернационализации лексики современных славянских литературных языках. – В: *Втори международен конгрес по българистика. Доклади*. Т. 4. София: Изд. на БАН. (Smirnov 1989: Smirnov, L. N. K voprosu ob internatsionalizatsii leksiki sovremennykh slavianskikh literaturnykh iazykakh. – In: *Vtori mezhdunaroden kongres po balgaristika. Dokladi*. T. 4. Sofia: Izd. na BAN.)
- Смирнов 1997: Смирнов, Л. Н. Введение – В: *Тенденция интернационализации в современных славянских литературных языках*. Москва: Институт славяноведения и балканистики, РАН. (Smirnov 1997: Smirnov, L. N. Vvedenie. – In: *Tendentsiia internatsionalizatsii v sovremennykh slavianskikh literaturnykh iazykakh*. Moskva: Institut slavianovedeniia i balkanistiki, RAN.)
- Татаринов 2006: Татаринов, В. А. *Общее терминоведение. Энциклопедический словарь*. Москва: Московский лицей. (Tatarinov 2006: Tatarinov, V. A. *Obshchee terminovedenie. Entsiklopedicheskii slovar’*. Moskva: Moskovskii litsei.)
- Юшманов 1934: Юшманов, Н. В. *Список элементов международной терминологии*. Москва: Наука. (Jushmanov 1934: Jushmanov, N. V. *Spisok elementov mezhdunarodnoi terminologii*. Moskva: Nauka.)
- Biesiekirska 1997: Biesiekirska, L. Internationalization in Russian Medical Terminology. – *Neoterm*, № 31/32.
- Bokal 2004: Bokal, L. Signs of English Language Globalization in Slovenian, with Special Reference to Terminology. – In: Humar, M. (ed.). *Terminology at the Time of Globalization*. Ljubljana: ZRC SAZU.
- Buzássyová 2003: Buzássyová, K. K dimenziám internacionalizácie slovnej zásoby. – In: *Internacionalizmy v nově slovní zásobě*. Praha: Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky.
- Cottes 1980: Cottes, H. *Dictionnaire des structures du vocabulaire savant. Éléments et modèles de formation*. Paris: Le Robert.
- Grinyov 1987: Grinyov, S. V. Studies in Russian Terminological Borrowing. The State of Arts. – In: *Neoterm*, № 7/8.
- Horecký, Ráková 1979: Horecký, J., J. Ráková. *Slovník jazykovedných terminov*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- Maćkiewicz 1984: Maćkiewicz, J. Co to są tzw. internacjonalizmy. – In: *Język polski*, № 3.
- Mlacek 1980: Mlacek, J. Internacionalné jadro vo frazeologizmoch. – In: Mistrík, J. (red.). *Studia Academica Slovaca. 9. Prednášky XVI. letného seminára slovenského jazyka a kultúry*. Bratislava, Alfa.
- Stoberski 1978: Stoberski, Z. La tradition et le processus de différenciation et intégration de la langue en terminologie. – In: *Le langage et l’homme*, № 5. Bruxelles.
- Stoberski 1982: Stoberski, Z. *Międzynarodowa terminologia naukowa: Problemy, postulaty, oczekawania*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Stoberski 1991: Stoberski, Z. *To Live and Survive (In the Interest of Science and Mankind)*. Warszawa: IOUTN.
- Wahlgren 1976: Wahlgren, B. *Latinskt morfemlexikon. Under meddverkan av Anders Ollfors*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Werner 1956: Werner, F. Cl. *Wortelemente lateinisch-griechischer Fachausdrücke in der Biologie, Zoologie und vergleichenden Anatomie*. Leipzig.
- Werner 1970: Werner, F. Cl. *Terminologie der Naturwissenschaften und Medizin und ihre Probleme*. Halle (Saale).

BULGARIAN LANGUAGE AND ITS TERMINOLOGY AT THE TIME OF GLOBALIZATION

Maria Popova

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

mpopova41@abv.bg

Abstract: Some problems of the place of Bulgarian language and its terminology in the processes of cultural and scientific globalization are discussed in this paper. First, it is paid attention to the idea of creation of one common language for international communication. Second, in this paper are presented some manifestations of globalization in Bulgarian language and its terminology, which concern two tendencies: 1. First tendency – to accept English language as a lingua franca, i. e. as a global language. 2. Second tendency – creation of a fund of language units, common for all languages, i. e. this problem refers to internationalization.

Keywords: *Bulgarian terminology, common (global) language, lingua franca, internationalization*

Maria Popova
Institute for Bulgarian Language
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

ЗА НЯКОИ ИНТЕРЕСНИ ФАКТИ ОТ СЪЗДАВАНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА НАУЧНА ТЕРМИНОЛОГИЯ СЛЕД ОСВОБОЖДЕНИЕТО

Кристияна Симеонова

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“,
Българска академия на науките

k.simeonova@ibl.bas.bg

Резюме: Този доклад е посветен на някои събития от началните етапи от развитието на новобългарската научна терминология. Разгледани са два приносни в това отношение труда на Александър Теодоров-Балан, в които той формулира важни принципи при терминообразуването. Представена е и голямата помощ, оказана от Балан на руския медик, университетски преподавател и ръководител на Катедрата по анатомия в Софийския университет Иля Шапшал при формирането на българската анатомична терминология. Посочени са редица конкретни примери от първия български учебник по анатомия.

Ключови думи: *диахронен подход, терминообразуване, пуризм, анатомична терминология*

1. Увод

Както е известно, два от основните подходи в лингвистичните и в частност в терминологичните изследвания са синхронният и диахронният. Има терминолози (Фелбер, Кабре и др.), които смятат, че синхронният подход в терминологията трябва да е основен и едва ли не единствен. Основанията за съществуването на такова мнение са главно две: бурното развитие на терминологията и респ. терминознанието на съвременния етап от съществуването на науката и оттук на научния език, предизвикало натрупването на огромно количество и най-разнообразни названия, и силната приложна насоченост на съвременното терминознание (Попова / Ророва 2012: 156). Трябва да се отбележи обаче, че диахронният подход също има своето място в терминологията, защото чрез него се изучават процесите на възникването и развитието на терминологичните явления, динамиката на това развитие, промените, които настъпват с тях във времето, приемствеността не само при дадени конкретни термини, но и при общите принципи и механизми на терминообразуването и пр. В. А. Татарinov дори смята, че „днес диахронното (наричано още сравнително-историческо) терминознание трябва да се обособи като отделен отрасъл на терминознанието, който чрез изучаване на терминологичното развитие се занимава и с отделянето на исторически специфичните етапи във формирането и еволюцията на професионалното мислене в неговите лингвистични прояви“ (Татарinov / Tatarinov 2006, цит. по Попова / Ророва 2012: 161).

От казаното дотук следва, че изучаването на термините в хода на тяхното възникване и развитие дава възможност да се установи зараждането на дадена терминологична система и първите прояви на терминологизация. Това установяване от своя страна е принос както към историята на българския книжовен език, така и към теорията и практиката на терминознанието.

2. Начало на анатомичната терминология в България

Началото на новобългарската терминология се поставя през Възраждането от първите автори и преводачи на учебници и учебна литература по различни учебни предмети. Десетки видни възрожденски учители, книжовници и просветители полагат основите на изграждането на съвременната българска научна терминология. С пълна сила този процес продължава след освобождаването на България от турско робство. В началото на XX в. с въпросите на българската терминология се занимават едни от най-видните учени, интелектуалци, писатели, преподаватели,

университетски професори и др. Първият български учен, който много активно обръща внимание на проблемите на научната ни терминология след Освобождението, е академик Александър Теодоров-Балан. В неговото голямо, богато и разнообразно научно дело терминологията заема подобаващо място. Той има значителен принос не само за проучването на българския език, но и за неговото цялостно изграждане, включително и на терминологията. Забележителен в това отношение е трудът му „Слог и говор“, издаден през далечната 1904 г. Още тогава авторът се спира на редица актуални и до днес терминологични въпроси. Един от тях е какви качества трябва да притежават термините, като според него основните са краткост и достъпност, т. е. Балан е смятал, че те трябва да бъдат разбираеми и за по-широки читателски среди. Дори и сега е много важно свързването на науката с практиката, с практическата дейност и всекидневните нужди на хората, както и повишаването на чуваемостта на учените и на научния език сред обществото. Във връзка това в „Слог и говор“ намира място и проблемът за чистотата на българската терминология, който и досега не е загубил своята актуалност. Виждайки, че делът на националните термини в сравнение с чуждите е недостатъчен, Балан призовава: „С усилията на българските интелигентни дейци и книжовници нека се разхубавява и обогатява езикът, разбира се, върху основата на българско по потекло и характер, а не на чуждинско гравидо.“ (Теодоров-Балан / Teodorov-Balan 1987: 298 – 299). „За да не се сгърчи сетне езикът, той има нужда от постоянен прираст, ала тоя прираст трябва да бъде истински, трябва да се изкарва из почвата, из стари и още живи корени на езика чрез вътрешна и естествена необходимост.“ (Теодоров-Балан / Teodorov-Balan 1987: 302 – 303). Все пак, ратувайки за развитие на националното терминотворчество, Балан не изпада в крайни пуристични позиции и смята, че то трябва да се развива успоредно със заемаването на чужди термини: „Както се освежава книжовният език от извора на наречията, така и върху световното поприще той се образува и наяква. С преводите от чуждите книжнини езикът ни участва на трапезата на всеобщото усъвършенстване. Само ако си положи езикът здрави основи и си приготви обемен собствен материал, въздействието на чужди страни няма да му повреди.“ (Теодоров-Балан / Teodorov-Balan 1987: 299).

Това свое убеждение Балан защитава и в труда си „Словесните производи и терминологията около тях“, излязъл през 1914 г. Тук авторът се спира на различните пътища, по които може да се формира и попълва българската терминология. „Всички термини са проникнали в нашия обиход през разни времена и по различни пътища – едни са съвсем чужди, други са заети от други езици и побългарени, трети пък са преведени и създадени у дома. Побългаряване и създаване на термини и терминология е една от потребите, с която на българските книжевници предстои вече сериозно занятие. Българската мисъл, откак се е засъздавала българската книга, изкарва думи и изрази, с които означава и определя наблюдаваните неща и отличени познания.“ (Теодоров-Балан / Teodorov-Balan 1914: 3). От приведения цитат се вижда, че Балан и тук последователно застъпва схващането, че живата българска реч и народните говори могат да бъдат богат и надежден източник на термини. „Признава се от българските книжевници без възразяване, че езикът на днешната българска книжнина не бива да се отлъчва от основата си и от опората – от живия език на народа, че трябва да варди връзката си с този език и да обединява в себе си целия народ. Ала край това признание стои отворена още една велика потреба – потребата от приложение на езиковия усет, както и на теоретичното и практичното познание на езика, за да върви езикът на книжнината правилен, мощен и свой български.“ (Теодоров-Балан / Teodorov-Balan 1914: 3). Главната роля за това езикът на книжнината и в частност на терминологията да бъде такъв, Балан отрежда на учените от Българската академия на науките и от Софийския университет. „Освен работата изобщо вървежа и строежа на българския книжовен език, Академията и Университетът имат дълг да подложат вече на преглед и изработка българската терминология в разните клонове на знанието и на изкуството. Те трябва да проверят изтънко ония думи и изрази, с които си служи сега българският учител, лекар, управник, законодател, художник, техник и под., па да уведат ред в неразборията, [...], да използват с такава цел податките от всички български наречия и говори, да вкарат българщина в усвоени оттук или оттам означения.“ (Теодоров-Балан / Teodorov-Balan 1914: 3).

Верен на това свое убеждение, Балан винаги е оказвал нужната помощ на тези учени, които искат да има повече *българщина* в терминологията.

3. Приносът на И. Ф. Шапшал за изграждане на българската анатомична терминология

Един от застъпниците на използването на родния език в терминологията е руският медик Иля Фьодорович Шапшал. Той е роден през 1878 г. в Санкт Петербург. Завършва естествени науки и медицина в Одеса. Там става доцент. Бил е професор по анатомия в Белградския университет. От 1923 г. живее и работи в България. И. Шапшал става преподавател и професор в Софийския университет и ръководител на катедрата по анатомия (Хинова-Палова / Ninova-Palova 2017: 56; http://www.russiangrave.ru/person?prs_id=67). Той е автор на първия български учебник по анатомия. Този учебник със заглавие „Анатомия на човека“ представлява внушителен научен труд в три тома с общ обем над 1700 страници. Издание е на Университетската библиотека и излиза между 1926 и 1930 г.: част I – 1926 г.; част II – 1927 г. и част III – 1930 г. Чрез работата си по този учебник Шапшал се утвърждава като един от създателите на българската анатомична терминология. Под *българска анатомична терминология* се разбира съвкупността от „утвърдените от българската научна традиция названия, дублиращи латинските анатомични термини, създадени чрез домашни средства или заемки, които се вграждат и асимилират формално-граматически в българския анатомичен текст и се изписват с кирилица. Терминообразуването на тези дублиращи названия се извършва с номинативните средства на българския език чрез буквално и свободно превеждане или чрез пряко заемане и побългаряване на латински термини.“ (Кънчева / Kancheva 2009: 11 – 12). Именно заради стремежа към създаване на издържана в научно отношение българска анатомична терминология се заражда плодотворното сътрудничество между Шапшал и Балан, към когото медикът често се е обръщал за съвети по езикови въпроси. В предговора към част първа Шапшал пише: „Когато започнах през януарий 1924 год. преподаването по анатомия на човека в медицинския факултет при Софийския университет, моята първа грижа бе да облекча работата на студентите, като им дам възможност да изучават анатомията на човека на родния си език. [...] Предлаганото от мен ръководство представлява покрай всичко друго и опит да се даде почти в пълен обем анатомическа терминология на български език. [...] Лично аз съм далеч от мисълта, че предлаганата от мен терминология е лишена от грешки и затова за всички съвети и забележки, които могат да бъдат сторени, ще бъда крайно признателен. [...] При създаването на българската анатомическа терминология през цялото време съм се ползвал от съветите и авторитетните напътствия на многоуважавания проф. Ал. Теодоров-Балан, за което считам като свой приятен дълг да му изкажа своята искрена благодарност.“ (Шапшал / Shapshal 1926: 5 – 7).

И наистина целият учебник е пропит с вече споменатите схващания и разбирания на Балан за това каква трябва да бъде българската научна терминология – ясна, точна, научно издържана, разбираема и създадена върху основата на живата българска реч и народните говори. Ще посочим няколко примера. Там, където това е възможно, Шапшал заменя чуждите термини с техни български съответствия. Напр. *центрозома* със значение ‘клетъчен център’ се заменя с *централно телце* (Шапшал / Shapshal 1926: 13); *фагоцит* – с *изяждаща клетка* (Шапшал / Shapshal 1926: 16); *перицелуларно пространство* – с *околоклетъчно пространство* (Шапшал / Shapshal 1926: 41) и др. Също така под влияние на Балан Шапшал смело използва думи от народните говори, подлага ги на терминологизация и те започват да функционират като научни термини. Такива думи са *бърни*, *пазуха*, *върга*, *вържица*, *въргатост*, *гръдник*, *очница*, *облягало* и др. Напр. *ставни бърни*, *хрущелни бърни* (Шапшал / Shapshal 1926: 71) в значение ‘пръстеновидни образувания в кълбовидните стави’; *задна вържица* и *предна вържица* (Шапшал / Shapshal 1926: 94 – 95) ‘част от шийните прешлени’; *гръдник* (Шапшал / Shapshal 1926: 107) в значение ‘гръдна кост’; *горночелюстна върга* (Шапшал / Shapshal 1926: 161), *пазухи* (Шапшал / Shapshal 1926: 132), *седалищни върги* (Шапшал / Shapshal 1926: 262) и др. Ще приведем един цитат: „Трябва да кажем няколко думи специално за първите и последните ребра. Както вече споменахме, първото ребро представлява плоска и изкривена само по ръба си кост. Напред тя става постепенно по-дебела. Тъгълът на реброто съвпада с вържицата. Долната повърхност е по-гладка, а на горната се намират грапавини, които служат за залавяне на мускули. На вътрешния ръб на горната повърхност точно срещу средата на лежащата над реброто ключица, се намира по-силно или по-слабо изразена въргатост, често пъти във вид на неголяма остра издадина. Към тази въргатост се прикрепя предният стълбест мускул, поради

което тя се нарича стълбеста вържица.“ (Шапшал / Shapshal 1926: 113). Приведохме този цитат, за да покажем как под влиянието на Балан един учен, който не е българин по произход, съумява да пише за най-сложна научна материя на ясен и достъпен български език, използвайки разбираеми общонародни думи, които превръща в научни термини, дублиращи латинските. А и колко интересно и благозвучно е съществителното *издадина*. Любопитен е и фактът, че в този текст има само две небългарски думи: наречието *специално* и терминът *мускул*. И трите тома на учебника са изпъстрени с подобни пасажки.

От народните говори Шапшал взема не само съществителни имена, но и прилагателни имена и словообразователни модели. Напр. *главулечна ямка* (Шапшал / Shapshal 1926: 251) ‘част от костите на долния крайник’. Дошъл от народните говори е и терминоелементът *затулящ* – причастие от глагола *затулям*, посочен в речника на Найден Геров със значение ‘*закривам нещо да не се види, прикривам, скривам*’ (Геров / Gerov 1976: 131), което значение пази и до днес. Напр. *затуляща ципа*, *затуляща бразда*, *затулящ канал* (Шапшал / Shapshal 1926: 251); *затулящ гребен* (Шапшал / Shapshal 1926: 250); *предна* (и съответно *задна*) *затуляща вържица* (Шапшал / Shapshal 1926: 250). Среща се и *затулен отвор* (Шапшал / Shapshal 1926: 247, 251).

Освен от народните говори, пак под влияние на Балан, Шапшал черпи материал за терминологията и от общоупотребимата лексика, придавайки за нуждите на анатомичната терминология терминологично значение на много общоупотребими книжовни думи. Такива думи са *кухина*, *връзка*, *изрезка*, *бразда*, *израстък*, *придатък*, *ъгъл*, *пространство*, *глава*, *бодило*, *покривка*, *цепнатица*, *обвивка*, *отвор*, *гребен*, *пояс*, *ципа*, *ход*, *шев*, *корито* и др. Примерите са многобройни. Ето няколко: *ребрен ъгъл* (Шапшал / Shapshal 1926: 112), *междуребрено пространство* (Шапшал / Shapshal 1926: 113), *мозъчен придатък* (Шапшал / Shapshal 1926: 134), *очна цепнатица* (Шапшал / Shapshal 1926: 134), *кръгъл отвор* (Шапшал / Shapshal 1926: 134), *горен* (и съответно *долен*) *носов ход* (Шапшал / Shapshal 1926: 153), *надстомашков гребен* (Шапшал / Shapshal 1927: 180), *предна* (и съответно *задна*) *кръстово-опашна връзка* (Шапшал / Shapshal 1926: 102), *дъно на слепоочните ями* (Шапшал / Shapshal 1926: 187), *гръбначномозъчна обвивка* (Шапшал / Shapshal 1930: 125), *паяжиновидна обвивка на гръбначния мозък* (Шапшал / Shapshal 1930: 124), *големи* (и съответно *малки*) *рога* (части от подезичната кост) (Шапшал / Shapshal 1926: 173), *голямо* (и съответно *малко*) *корито* (кости около хълбока) (Шапшал / Shapshal 1926: 261), *седалищно бодило*, *седалищна изрезка* (части от костите на долния крайник) (Шапшал / Shapshal 1926: 249), *горночелюстен* (и съответно *долночелюстен*) *израстък* (Шапшал / Shapshal 1926: 176), *слизеста покривка* (част от бронхиалната стена) (Шапшал / Shapshal 1927: 252), *бодлести израстъци* (Шапшал / Shapshal 1926: 135) и др. Любопитно е и това, че терминологичното словотворчество на Шапшал стига дотам, че той създава образувания, които не са характерни за общоупотребимия език. Напр. *полубодило* и *полугребен* (Шапшал / Shapshal 1926: 163). Също така с терминологично значение се употребяват и много умалителни съществителни като *каналче*, *лопатка*, *вирче*, *дялче*, *езиче*, *шийка*, *пластинка*, *главичка* и др.

Като терминоеlementи също се използват общоупотребими прилагателни имена. Напр. *везбен шев*, *зъбчат шев*, *люспест шев*, *браздест шев*, *стреловиден шев*, *венечен шев* (Шапшал / Shapshal 1926: 180 – 181). Това са връзки в черепните кости, на които авторът е намерил твърде образно описание.

Трябва да се отбележи и това, че при образуването на езиковата форма на термините и терминоеlementите се използват само характерни за българския език словообразователни модели и образци, най-често чрез прибавяне на афиксални елементи непосредствено към корена или към произвеждащата основа. Напр. от *кост* се образува *надкостница*, от *хрущял* – *надхрущялница*, от *мишница* – *предмишница*, от *бедро* – *подбедрица* и др. При терминоеlementите също се използват продуктивни наставки като *-нен*, *-ен*, *-ест* и др. Напр. *ставен*, *ребрен*, *гръден*, *мозъчен*, *седалищен*, *челюстен*, *кухинен*, *бодлест*, *слизест*, *стълбест*, *люспест* и др. От своя страна от тях се образуват композитуми: *полукухинен*, *горночелюстен*, *гръбначномозъчен*, *слепоочен*, *клиновиден*, *стреловиден* и др.

В заключение ще кажем, че припомниме някои факти от историята на българската терминология, за да покажем колко актуално звучат и днес възгледите на Ал. Теодоров-Балан за това как трябва да се създава една национална научна терминология. Споменатите негови научни трудове,

писани преди повече от 100 години, и сега не са загубили своята научна стойност и трябва да бъдат прочетени от всеки, който е изкушен да се занимава с терминология. Балан е твърдо убеден в огромната роля и значение на българския книжовен език за изграждането на националната ни наука и култура и в това, че развитието на науката е неразривно свързано с обогатяването на книжовния език със съответната научна терминология, чието заемане от други езици според него протича стихийно. Ако по времето на Балан заемането е протичало стихийно, какво да кажем за днес? Всички виждаме, че днес езикът ни лавинообразно и безконтролно се залива от абсолютно ненужни чуждици, които сякаш заплашват да го удавят и да доведат до неговото обезличаване и обезбългаряване. Това важи и за терминологичната подсистема, където също навлизат много излишни чуждици, някои от които се употребяват, без да са утвърдени международни научни термини. Затова съвсем съвремененно звучи убеждението на Балан, че от изключителна важност е въпросът за намиране на най-точната, най-правилната и най-адекватната езикова форма на термините в съответствие със спецификата на дадената научна област. Както видяхме, в това отношение той е оказвал огромна помощ и на други специалисти. По този начин Балан дава хубав пример и за така необходимото днес тясно сътрудничество между езиковеди и учени от други области на знанието, които трябва да работят заедно за изграждането и развитието на родната ни терминология, без дори и в XXI в. да забравят призива на Балан за повече *българщина* в нея.

Цитирана литература / References

- Геров 1976: Геров, Н. *Речник на българския език*. (фототипно издание). София: Български писател. (Gerov 1976: Gerov, N. *Rechnik na balgarskiya ezik*. (fototipno izdanie). Sofia: Balgarski pisatel.)
- Кънчева 2009: Кънчева, П. *Българската анатомична терминология днес*. София: Арсо. (Kancheva 2009: Kancheva, P. *Balgarskata anatomichna terminologiya dnes*. Sofia: Arso.)
- Попова 2012: Попова, М. *Теория на терминологията*. Велико Търново: Знак'94. (Popova 2012: Popova, M. *Teoriya na terminologiyata*. Veliko Tarnovo: Znak'94.)
- Татаринов 2006: Татаринов, В. А. *Общее терминоведение. Энциклопедический словарь*. Москва: Московский лицей. (Tatarinov 2006: Tatarinov, V. A. *Obshchee terminovedenie. Entsiklopedicheskiy slovar'*. Moskva: Moskovskii litsei.)
- Теодоров-Балан 1914: Теодоров-Балан, Ал. *Словесните производни и терминологията около тях*. София: Царска придворна печатница. (Teodorov-Balan 1914: Teodorov-Balan, Al. *Slovesnite proizvodi i terminologiyata okolo tyah*. Sofia: Tsarska pridvorna pechatnitsa.)
- Теодоров-Балан 1987: Теодоров-Балан, Ал. Слог и говор. – В: Теодоров-Балан, Ал. *Избрани произведения*. София: Наука и изкуство. (Teodorov-Balan 1987: Teodorov-Balan, Al. *Slog i govor*. – In: Teodorov-Balan, Al. *Izbrani proizvedeniya*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- Хинова-Палова 2017: Хинова-Палова, Д. Катедра по анатомия, хистология и ембриология. – В: Георгиев, М. (ред.). *100 години Медицински факултет (1917 – 2017)*. София: Св. Георги Победоносец, с. 56 – 63. (Hinova-Palova 2017: Hinova-Palova, D. *Katedra po anatomiya, histologiya i embriologiya*. – In: Georgiev, M. (red.). *100 godini Meditsinski fakultet (1917 – 2017)*. Sofia: Sv. Georgi Pobedonosets, pp. 56 – 63.)
- Шапшал 1926: Шапшал, И. *Анатомия на човека. Част първа*. София: Университетска библиотека. (Shapshal 1926: Shapshal, I. *Anatomiya na choveka. Chast parva*. Sofia: Universitetska biblioteka.)
- Шапшал 1927: Шапшал, И. *Анатомия на човека. Част втора*. София: Университетска библиотека. (Shapshal 1927: Shapshal, I. *Anatomiya na choveka. Chast vtora*. Sofia: Universitetska biblioteka.)
- Шапшал 1930: Шапшал, И. *Анатомия на човека. Част трета*. София: Университетска библиотека. (Shapshal 1930: Shapshal, I. *Anatomiya na choveka. Chast tretta*. Sofia: Universitetska biblioteka.)
- <http://www.russiangrave.ru/person?prs_id=67> [16.01.2020]

SOME INTERESTING FACTS CONCERNING THE CREATION OF THE BULGARIAN SCIENTIFIC TERMINOLOGY AFTER THE LIBERATION

Kristiyana Simeonova

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

k.simeonova@ibl.bas.bg

Abstract: This report is dedicated to some events in the early stages of the development of new Bulgarian scientific terminology. Two contributions of Alexander Teodorov-Balan's work in this respect are discussed, in which he formulates important principles in term formation. The great assistance provided by Balan to the Russian physician, university lecturer and head of the Department of Anatomy at Sofia University Ilya Shapshal in the formation of Bulgarian anatomical terminology was also presented. A number of specific examples from the first Bulgarian textbook on anatomy are given.

Keywords: *diachronic approach, terminology, purism, anatomical terminology*

Kristiyana Simeonova
Institute for Bulgarian Language
52, Shipchenski prohod Blvd., bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

ТЕРМИНОЛОГИЧНИ ФРАЗЕОЛОГИЧНИ КАЛКИ В НАЙ-НОВАТА БЪЛГАРСКА И РУСКА ИКОНОМИЧЕСКА ТЕРМИНОЛОГИЯ

Радостина Стоянова

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“,
Българската академия на науките

r.stoyanova@ibl.bas.bg

Резюме: В статията се разглеждат терминологичните фразеологични калки в най-новата българска и руска икономическа терминология. Анализират се термините във вид на калки, полукалки и словосъчетания от междинен тип между калки и полукалки. Илюстрира се еднотипността на механизмите за създаване на калкирани терминологични фразеологизми в български и руски език.

Ключови думи: *термин, терминологичен фразеологизъм, калка, полукалка, икономика*

1. Въведение

През последните десетилетия, както констатира В. М. Мокиенко, експресивният потенциал на фразеологичните единици достига своя апогей (Мокиенко / Mokiyenko 2012: 59). Съвременната реч, както писмената, така и устната, в това число и „интернет – виртуалната“, стимулира активната употреба на фразеологични единици, което води до „активна фразеологизация на съвременна Европа“ (Мокиенко / Mokiyenko 2012: 59). Като причина за засилената употреба на фразеология В. М. Мокиенко назовава демократизацията на обществото, разкрепостяването от цензурата, вулгаризацията на речевия и книжовния стандарт, разклащането на литературната норма, сливането на езика на средствата за масова информация с речевия узус и най-вече ролята на словото в новите социални условия (Мокиенко / Mokiyenko 2012: 59). Всичко това се отразява върху научната терминология, представляваща обширен и интензивно развиващ се пласт от лексиката, който непрестанно взаимодейства с другите пластове на речниковия състав на езика. А. Ж. Суперанска, Н. В. Подолска и Н. В. Василева отбелязват, че в рамките на различните области на знанието протича непрекъснато попълване и обновяване на лексикалния състав, изпреварващо развитието на общата лексика, където не се отбелязва такава остра необходимост от форсирано развитие на речниковия състав (Суперанска и др. / Superanska et al. 2019: 81). Обновяването на терминологията е особено забележимо в икономическата терминология, където много активно през последните десетилетия навлизат **терминологични фразеологизми**. Този вид термини се заемат за означаване на най-различни реалии от съвременния икономически живот на българското и руското общество. Основната част от терминологичните фразеологизми са калкирани от английски език, който играе ролята на основен източник за интернационализация на лексиката в български и руски през най-новия етап на развитие на двата езика. Срещат се терминологични фразеологизми с латински произход, които са заети чрез английски език: рус. „гомо економикус“¹ (СЭС / SES 2017: 83), англ. *homo economicus*, *economic man* < лат. *Homo oeconomicus*; бълг. *бръснач на Окам*² – рус. „бритва Оккама“, „лезвие Оккама“ < англ. *Ockham's razor* (*Ockham's razor*, *Ocham's razor*) < лат. *novacula Occami*.

Според М. Попова „заемането на термини от чужди езици може да бъде определено като един от най-продуктивните начини за попълване на терминологичните системи с нови единици и по този

¹ Тук и по-нататък термините в кавички се изписват според тяхното представяне в използваните лексикографски източници.

² Бръснач на Окам. Уикипедия. <https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D1%80%D1%8A%D1%81%D0%BD%D0%B0%D1%87_%D0%BD%D0%B0_%D0%9E%D0%BA%D0%B0%D0%BC> [12.01.2020]

начин да бъде отнесено към терминообразуването, в частност, към неговия езиков етап, който се съотнася с терминологичната номинация“ (Попова / Popova 2012: 416 – 417).

В българската и руската най-нова икономическа терминология заетите и калкираните термини имат значим дял, отразявайки в езикова форма спецификата и етапите на развитие на пазарната икономика в България и Русия.

Термините с форма на фразеологични калки, полукалки и словосъчетания от междинен тип между калки и полукалки са представени във всички равнища на езиковия субстрат в професионалната реч: в терминологичната система (рус. „банковский рай“, рус. „близкие“ деньги, рус. валютный риск, рус. „крепкий“ рынок, рус. ленивый рынок, рус. „розовые листки“, рус. рыночный „тон“, рус. „терпеливые деньги“, рус. „тихий“ факторинг, рус. чёрный маклер и др.), в устната професионална лексика (рус. Бостон бинго (сленг) < англ. Boston bingo, рус. январский эффект (сленг) < англ. January effect, рус. копчёная селедка (сленг) < англ. red herring, рус. чёрный рыцарь (сленг) < англ. black knight, рус. чёрный ящик (сленг) < англ. black box и др.), в професионалния жаргон (рус. „волки-овцы“ (жарг.) и др.).

Немалка част от терминологичните фразеологизми са фиксирани в лексикографските издания по икономика. Срв.: бълг. „бял рицар“ (АБРКУ / ABRKU 2001: 147) < англ. white knight; бълг. „златни белезници“ (АБРКУ / ABRKU 2001: 74) < англ. golden handcuffs; бълг. облигации „боклуци“ (АБРКУ / ABRKU 2001: 93) < англ. junk bond; рус. „голландская болезнь“ (СЭС / SES 2017: 82) < англ. Dutch disease; рус. „дешёвые деньги“ (СЭС / SES 2017: 104) < англ. cheap money; рус. „закрытый цех“ (СЭС / SES 2017: 137) < англ. closed shop; рус. „зелёная революция“ (СЭС / SES 2017: 143) < англ. the green revolution; рус. „игра активами“ (СЭС / SES 2017: 147) < англ. asset play; рус. „издержки стоптаных башмаков“ (СЭС / SES 2017: 150) < англ. free-riding shoe-leather costs; рус. мелкий шрифт (СФЭТ / SFET 2018: 1157) < англ. fine print; рус. „холодная вербовка“ (СЭС / SES 2017: 467) < англ. cold canvassing; рус. большая ванна (СФЭТ / SFET 2018: 1152) < англ. big bath; рус. дойная корова (СФЭТ / SFET 2018: 1154) < англ. cash cow; рус. кошки и собаки (СФЭТ / SFET 2018: 1156) < англ. cats and dogs; рус. набег на банк (СФЭТ / SFET 2018: 339) < англ. run on a bank, bank run; рус. оседлать рынок (СФЭТ / SFET 2018: 942) < англ. straddle the market и др.

Редица терминологични фразеологизми обаче все още не са фиксирани в специализираните речници, а се срещат само в специализираната литература или в средствата за масова информация на български и руски език, включително в интернет ресурси: бълг. лоша доставка, рус. кровавая экономика, рус. зелёный бум, рус. зелёное развитие и др. Те се адаптират лесно в двата езика, за което подсказва появата и на други термини с помощта на словосъчетаването като терминообразуващо средство и на метафората като семантична техника за терминологична номинация. Срв.: бълг. „зелен“ икономически модел – рус. модель зелёной экономики; бълг. зелени облигации – рус. „зелёные“ облигации; рус. „зелёное“ кредитование; рус. „зелёные“ инвестиционные фонды; рус. „зелёные“ проекты (экологически благоприятные проекты); рус. индексы „зелёных“ облигаций и др.

2. Понятието „терминологичен фразеологизъм“

Терминологичните фразеологизми представляват устойчиви съчетания, възникнали на основата на термини или професионализми. В лингвистиката те се определят по различен начин. Сред най-разпространените определения са: „специални фразеологизми“ (fachsprachliche Phraseologismen – Б. Шпилиер), „специална фразеология“ (fachsprachliche Phraseologie – Х. Пихт), „фразеология или фразеолексеми за специални цели“ (LSP phraseology / phraseolexemes – Дж. Драскау), „терминологизми“ (фр. terminologisme – Л. Гилбер) (Никулина / Nikulina 2005: 9 – 10), „термини фраземи“ (рус. термины-фраземы, укр. терміни-фраземи – О. И. Павлова, Ю. П. Продан) (Продан / Prodan 2013), „термини фразеологизми“ (укр. „терміни-фразеологізми“ – О. А. Шиленко) (Шиленко / Shilenko 2008), „терминологични фраземи“ (terminological phrasemes – Л. Мешкова и Я. Кубекова) (Mešková, Kubeková 2015) и др. Е. А. Никулина предпочита термина „терминологичен фразеологизъм“ или „терминологизъм“, изхождайки от факта, че това „свърхсловно образуване има буквално, но усложнено значение – терминологично или професионално – въз основа на което се развива преосмисленото, като дадените значения (а те могат да са няколко за една единица) се актуализират в зависимост от контекста на употребата – терминологична или нетерминологична“ (Никулина / Nikulina 2005: 10 – подчертаването е на Е. А. Никулина).

В това изследване за означаване на фразеологичните калки, полукалки и словосъчетания от междинен тип между калки и полукалки ще използваме термина „терминологичен фразеологизъм“.

Терминологичните фразеологизми по своята същност обединяват особеностите на фразеологията (идиоматичност, непроницаемост на структурата и постоянство на състава) и специалната лексика (номинативен характер, принадлежност към определена област от знанието, съотнесеност с професионално понятие или концепт). При това обаче терминологичните фразеологизми притежават и такива отличителни черти като наличие на оценъчен момент и нежелателни асоциации по отношение на основното им значение. В езиковата обвивка на терминологичните фразеологизми се срещат диаметрално противоположните свойства на термина и фразеологизма: терминът се отличава с конкретно значение и означава ограничен брой видови понятия, докато фразеологизмът е с абстрактно значение и означава неограничен брой видови понятия (Юриева / Iurieva 2014: 92).

Благодарение на тази тяхна особеност те са способни да вербализират професионално значимата информация. Фразеологичната терминологична единица представлява един от начините за означаване на сложни обекти в сферата на професионалната комуникация.

Фразеологизмите, възникнали в научната комуникация по икономически теми, отразяват теоретичното знание за професионалните обекти и явления. Това знание обаче се проявява не логически, а метафорично чрез създаване на ярък и запомнящ се образ за даденото специално понятие. По този начин фразеологичната терминологична единица възниква на базата на определен концепт.

Фразеологичната номинация в терминологията се основава на чувствено-нагледното и абстрактно-логическото възприемане на света. Подходящо подобреният образ за целите на фразеологичната номинация подпомага по-задълбоченото разбиране на дадената професионална област. Върху него може да се изградят професионални означения.

Използването на терминологични фразеологизми в икономическия дискурс допринася за по-образното, достъпно и лесноусвояемо отразяване на професионалното знание.

3. Терминологични фразеологизми с форма на фразеологични преводни заемки (терминологични фразеологични калки)

Е. В. Маринова определя фразеологичната калка като „наново създаден фразеологизъм, възпроизвеждащ модела на чуждия фразеологизъм и съвпадащ с него по значение“ (Маринова / Marinova 2013: 132).

Фразеологичните преводни заемки в българската и руската икономическа терминология ще представим на базата на класификацията, предложена от С. Колковска (Колковска / Kolkovska 2006: 206 – 210):

3.1. Терминологични фразеологични калки

Според степента на съответствие спрямо структурата и семантиката на чуждоезиковия модел се отличават точни и неточни фразеологични калки.

3.1.1. Точни терминологични фразеологични калки

При точните терминологични фразеологични калки се възпроизвежда точно структурата и значението на образа от езика донор. Д. Благоева отбелязва, че при тях не се наблюдава материално сходство между възпроизвежданата чужда единица и калката, с изключение на отделни случаи при калкиране от близкородствени езици поради наличието на общо наследство в техния лексикален фонд (Благоева / Blagoeva 2006: 180). Към този тип фразеологични калки се отнасят термини като: бълг. *бичи пазар* – рус. *бычий рынок, рынок быков* / „*бычий*“ *рынок, рынок „быков*“ < англ. *bull market*; бълг. *бързи пари* – рус. *быстрые деньги, квик мани* < англ. *quick money*; бълг. *бял рицар* – рус. *белый рыцарь* < англ. *white knight*; бълг. *бял слон* – рус. *белый слон* < англ. *white elephant*; бълг. *горещи пари* – рус. *горячие деньги* < англ. *hot money*; бълг. *данъчен рай* (срв. също *данъчен оазис*) – рус. *налоговый рай* (срв. също *налоговая гавань*) < англ. *tax paradise* (срв. също *tax haven, tax heaven, tax oasis*); бълг. *зелен данък* – рус. „*зелёный*“ *налог* < англ. *green tax*; бълг.

зелен туризъм, екотуризъм – рус. *зелёный туризм* < англ. *green tourism*; бълг. зелено банкиране – рус. *зелёный банкинг* < англ. *green banking*; бълг. златен парашут – рус. *золотой парашют* < англ. *golden parachute*; срв.: бълг. златни парашути – рус. *золотые парашюты* < англ. *golden parachutes*; бълг. златен пул – рус. *золотой пул* < англ. *gold pool*; бълг. златни белезници – рус. *золотые наручники* < англ. *golden handcuffs*; бълг. златно ръкостискане – рус. *золотое рукопожатие* < англ. *golden handshake*; бълг. куфарна търговия – рус. „чемоданная“ *торговля* – англ. *suitcase trade* (срв.: рус. *чемоданная мафия*); бълг. куца патица – рус. *хромая утка* < англ. *lame duck*; бълг. лоши задължения – рус. *плохие долги* < англ. *bad debt*; бълг. малък бизнес – рус. *мелкий бизнес* < англ. *small business*; бълг. мек заем – рус. *льготный заём, льготный кредит, „мягкий кредит“* < англ. *soft loan*; бълг. мечешка прегръдка – рус. *медвежьи объятия, медвежья хватка* < англ. *bear hug*; бълг. мечи пазар, мечешки пазар, пазар на мечката – рус. *медвежий рынок, рынок медведей* < англ. *bear market*; бълг. мръсни пари – рус. *грязные деньги, нечистые деньги* < англ. *dirty money*; бълг. отровни хапчета – рус. *ядовитая пилюля, отравленная пилюля* < англ. *poison pill, poison pills*; бълг. паричен поток – рус. *денежный поток* < англ. *cash flow*; бълг. пенсионен парашут – рус. *пенсионный парашют* < англ. *pension parachute*; бълг. пера <мръсни> пари – рус. *отмывать <грязные деньги>* — < англ. *to launder <dirty> money*; бълг. прегряване на пазара – рус. *перегрев рынка* < англ. *market overheating, overheating of the market*; бълг. сива зона – рус. *серая зона* < англ. *grey zone*; бълг. „случайно блуждаене“ – рус. *случайное блуждание* < англ. *random walk*; бълг. сребърен парашут – рус. *серебряный парашют, серебряные парашюты* < англ. *silver parachute*; бълг. тлъсти котараци – рус. *жирный кот* < англ. *fat cat*; бълг. тънък пазар – рус. *тонкий рынок* < англ. *thin market*; бълг. черен пазар – рус. *чёрный рынок* < англ. *black market, black-market*; бълг. „черен петък“ – рус. „чёрная пятница“ < англ. *black friday*; бълг. „черен понеделник“ – рус. „чёрный понедельник“ < англ. *black monday*; рус. *враждебное поглощение* < англ. *hostile take-over*; рус. „завлечь и переключить“ < англ. *bait & switch*; рус. „зелёная карта“ < англ. *green card*; рус. „идеалният хедж“ < англ. *perfect hedge*; рус. *китайската стена* < англ. *Chinese wall*; рус. *набег на банк* < англ. *run on a bank, bank run*; рус. *перевърнутые голова и плечи* < англ. *inverse head & shoulders, inverted head & shoulders*; рус. *плохая поставка* < англ. *bad delivery*; рус. *слабые руки* < англ. *weak hands*; рус. *холодная вербовка* < англ. *cold canvassing*; рус. *хорошая поставка* < англ. *good delivery*; рус. *шапка и воротник* < англ. *cap and collar*.

3.1.2. Неточни терминологични фразеологични калки

Този тип фразеологични калки се характеризира с граматични или лексикални различия от затегия термин. Тези различия се изразяват както в разминаване в словореда или броя на компонентите на калкираното съчетание и калката, така и в семантично несъответствие между тях. (Благоева / Blagoeva 2006: 181; Колковска / Kolkovska 2006: 209).

А) Словоредна разлика (инверсия). При инверсия на един или няколко от съставните компоненти на калката в сравнение с калкираната фразеологична единица може да се наблюдава и несъответствие в синтактичната структура във вид на предложно срещу безпредложно изразяване на синтактичните отношения: бълг. *дружество с ограничена отговорност* – рус. *товарищество с ограниченной ответственностью* < англ. *limited liability company*; бълг. *зона за свободна търговия* – рус. *зона свободной торговли* < англ. *free trade area*; бълг. *нападение на мечката* – рус. *налёт медведей*, но: *медвежий налёт* < англ. *bear raid*; бълг. *пране (изпиране) на пари* – рус. *отмывание денег* < англ. *money laundering*; рус. *банк диких кошек* < англ. *wild cat bank*; рус. *закон голубого неба, законы голубого неба* < англ. *blue-sky law / blue-sky laws*; рус. *наблюдатель за акулами* < англ. *shark watcher*; рус. *проблема „цепочка замен“* < англ. *replacement-chain problem*; рус. *шаг аукциона* < англ. *auction step*.

Б) Разлика в броя на компонентите. Различие в броя на компонентите се наблюдава при българската и руската фразеологични калки от англ. *money laundry*, в които има незадължителен компонент *мръсни* (бълг.) – *грязные* (рус.), а в руски език и незадължителен компонент *большая*, липсващи в калкираната английска единица *money laundry* (Колковска / Kolkovska 2006: 209). Срв.: бълг. *пералня на <мръсни> пари* – рус. *<большая> стирка <грязных> денег* < англ. *money laundry*. Разлика в компонентния състав се открива и при трикомпонентния вариант на двукомпонентния термин *отмывание денег*: рус. *отмывание денежных средств* в сравнение с английския термин *money*

laundering; бълг. *пране (изпиране) на пари* – рус. *отмывание денег, отмывание денежных средств* < англ. *money laundering*. Срв. също: рус. *воротничок обыкновенной акции* < англ. *equity collar*; рус. *безумие интернет-инвесторов* < англ. *Internet frenzy*.

В) Лексикална разлика. Този тип разлика се проявява при заемане на компонент от калкираната единица с неточно лексикално съответствие в калкирания термин. Срв.: бълг. *вълшебни акции, привлекателни акции* – рус. *волшебные акции* < англ. *glamour stock*; бълг. *паришна маса* – рус. *денежная масса* < англ. *money supply, monetary stock, money stock*; рус. „*издержки стоптанных башмаков*“ < англ. *free-riding shoe-leather costs*; рус. *кабинетный дилер, кабинетные дилеры* < англ. *book crowd, cabinet crowd*; рус. *ловля рынка* < англ. *market timing*; рус. *рулет с вареньем* < англ. *rolly-poly*; рус. *черпание дна* < англ. *dragging bottom*.

Г) Разлика в граматичната категория число в състава на компонентите. Този тип различие се наблюдава при българската калкирана фразеологична единица *тлъсти котараци* в мн.ч. и английския образец *fat cat* в ед. ч.: бълг. *тлъсти котараци* < англ. *fat cat* (срв. рус. *жирный кот*).

Д) Комбинирани различия. Наблюдават се при съчетаване на несъответствия от различен тип. Например при руския термин *инкубатор компаний* по отношение на модела от езика донор се демонстрира както разлика в семантиката на компонентите, така и словоредна разлика: рус. *инкубатор компаний* < англ. *business incubator* (срв.: бълг. *бизнес инкубатор*). Разлика в броя на компонентите и неточно лексикално съответствие се забелязва при руския термин *загонять <рынок> в угол*, съдържащ факултативен компонент *рынок*, и калкираната английска единица *free-riding*: рус. *загонять <рынок> в угол* < англ. *free-riding*. Срв. също: рус. *выстрелить раньше пушки* < англ. *beating the gun* (при английския термин липсва компонент със семантика ‘по-рано’). Словоредна разлика и несъответствие в синтактичната структура на калката и калкираната единица (предложно срещу безпредложно изразяване на синтактичните отношения) се наблюдава при българския термин *проект за бял слон* и модела на калката в английски език *white elephant project*. При руския аналог на термина се наблюдава инверсия на компонентите и разлика при изразяване на граматичната категория число при компонентите в словосъчетанието *белые слоны*: бълг. *проект за бял слон* – рус. *проект „белые слоны“* < англ. *white elephant project*. При българското и руското съответствие на калкираната фразеологична единица *crown jewels* се наблюдава инверсия в сравнение с езика донор: бълг. *перли в короната* – рус. *драгоценности короны* < англ. *crown jewels*. Тук се забелязва и лексикална разлика при българския термин *перли в короната*, в чийто състав *перли* е неточна калка на английския компонент *jewels*.

3.2. Терминологични фразеологични полукалки

Към фразеологичните полукалки се отнасят такива икономически термини, при които единият компонент е преводна заемка (калка), а другият компонент от калкирания прототип остава непроменен.

3.2.1. Точни терминологични фразеологични полукалки

Точно възпроизвеждане на структурата на чуждоезиковия модел се наблюдава при фразеологичните полукалки от типа на: бълг. *сенчест бизнес* – рус. *теневой бизнес* < англ. *shadow business*; рус. *бумажный баррель* < англ. *paper barrel*; рус. „*идеальный хедж*“ < англ. *perfect hedge* и др.

3.2.2. Неточни терминологични фразеологични полукалки

При този тип термини са налице граматични разлики спрямо структурата на възпроизвеждания чуждоезиков модел – инверсия на съставните компоненти, несъответствия в синтактичната структура на калката и калкираната единица (предложно срещу безпредложно изразяване на синтактичните отношения). Неточно възпроизвеждане на структурата на чуждоезиковия модел се наблюдава при следните полукалки: бълг. *брокер на пода* < англ. *floor broker* (срв. рус. *брокер торгового зала, брокер биржевого зала*); бълг. *управление на риска* – рус. *управление риском, управление рисками, менеджмент риска* < англ. *risk management*, но: рус. *риск-менеджмент* и др. Към фразеологичните полукалки в икономическата терминология отнасяме и такива фразеологични съчетания, които съдържат непреведени собствени имена: рус. *время Хаммонда* < англ. *Hammond's time* и др.

3.3. Словосъчетания от междинен тип между терминологични фразеологични калки и полукалки

С. Колковска отбелязва, че словосъчетанията от междинен тип „се състоят от калкиран компонент и интернационална дума (с гръко-латински произход)“ (Колковска / Kolkovska 2006: 210).

3.3.1. Точни словосъчетания от междинен тип между терминологични фразеологични калки и полукалки

Към точните словосъчетания от междинен тип се отнасят термини от рода на: бълг. *бизнес ангел* – рус. *бизнес-ангел* < англ. *business angel*; бълг. *брейди облигации* < англ. *brady bonds* (срв.: рус. *брейди-бонды*); бълг. *гореща емисия* < англ. *hot issue* (рус. *горячий выпуск*); бълг. *данъчен оазис* < англ. *tax oasis* (срв.: рус. *налоговый рай, налоговая гавань*); бълг. *зелен икономически растеж* – рус. „зелёный“ <экономический> *рост* < англ. *green economic growth*; бълг. *зелен транспорт* – рус. *зелёный транспорт* < англ. *green transport*; бълг. *зелена енергетика* – рус. *зелёная энергетика* < англ. *green energy*; бълг. *зелена икономика* – рус. „зелёная“ *экономика* < англ. *green economy*; бълг. *зелени инвестиции* – рус. „зелёные“ *инвестиции* < англ. *green investments*; бълг. *зелени политики* – рус. „зелёная“ *политика* < англ. *green politics, ecopolitics*; бълг. *зелено финансиране* – рус. *зелёное финансирование* < англ. *green financing*; бълг. *златен стандарт* – рус. *золотой стандарт* < англ. *golden standard, gold standard*; бълг. *златна акция* – рус. *золотая акция* < англ. *golden share, golden shares*; бълг. *инфлационна спирала* – рус. *инфляционная спираль* < англ. *inflationary spiral*; бълг. *кръгова икономика* – рус. *циркулярная экономика* < англ. *circular economy*; срв.: рус. *циклическая / цикличная экономика* < англ. *cyclic economy*, срв.: рус. *экономика замкнутого цикла* < англ. *closed-loop economy*; бълг. *лош кредит* – рус. *плохой кредит* < англ. *bad credit*; бълг. *млада емисия* – рус. *младший выпуск*; *субординиранна облигация* < англ. *junior issue*; бълг. *млада емисия* – рус. *облигация младшая, субординирующая облигация* < англ. *junior bond*; бълг. *наивна диверсификация* – рус. *наивная диверсификация* < англ. *naïve diversification*; бълг. *нова икономика* – рус. *новая экономика, неэкономика* < англ. *new economy*; бълг. *пазарна икономика* – рус. *рыночная экономика* < англ. *market economy*; бълг. *прегряване на икономиката* – рус. „перегрев“ *экономики* < англ. *overheating of economy*; бълг. *сенчеста икономика, икономика в сянка* – рус. *теневая экономика* < англ. *shadow economy*; бълг. *сива икономика* – рус. *серая экономика* < англ. *grey economy*; бълг. *финансов мехур* – рус. *финансовый пузырь* < англ. *financial bubble*; бълг. *черна икономика* – рус. *чёрная экономика* < англ. *black economy*; бълг. *човешки ресурси* – рус. *человеческие ресурсы* < англ. *human resources*; рус. „зелёные“ *инвестиционные фонды* < англ. *green investment funds*; рус. *лестничная стратегия* < англ. *ladder strategy*; рус. *сшибающий опцион* < англ. *knockout option*; рус. *финансовое меню* < англ. *financial menu*.

3.3.2. Неточни терминологични фразеологични термини от междинен тип между калки и полукалки

А) Словоредна разлика. При този вид фразеологични термини може да се наблюдава словоредна разлика и несъответствие в синтактичната структура по отношение на калкираната единица. Инверсия на компонентите по отношение на модела в езика донор се наблюдава при следните термини: бълг. *облигация „боклуци“* < англ. *junk bond* (срв. рус. *мусорная облигация*); рус. *контракт „желтой собаки“* (срв. рус. „желтое обязательство“) < англ. *yellow-dog contract*; рус. *облигации самурай* < англ. *samurai bonds* (срв. бълг. „самурай“ *облигации, самурайски облигации*); рус. *облигация бик-медвед* < англ. *bull-bear bond*; рус. *облигация кенгуру* < англ. *kangaroo bond*. Към този вид термини отнасяме и такива фразеологични съчетания, които съдържат непреведени собствени имена: бълг. *ефект на Фишер* – рус. *эффект Фишера* < англ. *Fisher effect*; бълг. *индекс на Дау Джоунс*, *индекс „Дау Джоунс“* – рус. *индекс Доу-Джонса* < англ. *Dow Jones Index*; бълг. *промишлен индекс Доу Джонс* – рус. *промышленный индекс Доу-Джонса* < англ. *Dow Jones Industrial Index*.

Б) Разлика в броя на компонентите. Наличие на факултативен компонент <от *перегрева*> се наблюдава в руския термин *сдерживать экономику* <от *перегрева*>, съответстващ на английския модел *to curb the economy*: рус. *сдерживать экономику* <от *перегрева*> < англ. *to curb the economy* (срв. бълг. „задържане на икономиката от *прегряване*“).

В) Семантична разлика. С. Колковска отбелязва, че при термина *изтичане на капитали* калкираният компонент *изтичане* (бълг.) – *утечка* (рус.) е неточна калка на изходния компонент *flight* поради семантичното им несъответствие (Колковска / Kolkovska 2006: 210): бълг. *изтичане на капитали* – рус. *утечка капиталов* < англ. *capital flight*.

Г) Разлика в граматичната категория число. Този тип разлика се наблюдава при руската фразеологична единица „зелёная“ *политика* в ед. ч. и английската калка *green politics* в мн. ч.: рус. „зелёная“ *политика* < англ. *green politics, ecopolitics* (срв. бълг. *зелени политики*). Срв. също: рус. „младшие“ *акции* (но *младшая акция*) < англ. *junior stock*; рус. *протокол о намерениях* < англ. *protocol of intent*.

Д) Комбинирани различия. Разлика в броя на компонентите, инверсия на компонентите, както и неточно лексикално съответствие спрямо английските модели *red clause letter of credit / red clause credit* и *green clause letter of credit / green clause credit* се наблюдава при руските термини *аккредитив с красной оговоркой* и *аккредитив с зелёной оговоркой*. При българските термини *червен акредитив* и *зелен акредитив* и техните английски съответствия се забелязва само разлика в броя на компонентите: бълг. *червен акредитив* – рус. *аккредитив с красной оговоркой* < англ. *red clause letter of credit, red clause credit*; бълг. *зелен акредитив* – рус. *аккредитив с зелёной оговоркой* < англ. *green clause letter of credit, green clause credit*.

4. Синонимия. Антонимия. Вариантност

Навлизането в речниковия състав на двата разглеждани езика на немалък брой термини във вид на фразеологични калки, полукалки и словосъчетания от междинен тип между калки и полукалки обогатява синонимните отношения. Срв.: рус. „*брита Оккама*“, „*лезвие Оккама*“; бълг. *данъчен рай, данъчен оазис* – рус. *налоговый рай, налоговая гавань*; рус. „*зелёный*“ <экономический> *рост, экологически безопасный рост*; бълг. *зелен туризъм, екотуризъм* – рус. *зелёный туризм, экологический туризм*; бълг. *сенчеста икономика, икономика в сянка, сива икономика, недеklarирана икономика* – рус. *теневая экономика, серая экономика, неформальная экономика, скрытая экономика*; бълг. *черен пазар, нелегален пазар* – рус. *чёрный рынок, нелегальный рынок*; бълг. *черна икономика, нелегална икономика* – рус. *чёрная экономика, теневая экономика*; рус. *грязные деньги, нечистые деньги*; рус. *контракт „желтой собаки“*, „*желтое обязательство*“; рус. *медвежьи объятия, медвежья хватка*; рус. „*накачка и сброс*“, *раскачивание рынка*; рус. *отмывание денег, отмывание денежных средств*; рус. *ядовитая пилюля, отравленная пилюля* и др.

В най-новата българска и руска икономическа терминология терминологичните фразеологизми могат да встъпват и в антонимни отношения: бълг. *бичи пазар* – рус. *бычий рынок, рынок быков* / „*бычий*“ *рынок, рынок* „*быков*“ ↔ бълг. *мечи пазар* – рус. *рынок „медведей“*; рус. *хорошая поставка* ↔ рус. *плохая поставка*; бълг. *линейна икономика* ↔ бълг. *кръгова икономика* и др.

При някои терминологични фразеологизми се наблюдава вариантност: бълг. *индекс на Дау Джоунс* / *индекс „Дау Джоунс“*; бълг. *мечи пазар* / *мечешки пазар, пазар на мечката* – рус. *медвежий рынок, рынок медведей* / *рынок „медведей“*; рус. *бычий рынок* / „*бычий*“ *рынок, рынок быков* / *рынок „быков“*; рус. *циклическая* / *цикличная экономика* и др.

5. Изводи

Съвременната българска и руска икономическа терминология се характеризира с активизация на тенденцията за навлизане на фразеологични калки, полукалки и терминологични единици от междинен тип между калки и полукалки от английски език. Тази тенденция е свързана с необходимостта от задоволяване на възникналата необходимост от номинация на нови понятия в съвременния икономически живот на българското и руското общество.

Терминологичните фразеологизми съчетават същностните особености както на термина, така и на фразеологизма (устойчивост, синтактична нечленимост, семантична цялостност).

Анализираният езиков материал показва, че в най-новата българска и руска икономическа терминология се наблюдава еднотипност на механизмите за създаване на калкирани терминологични фразеологизми. Калкирането в българския и руския език представлява един от продуктивните начи-

ни за създаване на фразеологични терминологични единици в съвременната терминологична практика. Тенденцията за калкиране отразява общите развойни тенденции в двата разглеждани езика.

Голяма част от най-новите терминологични фразеологизми от сферата на икономиката все още не са намерили своето достойно място в лексикографските издания на български език, докато в изданията на руски език те са включени в значителен брой специализирани издания.

Навлизането на голям брой терминологични фразеологизми от английски език в българската и руската икономическа терминология води до интернационализация както на определени фразеологични структури, така и на когнитивни модели и концепти, което несъмнено благоприятства осъществяването на межкултурната комуникация в епохата на глобализация.

Цитирана литература / References

- АБРКУ 2001: *Английско-български речник по корпоративно управление / English-Bulgarian Corporate Governance Dictionary A – Z*. Боева, Б., В. Станчева, П. Матеев, К. Кабакчиев (ред.). София: Център за изследване на демокрацията. (ABRKU 2001: *Angliysko-balgarski rechnik po korporativno upravlenie / English-Bulgarian Corporate Governance Dictionary A – Z*. Boeva, B., V. Stancheva, P. Mateev, K. Kabakchiev (red.). Sofia: Tsentar za izsledvane na demokratsiyata.)
- Благоева 2006: Благоева, Д. Калкирането в най-новия период от развитието на българския и чешкия език. – В: Пернишка, Е., М. Божилова, П. Костадинова (ред.). *Националният език в условията на чужди влияния и глобализация*. София: СУБ, с. 174 – 189. (Blagoeva 2006: Blagoeva, D. Kalkiraneto v nay-noviya period ot razvitiето na balgarskiya i cheshkiya ezik. – In: Pernishka, E., M. Bozhilova, P. Kostadinova (eds.). *Natsionalniyat ezik v usloviyata na chuzhdi vliyaniya i globalizatsiya*. Sofia: SUB, pp. 174 – 189.)
- Колковска 2006: Колковска, С. Тенденциите към интернационализация и национализация в новата българска икономическа терминология. – В: Пернишка, Е., М. Божилова, П. Костадинова (ред.). *Националният език в условията на чужди влияния и глобализация*. София: СУБ, с. 190 – 212. (Kolkovska 2006: Kolkovska, S. Tendentsiite kam internatsionalizatsiya i natsionalizatsiya v novata balgarska ikonomicheska terminologiya. – In: Pernishka, E., M. Bozhilova, P. Kostadinova (eds.). *Natsionalniyat ezik v usloviyata na chuzhdi vliyaniya i globalizatsiya*. Sofia: SUB, pp. 190 – 212.)
- Маринова 2013: Маринова, Е. В. *Теория заимствования в основных понятиях и терминах. Словарь-справочник*. Москва: Флинта: Наука. (Marinova 2013: Marinova, E. V. *Teoriia zaimstvovaniia v osnovnykh poniatiiakh i terminakh. Slovar'-spravochnik*. Moskva: Flinta: Nauka.)
- Мокиенко 2012: Мокиенко, В. М. Жизнь русской фразеологии в современной речи. – В: *Вестник Кемеровского государственного университета*, № 4 (52), Т. 4, с. 59 – 62. (Mokienko 2012: Mokienko, V. M. Zhizn' russkoi frazeologii v sovremennoi rechi. – In: *Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta*, № 4 (52), Т. 4, pp. 59 – 62.)
- Никулина 2005: Никулина, Е. А. *Терминологизмы как результат взаимодействия и взаимовлияния терминологии и фразеологии современного английского языка: Автореферат диссертации ... доктора филологических наук*. Москва. (Nikulina 2005: Nikulina, E. A. *Terminologizmy kak rezul'tat vzaimodeistviia i vzaimovliianiia terminologii i frazeologii sovremennogo angliiskogo iazyka: Avtoreferat dissertatsii ... doktora filologicheskikh nauk*. Moskva.)
- Попова 2012: Попова, М. *Теория на терминологията*. Велико Търново: Знак 94. (Popova 2012: Popova, M. *Teoriya na terminologiyata*. Veliko Tarnovo: Znak 94.)
- Продан 2013: Продан, Ю. П. Термины-фраземы и профессионализмы-фраземы в языке фондового рынка. – В: *Вестник Московского государственного областного университета. Серия „Лингвистика“*, № 6, с. 41 – 47. (Prodan 2013: Prodan, Yu. P. Terminy-frazemy i professionalizmy-frazemy v iazyke fondovogo rynka. – In: *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta. Seriya „Lingvistika“*, № 6, pp. 41 – 47.)
- Суперанска и др. 2019: Суперанская, А. В., Н. В. Подольская, Н. В. Васильева. *Общая терминология: Вопросы теории*. Изд. стереотипное. Москва: ЛИБРОКОМ. (Superanska et al. 2019: Superanskaia, A. V., N. V. Podol'skaia, N. V. Vasil'eva. *Obshchaia terminologiya: Voprosy teorii*. Izd. stereotipnoe. Moskva: LIBROKOM.)
- СФЭТ 2018: *Словарь финансово-экономических терминов*. Шаркова, А. В., А. А. Килиачков, Е. В. Маркина и др.; М. А. Эскиндаров (ред.). 3-е изд. Москва: Дашков и К°. (SFET 2018: *Slovar' finansovo-ekonomicheskikh terminov*. Sharkova, A. V., A. A. Kiliachkov, E. V. Markina i dr.; M. A. Eskindarov (red.). 3-ye izd. Moskva: Dashkov i K°.)
- СЭС 2017: *Современный экономический словарь*. Райзберг, Б. А., Л. Ш. Лозовский, Е. Б. Стародубцева. Москва: ИНФРС-М. (SES 2017: *Sovremennyi ekonomicheskii slovar'*. Rayzberg, B. A., L. Sh. Lozovskii, E. B. Starodubtseva. Moskva: INFRS-M.)

- Шиленко 2008: Шиленко О. Термін-фразеологізм: проблема визначення. – В: *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*, Вип. 75 (1), с. 329 – 334. (Shilenko 2008: Shilenko O. Termin-frazeologizm: problema viznachennya. – In: *Naukovi zapiski. Seriya: Filologichni nauki (movoznavstvo)*, Vip. 75 (1), pp. 329 – 334).
- Юриева 2015: Юрьева, Е. А. *Терминологические единицы фразеологического происхождения в сфере профессиональной коммуникации (на материале LSP страхования в английском языке). Диссертация ... кандидата филологических наук.* Москва. (Iurieva 2015: Yur'eva, E. A. *Terminologicheskie edinitsey frazeologicheskogo proiskhozhdeniia v sfere professional'noi kommunikatsii (na materiale LSP strakhovaniia v angliiskom iazyke). Dissertatsiia ... kandidata filologicheskikh nauk.* Moskva.)
- Mešková, Kubeková 2015: Mešková, L., J. Kubeková. Difficulties in Translating Terminological Phrasemes in Economic Print Media from French, Spanish and English into Slovak – a Contrastive Approach. – In: *Journal of Social Sciences*, Vol. 11, Issue 3, pp. 304 – 316.

TERMINOLOGICAL CALQUE PHRASEMES IN MODERN BULGARIAN AND RUSSIAN TERMINOLOGY OF ECONOMICS

Radostina Stoyanova

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

r.stoyanova@ibl.bas.bg

Abstract: The article concerns calqued terminological phrasemes in modern Bulgarian and Russian terminology of economics. Terms in the form of calques, semi-calques and phrasemes of intermediate type between calques and semi-calques are analyzed. The invariableness of mechanisms of creating of calqued terminological phrasemes in Bulgarian and Russian is illustrated.

Keywords: *term, terminological phrasemes, calques, semi-calques, economics*

Radostina Stoyanova
Institute for Bulgarian Language
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

КЪМ СТАРОБЪЛГАРСКИЯ ПРЕВОД НА БИБЛЕЙСКИТЕ ПРОРОЧЕСКИ КНИГИ. ПРОУЧВАНИЯ И ПЕРСПЕКТИВИ

Румяна Златанова
Славистичен институт, Хайделберг
rumjana.zlatanova@slav.uni-heidelberg.de

Резюме: Кратък преглед на проблемите, свързани с проучването и издаването на библейските пророчески книги в старобългарски превод от основаването на Българската библейска комисия към Международния комитет на славистите през 1989 г. до днес.

Ключови думи: *старобългарски превод на пророческите книги, гръцки образци, текстови форми, тълковни пророчества, едичионни принципи*

0. Със старобългарския библейски превод от втората половина на IX век се полагат основите на многовековната славянска писменост и литература. По време на Десетия международен конгрес на славистите, състоял се през 1988 г. в София, се учредява Славянска библейска комисия, чиято дейност се насочва към проучване на съответната за славянската страна ръкописна традиция на библейските книги и подготовка на техните критически издания. С учредяването на Българската национална библейска комисия през 1989 г. започва интензивното изучаване на средновековните небогослужбени старозаветни книги и в България.

Въпросът за обема и характера на първоначалния славянски библейски превод, осъществен от славянските първопостоли, техните преки сподвижници и по-късни последователи, все още не е цялостно и категорично изяснен. Задоволителното решаване на този проблем предполага най-напред подготовката на единични издания на най-представителните преписи за дадена рецензия, версия, текстова форма и т.н. С оглед на тази належаща задача се подготвят първи издания от дипломатичен тип на най-ранния известен засега библейски свод на славянски кирилски текст – среднобългарския търновски ръкопис от края на XIV в. F.I.461, съхраняван в Руската национална библиотека в Санкт Петербург. Този бележит сборник е с характерен състав на библейския корпус: Книга Царства, пророчески (прор. Иеремия, прор. Варух, Плач Иеремиев, Послание на прор. Иеремия, прор. Иезекиил, прор. Исай) и учителни книги.

1. F.I.461 включва и най-стария препис на книгата на Дванадесетте пророци (Осия, Иоил, Амос, Авдий, Иона, Михей, Наум, Авакум, Софония, Агей, Захария, Малахия) в нейното последователно изложение, обогатено с екзегетически тълкувания на блаж. Теодорит Кирски (393 – 460), преведени в Преслав през X в. Въз основа на комплексен анализ (от гледна точка на езика и текстологията, кодикологията и палеографията) в контекста на цялостната текстова традиция на тази библейска книга се осъществява нейното първо научно издание от дипломатичен тип (Златанова / Zlatanova 1998). Предпоставка за всестранното и изчерпателно осветление на данните, извлечени от изворовия материал, е провеждането на многоаспектно и многопланово систематизиране, колациониране и изследване на достъпния ръкописен фонд на различни равнища. Целта на проучването е да се обедини в една книга цялата необходима информация за по-нататъшна езиково-аналитична, текстологично-типологична и литературно-екзегетична работа с един извор, който се прави за пръв път достойствие на славистичния свят. С оглед на тези задачи се оформя и структурата на изданието.

Трудът е изработен върху основата на най-новите достижения на библейската текстология, което е особено важно и за работата със славянския материал. Разглеждат се някои общи въпроси, свързани със старозаветното пророчество като явление, с мястото на пророческите сред останалите ветхозаветни книги, с характеризирането им като сбирки от книги, което е очевидно за Дванадесетте пророци. Началната част въвежда в проблематиката на актуалната старозаветна текстология и гръцкия превод на 70-те. Терминологично се уточняват означенията „редакция“ (за завършената

литературна форма на даден старозаветен текст) и „рецензия“ (за последвала преработка, „редактиране“, изправяне и т.н. на този текст) според прилагането на тези термини в съвременната библейска текстова критика, доколкото славянският материал отразява същото сложно и постепенно текстово развитие, с което се отличават гръцките му образци. Привлеченият за сравнение гръцки текст на 70-те е по образцовото издание на Циглер (Ziegler 1943), който представя самостоятелно реконструиран критичен текст въз основа на богат материал от всички ръкописи, версии, цитати от светоотеческата литература, от преводите на латински, коптски, сирийски, етиоптски, арабски, арменски и пр. в сравнение с масоретския текст.

В допълнение към използвания от Циглер материал са привлечени още два важни източника: фрагментарният гръцки свитък от Кумран 1QXIIa и профетологият „Кодекс на св. Симеон“ (Steininger 1833). Гръцкият текст на добавените към тълковната рецензия пророчески жития, за които се предполага, че са преведени от еврейски наскоро след възникването им през I в. сл. Хр., е по изданията на Шерман (Schermann 1907) и Тори (Torrey 1946), а тълковният текст на блаж. Теодорит Кирски е според препечатаното през 1859 г. от Migne в т. 81 на Patrologia graeco-latina издание на Schultze-Noesselt от 1769 – 1774 г.

В резултат от обстоен текстологичен анализ се коригира изказаното преди повече от век и разпространено в науката мнение на И. Евсеев за „Исихиевата“ рецензия на 70-те, послужила като образец на Преславските преводи. В Книгата на Дванадесетте пророци се установяват различията по Лукиановата и по хекзаплярната рецензия или по тяхната по-късна обработка в ръкописите с катени. Варианти, които да се отнасят само до александрийската рецензия на 70-те, не са засвидетелствани (Златанова / Zlatanova 1998: 114).

1.1. По отношение на състава и външната структура на Книгата на Дванадесетте пророци в славянската ръкописна традиция се очертават три типа преводи на библейския текст от гръцки.

1.1.1. Б о г о с л у ж е б н а (непълна) рецензия, четивата ѝ се включват в т.н. паримийник, частично в псалтира, а от XII в. нататък и в триоди, минеи и други химнографски сборници. Използването на паримийните ръкописи за осветляване на текстологическите взаимоотношения между отделните преводачески типове и рецензии има важно методологическо значение, тъй като в славянския паримийник е съхранен до голяма степен първоначалният Кирилов превод. Засвидетелствани са четения от пророците Осия, Иоил, Амос, Михей, Софония, Захария, Малахия в 16 преписа (XIII – XVI в. от български и руски произход) и специално в най-старите запазени апографи – Григоровичев (XII в.), Захарински (1271 г.) и Лобковски (1294 – 1320 г.) паримийник (срв. Табл. 1).

Анализът на кн. Иона, преведена за богослужебна употреба в пълния ѝ обем от св. Кирил и включена още в самото начало изцяло в състава на Паримийника (подобно на гръцкия Профетологий), както и на перикопите от кн. Иоил, съпоставени със съответните четива от състава на глаголическите бревиари, дават основание за важни заключения, които разширяват значително представата за развитието на славянския паримийник:

- а. независимо от различните по характер различия (особено в Лобковски паримийник), кирилските апографи възхождат към един общ глаголически протограф и представят една текстова форма, развиваща се на славянска почва;

Таблица 1. Паримийник

Пророк	Паримии	Gr	zh	lk
Иоил	2:1, 2, 10, 11	0	0	170a
	2:12-26	12b	21b	14b
	2:21-26	0	0	167b
	2:23-32	97b	224a	0
	2:30-32	0	0	170b
	3:1-5	0	0	145a
	3:12.21	0	23b	16a
	Гл.: стихове 2: 53	1:11	2:35	2:43
Иона	1:1-16	81b	0	123a
	2:1-11	82b	0	124a
	3:1-10	82b	0	124b
	4:1-11	83b	0	125b
	Гл.: стихове 4:48	4:48	0:0	4:48

Таблица 1.

Михей	4:2-3, 5	0	0	139b
	4:6-7	2b	3a	2a
	5:2-4	2b	3b	2a
	5:4	0	0	140a
	6:1-5, 8	0	0	139b
	Гл.: стихове 3:14	2:5	2:5	3:14
Софония	3:8-15	86a	200b	128a, 128b
	3:14-19	66b, 86b, 67a	168a	0
	Гл.: стихове 1:14	1:12	1:11,5	1:7,5
Захария	8:7-17	13a	24b	17a
	8:19-23	13a	26a	18a
	9:9-15	67a	169a	103a
	11:10-13	78b	194b	117a
	14:1-4	96a	219b	142b
	14:8-11	96a	220a	143a
	Гл.: стихове 4:35	4:35	4:35	4:35
Малахия	3:1-4	0	241b	163a
	3:10b-12	0	0	167a
	Гл.: стихове 1:7	0:0	1:4	1:7
Общо	15:171	12:111	10:90.5	15:154.5

- б. наличието на разночетения по отношение на гръцкия образец потвърждава косвено заключенията на редица библиисти за липсата на единна задължителна стандартна форма на четивата за богослужерна употреба през IX – X век, т.е. по времето, когато се извършва старобългарският им превод (Златанова / Zlatanova 1998: 26);
- в. системните иновации в Ляпуновския паримийник (1511 г.) свидетелстват за разпространението в Русия на нова паримийна рецензия въз основа на гръцка обработка на профетология от XIV в.

1.1.2. По-късният пълен превод, определен в края на XIX в. от И. Евсеев като дело на св. Методий, е застъпен в хърватската глаголическа традиция. Колациониран и текстологически изследван за първи път е огромен материал от 18 хърватски глаголически бревиара и мисала от XIV – XV в. В по-голямата си част тези ръкописи не са публикувани, не са проучвани системно и данните от тях се въвеждат за пръв път в научно обръщение у нас.

Колационирани са следните хърватски апографи по гръцка основа:

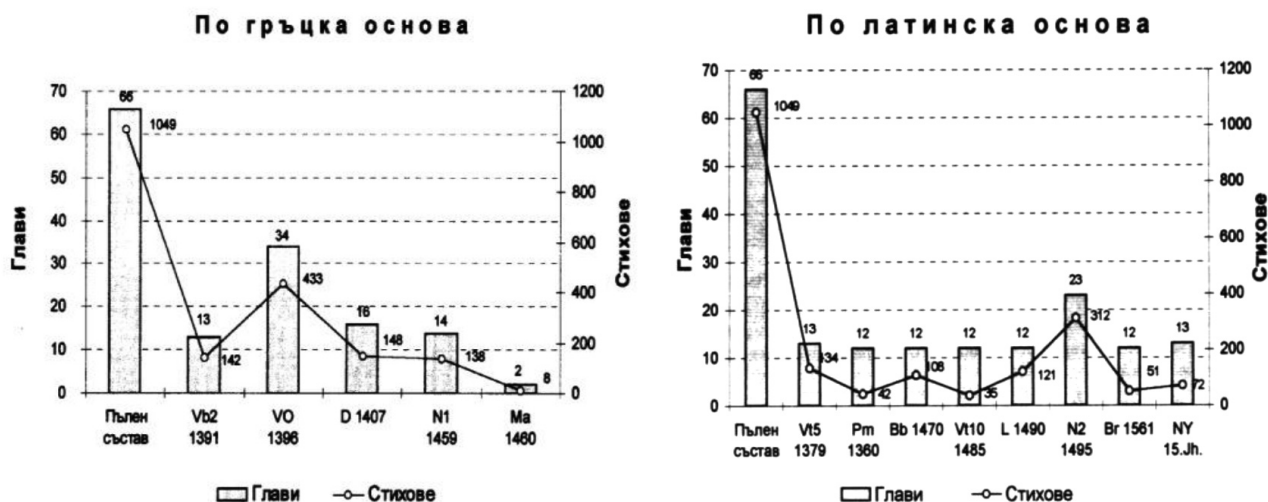
- Vb₂** II Vrbnicki brev (1391). 295 л. Църковен архив. Vrbnik: Nr. I.
- VO** Cod slav 3. (1396). 468 л. Австр. Нац. библиотека, Виена.
- D** Dragučki brev (1407), 195 л. Archiv JAZU Zagreb: IIIb.25.
- N₁** I Novljanski brev (1459). 466 л. Църковен архив. Novi.
- N₂** II Novljanski brev (1495). 500 л. Църковен архив. Novi.

Преработените по латинска основа паримии са включени в следните бревиари и мисали, в инкунабули и факсимилни издания от XIV – XVI в. (в азбучен ред):

- Ba** Baromičev brev (1493). 526 л. Sign. SM 20 H4. Inkunabel, Венеция.
- Bb** Bribirski brev. (1470). 199 л. Архив на АН, Загреб: IIIb 6.
- Br** Codex Brozičev (1561). 543 л. Bibliotheca Angelica, Рим: G8, 21.
- K** Kosinjski brev (1491). Inkunabel.
- L** Ljubljanski brev (1490). 264 л. Univ. knjižnica, Ljubljana C 163a/2.
- Ma** Mavrov brev. (1460). 250 л. Nacionalna knjižnica, Zagreb.

Mo	Moskovski brev. (1443). 250 л. ГРБ Москва (Румянц.).
NY	New York missal (XV в.). 586 л. Bibliotheca Phillippica New York.
O	Brev.-missal (1310). 411 л. Bibl. Bodleana Oxford: MS Can.Lit. 172.
P	Padovski brev (средата на XIV в.). Bibliotheca Firenze.
Pm	Pašmanski brev (1360). 414 л. Библиотека на АН, Загреб: III.b 10.
Vt₅	Brev (1379). 248 л. Ватиканска библиотека, Рим: Illyr 5.
Vt₁₀	Brev (1485). 403 л. Ватиканска библиотека, Рим: Illyr 10.

Съпоставката на библейския състав по ръкописи (представен по-долу схематично) показва, че по гръцка и по латинска основа са засвидетелствани почти еднакъв брой преведени глави, съответно 35 (от общо 66) и 440 стиха (от общо 1049, т.е. 41% от текста на Дванадесетте пророци) по гръцка основа, докато същият брой глави по латинска основа обхваща 356 стиха.

Точните данни от този пръв обхванат анализ на хърватските апографи позволяват формулирането на два важни извода:

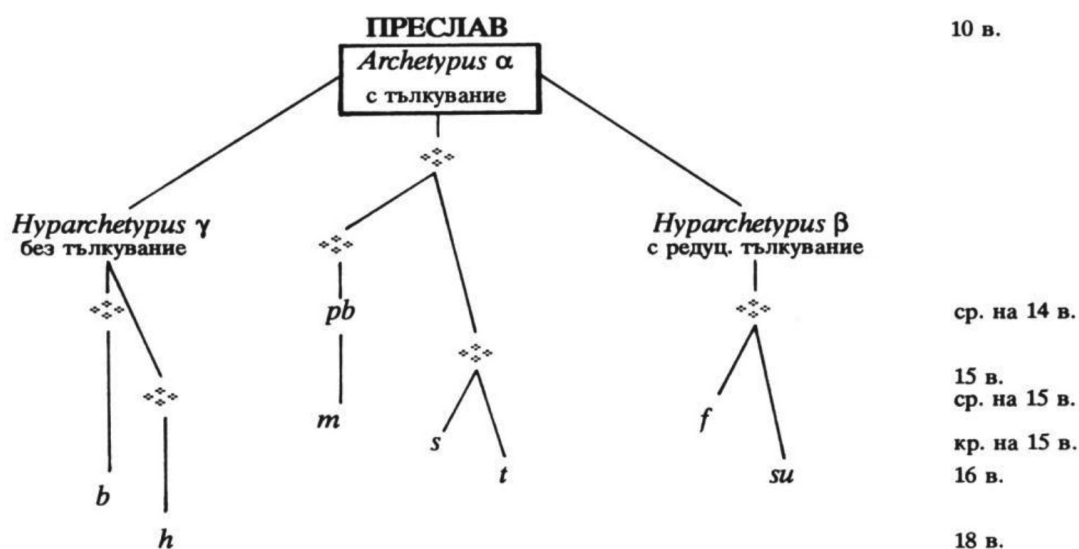
- Твърдението за цялостен превод на Библията от св. Методий, известно от Пространното му житие, не се потвърждава от данните на бревиарите и мисалите по отношение на Дванадесетте пророци.
- Преведените от гръцки език хърватски глаголически апографи могат само частично да допринесат за изясняване и допълване на представата ни относно първоначалния пълен превод на Книгата на Дванадесетте пророци за славяните.

Обстойните данни от глаголическите апографи по гръцка основа, както и от паримийните апографи за кн. Иона, са показателни за процеса на изработване на различни текстови форми. Очертаните различия са отнасят до някои словоупотреби, както и до синтактични особености – главно под влияние на други книжовни традиции (Vulgata) и целенасочената редакторска работа на книжовници от различни средища. Някои от разночетенията обаче намират обяснението си не с посочваната от Р. Нахтигал небрежност на преписвача/преводача, а с различните гръцки образци, използвани при редакторската работа над първоначалния превод. В цялост версията по бревиарите показва самостоятелна форма на пророческия текст. Главен източник за ветхозаветните четения при съставянето на старите бревиари и мисали е бил по-старият превод. Може да се предположи наличие на обща основа за паримийните апографи и застъпниците на хърватската глаголическа традиция по гръцка основа (Златанова / Zlatanova 1998: 40).

1.1.3. Третата нелитургична Преславска рецензия, при която пълният пророчески текст се обогатява най-често с тълкувания (такива липсват за книгите на пророците Софония, Агей, Захария и Малахия), е представена хронологично с осем кирилски апографа от XIV – XVIII в., в по-голямата си част непроучени (срв. табл. 2):

pb	СПБ F.I.461 (краят на XIV в.); с тълкувания и пророчески жития.	България
m	Мо ГИМ Щукин 507 (1475); с тълкувания и пророчески жития.	Молдова
su	СПБ БАН 24.4.28. „Супрасълский сборник”, Собр. Срезн. (1507); с кратки въведения и пророчески жития, без тълкувания.	Русия
f	СПБ РНБ F.I.3 (XV в.); с пророчески жития, без тълкувания.	Украйна
s	СПБ РНБ, Соловецкий манастиръ № 717, Собр. Каз ДА (1492 г.); с тълкувания и пророчески жития.	Русия
t	Мо Троицк 89 (XV-XVI в.); с тълкувания и пророчески жития.	Русия
b	București Bibl. Academiei Nr. 84 (XVI в.); с пророчески жития, без тълкувания.	Сърбия
h	Heidelberg Ms. 16. (XVIII в.); без тълкувания. Само кн. Иона.	Русия

Въз основа на сравнителен анализ взаимоотношенията между тези апографи се представят в генеалогична схема. Установява се общ произход за превода на пророческия и тълковния текст (pb, m, s, t; вж. табл. 2), както и разпространение на по-късни текстови варианти само със съкратен въвеждащ текст и пророчески жития, но без тълкувания (f, su; табл. 3) или – изобщо без тълкувания (b, h; вж. табл. 3).

1.2. Двата основни среднобългарски апографа: F.I.461 от 1350 – 1370 г. (pb) и неговото копие Щукин № 507 от 1475 г. (m) се подлагат на комплексно кодикологично и палеографско опитане въз основа на автономната концепция за понятието графема. Описва се изчерпателно съставът и разпределението на линейните и супралинейните графем. Художественият анализ на орнамента разкрива в пълнота стиловите особености на графичната украса при оформянето на тези ръкописи.

1.3. В резултат от цялостна ексерпция на правописните особености в изследваните преписи се осъществява пълното им описание с точни данни за тяхната фреквентност, правят се важни изводи за кодификационните правописно-езикови тенденции на XIV и XV в. Правописната система на F.I.461 предоставя сигурна информация за скрипториум, в който търновските правописни норми са били в процес на въвеждане и кодифициране, т.е. правописът се определя като преходен предевтимиевски тип на източнобългарска говорна основа. Обосновано е отхвърлено погрешното твърдение на Алексеев (Алексеев / Alekseev 1992: 209) за F.I.461 като „западнобългарска версия“ на Книгата на Дванадесетте пророци, която според него се противопоставяла на преславския ѝ архетип (Златанова / Zlatanova 1998: 79). От своя страна, кодексът от сбирката на Щукин (№ 507) следва характерните за молдовската книжовна практика Евтимиеви правописно-езикови насоки. Резултатите от проведения изчерпателен анализ обогатяват и конкретизират познанията за библейските образци, които са били на разположение на книжовниците в търновските скриптории (Златанова / Zlatanova 1998: 66 – 79, 105 – 110).

Таблица 2. Пълен пророчески текст с тълкувания и пророчески жития

Пророк	В цялост	pb 1350-70	m 1475	s 1492	t 15-16 в.
Осия Глави 14 Стихове 197	Сказание	0	0	1a10-1b19	1.4-2.8
	Текст	0	0	1b19-22a2	1.1-3-31.9
	Тълкувание	0	0	+	+
	Житие	[336a11-14]	196a12-17	22a2-11	31.10-16
	Гл.: Стихове	0	0	14:197	14:197
ИоиЛ Глави 3 Стихове 73	Сказание	185a10-22	40b4a-17b	22a12-22b3	33.1-12
	Текст	185a23-190b23	41a10-46a26	22b4-30a9	33.13-43.5
	Тълкувание	+	+	+	+
	Житие	190b24-29	46a26-30	30a10-15	43.7-10
	Гл.: Стихове	3:72	3:72	3:71.5	3:72
Амос Глави 9 Стихове 146	Сказание	191a2-23	48b5a-28b	30a17-30b17	44.1-20
	Текст	191a4-202a2	47a10-56b23	39b17-45a5	44.21-64.16
	Тълкувание	+	+	+	+
	Житие	202a2-8	56b24-30	45a5-11	64.17-22
	Гл.: Стихове	9:144.5	9:144.5	9:143.5	9:143
Авдий Глави 1 Стихове 21	Сказание	202a9-29	57a1-57b30	45a12-45b12	65.1-18
	Текст	202b1-204a4	58a8-59b12	45b12-47b19	65.19-68.22
	Тълкувание	+	+	+	+
	Житие	204a5-11	59b13-26	47b19-48a2	68.22-27
	Гл.: Стихове	1:20	1:20	1:20	1:20
Иона Глави 4 Стихове 48	Сказание	204a12-204b26	60a5-60b30	48a3-49a4	69.1-70.11
	Текст	204b27-207b26	61a7-63b24	49a5-53a8	70.12-76.6+
	Тълкувание	+	+	+	76.7-29
	Житие	207b26-208a12	63b25-64a24	53a8-53b12	
	Гл.: Стихове	4:47.5	4:47.5	4:47.5	4:47.5
Михей Глави 7 Стихове 105	Сказание	208a28-208b6	64b1-22	53b13-54a5	
	Текст	208b7-216a9	65a7-72a4	54a5-64b25	
	Тълкувание	+	+	+	
	Житие	216a10-14	72a5-15	64b25-65a5	
	Гл.: Стихове	7:104.5	7:104.5	7:105	
Наум Глави 3 Стихове 48	Сказание	216a15-216b17	72b5-30	65a6-65b19	
	Текст	216b17-219b12	73a7-75b23	65b20-70b17	
	Тълкувание	+	+	+	
	Житие	0	0	70b18-71a1	
	Гл.: Стихове	3:44.5	3:44.5	3:48	
Авакум Глави 3 Стихове 56	Сказание	0	0	71a1-20	
	Текст	219b16-224b12	76b1-80 ² a5	71a21-79b14	
	Тълкувание	+	+	+	
	Житие	224b13-225a9	80 ² a6-30	79b15-80a19	
	Гл.: Стихове	3:41	3:41	3:56	
Софония Глави 3 Стихове 52	Сказание	0	0	80a20-80b20	
	Текст	0	0	80b20-85a4	
	Тълкувание	0	0	+	
	Житие	0	0	85a4-9	
	Гл.: Стихове	0	0	3:52	
Агей Глави 2 Стихове 37	Сказание	0	0	0	
	Текст	0	0	85a9-87b7	
	Тълкувание	0	0	0	
	Житие	336a15-18	196a18-21	87b8-13	
	Гл.: Стихове	0	0	2:37	

Таблица 2

Захария	Сказание	0	0	0	
Глави 14	Текст	333b2-334b14	193a1-194a30	87b14-100b10	
Стихове 211	Тълкувание	0	0	0	
	Житие	336a19-30	196a22-196b3	100b10-101a1	
	Гл.: Стихове	5:30	5:30	14:211	
Малахия	Сказание	0	0	0	
Глави 3	Текст	337a16-337b30	197b4-198b30	101a2-105a1	
Стихове 55	Тълкувание	0	0	0	
	Житие	336b1-8	198b4-13	105a1-14	
	Гл.: Стихове	2:18	2:18	3:55	
Общо		66:1049	37:522	66:1043.5	31:479.5

Таблица 3. Пълен пророчески текст б е з тълкувания

Пророк	В цялост	f 15 в.	su 1507	b 15 в.
Осия	Сказание	0	0	0
Глави 14	Текст	1a-8a30	3a4-7b29	61a7-69b4
Стихове 197	Житие	8b1-7	7b30-35	0
	Гл.: Стихове	14:197	14:196	14:196
Иоил	Сказание	8b8-20	8a1-10	0
Глави 3	Текст	8b21-11b20	8a10-9b30	69b5-73a5
Стихове 73	Житие	11b21-25	9b30-33	0
	Гл.: Стихове	3:71.5	3:73	3:72
Амос	Сказание	11b26-12a17	9b34-10a12	0
Глави 9	Текст	12a18-18a6	10a12-13b17	73a6-79b10
Стихове 146	Житие	18a6-11	13b18.21	79b10-16
	Гл.: Стихове	9:143.5	9:146	9:145
Авдий	Сказание	18a12-18b2	13b21-35	79b-80a13
Глави 1	Текст	18b3-19a25	14a1-35	80a14-81a20
Стихове 21	Житие	19a26-19b2	14b1-5	81a21-81b2
	Гл.: Стихове	1:19	1:20	1:20
Иона	Сказание	19b3-20a17	14b5-32	0
Глави 4	Текст	20a18-22a16	14b32-16a2	81b3-83b23
Стихове 48	Житие	22a16-22b11	16a2-18	83b24-84a25
	Гл.: Стихове	4:47.5	4:47	4:46
Михей	Сказание	22b11-25	16a18-27	0
Глави 7	Текст	22b26-27b7	16a27-19a1	84a26-90b6
Стихове 105	Житие	27b8-12	19a1-5	90b6-11
	Гл.: Стихове	7:105	7:105	7:105
Наум	Сказание	27b13-28a16	19a5-26	0
Глави 3	Текст	28a17-30a19	19a26-20a35	90b12-93a16
Стихове 48	Житие	30a20-27	20b1-5	93a17-25
	Гл.: Стихове	3:46.5	3:47.5	3:47.5
Авакум	Сказание	30a28-30b14	20b6-16	0
Глави 3	Текст	30b15-33a11	20b16-22a3	93a26-96b1
Стихове 56	Житие	33a11-33b8	22a3-20	96b1-97a5
	Гл.: Стихове	3:56	3:56	3:56
Софония	Сказание	33b9-33b30	22a20-34	0
Глави 3	Текст	34a1-36a28	22a34-23b26	97a6-100a13
Стихове 52	Житие	36a29-36b3	23b26-29	100a14-18
	Гл.: Стихове	3:51.5	3:51	3:52

Таблица 3

Агей	Сказание	0	0	0
Глави 2	Текст	36b4-38a21	23b29-24b24	100a19-102b5
Стихове 37	Житие	38a21-25	24b24-27	102b6-10
	Гл.: Стихове	2:37	2:37	2:37
Захария	Сказание	0	0	0
Глави 14	Текст	38a26-48a4	24b27-30a12	102b11-114a23
Стихове 211	Житие	48a5-18	30a13-21	114a23-114b12
	Гл.: Стихове	14:211	14:210	14:211
Малахия	Сказание	0	0	0
Глави 3	Текст	48a19-51a14	30a21-31b22	114b12-118a11
Стихове 55	Житие	51a15-26	31b22-29	118a12-22
	Гл.: Стихове	3:55	3:55	3:55
Общо	66: 1049	66: 1040.5	66: 1044.5	66:1042.5

1.4. Принципите за предаването на текста в изданието са насочени към максимално точно възпроизвеждане на всички употребявани в основния ръкопис F.I.461 от края на XIV в. графични знаци (строчни и надредни) и с разночетения по Щукин № 507 от 1475 г. За тази цел е разработен от авторката (съвместно с Р. Лампе) знаков фонд към текстообработващата програма ТЗ, съдържащ възможности, с каквито в този момент не разполагат нито наличните типографски шрифтове, нито други компютърни фондове като Starslo, Starbig (Скопие), Method I, Method II, Method Plus (Бамберг) за системата True type на MS DOS. Осъществена е нова концепция за издание от дипломатичен тип на ръкопис въз основа на многоаспектното му изследване. Творчески са приложени утвърдените принципи на критичните издания от Гьотинген на Септуагинта при изработване на обстойния критичен апарат. По възможност са отразени всички разночетения, които са релевантни за преводаческата техника и отношението на славянския текст към гръцките рецензии.

Дипломатичното издание на Книгата на Дванадесетте пророци с тълкувания и пророчески жития в старобългарски превод има значение както за открояване на българската традиция в историята на старозаветния библейски превод, така и за установяване на гръцките му образци, което е от значение и за гръцката библейска критика.

1.5. За първи път при издаване на средновековен ръкопис е изработен пълен Г р ъ ц к о - б ъ л - г а р с к и р е ч н и к - и н д е к с (Златанова / Zlatanova 1998: 251 – 417), който с точната граматична характеристика на всички засвидетелствани гръцки лексикални единици в 13248 словоупотреби (от 2231 заглавни думи) и славянските им съответствия е новост в палеославистичната лексикография, в която подобни предходни образци липсват. Речникът е допълнен и със С п и с ъ к н а и м е н а т а с г р ъ ц к и с ъ о т в е т с т в и я (185 собствени, местни, племенни и народностни имена, отбелязани в 655 словоупотреби). В този си обхват систематизираният лексикален материал представя незаменима основа за обосновани по-нататъшни наблюдения върху преводаческите принципи и норми на средновековните български книжовници.

1.6. Иновативно за старобългаристиката е използването на информационна техника (TUSTER, Тюбинген) за изготвяне на Показалец на словоформите в F.I.461 и Обратен речник към издадения ръкопис. Включените в Показалеца 6994 словоформи в 19148 словоупотреби с точни данни за тяхната честота (Златанова / Zlatanova 1998: 425 – 601) разкриват важни особености на лексикалната система, флексията и деривацията на Търновската книжовна среда от XIV в. По тези регистрирани форми е изработен Обратният словник, съдържащ 6192 словоформи, въз основа на които се формулират изключително прецизни заключения за нормативните езиково-правописни правила на съответните преписвачески центрове. И двата показалеца съдържат богат материал за историческия речник на българския език. Продължава се плодотворната традиция на все още единичните лексикографски опити в славистиката на Л. Садник и Р. Айцетмюлер, на И. Дулевичова, И. Грек-Пабисова, И. Мариняк, на А. Давидов, Е. Ханзак и др. Обратният речник дава обилен материал за точни наблюдения и проучвания върху редица недостатъчно осветени проблеми на българската езикова история.

Осъществен е нов тип комплексно издание на изворов материал, съчетан с многопланов анализ на ръкописния фонд, основаващ се на резултати от съвременни лингвистични и текстологични методи на изследване и на най-модерна техника на книгопечатане.

2. От началото на 1990-те години се водят дискусии на славистични научни форуми по проблеми на библейската текстология и критика. По отношение изданието на по-стари славянски текстове се посочва и необходимостта от подготовка на критически издания (в смисъла на класическата филология) на старобългарски и църковнославянски текстове и реконструкция на първоначалния им превод.

В по-нататъшните си занимания със старобългарския библейски превод въз основа на текстологически анализирани хърватско-глаголически и типологично релевантни кирилски апографи, авторката предприема първи опити за реконструкция на книгите на пророците Йоил (Zlatanova 1994), Иона (Златанова / Zlatanova 1998a), Малахия (Zlatanova 1999), Агей (Златанова / Zlatanova 2007) и Софония (под печат), като се има предвид, че книгите на пророците Агей, Осия и Софония не са засвидетелствани в F.I.461 и неговото копие от 1475 г. В последните освен това се отбелязват липси от книгите на пророците Авакум, Захария и Малахия (в цялост липсват 527 стиха от 40 глави). След обстойно осветляване на текстологичната и езиковата история на съответната старозаветна книга, се създават предпоставки за предприемане на реконструкция на първоначалния превод според най-добре засвидетелстваната текстова форма. В подготовка е реконструкцията и на книгите на пророците Осия и Захария въз основа на разширен изворов ръкописен материал.

3. Обхватно осветление на въпроса за пророческите жития, техните гръцки образци (засвидетелствани в седем рецензии от I до VIII в.), структура и езикови особености са проследени в първото цялостно изследване на техните две старобългарски текстови форми (на тълковните пророчества и на Симеоновия сборник по преписа от 1073 г.) и критично издание (Златанова / Zlatanova 2018). Изследването допринася несъмнено за доуточняване на агиографския репертоар на старобългарските преводи, възникнали до края на X век.

4. Серията от издания на български средновековни небогослужебни текстове на пророческите книги се продължава от Л. Тасева и М. Йовчева, които след поредица от предварителни проучвания (от 1995 г. нататък; срв. също: Йовчева, Камуля / Yovcheva, Kamulya 2000; Тасева, Илиева / Taseva, Ilieva 2003) подготвят дипломатично издание на Книга на пророк Иезекиил (Тасева, Йовчева / Taseva, Yovcheva 2003) по посочения по-горе препис (F.I.461). За да се подпомогнат бъдещите изследователи при изясняване на съотношението между тълковния и пророческия текст, Т. Илиева изготвя синоптични извлечения от тълкуванията на блаж. Теодорит Критски по т. 8 на PG (J. P. Minge), които са отпечатани върху лявата страница на изданието, докато славянският превод е разположен върху дясната страница. В продължение на десетилетие Т. Илиева продължава лексиколожките си занимания върху превода на пророк Иезекиил с оглед комплексното прилагане на всички възможни аспекти на лексикален анализ (по отношение на сложни, редки и диалектни думи, чужда лексика, числителни имена, неизменяеми части на речта, глотометрическа характеристика на лексикалния състав, проучва ръкописната традиция на Теодоритовите тълкувания и пр.), за да представи подготвените от нея Словоуказатели (старобългарско-гръцки, гръцко-старобългарски, обратен и честотен списък) към Книгата на прор. Иезекиил в отделен том 3. на поредицата „Старобългарският превод на Стария Завет“ (Илиева / Ilieva 2013).

5. Редица въпроси, свързани с ръкописното наследство на Книга на пророк Иеремия, на нейните структурни и езикови особености разглежда Т. Мострова (Мострова / Mostrova 1995, 2003, 2006, 2008), която подготвя дипломатическо издание на тази пророческа книга за поредицата „Старобългарският превод на Стария Завет“.

6. Все още липсват изследвания върху останалите пророчески книги от състава на F.I.461: Книга на пророк Варух, Книга Плач Иеремиев, Послание на пророк Иеремия, Книга на пророк Исай (срв. Мострова / Mostrova 2008a).

Разпространението на ръкописния материал по отношение на тълковната рецензия на библейския превод очертава красноречиво пространния ареал на византийско-славянската общност, възпроизвеждаща моделите на Преславската цивилизация. По-нататъшното активизиране на изследо-

вателските усилия по отношение на най-древния превод на пророческите книги ще доведе безспорно до разкриване на същностни страни от дейността на средновековните български книжовници и преводачи.

Цитирана литература / References

- Алексеев 1992: Алексеев, А. А. Св. Писание как памятник древнерусской письменности. – В: *Русская литература* 35, № 4, с. 202 – 213. (Alekssev 1992: Alekssev, A. A. Sv. Pisanie kak pamiatnik drevnerusskoi pis'mennosti. – In: *Russkaia literatura* 35, № 4, pp. 202 – 213.)
- Златанова 1998: Златанова, Р. *Книга на Дванадесетте пророци с тълкувания. Старобългарският превод на Стария Завет, Т. 1.* София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. (Zlatanova 1998: Zlatanova, R. *Kniga na Dvanadesette proroci s talkovaniya. Starobalgarskiyat prevod na Stariya Zavet, T. 1.* Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“.)
- Златанова 1998а: Златанова, Р. Книгата на пророк Иона и реконструкцията на първоначалния ѝ пълен превод. – В: *Медиевистика и културна антропология*. София: Издателство „Мнемозина“, с. 470 – 501. (Zlatanova 1998a: Zlatanova, R. *Knigata na prorok Iona i rekonstruktsiyata na parvonachalniya i palen prevod.* – In: *Medievistika i kulturna antropologiya*. Sofia: Izdatelstvo „Mnemozina“, pp. 470 – 501.)
- Златанова 2007: Златанова, Р. Към състава на текстовете с тълкувания в Търновския библейски свод. Книгата на пророк Агей и нейната реконструкция. – В: *Търновска книжовна школа, т. 8.* Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, с. 249 – 281. (Zlatanova 2007: Zlatanova, R. *Kam sastava na tekstovete s talkovaniya v Tarnovskiya bibleyski svod. Knigata na prorok Agey i neynata rekonstruktsiya.* – In: *Tarnovska knizhovna shkola, t. 8.* Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Sv. Kiril i Metodiy“, pp. 249 – 281.)
- Златанова 2018: Златанова, Р. *Дръзки са словата ви... Мал. 3:13. Житията на Дванадесетте пророци в старобългарски превод.* София: Темто. (Zlatanova 2018: Zlatanova, R. *Drazki sa slovata vi... Mal. 3:13. Zhitiyata na Dvanadesette prorotsi v starobalgarski prevod.* Sofia: Temto.)
- Илиева 2013: Илиева, Т. *Старобългарско-гръцки словоуказател към Книгата на пророк Иезекиил. Старобългарският превод на Стария Завет. Т. 3.* София: Кирило-Методиевски научен център, БАН. (Ilieva 2013: Ilieva, T. *Starobalgarsko-gratski slovoukazatel kam Knigata na prorok Iezekiil. Starobalgarskiyat prevod na Stariya Zavet, t. 3.* Sofia: Kirilo-Metodievski nauchen tsentar, BAN.)
- Йовчева, Камуля 2000: Йовчева, М., М. Камуля. От лексиката до структурата на Книга на пророк Иезекиил: резултати от компютърно изследване на средновековен текст на различни равнища. – В: *Palaeobulgarica* 24, № 3, с. 3 – 21. (Yovcheva, Kamulya 2000: Yovcheva, M., M. Kamulya. *Ot leksikata do strukturata na Kniga na prorok Iezekiil: rezultati ot kompyutarno izsledvane na srednovekoven tekst na razlichni ravnishta.* – In: *Palaeobulgarica* 24, Nr. 3, pp. 3 – 21.)
- Мострова 1995: Мострова, Т. Старобългарският превод на Книгата на пророк Иеремия по преписи от XIV – XVI в. – В: *Palaeobulgarica* 19, № 2, с. 9 – 26. (Mostrova 1995: Mostrova, T. *Starobalgarskiyat prevod na Knigata na prorok Ieremia po prepisi ot XIV – XVI v.* – In: *Palaeobulgarica* 19, Nr. 2, pp. 9 – 26.)
- Мострова 2003: Мострова, Т. Иеремия 16:19 в старобългарски превод. – В: *Slavia Orthodoxa. Език и култура*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, с. 276 – 281. (Mostrova 2003: Mostrova, T. *Ieremia 16:19 v starobalgarski prevod.* – In: *Slavia Orthodoxa: Ezik i kultura*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, pp. 276 – 281.)
- Мострова 2006: Мострова, Т. О структурных особенностях Книги пророка Иеремии в составе Великих миней-четьих митрополита Макария. – In: *Abhandlungen zu den Grossen Lesemenäen des Metropoliten Makarij*. Bd. 2. Hrsg. von E. Maierund, E. Weiher. Freiburg i. Br.: Weiher, с. 109 – 137. (Mostrova 2006: Mostrova, T. *O strukturnykh osobennostiakh Knigi proroka Ieremii v sostave Velikikh minei-chet'ikh mitropolita Makariia.* – In: *Abhandlungen zu den Grossen Lesemenäen des Metropoliten Makarij*. Bd. 2. Hrsg. von E. Maierund, E. Weiher. Freiburg i. Br.: Weiher, pp. 109 – 137.)
- Мострова 2008: Мострова, Т. Книгата на пророк Иеремия в български, сръбски и руски преписи от XIV – XVI в. – В: *Palaeobulgarica* 32, № 2, с. 59 – 82. (Mostrova 2008: Mostrova, T. *Knigata na prorok Ieremia v balgarski, srabski i ruski prepisi ot XIV – XVI v.* – In: *Palaeobulgarica* 32, Nr. 2, pp. 59 – 82.)
- Мострова 2008а: Мострова, Т. Книгата на пророк Исая във Великите чети-миней на митрополит Макарий. – В: *Jews and Slavs*, Vol. 20. Jerusalem-Sofia, с. 281 – 290. (Mostrova 2008a: Mostrova, T. *Knigata na prorok Isaia vav Velikite cheti-minei na mitropolit Makariy.* – In: *Jews and Slavs*, Vol. 20. Jerusalem-Sofia, pp. 281 – 290.)
- Тасева, Йовчева 1995: Тасева, Л., М. Йовчева. Преводачески особености в Книга на пророк Иезекиил по ръкопис F.I.461 от Руската национална библиотека. – В: *Palaeobulgarica* 19, № 4, с. 40 – 52. (Taseva, Yovcheva 1995: Taseva, L., M. Yovcheva. *Prevodacheski osobenosti v Kniga na prorok Iezekiil po rakopis F.I.461 ot Ruskata natsionalna biblioteka.* – In: *Palaeobulgarica* 19, Nr. 4, pp. 40 – 52.)

- Тасева, Илиева 2003: Тасева, Л., Т. Илиева. Проблеми на гръцкия критически апарат към изданието на Книгата на пророк Иезекиил по ръкопис F.I.461 от Руската национална библиотека в Санкт Петербург. – В: *Критическото издание на най-стария славянски текст на библейските книги и неговите алтернативи*. Съст. С. Николова. София, с. 46 – 66. (Taseva, Ilieva 2003: Taseva, L., T. Ilieva. Problemi na gratskiya kriticheski aparat kam izdaniето na Knigata na prorok Iezekiil po rakopis F.I.461 ot Ruskata natsionalna biblioteka v Sankt Peterburg. – In: *Kriticheskoto izdanie na nay-stariya slavyanski tekst na bibleyskite knigi i negovite alternativni*. Sast. S. Nikolova. Sofia, pp. 46 – 66.)
- Тасева, Йовчева 2003: Тасева, Л., М. Йовчева. *Книга на пророк Иезекиил*. Подбор на гръцкия текст Т. Илиева. Старобългарският превод на Стария Завет, т. 2. София: Кирило-Методиевски научен център, БАН. (Taseva, Yovcheva 2003: Taseva, L., M. Yovcheva. *Kniga na prorok Iezekiil*. Podbor na gratskiya tekst T. Ilieva. Starobalgarskiyat prevod na Stariya Zavet, t. 2. Sofia: Kirilo-Metodievski nauchen tsentar, BAN.)
- Schermann 1907: Schermann, Th. *Prophetarum vitae fabulosae*. Leipzig: Teubner.
- Steininger 1833: Steininger, R. M. *Codex Sancti Simeonis exhibens Lectionarium Ecclesiae Graecae 800 circiter annorum vetustate insigne*. Augusta Trevirorum.
- Torrey 1946: Torrey, C. C. *The Lives of the Prophets*. Greek Text and Translation. Philadelphia: Society of Biblical Literature and Exegesis.
- Ziegler 1943: Ziegler, J. *Duodecim prophetae*. Septuaginta: Vetus Testamentum Graecum, Vol. 13. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht (3. Aufl. 1984).
- Zlatanova 1994: Zlatanova, R. Zur kritischen Ausgabe des altbulgarischen Zwölfprophetenbuchs. Das Buch Ioel. – In: *Anzeiger für slavische Philologie* 22/2, pp. 207 – 241.
- Zlatanova 1999: Zlatanova, R. Das Buch des Propheten Malachias und seine slavische Übersetzung. Aspekte der Rekonstruktion. – In: *Ars Philologica. Festschrift für Baldur Panzer zum 65. Geburtstag*. Hrsg. K. Grünberg, W. Potthoff. Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Wien: Lang, pp. 671 – 690.
- Zlatanova 2003: Zlatanova, R. Die Vitae Prophetarum in slavischer Übersetzung. Vorlagen, Rezensionen, Textüberlieferung. – In: *Die Welt der Slaven* XLVIII, pp. 287 – 302.

ZUR ALTBULGARISCHEN ÜBERSETZUNG DER ALTTESTAMENTLICHEN PROPHETENBÜCHER FORSCHUNGSSTAND UND PERSPEKTIVEN

Rumjana Zlatanova
Slavisches Institut, Heidelberg
rumjana.zlatanova@slav.uni-heidelberg.de

Resümee: Kurzer Überblick über die mit der Untersuchung und der Edition der biblischen Prophetenbücher in altbulgarischer Übersetzung verbundenen Probleme seit der Gründung der Bulgarischen Bibelkommission bei dem Internationalen Slawistenkomitee im Jahr 1989 bis heute.

Schlüsselworte: *altbulgarische Übersetzung der Prophetenbücher, griechische Vorlage, Textformen, Prophetenbücher mit Kommentarscholien, Editionsprinzipien*

Rumjana Zlatanova
Slavisches Institut
Schulgasse 6
D - 69117 Heidelberg
Germany

СРЕДНОВЕКОВНИ НАЗВАНИЯ ЗА КОПРИНАТА НА СЛАВЯНСКИЯ ЮГ*

Марияна Цибранска-Костова

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“,

Българска академия на науките

tzibran@ibl.bas.bg

Резюме: Статията разглежда названия за коприната в писмени паметници, предимно в преводни произведения, разпространявани в българска езикова среда през Средновековието. Те отразяват различните географски коридори, чрез които тя се усвоява в българското пространство. Очертават се разнопосочни влияния от югоизток и Византия, от север при заселването на прабългарите, от запад с готите, германските племена и Римската империя. Така един предметен термин от бита и производствената дейност на човека участва в оформянето на лексикален информационен пласт на думи, културни символи. Българските земи заемат своето място като кръстопът на древната търговска мрежа от Китай към Средиземноморието, която днес продължава да се нарича условно „път на коприната“.

Ключови думи: *историческа лексикология, коприна, славянски ръкописи*

Днес „пътят на коприната“ е често употребяван израз, превърнал се в сложен геополитически концепт и метафора за явления, процеси, контакти, които често нямат нищо общо с ключовата дума коприна. Това е така, защото географските пътища, търговията и икономическият обмен между хората от различни краища на света винаги водят до размяна не само на материални, но и на духовни ценности и чертаят паралелни пътища на културата. Фокус на внимание в настоящата статия ще бъдат названията за коприната, регистрирани в южнославянски, респективно български писмени паметници от средновековната епоха. Материалът няма претенцията за изчерпателност, а цели по-скоро да обобщи и допълни наличната лексикална информация за присъствието на коприната и копринените тъкани на славянския Юг и за номинационните процеси, свързани с него. Още в началото трябва да направя очевидното, но често пренебрегвано уточнение, че проучването на регистрирани лексеми по писмени източници, преобладаващо с преводен характер, няма и не може да има пряко отношение към проблема кога възниква копринарството по българските земи. Затова съзнателно няма да намесвам този въпрос от стопанско естество, на който са посветени редица изследвания от миналото и съвременността (Делев / Delev 1907).

В своята лекция пред студенти от УНСС през 2019 г. проф. В. М. Минале обобщи:

„В Китай коприната не е била особено ценна, в Персия е била относително ценна, но истински ценна тя става в древния Рим.“ (Minale 2019). Източната римска империя Византия наследява аксиологията на римляните и много скоро се намесва на пазара на коприната, създавайки специални законови механизми за урегулирането на вноса на суров материал и обработката му. Тук коприненото производство датира от епохата на Юстиниан I Велики (482 – 565), който според легендата се сдобива с ларви от копринена пеперуда благодарение на двама монаси, привърженици на несторианската ерес (Laiou, Morrisson 2007: 30 – 31). Те стават негови шпиони в двора на китайския император. В известната му кодификация върху римското право е поместена обобщаваща регламентация, свързана с коприната, която се опира на предходния правен компендиум Codex Theodosianus. Тя забранява на частно лице да боядисва и търгува с пурпурна тъкан от коприна под заплаха от процес за конфискация на имуществото и смъртно наказание. Само членове на императорското семейство са имали право да носят пурпур. Със сурова коприна търгуват само оторизирани императорски

* Авторката изказва благодарност за финансовата подкрепа в Българската академия на науките по двустранно споразумение за безвъзмездни средства между БАН и РА.

чиновници. В езика на разпоредбата се появяват основополагащите термини и съпътстващите названия от двата основни културни езика, които бележат номинацията за коприната на европейския континент: гр. σήρικόν ‘коприна, тъкан от коприна’, от китайски корен *sī* (сравни днес на китайски *zhēnsi*, *shinoku* на японски), лат. *sericum* по името Σήρες, както са наричани обобщено китайските племена, източният азиатски народ, от който Античността заема коприната (още *Serinda*, Китай на латински). Допълнителни термини са поясненията *quae blatta vel oxyblatta* (пурпур и светъл пурпур) *atque hyacinthine dicitur* (Justinian 2016: 990 – 991; LS 1996: 318, 1594). По-късно, по време на македонската византийска династия и нейния основател Василий I (867 – 886), когато цеховото производство на различни видове стоки и създаването на търговски сдружения се развива изключително силно в Константинопол, така наречената *Книга на епарха* от края на IX в. включва също разпоредби за копринопроизводството с познатите термини от Юстиниановия кодекс: οἱ σήρικάριοι ‘производители на копринени дрехи’; διβλάττιον ‘пурпурен копринен плат, боядисван два пъти, първо в светло, а после в тъмночервено или виолетово’; βλαττία ‘пурпурни копринени платове’, както и арабска дума за тънък копринен плат χαρέριον, от арабското *harīr*, *harīrat* (ГИБИ / GIBI 1964: 10 – 11; Ангелов, Тивчев / Angelov, Tivchev 1970: 104 – 125). За българските владетели преди християнизацията досегът с коприната е плод на дипломатическа размяна на дарове, а един от най-запомнящите се примери е свидетелството на Лексикон Суда от X в., че още вторият български хан Тервел (701/ 718 или 721) благоденствал до такава степен поради помощта си за византийците, че поставяйки копието си на земята, натрупвал върху него на голям куп копринени платове, дарени от императора, заедно със златотъкани одежди, злато и сребро. Коприната отрано става символ на аристократическо и владетелско достойнство, ценност на лукса и престижа.

На въпроса кое е първото по време на поява название за коприната или за копринен плат според писмените кирилски извори, е трудно да се отговори. За това първенство биха могли да спорят следните лексеми:

Гъдовабълъ. Лексемата е праславянска заемка от германски, според някои от готски. Етимологически тя се извежда от старовисоконемското *gott* ‘бог’, *weben* ‘тъка’ и е метафорична перифраза за означение на нежна, деликатна, изискана тъкан, която е използвана за нуждите на християнската обредност (Králík 2015: 202; ЭССЯ / ESSYA 7, 1980: 189 – 190). Р. Станков привежда три употреби на субстантива и производни прилагателни по Хрониката на Георги Амартол и обобщавайки наличните лексикографски данни, посочва сходни употреби в още четири паметника. На днешния етап не всички употреби са проверени за техните гръцки съответствия, а забележително в някои произведения или такова изобщо няма и преводачът въвежда лексемата по смисъл, или пък налице е гръцки кореспондент, различен от най-разпространения. Примери по Хрониката на Амартол: гъдовабълъ— ἱματισμός (LS 1996: 829 – ἱμάτιον ‘връхна дреха, плащ, изобщо облекло или плат’); в друг пример скарамангият като тип връхна дреха, плащ, туника на знатни светски лица, често направена от коприна, също се пояснява с израза ρεκше драга гдоваблѧ; още свиты разточены ѿ гдоваблѧ, свита ‘връхна дреха’ (Станков / Stankov 2016: 216). У Фр. Миклошич, на когото дължим контекста от Минея на А. Миханович, гъдовабълъ е коприната, самата тъкан, *sericum*, а производното съществително в ж. р. гдовабълница е *esophorium*, ‘скъпа връхна дреха’ (Mikl. 1977: 134). Контекстовите употреби поставят коприната и копринените тъкани в едно семантично поле със скъпите ценни вещи, златото, златните съдове, златотъканите дрехи. Употребявана е за църковни нужди – някъде изрично е посочен гдовабълъ цръкъвьньѧи (Mikl. 1977: 134), но и в ежедневието живот на определени заможни съсловия.

Във втората група примери не може да се пропусне един по-късно въведен в обращение източник, който поради тази причина не е лексикографиран. Става въпрос за преводното житие на александрийския патриарх Йоан Милостиви (+ 617), чийто най-ранен препис в славянската книжнина е поместен в Иван-Александровия (Лаврентиевия) сборник от 1348 г., следователно в безспорен български извор. За него знаем от П. Лавров, който пръв обнародва части от него. Тези фрагменти дават основание на А. И. Соболевски да открие названията за копринена тъкан (за това у Станков / Stankov 2016: 271). В действителност данните от това житие са много красноречиви за употребата на коприната: първо, поради факта, че самият житиен герой живее в края на VI – началото на VII в. и е съвременник на обсадите на Александрия от персите, основни търговци на коприна в тази епоха; второ, неговият образ и дори името му символизира висшата християнска добро-

детел – милосърдието към бедните и нуждаещите се. Употребената лексема гдѡвабница означава ‘хубава връхна дреха’, която той дава на човек в крайна нужда, така както в почти всяко чудо на светеца става въпрос за отдаване на бедните на нещо необходимо – злато, пшеница и т.н. (Кув / Kuev 1981: 75; Lavrentiy’s Miscellany 2015). Като се има предвид, че преводачът запазва редица реалии от много по-стара епоха, използването на изследваната дума и нейни производни през XIV в. е свидетелство за книжовен статус и за утвърждаването ѝ като термин на лукса, на богатството и заможността. Лаврентиевият сборник слага точка на споровете дали лексемата е със статут на моравизъм, заимстван от западните славянски езици (*hedvábi, hodváb, jedwab* в чешки, словашки, полски), защото очевидно е употребявана от грамотните книжовни среди около българския царски двор. Тя е усвоена от славяните в праславянската епоха, с посредничеството на германските племена или готите, които пък са в тесен контакт с Рим. Липсата на материални наследници от гдѡвабъль сред южните славяни и в български днес не е пречка пред такъв извод, тъй като по справедливото наблюдение на Р. Станков доказателствата се намират в самите ръкописи (Станков / Stankov 2016: 217). В писмени паметници от епохата на Второто българско царство оцелява архаичен лексикален пласт, така наречените от И. Добрев „готски лексикални гнезда“; гдѡвабъль и производни бихме могли да отнесем към тях (Добрев / Dobrev 2012; Велчева / Velcheva 2016). В говоримия български език рано е възникнала синонимия и други названия са се оказали по-жизнени. Възможно е наличието на наследници в западнославянския ареал да се дължи допълнително на факта, че етимологическата мотивация е била по-ясна за носителите на езика поради изконно силното влияние на немски език там.

Брачна ‘коприна, брокат’, производни брачинъ, брачиньнъ, старотюрк. *barčīn* ‘коприна’ и сходни примери от чувашки. Лексемата се смята за заемка от алтайската езикова група, към която се причислява и прабългарският, или хуно-българският, и е разпространена ограничено само сред южните и източните славяни, но не и сред западните (Делева / Deleva 2008; СРЯ / SRYA 1, 1975: 314, 327). Тя е един от синонимите, чийто път на разпространение е географски и етнически различен от този на предишния термин. За активен период на контакти между прабългарите и славяните се приема периодът от VII в. насетне. Проблемите с лексикографирането на лексемата и нейни производни произтичат от факта, че очевидно е възникнала омонимия между тази и изконната славянска дума бракъ ‘брак, сватба’, относителни прилагателни брачънъ, брачъна, брачъно. Някои примери трябва да се поставят под съмнение и да се проверяват (впрочем именно като омоними се разглеждат *брачный* и *брачинный* в СРЯ / SRYA, 1, 1975: 327 и другаде). Така например не е вярно, че в Манасиевата хроника е отразено значението на брачънъ ‘копринен’, тъй като индексът към изданието на Д. С. Лихачов и проверката на контекста доказват, че става въпрос за брачни връзки (Лихачов и др. / Lihachov et al. 1988: 154). Речникът на Фр. Миклошич (Mikl. 1977: 44) привежда недвусмислени примери, че брачина е общо название на скъпи копринени дрехи, *sericae vestes*. Най-чести свободни съчетания са на производното прилагателно със съществителните риза, платъ, нитъ или на брачина в предикативни съчетания, например ходити въ брачинѣ ‘нося копринени одежди’. Среща се в Златоструя, в кормчии, минеи. Ранна фиксация има в Житието на Борис и Глеб, староруски паметник от XI в. (Срезн. / Srezn. 1, 1893: 175 – 176). Много типична е лексемата в текстове от антилатинската полемика, преведени от византийски образци на славянския Юг, защото традиционно обвинение срещу латините е, че техните йерарси носят пишно и нескромно облекло, а това е в противоречие с 16. правило на Седмия вселенски събор, който третира тази практика като пряко следствие от пагубното влияние на иконоборчеството (Правила / Pravila 1913: 505 – 506).

В един ранен наратив от зората на „славянското досие на Великата схизма“ срещу мнимия римски първосвещеник Петър Гъгнивия се разказва как той въниде въ црковъ въ брачнѣ ризѣ (Цибранска-Костова / Tsibranska-Kostova 2017: 169). В списъците с грешки и вини на латинските духовници те са упрекувани, че светителското им облекло е много пъстро, от фини копринени и червени тъкани. Примери: чръвлеными брачными тако нитьми текоуще – 13. обвинение в текста *w фразѣхъ* и *w прочиѣхъ латинѣхъ*, поместен в Южнославянската кормчая с тълкования от 1219 – 1220 г., чийто съответен гръцки израз посочва гръцко прилагателно за копринена тъкан – *σηρικοῦ καὶ κοκκίνου* (Попов / Popov 1875: 63; Срезн. / Srezn. 1, 1893: 176); в *Краткото сказание за латините* и други текстове също има намек за копринените светителски одежди (Николов / Nikolov 2016: 277). Като се има предвид, че корпусът от антилатински текстове се оформя непосредствено след Великата

схизма от 1053 г., може да приемем, че лексемата и производните ѝ в него са в активна употреба още от XI в. Друга ранна поява е присъствието на лексемата в историческата компилация на Архивския хронограф в руски препис от XV в., който от своя страна документира старобългарски преславски превод от X в. (Cyrillomethodiana, 322 с.). Контекстът свързва употребата на копринени тъкани с даровете на Александър Македонски за йерусалимския храм и войните му с персите: томоу же архіерѣю ѿ всѣмъ іерѣѣмъ достойно. вѣрно почтивъ. свѣтлыми велікими брачінами оукрасивъ. на прѣси подвиже се.

Очевидно лексемата остава жизнена дълго време в книжовния български език, тъй като я откриваме в Похвалното слово за св. св. Константин и Елена на Патриарх Евтимий по един от типичните български преписи в сборника на Владислав Граматик от 1479 г.: юже и зѣло оукраси брачинными пѣстрѣтами и златомъ же (Речник на ПЕ / Rechnik na PE 2019: 80).

Коприна. Тази лексема с много по-ранна поява от обявената в основните палеославистични речници е съвременното българско название за коприната. То рязко се отличава на фона на останалите езици от южнославянския ареал, които са напълно единни в основната лексема *свила*, *svila* (сръбски, хърватски, словенски и официално признатите за държавни македонски и босненски). Обикновено *коприна* се извежда етимологически от общославянската дума за растението коприва, тъй като от него поради здравината му са правени тъкани. Сходно възприятие има в немската дума за коприна днес, която също е по народна етимология, а не следва образа на останалите западноевропейски езици с първичен наследник от латински (сравни *nessel* ‘коприва’ и *nesseltuch* ‘коприна’, но *silk*, *soie*, *seda*, *seta* – БЕР / BER 2, 2012: 621 – 622; в ЭССЯ / ESSYA 11, 1984: 24 – 25 обаче се извежда от растението копър, с чиито растителни влакна също е правена асоциация). Тази народна етимология съвпада с първоначалните представи за растителния произход на коприната, а не за добиването ѝ от ларви на копринената буба. От славянските извори коприна, копрѣна, кропина се засвидетелстват, освен в български, още в сръбски и руски по произход писмени паметници. В речниците за най-ранна поява се сочат *Словата на Григорий Назиански* от XIV в. за южнославянската и *Повесть временных лет* по Ипатиевския препис също от XIV в. за руската писмена традиция, но самото историко-хронографско съчинение е много по-ранно, от второто десетилетие на XII в. (Mikl. 1977: 302; Срезн. / Srezn. 1, 1893: 1282, 1330, отъ лена и копринѣ тънцѣ; кропиньныи). Тази хронология се допълва от нов извор – *Диалозите на Псевдо-Кесарий*, преведени в Преслав през X в. (Милтенев / Miltenov 2006). Независимо че той е запазен в руски преписи от XV–XVII в., изследователят му Я. Милтенев посочва, че изразът *покрываемоу ѿкоу иконоу завѣшеноу коприноу пакы ѿблачающѣ въ свѣ* е първично четене (Милтенев / Miltenov 2006: 373, 544). Много ценен е фактът, че контекстово на това място в гръцкия първоизточник стои дума, назоваваща коприната: *βάμβκος*, сравни названието на вида копринени буби *bombyx mori*, от които се е получавала най-качествена коприна.

Асоциацията с копривата, включително поради фонетична прилика между думите, е засвидетелствана в поговорки, като *Коприва яде, коприна носи*, т.е. противопоставят се простото на изисканото, бедното на богатото.

Свила. Донякъде изненадващ е фактът, че лексемата със славянска етимология *свила* не се документира нито по Старобългарския речник, нито в понастоящем най-богатия текстов корпус за българска историческа лексикология *Cyrillomethodiana*. Етимологията отвежда към праславянския глагол съвити < *sъviti и е свързана асоциативно с влакната, които могат да се вият и усукват (сравни дори в руски народни говори свилеватый, т.е. жилест и здрав – СРНГ / SRNG 36, 2002: 279). Лексикографските данни със сигурност не са изчерпателни, но една възможна причина за регистрираното състояние би могла да бъде разговорният характер на лексемата и нейната битова употреба. Доколкото става въпрос за номинация на скъп продукт без масовост в изследваната епоха, има всички основания да се очаква, че честотата на назоваването на коприната с лексемата *свила* се повишава в по-късна епоха. Днес свилата е народно название за различни предмети и обекти: коприна, обвивки на пашкул, конци, влакна на царевичен кочан, конкретни облекла и др. (БЕР / BER 6, 2002: 547; Геров / Gerov 5, 1978: 133; *свила*, *свиларство*, *свилар*, *свиленица*, *свилник* и др.). В подкрепа на засвидетелстването ѝ в наративни жанрове, а не във високия стил на средновековната книжнина, е употребата в Троянската притча към Ватиканския препис на Манасиевата хроника от средата на XIV в., чието значение за развитието на говоримия български език е безспорно и отдавна е открито

в историческите граматика: и та полата бѣше опата рѹхомъ свилнымъ и златомъ и висромъ (Лихачов и др. / Lihacjhoŭ et al. 1988: 247). Лексемата *свила* е типична за фолклора, в народните песни се пее за *свилени пазухи и ситен бисер*, за *тънки дарове свилени и копринени*, за *бяла риза свилена* и т.н.

С изброените названия не свършват примерите как се е назовавала коприната през Средновековието в българското езиково пространство. Неизбежно влиянието на гръцките образци е довело до употребата на производни от културните чуждици σηρικόν ‘коприна’ и σηρικός ‘копринен’. Непреведените гърцизми в старобългарските текстове са свидетелства за два основни процеса: или че книжовниците ги запазват заради престижността на образа, към който се придържат, и така гръцката лексика придобива книжовен статус; или понякога става въпрос за реалии, т.е. за лексеми със силно изразена културна семантика, които са останали неразбрани, трудни за превод или пък чужди на езиковото съзнание и действителност.

Един от най-значимите преводи от епохата на Симеон Велики (893 – 927) и Златния век на старобългарската книжнина и култура е Номоканонът, или Синтагмата от 14 титула без тълкования. В нея по традиция се съдържат правилата на Пето-шестия, Трулския, вселенски събор от 691 – 692 г., свикан в Константинопол от Юстиниан II. Съборът завещава 102 канона. В неговия 45. канон се регламентира забраната жени, на които предстои да приемат монашески обет, да се обличат в копринени и други скъпи дрехи. Сравненията между Ефремовската кормчая от XII в., която е съхранила старобългарския превод, Номоканона на св. Сава Сръбски по Иловичкия препис от 1262 г. и същия канон, поместен в най-ранния запазен църковноюридически сборник в българско книгохранилище – ръкопис *ЦИАИ 1160* от последната четвърт на XIV в., са само три примера за възприемането на културния термин, който ни интересува:

Контекст в Ефремовската кормчая: ...първѣѣ въ чърквиѣнахъ и инѣхъ въ чьскъиѣхъ ризахъ. ꙗще же и монисты златыми и каменны различьными. Гръцки текст: ...πρότερον σηρικαῖς καὶ ἑτέραις παντοῖαις στολαῖς (Бенешевич / Beneshevich 1906: 175).

Контекст в Иловичката кормчая от 1262 г.: прѣже въ брачиньныѣ ризы облачѣть се ѿ приводѣщихъ ꙗ. и въ всоуиноуѣ ѿдежѣу златомъ и каменіемъ драгымъ измьчтанѣу. и тако оукрашѣны многоцѣнѣю (Петровић / Petrović 1991: 1506). При това трябва задължително да се отбележи, че Номоканонът на св. Сава е тълкувателен по тип и всяко правило се придружава от коментар. Цитираният контекст се извлича именно оттам и доказва, че за прилагателното *копринен* е използвана познатата дума *брачиньныѣ*, която се съчетава смислово с идеята за суетата на светския живот и лексемата *всоуинѣ*. Тя може да се открие и в основния текст на правилото, който тук е силно съкратен: Правило ꙗе. Да не облачѣхѣ родители въ брачиньныѣ ризы хотѣеѣ се пострѣщи. и тако ѿбразъ възложѣть. въспоминаніе бо се ꙗсть мѣмѣтекоущаго мира. Фактът, че е предпочетена дума с друг произход, а не типичната лексема от гръцки, за пореден път доказва преводаческите намерения за целия Номоканон, а именно – съборното и светоотческото наследство да зазвучи на „наш славянски език“, както се казва в Предисловието към Номоканона. От това косвено също може да се направи заключение за широкото разпространение на *брачина* и производните ѝ, която поне от приведения материал се очертава с най-висока честота и в редица случаи отразява реалното състояние в българска езикова среда. Може да се предположи, че е утвърдена във и чрез преславските преводи.

Ръкопис ЦИАИ 1160: ..прѣвѣ сирѣкымъ ѿ възѣчькыми ѿдежѣами. и ꙗще же и ѿтварѣми златѣмъ и каменіемъ зкрашенѣми ѿ приводѣщѣиѣхъ ѿдѣвати с... (Архивски номоканон / Arhivski nomokanon 2007: 139a). Интересуващото ни прилагателно тук е *сирѣкъи*, което директно се извлича от кореспондиращото и най-честото название за копринена тъкан в гръцки σηρικός. От същия корен в днешните български диалекти е разпространено названието за копринен или сърмен гайтан, ширит, шнур – *сирѣда* (ДА / DA).

Към производните от чужди названия за коприната по традиция трябва се причисли старобългарската лексема *срачица*, която според някои етимолози се извежда от латинското *sericum* и назовава ‘плащ, горна връхна дреха, хитон’ (СтбР / StbR 2, 2009: 729). Етимологическата връзка с названието на коприната не е сигурно и общоприето (Фасмер / Fasmer 3, 1987: 724 – 725). Лексемата е старинна поради наличието на ликвидна метатеза, за което говорят руските народни облици *сорока*, *сорочица* < *sorka, а това е фонетично явление с ясна хронология на завършване през VIII в.

Примерите от един и същ контекст доказват, че средновековните български книжовници и преводачи са използвали различни названия, за да означат коприната и копринените тъкани. Към всички коментирани названия би следвало да се причисли и посоченият контекст въ чървѣнахъ и инѣхъ въсчъскъихъ ризахъ от Ефремовската кормчая, защото тук σπρίκος се превежда с чръвлѣнъи (Максимович / Maksimovich 2010: 472). Обяснението трябва да търсим в метонимични асоциации, които изравняват представата за коприната с един от нейните видове с пурпурен, червен цвят на багрените и скъпите одежди, който пък от своя страна етимологически се родее с думата за червей (праслав. *čьrvь < *čьrmь, чръвь, чръвлѣнъ – СтбР/ StbR 2, 2009: 1201; Фасмер /Fasmer 4, 1987: 344; подобни асоциации в западните езици на базата на лат. име на червея vermis: vermeil, vermilion за яркочервен цвят и др.). По-малка е вероятността асоциацията да е свързана с представата за копринената буба като за ларва, червей, тъй като такава семантична мотивация не е типична за повечето названия на коприната в други езици.

Силното развитие на копринарството в епохата на Османската империя на Балканите и особено в българските земи води до изобилие от диалектни названия за коприната с арабски произход, преминали с посредничеството на турския език. В едно обобщаващо съвременно изследване коприната е не само най-честият материал за облекло и аксесоари, наред с вълната и кожата, но има разнообразие на горни и долни дрехи и кърпи за глава, които се правят от коприна, а за именуването им се използват лексеми, различни от общоприетата съвременна турска дума за коприна ipek. Примери: ерѹл < heril ‘коприна’, ерѹл ‘кошуля’; харирен < harir ‘копринен’; кѹмаш < qumāš ‘копринена материя’; калемкѹр < kalemkār ‘копринена кърпа за глава’; казѹс, казѹсин < quazzāz ‘копринар, свиленар’ и много други (Желязкова / Zhelyazkova 2017).

В заключение следва да отбележим няколко извода за присъствието на коприната в българска езикова среда по данните на средновековните ръкописи:

1. На първо място, денотатът оправдава своето значение на културен символ, свързан с няколко основни аспекта на когнитивното възприятие: скъп, луксозен, красив, изящен, специален продукт на човешката дейност, който е много ценен поради естетически причини и заради вложения човешки труд и сложност на производството (Ramma 2016: 165). В епохата на Средновековието коприната е точно това. Повечето от приведените, предимно преводни примери я поставят в един и същ семантичен кръг със златото, скъпоценните камъни и други предмети на лукса. Подобно е състоянието в българската традиционна народна култура. Неслучайно, за разлика от вълната, която се превръща в апотропейно средство и обобщава митологичните представи за здраве, жизненост и устойчивост, във фразеологичните изрази и паремиялогията на българския език коприната не съдържа митични конотации. Тя продължава да кодира общочовешки представи за положителни физически признаци мекост, гладкост, нежност, изисканост, финес, да се схваща като опозиция на грубото, простоватото, бедното и като символ на успех, могъщество и просперитет (сравни българските поговорки *Копринена булка, вълнен зет*; *Копринена жена с вълнен мъж*; *В родната земя и платното е меко, в непозната страна и коприната е по-груба* – руска поговорка; *Истинският водач може да изтегли нишка коприна от заплетена купчина* – китайска поговорка; в английски *If you put a silk suit on a goat it is still a goat*; *You cannot make a silk purse of a sow's ear*; във френски *Nous disons que la patience transforme la feuille de mûrier en soie*; *Ne glorifie pas celui qui est sans mérite, et ne fabrique pas une selle d'âne avec de la soie* и др.).

2. През Средновековието названията за коприната са различни и отразяват различните географски коридори, чрез които тя се усвоява в българското пространство. Очертават се разнопосочни влияния от югоизток и Византия, от север при заселването на прабългарите, от запад с готското, немското и латинското влияние. Така един предметен термин от бита и производствената дейност на човека участва в оформянето на „лексикална информационна магистрала“ на думи, културни символи. Българските земи заемат своето място като кръстопът на древната търговска мрежа от Китай към Средиземноморието, която днес продължава да се нарича условно „път на коприната“.

3. Може да се предположи, че названията за тъкани, облекла и аксесоари от коприна също са били разнообразни, а дори и много повече от основните думи за коприна, ако се съди по византийските извори за средновековната мода и от по-късната османо-турска практика. Това е така поради факта, че всички изследователи на стопанската история говорят за типове коприна с различно качество, луксозна и обикновена, от които са се възползвали различни социални слоеве, а това е

пораждало голяма вариантност в именуването. Този тематичен регистър обаче не влиза в обхвата на настоящата публикация и изисква друг тип изследване.

4. До момента проучването на средновековното облекло и накитите е приоритет повече за археолозите и историците, но би следвало те да се изследват и езиково не само във връзка с думите за коприна, а и по отношение на богатата палитра от лексикални исторически свидетелства за живота на българина през вековете.

Цитирана литература / References

- Ангелов, Тивчев 1970: Ангелов, Д., П. Тивчев. *Подбрани извори за историята на Византия*. София: Наука и изкуство. (Angelov, Tivchev 1970: Angelov, D., P. Tivchev. *Podbrani izvori za istoriyata na Vizantiya*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- Архивски номоканон 2007: *Архивски номоканон. Български ръкопис от XIV в.* Фототипно издание. Изданието подготвиха А. Кръстев и Цв. Янакиева. Шумен: Университетско издателство. (Arhivski nomokanon 2007: *Arhivski nomokanon. Balgarski rakopis ot XIV vek*. Fototipno izdanie. Izdaniето podgotviha A. Krastev i Ts. Yanakieva. Shumen: Universitetsko izdatelstvo.)
- Бенешевич 1906: Бенешевич, В. *Древнеславянская кормчая XIV титулов без толкований*. Т.1. Спб.: ОРЯС Императорской академии наук, 1906. Репринт Лейпциг, 1976. (Beneshevich 1906: Beneshevich, V. N. *Drevneslavianskaia kormchaia XIV titulov bez tolkovanii*. T. 1. SPb: ORYAS Imperatorskoi akademii nauk, 1906. Reprint Leipzig, 1976.)
- БЕР 1971 – 2017: *Български етимологичен речник*. Т. 1. – 8. София: Издателство на БАН. (BER 1971 – 2017: *Balgarski etimologichen rechnik* T. 1–8. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Велчева 2016: Велчева, Б. Бележки върху езика на Станиславовия чети-миней. – В: *Агиославика. Проблеми и подходи в изследването на Станиславовия чети-миней*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, с. 57–60. (Velcheva 2016: Velcheva, B. Belezhi varhu ezika na Stanislavoviya cheti-minej. – In: *Agioslavika. Problemi i podhodi v izsledvaneto na Stanislavoviya cheti-minej*. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”, pp. 57 – 60.)
- Геров 1975 – 1978: Геров, Н. *Речник на българския език*. Т. 1–6. София: Български писател. (Gerov: Gerov, N. *Rechnik na balgarskiya ezik*. T. 1–6. Sofia: Balgarski pisatel.)
- ГИБИ 1964: *Гръцки извори за българската история*. Т. 5. София: Издателство на БАН. (GIBI 1964: *Gratski izvori za balgarskata istoriya*. T.5. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- ДА: Архив на Секцията за българска диалектология и лингвистична география в ИБЕ. (Archiv na Sektsiyata za balgarska dialektologiya i lingvistichna geografiya v IBE.)
- Делев 1907: Делев, С. *Развитието на копринарството в България и неговото бъдеще*. София: Държавна печатница. (Delev 1907: Delev, S. *Razvitiето na koprinarstvoto v Balgariya i negovoto badechte*. Sofia: Darzhavna pechatnitsa.)
- Делева 2008: Делева, А. Класификация на хуно-българските думи, заети в славянски. – В: *Четиринадесети международен конгрес на славистите*. Охрид, 10-16 септември 2008 г. <https://www.bulgari-istoria2010.com/booksBG/A_Granberg_Huno_PrBg_zаемки_v_Slavjanski.pdf> [20.01.2020]. (Deleva 2008: Deleva, A. Klasifikatsiya na huno-balgarskite dumi, zaeti v slavyanski. – In: *Chetirinadeseti mezhdunaroden kongres na slavistite*. Ohrid, 10-16 septemvri, 2008. <https://www.bulgari-istoria2010.com/booksBG/A_Granberg_Huno_PrBg_zаемки_v_Slavjanski.pdf> [20.01.2020].
- Добрев 2012: Добрев, Ив. За двете готски лексикални гнезда в Супрасълския сборник. – В: *Преоткриване: Супрасълски сборник. Старобългарски паметник от X в.* София: Изток-Запад, с. 75 – 101. (Dobrev 2012: Dobrev, Iv. Za dvete gotski leksikalni gnezda v Suprasalskiya sbornik. – In: *Preotkrivane. Suprasalski sbornik. Starobalgarski pametnik ot X vek*. Sofia: Iztok-Zapad, pp. 75 – 101.)
- Желязкова 2017: Желязкова, Ж. Турски заемки от арабски произход за названия на облекло в българския език. – В: *Manas. Studies into Asia and Africa*, vol.3, 1. <http://manas.bg/bg/issue_5/turkish-loanwords-arabic-origin-clothing-bulgarian-language> [21.01.2020]. (Zhelyazkova 2017: Zhelyazkova, Zh. Turski zaemki ot arabski proizvod za nazvaniya na obleklo v balgarskiya ezik. – In: *Manas. Studies into Asia and Africa*, vol. 3, 1. <http://manas.bg/bg/issue_5/turkish-loanwords-arabic-origin-clothing-bulgarian-language> [21.01.2020].)
- Кув 1981: Кув, К. *Иван-Александровият сборник от 1348 г.* София: Издателство на БАН. (Kuev 1981: Kuev, K. *Ivan-Alexandroviyat sbornik ot 1348 g*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Лихачов и др. 1988: Лихачов, Д. С., И. Дуйчев, М. Салмина. *Среднеболгарский перевод Хроники Константина Манассии в славянских литературах*, София: Издателство на БАН. (Likhachov et al. 1988: Likhachov, D. S., I. Duychev, M. Salmina. *Srednebolgarskii perevod Khroniki Konstantina Manassii v slavianskikh literaturakh*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

- Максимович 2010: Максимович, К. *Византийская синтагма 14 титулов без толкований в древнеболгарском переводе*. Славяно-греческий, греческо-славянский и обратный (славянский) словоуказатели. Т. I – II. Frankfurt am Main: Löwenklau-Gesellschaft. (Maksimovich 2010: Maksimovich, K. *Vizantiyskaia sintagma 14 titulov bez tolkovanii v drevnebolgarskom perevode*. Slaviano-grecheskiy, grechesko-slavianskiy i obratnyi (slavianskii) slovoukazateli. T. I – II. Frankfurt am Main: Löwenklau-Gesellschaft.)
- Милтенев 2006: Милтенев, Я. *Диалозите на Псевдо-Кесарий в славянската ръкописна традиция*. София: Авалон. (Miltenov 2006: Miltenov, Y. *Dialozite na Psevdo-Kesariy v slavyanskata rakopisna traditsiya*. Sofia: Avalon.)
- Николов 2016: Николов, А. *Между Рим и Константинопол. Из антикатолическата литература в България и славянския православен свят (XI – XVII в.)*. София: Фондация „Българско историческо наследство“. (Nikolov 2016: Nikolov, A. *Mezhdu Rim i Konstantinopol. Iz antikatolicheskata literatura v Balgariya i slavyanskiya pravoslaven svyat (XI – XVII v.)*. Sofia: Fondatsiya “Balgarsko istoricheskoto nasledstvo”.)
- Петровић 1991: Петровић, М. *Законоправило или Номоканон светога Саве. Иловички пренпис 1262 година*. Горњи Милановац: Дечје новине. (Petrović 1991: Petrović, M. *Zakonopravilo ili Nomokanon svetoga Save. Ilovički prepis 1262 godina*. Gornji Milanovac: Dečje novine.)
- Попов 1875: Попов, А. *Историко-литературный обзор древнерусских полемических сочинений против латинян (XI – XV в.)*. Москва: Типография Т. Рис. (Popov 1875: Popov, A. *Istoriko-literaturnyi obzor drevnerusskikh polemicheskikh sochinenii protiv latinian (XI – XV v.)*. Moskva: Tipografiya T. Ris.)
- Правила 1913: *Правилата на светата Православна църква с тълкованията им*. Под редакцията и превода на Ст. Цанков, Ив. Стефанов, П. Цанев. Т. 2. София: Печатница на С. Стайков. (Pravila 1913: *Pravila na svetata Pravoslavna tsarkva s talkovaniyata im*. Pod redaktsiyata i prevoda na St. Tsankov, Iv. Stefanov, P. Tsanev. T. 2. Sofia: Pечатnitsa na S. Staykov.)
- Речник на ПЕ 2019: *Речник на езика на Патриарх Евтимий*. Част 1. А–Н. София: УИ „Св. Климент Охридски“. (Rechnik na PE 2019: *Rechnik na ezika na Patriarh Evtimiy*. Chast 1. A–K. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”.)
- СДЯ 1985 – 2016: *Словарь древнерусского языка XI – XIV вв.* Т. 1 – 11. Москва. (SDY: *Slovar’ drevnerusskogo iazyka XI – XIV vv.* Vol. 1 – 11. Moscow.)
- Срезн. 1893 – 1912: Срезневский, И. И. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*. Т. 1 – 3. СПб.: ОРЯС Императорской АН. (Srezn. 1893 – 1903: Sreznevskii, I. I. *Materialy dlia slovaria drevnerusskogo iazyka po pis’mennym pamiatnikam*. Vol. 1–3. St. Petersburg: ORIAS Imperatorskoi AN.)
- СРНГ 1965 – 2016: *Словарь русских народных говоров*. Москва – СПб.: Наука. Т.1 – Т. 49. (SRNG: *Slovar’ russkikh narodnykh govorov*. Moskva–SPb.: Nauka. T.1 – T. 49.)
- СРЯ 1975 – 2015: *Словарь русского языка XI – XVII вв.* Т. 1 – 30. Москва. (SRY 1975 – 2015: *Slovar’ russkogo iazyka XI – XVII vv.* T. 1 – 30. Moskva.)
- Станков 2016: Станков, Р. *Древнеболгарские переводные тексты и проблема лексических моравизмов*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. (Stankov 2016: Stankov, R. *Drevnebolgarskie teksty i problema leksicheskikh moravizmov*. Sofia: UI „Sv. Kliment Okhridski”.)
- СтБР 1999, 2009: *Старобългарски речник*. Т. 1, 2. София: Изд. „Валентин Траянов“. (StbR: *Starobalgarski rechnik*. Vol. 1, 2. Sofia: Izd. “Valentin Trayanov”.)
- Фасмер 1986, 1987: Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка*. Т. 1 – 4. Москва: Прогресс. (Fasmer 1986, 1987: Fasmer, M. *Etimologicheskii slovar’ russkogo iazyka*. T. 1–4. Moskva: Progress.)
- Цибранска-Костова 2017: Цибранска-Костова, М. Езикови маркери на другостта в антилатинското слово за немската заблуда (ръкопис Ms. Slav. BAR 636, XVI в.). – В: *Известия на ИБЕ*, 30 (2017), с. 139 – 172. (Tsibranska-Kostova 2017: Tsibranska-Kostova, M. Ezikovi markeri na drugostta v antilatinskoto Slovo za nemskata zabluda (rakopis Ms. Slav. BAR 636, XVI v.). – In: *Izvestiya na IBE*, 30 (2017), pp. 139 – 172.)
- ЭССЯ 1974 – 2018: *Этимологический словарь славянских языков*. Праславянский лексический фонд. Под ред. О. Н. Трубачева. Москва: Наука. Т.1 – Т. 41. (ESSIA: *Etimologicheskii slovar’ slavianskikh iazykov*. Praslavianskii leksicheskii fond. Pod red. O. N. Trubacheva. T.1 – T. 41.)
- Cyrillomethodiana: Електронен портал за кирилотомедиевистика <<https://cyrillomethodiana.uni-sofia.bg/>> [21.01.2020]. (Cyrillomethodiana: Elektronen portal za kirilometodievistika. <<https://cyrillomethodiana.uni-sofia.bg/>> [21.01.2020].)
- Justinian 2016: *The Codex of Justinian. Liber Quartus*. A New Annotated Translation with Parallel Latin and Greek text. B. W. Frier (ed.). Vol. 2. Cambridge: Cambridge University Press.
- Králik 2015: Králik, Ľ. *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Bratislava: Veda.
- Laiou, Morisson 2007: Laiou, A. E., C. Morisson. *The Byzantine Economy*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Lavrentiy's Miscellany 2015: *Lavrentiy's Miscellany (Tsar Ivan Alexandar's Miscellany of 1348)*. Edited and introduced by Evgueni D. Zashev. Sofia: Cyrillo-Methodian Research Centre.
- LS 1996: *A Greek-English Lexicon*. Compiled by H. G. Liddell and R. Scott. Oxford, with revised supplement. Oxford: Clarendon press.
- Mikl. 1977: Miklosich, F. *Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum*. Emendatum auctum. Reprint. Wien 1862–1865. Neudruck der ausgabe. Wien: Scientia verlag aalen.
- Minale 2019: Minale, V. M. Materials for a History of the Byzantine Trade Law: about Eparchikon Biblion VI. 6. – In: *The Silk Road and the Concept of Globalization* (forthcoming) <<http://www.academia.edu>> [21.01.2020].
- Ramma 2016: Ramma, R. Silk as a Luxury in Late Medieval and Early Modern Tartu (Estonia). – *Estonian Journal of Archaeology*, XX, 2, pp. 165 – 183.

MEDIEVAL NAMES FOR *SILK* IN THE SOUTH OF SLAVS

Mariyana Tsibranska-Kostova

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

tzibran@ibl.bas.bg

Abstract: The article deals with the names of the silk in Bulgarian medieval manuscripts, mostly in translated works, spread in Bulgarian linguistic environment during the Middle Ages. They reflect the different geographic corridors through which it is adopted into the Bulgarian space. Various influences occur: from southeast and Byzantium; from the north with the settlements of the Proto-Bulgarians; from the west with the Goths, Germans and the Roman Empire. Thus, a material term from the every-day life and the production activity of man participates in the design of lexical information strata of words cultural symbols. The Bulgarians lands take their place as a crossroad in the ancient commercial network from China to the Mediterranean area that today is still referred to the so-called Silk Road.

Keywords: *Historical Lexicology, Silk, Slavonic Manuscripts*

Mariyana Tsibranska-Kostova
Institute for Bulgarian Language
52 Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

ЗА РЕДАКТИРАНЕТО НА ТЕКСТОВЕ В СТАРАТА БЪЛГАРСКА КНИЖНИНА (ЖИТИЕ НА ГРИГОРИЙ ВЕЛИКИ)

Елка Мирчева

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“,
Българска академия на науките

elka_mircheva@abv.bg

Резюме: Статията разглежда 4 версии на старобългарския превод на Житието на Григорий Велики (Двоеслов) в славянската книжнина. Противно на изказаните в палеославистиката мнения, авторът предлага хипотезата, че всички 4 версии произхождат от един превод.

Ключови думи: *Супрасълски сборник, агиография, преводи, редакции*

Григорий I Велики (ок. 540, Рим – 12.03.604, Рим) – известен още като Двоеслов (Διάλογος), е един от почитаните и от Западната, и от Източната църква светци. Римски папа от 3. септември 590 г. до кончината си на 12. март 604 г.¹ Той е църковен писател с огромно литературно наследство. В православния Изток широка популярност придобиват неговите „Диалози“ – разкази за живота и чудесата на монасите от Северна Италия в четири книги, съставени под формата на беседи между светеца и дякон Петър (Dialogorum libri quattuor, de vita et miraculis patrum Italicorum, et de aeternitate animarum). От гръцката версия на „Диалозите“ са направени няколко славянски превода, известни под името Римски патерик.

В западната традиция паметта на св. Григорий се отбелязва на 3. септември. В гръцките синаксари паметта на св. Григорий Двоеслов е под 12. и по-рядко под 8., 11. и 14 март. Във византийската агиография се разпространяват няколко анонимни жития на Григорий Велики (ВНГ 720 – 721f), от тях три пълни (720 – 721a, 721e), едно разширено (721d), едно съкратено (721c) (Йовчева, Петрова / Yovcheva, Petrova 2012: 391). Текстът на ВНГ 721 е преведен на латински език. ВНГ 721 присъства и в славянската книжнина.

Славянските преводи на Житието на св. Григорий Велики (ЖГ) не един път са били обект на изследване. Неведнъж е бил изнасян и анализиран обилен сравнителен материал. Коментирани са голям брой разночетения. Направени са редица изводи, голяма част от които напълно подкрепям. Онова, което буди моето възражение и е повод за тази публикация, е, че на няколко пъти въвеждането в обращение на неизвестен препис на ЖГ е съпроводено с твърдението, че това е нов, при това самостоятелно направен, превод на гръцкия текст (Петков / Petkov 1993; Минчева / Mincheva 2000; Турилов, Афиногенова / Turilov, Afinogenova 2006; Иванова / Ivanova 2009; Йовчева, Петрова / Yovcheva, Petrova 2012). Настоящото изследване предлага различен поглед върху въпроса за славянските преводи на Житието на св. Григорий Велики.

На първо място няколко бележки за съдържанието на текста. То отчетливо се различава от понятието „агиографски текст“. Разказът за това как, преди Григорий Двоеслов да стане римски папа, Бог изпраща при него ангел, който да подложи на изпитание милосърдието и търпението му, напомня текстовете от Патерика. Най-вероятно по тази причина ЖГ е приобщено към втория, среднобългарския превод на Римския патерик (Диалозите на папа Григорий), където му е отредена роля на въведение.

1. ЖГ в славянската ръкописна традиция

1.1. Най-древното съхранено свидетелство за присъствието на ЖГ в славянската книжнина е Супрасълският сборник от средата на X в. (Супр.). В последното издание на Супр. (Заимов, Капалдо / Zaimov, Capaldo 1982) статията е придружена от гръцкия текст, издаден от Абихт и Шмит

¹ <<http://www.pravenc.ru/text/166740.html>> [05.01.2020]

(Abicht, Schmidt 1896), към който М. Капалдо добавя разночетения от Cod. gr. 464 от Мюнхенската държавна библиотека (Заимов, Капалдо / Zaimov, Capaldo 1982: 11). Както отбелязва А. Минчева, тези разночетения хвърлят светлина върху историята на славянския превод (Минчева / Mincheva 2000: 189).

В славянската книжна традиция ЖГ се включва най-вече в сборници с устойчив състав. В справочника на Кл. Иванова *Bibliotheca Hagiographica Balcano-Slavica* (BHBS) паметта на св. Григорий Двоеслов е отбелязана под две дати. Едната е 11. март и под тази дата е отбелязан единствено Супр. В последно време към това беше добавен още един напълно идентичен на текста от Супр. ръкопис – Воскр. 115. ЖГ по препис от този писмен паметник публикува А. Милтенова (Милтенова / Miltenova 2012). Този извънредно интересен ръкопис, датиран по филигранни в периода 1348 – 1353 г., е писан в Хилендар от монаха Дамян. Обвързаният му с Преслав състав беше популяризиран от А. Турилов и М. Фомина (Турилов, Фомина / Turilov, Fomina 2002). Едната му част е Златоструй. Този дял е изследван от Я. Милтенов (Милтенов / Miltenov 2013). Втората част се състои от редки преписи на създадени в Първото царство произведения. А. Милтенова прави описание на тази втора част, която съдържа текстове от Изборника от 1076 г., слова на Петър Черноризец, текстове от Азбучния и от Синайския патерик (Милтенова / Miltenova 2012). Специално внимание авторката отделя на 3 общи между Супр. и Воскр. 115 текста. Това са: 1. Словото за таксидиота, което е същото като фрагмента в Супр.; 2. Житието на Павел Препрости, което е в различна от Супр. редакция; 3. Третото е разглежданото тук ЖГ.

Присъствието на текст от минейния дял на Супр. в създаден на Атон през XIV в. кодекс е едно от малкото изключения, тъй като по правило текстовете от минейната част на Супр. не продължават живота си в южнославянската книжнина (Мирчева / Mircheva 2011, Мирчева / Mircheva 2012).

Други, привлечени в това проучване, свидетели са:

1.2. Великите Макариеви чети-минеи (ВМЧ) (MLS 1997: 204 – 206) и идентичните по съдържание чети-минейни ръкописи като Йосифо-Волоцкий 595² или използвания в това проучване МДА 92.2³. А. Минчева смята, че това е нов превод, различен от Супр., но направен приблизително по същото време (Минчева / Mincheva 2000). В справочника за агиографските произведения в южнославянската книжнина Кл. Иванова също отбелязва, че това е превод, различен от този в Супр. (BHBS: 486).

1.3. Втората дата в BHBS, на която е засвидетелствано ЖГ, е 8. март. Под тази дата текстът се намира в Деч95⁴ (BHBS: 481). Деч95 е сборник с уникален състав. Датира от XIV в. Четивата в него са извлечени от чети-минеи и други сборници (BHBS: 65 – 66). Кл. Иванова посвещава специално изследване на ЖГ в този ръкопис, в което публикува преписа (Иванова / Ivanova 2009) и отбелязва, че в сръбския ръкопис е фиксирана още една, както тя я определя, четвърта славянска версия (BHBS: 481). Според Кл. Иванова тя е резултат от редактирането при съпоставка с гръцки текст на старобългарския превод на житието на Григорий Велики, известен от ВМЧ. Времето на появата на тази редактирана версия най-вероятно е XIII или първата половина на XIV в., а мястото – Сърбия или сръбската монашеска общност на Атон (Иванова / Ivanova 2009).

1.4. В настоящото изследването е привлечен и текстът на ЖГ, поместен заедно със среднобългарския превод на Римския патерик (РНБ Q.I.275), от XIV в. Той е издаден и проучен от П. Петков (Петков / Petkov 1993), а по-късно е анализиран от А. Минчева (Минчева / Mincheva 2000).

2. Преводите на ЖГ

В досегашните проучвания на ЖГ се прави изводът, че в славянската книжнина BHG 721 е превеждано на няколко пъти (Йовчева, Петрова / Yovcheva, Petrova 2012: 391). По въпроса за времето, мястото на превеждане и броя на преводите на ЖГ в палеославистиката са изказвани различни мнени-

² Руска държавна библиотека, Москва, Ръкописна колекция на Йосифо-Волоцкий манастир (РГБ, ф. 113). Ръкописът не е дигитализиран.

³ Руска държавна библиотека, Москва, Фундаментална колекция на Московската духовна академия (РГБ, ф. 173.I) <<http://old.stsl.ru/manuscripts/index.php?col=5>> [05.01.2020]

⁴ <https://www.decani.org/rs/95-14#!decani_095_001> Via GORAZD: The Old Church Slavonic Digital Hub <http://www.gorazd.org/?q=en%2Fnode%2F103&fbclid=IwAR3kYk1xUh5We2JGvj4LaMotpSEvV3PNKyt0FrnOD5Cry5_n70Snw_njlvvg> [05.01.2020]

ния. В т. 12 на „Православная энциклопедия“ А. Турилов и М. Фомина споменават за 2 древни превода – Супр. и Йосифо-Волоцкий 595⁵ (Турилов, Фомина / Turilov, Fomina 2006). В Encyclopaedia Slavica Sanctorum М. Йовчева и М. Петрова отбелязват, че наред със супрасълския вариант на ЖГ съществува още един ранен славянски превод. Той е възникнал вероятно в началото на Х в. в България едновременно със старобългарския превод на „Диалозите“ на Григорий Велики⁶. Този втори ранен превод се намира във ВМЧ (Минчева / Mincheva 2000). Третият превод, публикуван от П. Петков (Петков / Petkov 1993), ученият определя като среднобългарски и смята, че е бил направен през XIV в. в Търново или на Атон във връзка с втория славянски превод на Римския патерик, тъй като обикновено го съпровожда. Тази хипотеза е подкрепена и от А. Минчева (Минчева / Mincheva 2000). Авторката предполага връзка между преводите на ЖГ и преводите на Римския патерик, която изглежда по следния начин: *първи ранен превод на ЖГ* във ВМЧ⁷ заедно със старобългарския превод на „Диалозите“ (Дидди / Diddi 2001) и *втори превод на ЖГ* като въведение към среднобългарския превод на Римския патерик (РНБ Q. I. 275⁸) (Минчева / Mincheva 2000).

Обобщени от М. Йовчева и М. Петрова в обзорния преглед на състава и изследванията върху Супр., броят на преводите изглежда по следния начин: на първо място е поставен Супр. Към него се добавя и Воскр. 115. Наред със супрасълския вариант е имало още един ранен превод – ВМЧ. Третият превод е среднобългарски, направен е в Търново или на Атон във връзка с втория превод на Римския патерик. В Деч95 има още една, четвърта версия, резултат от съпоставка с гръцки, направена в Сърбия (Йовчева, Петрова / Yovcheva, Petrova 2012: 393).

3. Самостоятелни преводи или редакции на един превод

Действително ли ЖГ има толкова много преводи?

Сравнението на 4-те варианта на ЖГ (Супр., Деч95, ВМЧ=МДА92.1, РНБ Q.I.275) с гръцкия текст ВНГ 721 и разнотечията, приведени от М. Капалдо, ми дават основание да предложа различна гледна точка. Смятам, че в основата и на 4-те текста стои един основен изходен първоначален превод, сравняван на няколко пъти с византийски първоизточници, т.е. става дума не за самостоятелни, направени независимо едни от други преводи, а за редакции.

Едно такова заключение, естествено, няма как да не е съобразено с реално съществуващите следи от разпространението на ЖГ в славянската книжнина, за които е напълно възможно да не са представителни. Всъщност подобен извод е напълно релевантен и за византийската традиция в разпространението на текста.

Ограниченото място не позволява привеждането на по-голям сравнителен материал⁹, а съпоставката на текстови отрязъци ми се струва твърде важна, тъй като по някаква причина това досега не е направено. Ще се огранича с 2 откъса:

1.

Супр. мати же него блажената силвина. живѣаше близу вратъ стааго паула апостола. на мѣстѣ нарицаемѣмъ
келанова

Деч95 мы же него блажената силвина. живѣаше тога близу вратъ стго апла павла. въ мѣстѣ тоземьскы
зовомѣ кельлановѣ

ВМЧ=МДА 92.1 мти же е силвиѧ живше тогда, близу вратъ стго апла павла. на мѣстѣ имномѣмъ
келанова

⁵ <<http://www.pravenc.ru/text/166740.html>> [05.01.2020] Този препис е идентичен с други от чети-минеи с до-Макариев състав (например МДА 92.2). Малко по-късно същата версия попада и във ВМЧ.

⁶ <<http://eslavsanct.net/viewobject.php?id=1212>> [05.01.2020]

⁷ Този превод на ЖГ би трябвало да е осъществен заедно със старобългарския превод на Римския патерик (Дидди / Diddi 2001), но на практика такива преписи не са запазени (Е.М.).

⁸ Руска национална библиотека, Санкт Петербург, РНБ.

⁹ На практика това едва ли е необходимо. Всички използвани текстове са публикувани, а и в цитираните публикации е привлечен значителен по обем материал.

РНБ Q.I.275 МАТИ ЖЕ ЕГО БЛАЖЕНАА СИЛѢИА ПРѢВЫВААШЕ ТОГДА БЛИЗЪ БРАТЬ СТАГО АПЛА ПАВЛА. НА МѢСТѢ ЗОВОМѢМЪ БЕСѢДОЖ МѢСТА ТОГО КЕЛАННѢА

Ἡ δὲ μήτηρ αὐτοῦ, ἡ μακαρία Σιλβία, ἔμεινε πλγσίον τῆς πόρτης τοῦ ἁγίου ἀποστόλου Παύλου, εἰς τόπον... *ἐπιχωρίος* ὀνομαζόμενον Κελλανόβα

2.

Супр. любонистини же и по истинѣ рабѣ христосовѣ. призвавѣ словѣгѣхъ своего глагола емоу. брате ше, дѣ даждѣ емоу .s. златицѣхъ. братѣ же ше, дѣ сътвори такоже повелѣ емоу рабѣ божии григорини. и дастѣ маломошти .s. златицѣхъ. и отиде

Деч95 ницелюбиви же тако по истинѣ рабѣ хѣхъ. възѣва келара своего и гла емоу. брате иди и даждѣ емоу .s. златицѣхъ. и отиде

ВМЧ=МДА 92.1 ницелюбець же и по истинѣ рабѣ хѣхъ. призвавѣ своего словѣгѣхъ и гла емоу. брате иди и даждѣ емоу, .s. златицѣхъ братѣ сътвори тако повелѣ, емѣ рабѣ бжии григорини. и дастѣ оуѣгѣгѣмѣ, .s. златицѣхъ и ѿиде

РНБ Q.I.275 ницелюбиви же и въ истинѣ рабѣ бии призвавѣ словѣжителѣ своего и гла емоу брате поиди и даждѣ емоу .s. златицѣхъ. братѣ же сътвори такоже повелѣ емѣ рабѣ би григорини и да ницѣгѣмѣ .s. златицѣхъ. и ѿиде

Ὁ δὲ φιλόπτωχος καὶ ἀληθῶς δοῦλος τοῦ Χριστοῦ ἐκάλεσε τὸν βεστιάριον αὐτοῦ καὶ λέγει αὐτῷ· Ἀδελφε, ἄπελθε, δὸς αὐτῷ ἕξ νομίσματα. Ὁ δὲ ἀδελφὸς ἐποίησεν, ὡς προσέταξεν αὐτῷ ὁ δοῦλος τοῦ θεοῦ Γρηγόριος, καὶ δέδοκε τῷ πτωχῷ τὰ ἕξ νομίσματα καὶ ἀνεχώρησε

Със сигурност може да се каже, че византийският текст на ЖГ тип ВНГ 721 (с твърде незначителните разночетения към него, приведени от Капалдо) присъства в славянската книжнина в 4 различаващи се помежду си версии, но различията по мое мнение свидетелстват за редакции, на които няколкократно е бил подлаган един и същи превод. Изрично трябва да се спомене и сравняването с византийски версии.

Като кратък пример за това какво представлява наистина нов и независимо направен превод, ще приведа откъс от двата превода на няколкократно споменавания по-горе Римски патерик, към среднобългарския превод на който, РНБ Q.I.275, като предговор е поместена една от редактираните версии на ЖГ¹⁰:

Римски патерик гръцки текст (Дидди / Diddi 2001: 6) Οὐ πανυ ἐν τῇ Ἰταλία τινῶν τὴν πολιτείαν δυνάμεσι διαλάμψασαν διέγων· ἐκ τίνων τοίνυν τῇ μιμήσει ἀνάπτῃ ἀγνοῶ. Καλοὺς μὲν οὖν ἀνθρώπους ἐν τῇ γῇ ταύτῃ γερονέναι ὑπο λαμβάνω. Εἰ δὲ καὶ εἰσι μέχρι τοῦ παρόντος σιγῇ καλυπτόμενα, μὴ ἀγνοήσωμεν, ἄπεγονότα ὑπάρχουσιν

Римски патерик старобългарски превод (Дидди / Diddi 2001: 6) зѣло в италїи нѣкоторѣхъ силами просїавшїи не съвѣдѣхъ. ѿнѣдоу же оубо члѣкы въ земли тои бывша слышѣ. силы же и знаменїа ѿ нїи никакоже бывша възпрїемлю. аще ли сѣтъ до ннѣ молчанїемъ покрываема

Римски патерик, среднобългарски превод РНБ Q.I.275 не велми въ италїи силами просїавшее нѣкыи жителѣство свѣдѣхъ . ѿ кыхъ оубо подражанїемъ възжагаеши снѣ вѣмъ . добрѣмъ оубо члѣкомъ, на земли снѣ быти не не вѣрѣхъ . знаменїа же и силы ѿ нїи быти не мн. аще ли и сѣтъ до ннѣшнѣго врѣмене млзчанїемъ покрываема, да не не оуѣвѣмы таже бывша сѣтъ

¹⁰ Гръцкият текст и старобългарският превод са от изданието на Кр. Дидди (Дидди / Diddi 2001), а среднобългарския превод привеждам по изданието от П. Петков като приложение към статията на св. Григорий Двоеслов текст на среднобългарския превод на Римския патерик по РНБ Q.I.275 <<http://eslavsanct.net/viewobject.php?id=1212&lang=bg>> [05.01.2020]

Надявам се, че макар и кратки, сравнителните таблици показват кога може и трябва да се говори за нови преводи и кога става дума за редакции на вече преведен текст.

Изследователите на ЖГ говорят за 2 ранни, т.е. старобългарски, превода и имат предвид Супр. и ВМЧ=МДА 92.2 (Минчева / Mincheva 2000). С коя версия обаче започва животът на ЖГ в славянската книжнина? Може ли на основата на 4-те версии на ЖГ да си представим етапите в редактирането на текста, както и времето, в което са били направени?

Преди да дам своя отговор на въпросите, ще приведа няколко примера от съпоставката на четирите версии на ЖГ. Неизбежно някои от тези примери правят връзка с примерите, приведени в предходни проучвания на ЖГ.

1. **Супр.** патриархъ / **Деч95** прѣвопрѣстол'никъ / **ВМЧ=МДА 92.2** прѣвостѣл'никъ / **РНБ Q.I.275** прѣвостѣдѣтель / **Гр.** Ὁ μακάριος Γρηγόριος, γενόμενος πρόεδρος (τῆς τῶν Ῥωμαίων ἀγίας τοῦ θεοῦ ἐκκλησίας). Въпреки известни различия Деч95, ВМЧ=МДА 92.2 и РНБ Q.I.275 следват гръцкия текст и търсят адекватно предаване на πρόεδρος „който стои на първо място“, докато Супр. въвежда непровокираното от превеждания текст патриархъ.

2. Гръцкото πρόεδρος се среща още веднъж в текста на ЖГ. Въпреки малките различия, подходът на редакторите е същият: **Супр.** нарече та гъ патриархоуъ вѣти сватѣи цркви своѣи / **Деч95** нарѣ те въ вѣти състол'никоуъ стѣне своѣ цркве / **ВМЧ=МДА 92.2** нарече т гъ вѣти прѣвостол'никоуъ стѣ его цркве / **РНБ Q.I.275** нарѣ т гъ вѣти провопрѣстолника стѣ цр кве / **Гр.** ρισέ σε ὁ κύριος γενέσθαι πρόεδρον τῆς ἀγίας αὐτοῦ ἐκκλησίας.

3. Работното помещение, в което пише св. Григорий, е названо с домашни лексеми – хъзѣина в Супр. и клѣтъ в РНБ Q.I.275. Останалите редакции предпочитат да използват заемката килия: **Супр.** въ хъзѣинѣ / **Деч95** въ килии / **ВМЧ=МДА 92.2** в' келїи / **РНБ Q.I.275** въ клѣти / **Гр.** ἐν τῇ κέλλῃ.

4. Монашеската килия на св. Григорий е спомената още веднъж в текста. Този път обаче в гръцкия текст тя е наречена κοῦβοῦκλειον, като в случая три от версиите предлагат домашни думи. Единствено редакторът на тип РНБ Q.I.275 оставя гръцката лексема без превод: **Супр.** клѣтъ / **Деч95** лож'ницоуъ / **ВМЧ=МДА 92.2** клѣтъ / **РНБ Q.I.275** коуѣзклии / **Гр.** κοῦβοῦκλειον. Примерът е доказателство, че редактирането е било консултирано с византийски текстове.

5. За сравняване с гръцки версии при редактирането на ЖГ свидетелства и епизодът с просяка, който идва при св. Григорий да моли за милост. Преди това той е притежавал кораби, с които е пре-насял стоки. На гръцки професията му е ναύκληρος. Стремехът за адекватното ѝ предаване е довел до разнообразни решения. Най-далеч от правилния избор са Деч95 и РНБ Q.I.275, които наричат корабособственика „моряк“. Високата позиция на този моряк е осъзната в Супр., като е потърсен начин за превод по типичен не само за този ръкопис, но и за част от преславската книжнина начин със създаване на словосъчетание с първа съставна част старѣшина. Редакцията тип ВМЧ=МДА 92.2 предпочита да остави реалитета без превод: **Супр.** старѣшина кораб'ник'мъ / **Деч95** корабльникъ / **ВМЧ=МДА 92.2** навъклиръ / **РНБ Q.I.275** корабльникъ / **Гр.** ναύκληρος.

6. Загубилият всичко корабовладелец се явява пред св. Григорий като просяк и моли за милостиня. В гръцкия текст социалният му статус е дефиниран с една дума – πτωχός. В славянските версии е подхотено по различен начин. В първоначалния за мен превод, засвидетелстван в **Супр.**, той е назван маломощъ и нищъ. В направената скоро след възникването на превода ревизия на превода във **ВМЧ=МДА 92.2** той е оубогъ, нищъ, т.е. избегнато е прилагателното маломощъ. В по-късните ревизии на ЖГ редакторите се спират само на една лексема – в **Деч95** и в **РНБ Q.I.275** той е наречен нищъ. Типичните за ранния период в изграждането на старобългарския книжовен език търсения и свързаната с това богата синонимия отстъпват пред наложилите се в историческия развой консенсусен превод и стабилизираната лексикална норма.

7. С πτωχός е свързан преводът и на композит за назоваване на милостивия и състрадателен Григорий, който на три пъти дава милостиня на изгубилия всичко корабособственик: **Супр.** любоништии / **Деч95** нищелюбиви / **ВМЧ=МДА 92.2** нищелюбець / **РНБ Q.I.275** нищелюбиви / **Гр.** φιλόπτωχος. Не

може да не се отбележат отново търсенията в областта на превода, подчертаното единство на три от версиите, което обаче е свързано с инверсия на съставните части на гръцкия композит, който е предаден напълно точно само в Супр.

8. При последното идване за милостиня на просяка при св. Григорий се оказва, че наличните в хазната пари са свършили и по заповед на светеца корабособственикът отнася със себе си единствената останала ценна вещ – сребърно блюдо с наикиснати зърнени храни, изпратено на св. Григорий от неговата майка Силвия. Тази типична за монашеската диета храна на гръцки е наречено βρέκτος. Ето как е предадено това в славянските версии на ЖГ: Супр. съ соуциѣж / Деч95 соучивомъ моченомъ / ВМЧ=МДА 92.2 с малѣ маслѣмъ моченѣ сочивѣ / РНБ Q.I.275 съ соучивомъ моченомъ / Гр. κατὰ τὸ ἔθος μετὰ ολίγων βρεκτῶν. Тук заслужава да се отбележи, че соуцина в Супр. е гръцка заемка, но подобно на случая с патриархъ в пример 1., употребата ѝ не е предизвикана от византийския текст.

9. Следващият пример показва ясно, че преводачът на ЖГ тип Супр. е използвал варианта на византийския текст, публикуван от Абихт и Шмит (Abicht, Schmidt 1896), а трите останали версии при редакцията са свързани с византийски образец тип Cod. gr. 464 от Мюнхенската държавна библиотека. Подчертаният текст е от Cod. gr. 464. Супр. ѿгда же поставиш патриарха стѣи цркви римьстѣи / Деч95 ѿгда же въ патриархъ въ стѣи бжии црквы велицѣи стараго рима / ВМЧ=МДА 92.2 егда же оуѣвъ въ патрїархъ въ стѣи бжїи црквы старѣ роумъ / РНБ Q.I.275 ѿгда же въ патриархъ въ стѣи бжїи црквы велицѣи стараго рима / Гр. τε οὕτω ἐγένετο πατριάρχης ἐν τῇ ἀγιωτάτῃ τοῦ θεοῦ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ τῆς πρεσβυτέρας Ῥώμης.

10. Явно немалък проблем за преводача и за редакторите на ЖГ е представлявало предаването на длъжностите на служителите на св. Григорий в манастира „Св. Андрей“ и в папската резиденция. Монахът, който изпълнява нарежданията на св. Григорий в манастира, е наречен в гръцкия текст βεστιάριος. В манастирските братства на този пост се поверява надзорът на църковната утвар и парите. По-нататък във византийското житие този монах е наречен и „слуга“ – ὑπουργόν. В славянските версии на тези места откриваме: Супр. слоуга / Деч95 келаръ / ВМЧ=МДА 92.2 слоуга, поручьникъ / РНБ Q.I.275 слоуга, слоужитель. Тук ми се иска да открия последователната употреба в Деч95 на келаръ, заемка от гръцкото κελλάριος „ковчезник“.

11. Има случаи, в които всяка от версиите на ЖГ предлага свой собствен еквивалент на гръцките лексеми. Така мястото за съхранение на ценности, βεστιάριον, е предадено като: Супр. въ ризьници / Деч95 въ роуш'ници / ВМЧ=МДА 92.2 въ клѣти / РНБ Q.I.275 въ създѣхрунилицы / Гр. ἐν τῷ βεστιάριῳ.

Интересните съпоставки могат да бъдат продължени, но ограниченият обем на публикацията не позволява това.

4. Изводи

В началото на това изложение изложих досегашните становища по отношение развоя и битването на ЖГ в славянската книжнина и поставих някои въпроси.

Ето какво мога да обобща като свое мнение във връзка и историята на ЖГ в славянската литература:

1. Супр. и Воскр. 115 са ръкописи, в които е съхранен образец на първоначалния превод на ЖГ в славянската книжнина. Опирайки се на много преки и косвени данни, можем да кажем, че препишаният в този му вид в средата на X век Супр. е съставен в по-ранна епоха, най-вероятно по времето на цар Симеон (Krastev, Boyadzhiev 2012, Мирчева / Mircheva 2011, Мирчева / Mircheva 2012).

2. Във връзка със съставянето на преславска чети-минейна колекция в Преслав (имам предвид мартенския том) и покрай осъществените нови преводи за попълване с четива на всеки ден от месеца (Мирчева / Mircheva 2019), ЖГ от тип Супр. е било подложено на редакция, при която

е било сверено с гръцки текст тип Cod. gr. 464. Резултат от това са ВМЧ и напълно идентичните (по отношение на ЖГ) с тях до-Макариеви състави (например Йосифо-Волоцкий 595 и МДА 92.2). Именно тази версия получава разпространение в източнославянската писмена традиция. Дали тази редактирана версия има общо с появата на старобългарския превод на Римския патерик, ми е трудно да отговоря. Струва ми се, че направените от А. Минчева заключения в тази посока са по-скоро логически съждения, които не почиват на реално съществуващи доказателства.

3. ЖГ тип ВМЧ=МДА 92.2 е подложен на ново редактиране и сверка с гръцки житиен текст тип Cod. gr. 464. Както убедително доказва Кл. Иванова, тази версия е създадена най-вероятно в сръбски книжовен център (Иванова / Ivanova 2009). Резултат от това редактиране е Деч95. Кога е станало това, е въпрос, на който е трудно да се отговори. Със сигурност в период доста по-късен от времето на превеждане и на редактиране на предходните 2 преславски версии. Единственото сигурно е, че това е станало, преди през XIV в. да бъде създаден Деч95.

4. През XIV в. във връзка с появата на втория, среднобългарски превод на „Диалозите“ на папа Григорий Двоеслов, ЖГ претърпява още една редакция. Отново е направена сверка с гръцко житие на св. Григорий. И отново то е тип Cod. gr. 464. Именно редактиране, а не нов превод претърпява ЖГ, преди да бъде включено като въведение към Римския патерик във втората му, среднобългарската версия. На няколко пъти в приведените примери обърнах внимание на стабилизирането на книжовноезиковата норма в РГБ Q.I.275, включително и на лексикалната норма. Вторият среднобългарски превод на „Диалозите“, както и редактирането на ЖГ са направени в Търново или на Атон (Петков / Petkov 1993).

Цитирана литература / References

- Дидди 2001: Дидди, Кр. *Патерик римский. Диалоги Григория Великого в древнеславянском переводе*. Москва: Индрик. (Diddi, C. *Paterik rimskii. Dialogi Grigoriia Velikogo v drevneslavianskom perevode*. Moskva: Indrik.)
- Заимов, Капалдо 1982: Заимов, Й., М. Капалдо. *Супрасълски или Петков сборник*. Т. 1. София: Издателство на БАН. (Zaimov, Y., M. Capaldo. *Suprasalski ili Retkov sbornik*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Иванова 2009: Иванова, Кл. Житие св. Григория Великого (BHG 721) в славянской кириллической традиции. – В: *Palaeobulgarica*, № 2, с. 3 – 15. (Ivanova, Kl. Zhitie sv. Grigoriia Velikogo (BHG 721) v slavianskoi kirillicheskoj traditsii. – In: *Palaeobulgarica*, № 2, pp. 3 – 15.)
- Йовчева, Петрова 2012: Йовчева, М., М. Петрова, Светците от Супрасълския сборник: имена, дати, източници. – В: *Преоткриване: Супрасълски сборник, старобългарски паметник от X век*. София: Изток – Запад, с. 377 – 434. (Yovcheva, M., M. Petrova, Svettsite ot Suprasalskiya sbornik: imena, dati, iztochnitsi. – In: *Preotkrivane: Suprasalski sbornik, starobalgarski pametnik ot X vek*. Sofia: Izток – Zapad, pp. 377 – 434.)
- Минчева 2000: Минчева, А. Славянските преводи на Житието на Григорий Велики. – In: *Abhandlungen zu den Grossen Lesemenäen des metropoliten Makarij. Kodikologische, mitszellanolische untersuhungen*. Band 1. Weiher-Freiburg I Br., pp. 187 – 206. (Mincheva, A. Slavyanskite prevodi na Zhitieto na Grigoriy Veliki. – In: *Abhandlungen zu den Grossen Lesemenäen des metropoliten Makarij. Kodikologische, mitszellanolische untersuhungen*. Band 1. Weiher-Freiburg I Br., pp. 187 – 206.)
- Милтенов 2013: Милтенов, Я. *Златоструй: старобългарски хомилитичен свод, създаден по инициатива на българския цар Симеон. Текстологическо и извороведско изследване*. София: Авалон. (Miltenov, Ya. *Zlatostruy: starobalgarski homilitichen svod, sazdaden po initsiativa na balgarskiya tsar Simeon. Tekstologicheskoto i izvorovedsko izsledvane*. Sofia: Avalon.)
- Милтенова 2012: Милтенова, А. За един предполагаем източник на Супрасълския сборник. – В: *Преоткриване: Супрасълски сборник, старобългарски паметник от X век*. София: Изток – Запад, с. 159 – 175. (Miltanova, A. Za edin predpolagaem iztochnik na Suprasalskiya sbornik. – In: *Preotkrivane: Suprasalski sbornik, starobalgarski pametnik ot X vek*. Sofia: Izток – Zapad, pp. 159 – 175.)
- Мирчева 2011: Мирчева, Е. За етапите в развитието на Преславската преводаческа и редакторска школа (отново за Супрасълския сборник). – В: *Palaeobulgarica*, № 4, с. 3 – 24. (Mircheva, E. Za etapite v razvitiето na Preslavskata prevodacheska i redaktorska shkola (otnovo za Suprasalskiya sbornik). – In: *Palaeobulgarica*, № 4, pp. 3 – 24.)
- Мирчева 2012: Мирчева, Е. Codex Suprasliensis и Bibliotheca Hagiographica Balcano-Slavica (некоторые размышления относительно состава одной из самых старших древнеболгарских рукописей). – В: *Преоткриване. Супрасълски сборник, старобългарски паметник от X век*. София: Изток – Запад, с. 25 – 34. (Mircheva, E. Codex Suprasliensis i Bibliotheca Hagiographica Balcano-Slavica (nekotorye razmyshleniia

- otnositel'no sostava odnoi iz samykh starshikh drevnebolgarskikh rukopisei). – In: *Preotkrivane. Suprasalski sbornik, starobalgarski pametnik ot X vek*. Sofia: Iztok – Zapad, pp. 25 – 34.)
- Мирчева 2019: Мирчева, Е. Супрасълският сборник и старобългарските чети-минеи. – В: *Palaeobulgarica*, № 3, с. 13 – 44. (Mircheva, E. Suprasalskiyat sbornik i starobalgarskite cheti-minei. – In: *Palaeobulgarica*, № 3, pp. 13 – 44.)
- Петков 1993: Петков, П. Два превода на Житието на Григорий Велики. – В: *Palaeobulgarica*, № 3, с. 27 – 35. (Petkov, P. Dva prevoda na Zhitieto na Grigoriy Veliki. – In: *Palaeobulgarica*, № 3, pp. 27 – 35.)
- Турилов, Афиногенова 2006: Турилов, А. А., О. Н. Афиногенова. Григорий I Великий. – В: *Православная энциклопедия под редакцией Патриарха Московского и Всея Руси Кирилла*, т. 12, с. 612 – 635. (Turilov, A. A., O. N. Afinogenova. Grigorii I Velikii. – In: *Pravoslavnaia entsiklopediia pod redaktsiei Patriarkha Moskovskogo i Vsei Rusi Kirilla*, vol. 12, pp. 612 – 635. < <http://www.pravenc.ru/text/166740.html> > [20.01.2020].
- Турилов, Фомина 2002: Турилов, А. А., М. С. Фомина. Слово Иоанна Златоуста „О Святой троице и о твари и о суде Божьей“. – В: *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*, № 2, с. 110 – 118. (Turilov, A. A., M. S. Fomina. Slovo Ioanna Zlatoustsa „O Sviatoi troitsi i o tvari i o sude Bozh'eï“. – In: *Drevniaia Rus' . Voprosy medievistiki*, № 2, pp. 110 – 118.)
- Abicht, Schmidt 1896: R. Abicht, H. Schmidt, Quellennachweise zum Codex Suprasliensis III. – In: *Archiv für slavische Philologie*, vol. 18, pp. 152 – 155.
- BHBS 2008: Иванова, Кл. *Bibliotheca Hagiographica Balcano-slavica*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (BHBS 2008: Ivanova, Kl. *Bibliotheca Hagiographica Balcano-slavica*. Sofiy: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“.)
- BHG: Halken, Fr. *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, vol. 1 – 3, 1957. Bruxelles: Société des Bollandistes.
- Krastev, Boyadzhiev 2012: Krastev, G., A. Boyadzhiev. On the dating of Codex Suprasliensis. – В: *Преоткриване. Супрасълски сборник, старобългарски паметник от X век*. София: Изток – Запад, с. 17 – 23. (Krastev, G., A. Boyadzhiev, On the dating of Codex Suprasliensis. – In: *Preotkrivane. Suprasalski sbornik, starobalgarski pametnik ot X vek*. Sofia: Iztok – Zapad, pp. 17 – 23.)
- MLS 1997: *Die grossen Lesemenäen des mitropoliten Makarij. Uspenskij spisok/Великие минеи четъи Митрополита Макария. Успенский список. I. – II. März /I – II март*, Freiburg I. Br., 1997. = *Monumenta linguae slavicae. Dialecti veteris. Fontes et dissertationes*, vol. 39.

ON REVISIONS TEXTS IN OLD BULGARIAN LITERATURE VITA OF GREGORY THE GREAT (ΔΙΑΛΟΓΟΣ)

Elka Mircheva

Institute for Bulgarian language, Bulgarian Academy of Sciences

elka_mircheva@abv.bg

Abstract: The article deals with 4 versions of the Old Bulgarian translation of the Vita of Gregory the Great (Διάλογος) in Slavic Literature. Contrary to the views expressed in the Paleoslavistic, the author proposes the hypothesis that all 4 versions come from a single translation.

Keywords: *Codex Suprasliensis, Hagiography, Translations, Revisions*

Elka Mircheva
Institute for Bulgarian Language
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

ДИАЛЕКТНА ОСОБЕНОСТ ИЛИ ПРЕПИСВАЧЕСКА ГРЕШКА – О ВМЕСТО Ж В НАЙ-СТАРИТЕ РЪКОПИСИ

Явор Милтенев

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“,
Българска академия на науките

yavor.miltenev@gmail.com

Резюме: В статията се разглеждат примерите за писане на о на мястото на етимологична голяма носовка в най-ранните книжовни паметници. След като се дискутират интерпретациите в научната литература относно това за преписваческа грешка ли става въпрос, или за диалектна особеност, специално се подчертава, че примерите се срещат с по-голяма честота в група глаголически ръкописи, които иначе имат доста разнородни характеристики. Анализира се значението на тази особеност за локализиране на ръкописите и за разбирането ни за преписваческата практика през X – XI в.

Ключови думи: *старобългарски ръкописи, старобългарска фонетика, езиков критерий за локализация на ръкописи, балкански диалекти*

Къде са написани най-старите достигнали до нас славянски ръкописи? Или откъде произхождат книжовниците, които са ги създали? На базата на какви критерии могат паметниците да се групират и дори локализируют? Закономерно тези въпроси си задават още първите издатели и изследователи на текстовете, запазени в кодексите от X – XI в. При липсата на каквито и да било директни сведения, по-сигурни или по-несигурни отговори учените откриват в палеографските и правописните характеристики, но най-вече в спорадично съхранени езикови следи (предимно) от фонетично естество. Ето няколко примера за такива следи, които служат като аргумент за една или друга хипотеза:

- случаите със словоформи, в които се срещат рефлексии на *tj – ц, *kt – ц, *dj – з, *stj – шч, *skj – шч, са типична особеност на Киевските и Пражките листове и насочват към предположение за западнославянски произход;
- в повечето от глаголическите ръкописи са засвидетелствани примери за преминаване на големия ер в пълна по дължина гласна о, докато в кирилските Савина книга и Супрасълски сборник такива почти отсъстват. В науката се е установило мнението, че това е категоричен белег, диференциращ западнобългарски от източнобългарски по произход ръкописи;
- в два глаголически паметника, Клоцовия сборник и Мариинското евангелие, се откриват, макар и несистемно, примери за взаимна замяна на ж и ѱ. Тази особеност обикновено се смята за присъща на сръбска или хърватска говорна област.

Тежестта, значението на всяка от посочените характеристики може да бъде оспорена в една или друга степен. Проблемът е там, че в повечето случаи е много трудно да се прецени кои черти са пренесени в даден ръкопис от антиграфа, кои са резултат от влиянието на диалекта на самия преписвач и кои са привнесени под влияние на местната традиция, там, където е преписван и за където е бил предназначен кодексът. С други думи, езиковите особености може би сочат към произхода, но произхода на кое: на оригинала, от който се преписва, на създавания ръкопис или произхода на неговия преписвач? Обикновено броят и характерът на отклоненията от старобългарската норма дават основание за едно или друго предположение. Отделно от това обаче някои от тях (като посочените о<ъ и ѱ<ж) не могат да се тълкуват еднозначно и категорично¹. Всички тези условности и уговорки

¹ Що се отнася до вокализирането на големия ер като „решаващ признак“ за относителна локализация и групиране (Щепкин / Shtepkin 1906: 87; 1999: 136, Kul'bakin 1922, Vaillant 1948: 36–40, Селищев / Selishev 1951: 70, Ван-Вейк / Van-Veyk 1957: 51–52 и мн. др.), аргументи в друга посока на интерпретация вж. у Гълъбов / Galabov

имат голямо значение, когато се опитваме да преценим обективно кое е онова, което действително се знае, и онова, което е само допускане. Не би било без основание обобщението, че редица предположения, които доказват несъстоятелността на други предположения, са се наложили постепенно като безспорни научни аксиоми.

1980: 62–63, Славова / Slavova 1989. За оу вместо ж мнения, различни от теорията за сърбохърватско влияние или произход, вж. напр. у Милетич / Miletich 1886: 226 и сл., 232–233, Младеновић / Mladenovich 2003, Антонова-Василева / Antonova-Vasileva 2019.

дочно на Милетич (Кулбакин / Kulbakin 1925 – 1926), като отхвърля възможността явлението да е фонетично. За него това са случайни грешки при преписването, достатъчни аргументи за това са: малкият брой на примерите, случаите на писане на *o* вм. *ou* със същата типология (изпусната втора част от диграфа, 15 пъти в целия ръкопис), липсата на примери за *ж* вм. *o*, което би могло да е доказателство за реален изговор.

Ако трябва да обобщим, в по-сетнешните граматики и в проучвания на други от най-ранните запазени ръкописи, издавани в чужбина, примерите с *o* вместо *ж* се обясняват като преписвачески грешки, докато в тези, издавани в България, на тези примери се придава значение на локализиращ белег. Географията на тази локализация не е свързана само с Дебърско (както е напр. у Цонев / Tsonev 1919: 176, Дуриданов / Duridanov 1993: 544), а е доста разнообразна. Според И. Гълъбов (Гълъбов / Galabov 1980: 140 – 142) например имаме указания, че преписвачът е произлязъл от говор от типа на родопските (където под ударение имаме *ô* от старата голяма носовка, но без ударение – *ъ*) или еркечко-тетевенските (съответно *ê* и *ъ*), в които застъпникът на стария назален вокал зависи от неговата удареност или неудареност. Съвсем в друга посока се разглежда явлението в една статия на Фридрих Реп, който е убеден, че примери като *водѣтъ* вм. *вѣдѣтъ* и *отѣпостити* вм. *отѣпоустити* могат да изтеглят мястото на написване на Мариинското евангелие в посока на запад към словенските говорни територии (Repp 1956). Л. Антонова-Василева (Антонова-Василева / Antonova-Vasileva 2019) предлага възможността родината на паметника да се търси не само в Дебърско, а в един по-широк ареал на запад и на север, обхващащ части от днешните Южно Косово и Северна Албания.

Да оставим настрана интерпретацията на примерите и да обърнем внимание на самия материал. Слабо известен факт е, че случаи с *o* вместо *ж* с по-висока честота са присъщи не за един, а за цяла група глаголически ръкописи. А това в някаква степен променя гледната точка към явлението, защото то явно не е изолирано и случайно.

В Синайския псалтир се откриват напр. *вѣзъвати* вм. *вѣзъвати* / *вѣзовати* Ps 64:14 (преписвач *A*), *гослѣхъ* вм. *гжслѣхъ* Ps 32:2 (*B*), *завлодиша* вм. *завлѣдиша* Ps 106:4 (*A*), *локъ* вм. *лжкъ* Ps 75:4, 77:57 (*C*), *можъ* вм. *мжжъ* Ps 17:26 (*B*), *потъ*, *поті* вм. *пжтъ*, *пжті* Ps 79:10 (*C*), Ps 80:14 (*C*), *прѣси* вм. *пржси* Ps 104:34, 108:23 (*C*), *оумѣдритъ* вм. *оумѣдритъ* Ps 104:22 (*A*) и др. Л. Гейтлер (Geitler 1883: xxi) цитира 27 примера за *o* вместо *ж* и 11 за *ж* вместо *o*.

От съхранявания също в Синайския манастир Псалтир на Димитър са извлечени случаи за *ѣшо* вм. *ѣшж* 138r8 (преписвач *A*), *локъ* вм. *лжкъ* 9r19 (*B*), *пишто* вм. *пштж* 107r22 (*A*), *поті* вм. *пжті* 119v21 (*A*), *правѣдо* вм. *правѣдж* 102v5 (*A*), *роцѣ* вм. *ржцѣ* 24v8 (*C*), *сѣді* вм. *сжді* 99v14 (*A*), *сѣдѣва* вм. *сждѣва* 19v18, 20r14 (*C*), *сѣтъ* вм. *сжтъ* 18v14 (*C*), *хвало* вм. *хвалж* 63r4, 63r22 (*A*) и др. (Miklas, Gau, Hürner 2016: 38). Интересно е да се отбележи, че при ръкописи, създадени от няколко кописисти, всички грешат, а не само един от тях.

В Синайския евхологий има примери като *вѣдѣштѣи* вм. *вѣджштѣи* 29r12, *нжжъ* вм. *ножъ* 96r17, *ѣзож* вм. *жзож* 10v14, *ѣтровж* вм. *жтровж* 83r11, *прѣтиво* вм. *прѣтивж* 11v20, 17r21, 67v3, 68v26, 71r16, 89r2 – 3 и др.

В Лондонския глаголически псалтир, който е архаичен в палеографско отношение, но доста късен (дори съмнителен) от езикова и текстологическа гледна точка, М. Макробърт (MacRobert 2000: 5) посочва пет случая за *рок-/роц-* вм. *ржк-/ржц-*, а това предполага, че може да има и други примери за интересуващото ни явление.

Мариинското евангелие се включва в тази група с посочените от Бузук (Бузук / Buzuk 1925: 307 – 337 и сл.) шестнайсет примера: *водѣтъ* вм. *вѣдѣтъ* (Mt 6:10, Io 15:4), *водѣтъ* вм. *вѣджтъ* (Lk 8:12, *o* поправено на *ж*), *ѣлаахо* вм. *ѣлаахж* (Io 7:40), *добро* вм. *доврж* (асс. sg., f., Lk 6:38), *едино* вм. *ѣдинж* (Mk 9:5, *o* поправено на *ж*), *прикосно сѣ* вм. *прикоснж сѣ* (Mk 5:27), *придоѣтъ* вм. *придѣтъ* (Mk 2:20, *o* поправено на *ж*), *радоваахо сѣ* вм. *радоваахж сѣ* (Lk 13:17), *ржгахо сѣ* вм. *ржгахж сѣ* (Mt 9:24, *o* поправено на *ou*), *сѣдитъ* вм. *сждитъ* (Io 3:17), *сѣводѣтъ сѣ* вм. *сѣвѣдѣтъ сѣ* (Mt 13:35, Io 18:9, *o* поправено на *ж*), *сѣмѣахо* вм. *сѣмѣахж* (Lk 20:40). Характерно за паметника е предпочитането на формата *сожота* вм. *сжвота*, която се открива 49 пъти.

Писане на *o* вместо *ж* е засвидетелствано и в Клоцовия сборник. В. Вондрак (Vondrák 1912: 151) посочва пет случая, което не е малко, като имаме предвид, че някога огромният кодекс понастоящем се състои от едва 14 листа: *новож* 1r29–30 (асс. sg., f.), *ѣховѣнож* 3r28, *кож* (асс. sg., f.) 4r37, *немогѣште слѣшати* 5r20, *вѣсѣко* 6r35 (асс. sg., f.).

Какво прави впечатление?

На първо място, трябва да се изтъкне самата възможност за групиране на изброените кодекси (Синайски псалтир, Псалтир на Димитър, Синайски евхологий, Лондонски псалтир, Мариинско евангелие, Клоцов сборник). Тази възможност е важна, тъй като в случая почива върху конкретен материал, а не върху субективни интерпретации. Наличие на диференциращи белези за групи ръкописи не се наблюдава никак често поради особеностите на най-ранната традиция (малко на брой случайно оцелели паметници, които не са представителна извадка, разнообразие от правописни норми, липса на значима близост в палеографско отношение, неясно време и място на създаване, отсъствие на големи представителни кодекси и т.н.). Можем да изброим немного такива обединяващи различни паметници белези извън посочените следи от фонетични явления: общи елементи в украсата (Moussakova 2016), вероятни общи писачи (Miklas 2000: 389 – 390), текстологически особености, предполагащи общ антиграф (MacRobert 2014).

Второ, ръкописите, които съставляват тази група, дават някаква начална точка за размисъл около интерпретациите, които вече са направени в палеославистиката и около възможни други посоки за осмисляне. Видно е например, че това не са само ръкописи, в които се среща *oŭ* от *ж* (като Клоцов сборник и Мариинско евангелие). Следователно този фактор няма директна връзка с появата на *o*, където очакваме *ж*, т.е. по-скоро не става дума за редуване на *у* и *o* като наследници на голямата носовка в диалекта на преписвачите.

Трето, самият материал свидетелства за определена типология. Част от примерите са в края на думата, друга част са неточни предавания на форми за вин.п. ж.р. ед.ч., трета част се появяват в думи, в които има още едно *o* в съседната сричка и четвъртата част се състоят от заменени коренни носовки (в *ржк-*, *сжд-*, *вжд-*, *пжт-*). Интересен ракурс е да се поставят случаите с изпускане на назалния компонент от буквата за голяма носовка в контекста на преписваческите грешки, засвидетелствани в най-старите ръкописи. В тях нерядко копистите пропускат или неправилно добавят букви или срички, при което се получават безсмислени написания, които остават в ръкописите, без да са поправени. Може да се предполага, че книжовниците са произнасяли текста, докато са го записвали, поради което са възникнали някои от тези неточности; други грешки обаче са възникнали под влияние на буква в следващата сричка (Miltenov 2018). Ако предположението за самодиктуване при преписване е вярно, то можем да допуснем, че даден писач може да не допише втора част от диграф, ако по силата на навика и механиката на преписване е склонен да предаде един звук с един знак. Ала тогава защо примерите за *ѣ* (*э*) вместо малка носовка (*ѣѣ*) са толкова малко? Сходен въпрос възниква, ако разглеждаме появите на *o* вместо *ж* като езиково явление – ако е такова, защо в посочената група ръкописи не се откриват и други общи за тях фонетико-фонологични изменения, които да отразяват характеристиките на общия(?) диалект на техните преписвачи?

Накрая редно е да се върнем към заглавието на настоящото съобщение: диалектна особеност или преписваческа грешка са примерите за *o* вместо *ж* в най-старите ръкописи? Единственият сигурен отговор е: не е ясно. От една страна, повечето аргументи на изследователите в едната или другата посока имат основания и поради това те взаимно се неутрализират. От друга страна, и към едното, и към другото твърдение има въпроси, на които не може да се отговори категорично.

Това, което можем да кажем на този етап, е, че не изглежда вероятно *всички* паметници, в които се среща *o* на мястото на *ж*, да произхождат от ареала, в който съвременните диалекти пазят *o*-рефлекс на голямата носовка. Самите ръкописи са много различни като формат, съдържание, палеографски и правописни особености, украса и вероятно датирание, открити са на различни места, поради което шансът *всички* те да са продукт на една и съща „книжовна школа“ е много малък.

Цитирана литература / References

Антонова-Василева 2019: Антонова-Василева, Л. Специфични успоредици между езика на Мариинското евангелие и българските говори в района на Южно Косово – Северна Албания. – В: *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ (София, 14 – 15 май 2019 година)*. София, с. 132 – 137. (Antonova-Vasileva 2019: Antonova-Vasileva, L. Spetsifichni usporeditsi mezhdu ezika na Mariinskoto evangelie i balgarskite govori v rayona na Yuzhno Kosovo – Severna Albaniya. – In: *Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsiya na Instituta za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“ (Sofia, 14 – 15 may 2019 godina)*. Sofia, pp. 132 – 137.)

- Будилович 1884: Будилович, А. Мариинское четвероевангелие с примечаниями и приложениями. Труд В. Ягича. Издание отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. С.-Петербург. – В: *Журнал Министерства народного просвещения*, ч. CCXXXII, март, с. 152 – 169. (Budilovich 1884: Budilovich, A. Mariinskoe chetveroevangelie s primechaniiami i prilozheniiami. Trud V. Iagicha. Izdanie otdeleniia russkogo iazyka i slovesnosti Imperatorskoi Akademii nauk. S.-Peterburg. – In: *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia*, ch. CCXXXII, mart, pp. 152 – 169.)
- Бузук 1925: Бузук, П. Замечания о Мариинском евангелии. – В: *Известия ОРЯС*, т. 29, Ленинград, с. 307 – 368. (Buzuk 1925: Buzuk, P. Zamechaniiia o Mariinskom evangelii. – In: *Izvestiia ORYAS*, t. 29, Leningrad, pp. 307 – 368.)
- Ван Вейк 1957: Ван Вейк, Н. *История старославянского языка*. Москва: Изд. иностранной литературы. (Van Veyk 1957. Van Veyk, N. *Istoriia staroslavianskogo iazyka*. Moskva: Izd. Inostranoi literatury.)
- Гъльбов 1980: Гъльбов, Ив. *Старобългарски език с увод в славянското езикознание*. София: Наука и изкуство. (Galabov 1980. Galabov, Iv. *Starobalgarski ezik s uvod v slavyanskoto ezikoznanie*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- Дуриданов 1993: Фонетичен развой на старобългарския език. – В: *Граматика на старобългарския език. Фонетика. Морфология. Синтаксис*. София: Издателство на БАН, с. 538 – 547. (Duridanov 1993: Fonetichen razvoy na starobalgarskiya ezik. – In: *Gramatika na starobalgarskiya ezik. Fonetika. Morfologiya. Sintaksis*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, pp. 538 – 547.)
- Кульбакин 1925 – 1926: Кульбакин, Ст. рец. Бузук, П. Замечания о Мариинском евангелии. Изв. XXIX (1924), с. 307 – 368. – В: *Јужнословенски филолог*, 5, с. 304 – 307. (Kul'bakin 1925 – 1926: Kul'bakin, St. rets. Buzuk, P. Zamechaniiia o Mariinskom evangelii. Izv. XXIX (1924), pp. 307 – 368. – In: *Juzhno slovenski filolog*, 5, pp. 304 – 307.)
- Милетич 1886: Милетич, Л. Особеностите на езика на Марийския паметник. – В: *Периодическо списание*, т. 5, кн. 19 – 20, София, с. 219 – 252. (Miletich 1886: Miletich, L. Osobenostite na ezika na Mariynskiya pametnik. – In: *Periodichesko spisanie*, t. 5, kn. 19 – 20, Sofia, pp. 219 – 252.)
- Младеновић 2003: Младеновић, А. Прилог објашњењу неких особина језика Маријинског четворојеванђеља. – В: *Археографски прилози*, 25, с. 11 – 32. (Mladenovich 2003: Mladenovich, A. Prilog objashnjenju nekih osobina jezika Marijinskog chetvorojevangjelja. – In: *Arheografski prilozhi*, 25, pp. 11 – 32.)
- Селищев 1951: Селищев, А. М. *Старославянский язык*. Ч. 1. Москва: Изд. Мин. Пр. РСФСР. (Selishchev 1951: Selishchev, A. M. *Staroslavianskii iazyk*. Ch. 1. Moskva: Izd. Min. Pr. RSFSR.)
- Славова 1989: Славова Т. Към локализацията на Зографското евангелие – старобългарски паметник от X – XI в. – В: *Palaeobulgarica*, 13, № 1, с. 33 – 38. (Slavova 1989: Slavova T. Kam lokalizatsiyata na Zografskoto evangelie – starobalgarski pametnik ot X – XI v. – In: *Palaeobulgarica*, 13, № 1, pp. 33 – 38.)
- Цонев 1919: Цонев, Б. *История на българский език*. София: Придворна печатница. (Tsonev 1919: Tsonev, B. *Istoriya na balgarskiy ezik*. Sofia: Pridvorna печатница.)
- Щепкин 1906: Щепкин, В. Н. *Болонская псалтырь*. Санкт-Петербург: Императорская Академия Наук. (Shtepkin 1906: Shtepkin, V. N. *Bolonskaia psaltr'*. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia Akademiia Nauk.)
- Щепкин 1999: Щепкин, В. Н. *Русская палеография. Учебник для студентов вузов*. 3-е дополненное издание. Москва: Аспект Пресс. (Shtepkin 1999: Shtepkin, V.N. *Russkaia paleografiia. Uchebnik dlia studentov vuzov*. 3-e dopolnenoe izdanie. Moskva: Aspekt Press.)
- Geitler 1883: Geitler, L. *Psalterium. Glagolski spomenik manastira Sinai brda*. Wien: Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.
- Jagić 1883: *Quattuor Evangeliorum versionis palaeoslovenicae Codex Marianus glagoliticus, characteribus cyrillicis transcriptum edidit V. Jagić*. Berolinum / *Памятник глаголической письменности. Мариинское четвероевангелие с примечаниями и приложениями. Труд И. В. Ягича*. Санкт-Петербург.
- Kul'bakin 1922: Kul'bakin, S. M. Du classement des textes vieux-slaves. – In: *Révue des études slaves*, 2, № 3 – 4, pp. 175 – 205.
- MacRobert 2014: MacRobert, C. M. On the Headings and Marginal Notes in the Two Glagolitic Psalter Manuscripts in S. Catherine's Monastery on Mount Sinai. – In: Flier, M. S., D. J. Birnbaum, C. M. Vakareliyska. *Philology Broad and Deep: In Memoriam Horace Gray Lunt*. Bloomington, IN, pp. 175 – 185.
- Miklas 2000: Miklas, H. Zur editorischen Vorbereitung des sog. Missale Sinaiticum (Sin. slav. 5/N). – In: *Glagolitica – Zum Ursprung der slavischen Schriftkultur*. (ÖAW, Phil.-hist. Klasse, Schriften der Balkan-Kommission, Philologische Abteilung, 41). Wien, pp. 117 – 129.
- Miklas, Gau, Hürner 2016. Miklas, H., M. Gau, D. Hürner. Preliminary Remarks on the Old Church Slavonic Psalterium Demetrii Sinaitici. – In: *The Bible in the Slavic Tradition*. (Studia Judaeoslavica, 9). Leiden-Boston: Brill, pp. 21 – 88.
- Miltenov 2018. Miltenov, Y. Notes on Scribal Errors in the Earliest Slavic Manuscripts. – In: *The Oldest Linguistic Attestations and Texts in the Slavic Languages*. Wien, pp. 167 – 175.

- Moussakova 2016. Moussakova, E. The Dragon/Snake Motif in the Illuminated Old Glagolitic Manuscripts. – In: *Slovo*, 66, pp. 139 – 163.
- Repp 1956. Repp, F. Zur Kritik des Codex Marianus. – In: *Zeitschrift für Slavische Philologie*, 24, pp. 271 – 276.
- Vaillant 1948. Vaillant, A. *Manuel du vieux slave. I. Grammaire*. Paris: Institut d'Etudes Slaves.
- Vondrák 1912: Vondrák V. *Altkirchenslavische Grammatik*. Berlin: Weidmann Erscheinungsjahr.

DIALECT FEATURE OR TRANSCRIPTIONAL ERROR – O INSTEAD OF Ѧ IN THE EARLIEST WRITTEN MONUMENTS

Yavor Miltenov

**Institute for Bulgarian Language,
Bulgarian Academy of Sciences**

yavor.miltenov@gmail.com

Abstract: The article deals with the examples of writing o instead of etymological big jus in the earliest written monuments. After examining the interpretations in the scientific literature as to whether it is a transcriptional error or a dialect feature, the fact that such examples occur with greater frequency in a group of Glagolitic manuscripts, which otherwise have rather heterogeneous characteristics, is particularly emphasized. The importance of this peculiarity for localizing the manuscripts and for our understanding of writing practice in the X-XI centuries is analyzed.

Keywords: *Old Bulgarian manuscripts, Old Bulgarian phonetics, language criterion for localization of manuscripts, Balkan dialects*

Yavor Miltenov
Institute for Bulgarian Language
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

ТЕРМИНОЛОГИЧНАТА ЛЕКСИКА В СТАРОБЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК И ПРОБЛЕМИТЕ НА НЕЙНОТО СИСТЕМАТИЧНО ОПИСАНИЕ СЪС СРЕДСТВАТА НА ИСТОРИЧЕСКАТА ТЕРМИНОГРАФИЯ

Татяна Илиева

Кирило-Методиевски научен център, Българска академия на науките

ilieva_tatyana@abv.bg

Резюме: В статията се съпоставят двата терминологични справочника към Йоан Екзарх, създадени през последните години в българската палеославистика – този към излязлата през 2013 г. монография на Т. Илиева „Терминологичната лексика в Йоан-Екзарховия превод на *De fide orthodoxa*“ и публикуваният през 2019 г. Терминологичен речник на Йоан Екзарх под редакцията на А.-М. Тотоманова и Ив. Христов. Съпоставката се извършва по отношение на общата им част – словника на „Небеса“, с оглед на тяхната макроструктура и микроструктурата на речниковите им статии. Въз основа на тези наблюдения се прави опит за изясняване на някои от проблемите, които възникват при съставянето на исторически терминологичен речник.

Ключови думи: българска историческа терминология и терминология, „Богословие“ на Йоан Екзарх

Началото на историческото славянско терминологично знание като отделен дял на науката за термините, който разглежда специалните наименования в славянските езици с оглед на миналите етапи от езиковия им развой, е поставено от Фр. Миклошич със студията му „Die christliche Terminologie der slavischen Sprachen“ (Mikloshich 1876). След него поколения слависти оставят без внимание този интересен и важен проблем в лингвистичната палеославистика, като изключим излезлия през 1937 г. в Москва „Свод с материали за терминологичен речник на древна Русия“ (Кочин / Kochin 1937). В по-ново време тази проблематика се обособява като един по-тесен кръг от научни въпроси в сферата на палеославистичните лексиколожки изследвания. Внушителен е списъкът на учените, занимавали се с различни частни и общи проблеми на терминологичните наименования в старобългарския (старославянския) език¹. Въпреки значителния брой публикации в тази насока обаче историята на терминологията дълго време оставаше недиференциран дял от общата историческа лексикология на славянските езици, в частност на българския.

За пръв път с монографията на Т. Илиева „Терминологичната лексика в Йоан-Екзарховия превод на „De fide orthodoxa“, придружена с няколко терминографски справочника, се поставя началото на систематичното изучаване на терминологичния пласт лексика в историческите етапи на българския език и по-конкретно в старобългарския език (Илиева / Ilieva 2013). Публикуваният през 2019 г. „Терминологичен речник на Йоан Екзарх“ под редакцията на А. Тотоманова и И. Христов допълва стореното от Т. Илиева, като систематизира внушителния масив специални наименования от още три съчинения на преславския книжовник – Шестоднев (ЙоЕШ), Слово за Преображение (ЙоЕПр) и Похвално слово за Йоан Богослов (ЙоЕЙП) (Тотоманова, Христов / Totomanova, Hristov 2019). Наличието на две направени в близко време лексикографски описания на един и същ словен масив позволява да бъдат проследени различните научни подходи към анализираната материя и очертава методологическите проблеми в съответната област.

Тук ще съпоставя двата терминологични справочника към Йоан Екзарх по отношение на общата им част (словника на „Небеса“) с оглед на тяхната макро-, микро- и медиоструктура и въз основа на тези наблюдения ще се опитам да изясня някои от проблемите, свързани със съставянето на исторически терминологичен речник².

Двата речника са от смесен тип. По подбора на лексикалните единици (само тези, които имат терминологична употреба) те са диференциални, по ексцерпирането на материал от определен ми-

¹ Обстойна библиография вж. у Т. Илиева (Илиева / Ilieva 2013: 238 – 251).

² За краткост възприемам съкращенията Р’2013 и Р’2019.

нал отрязък от съществуването на езика са исторически, а по характера на обясненията на думите в него – тълковно-енциклопедични. Отличават се един от друг по това, че първият е речник към отделен паметник, а вторият – речник към автор. Различни са също така предназначението, целите и задачите им. Р’2013 е съставен като емпирична основа на фундаментален монографичен труд върху история на терминологията, а Р’2019 е замислен като учебно пособие за изучаване езика на най-ранните български преводи и е направен с участието на студенти под ръководството на техни преподаватели. Тази специфика определя начина на изпълнението им (подбор на материала, структурата на речниковите статии, обем на справочната част), както и проблемите, които възникват при тяхното съставяне (Тотоманова, Христов / Totomanova, Hristov 2019: 10, 11).

1. Макроструктура на историческия терминологичен речник

Първият проблем, който поставят двата речника, е за това какво трябва да включва словникът на един исторически терминологичен речник. Според едни учени само съществителните имена, в качеството си на изпълняващи номинативно-дефинитивна функция, могат да бъдат термини, защото дават най-пълна възможност да се изрази съдържанието на понятието, назовимо чрез съответния термин. В българската лингвистика това схващане споделя М. Попова. (Попова / Popova 2012: 43).

Според други учени термини могат да бъдат различните пълнозначни части на речта (Манолова / Manolova 1984: 12). Това мнение в палеославистичната терминология поддържа Т. Илиева, чиито наблюдения сочат, че в старобългарския език терминологична функция са могли да изпълняват всички самостойни думи (Илиева / Pieva 2013: 49.). Затова в лексикографските приложения към нейното изследване върху терминологичната лексика в „Небеса“ всички лексикални единици със специално значение са представени в отделни речникови статии независимо от категориалната им принадлежност.

Авторите на Р’2019 диференцират специалните наименования в съчиненията на Йоан Екзарх на термини в собствения смисъл на думата, които са само субстантивни езикови единици, и термини в широкия смисъл на думата, които могат да бъдат всякакви части на речта и чиято роля е да разглеждат различни аспекти на назованото от термина в собствен смисъл на думата понятие или реалия. На това основание Р’2019 лематизира само съществителни, субстантивирани прилагателни, причастия или наречия и субстантивни словосъчетания. Термини от широкия кръг в справочника влизат чрез определения или описанията към „същинските“ термини (Тотоманова, Христов / Totomanova, Hristov 2019: 8). Практическата работа с изданието обаче показва, че това решение затруднява ориентацията, тъй като част от информацията остава скрита и разпръсната из речника, чиято функция е да я експлицира и подреди по формален, самоподразбиращ се признак³.

Опитът от съставителството на двата речника показва, че принципът да се лематизират само субстантивните терминологични единици работи единствено при съвременната терминография, обслужваща език с активно словообразуване, в който лесно може да се изведат съответните отглаголни или абстрактни съществителни от техните изходни глаголи и прилагателни със специално

³ Ще дам един конкретен пример. В Р’2019 речниковите статии на тринитарните термини *сынъ* и *отъць* са много обстоятелни. Под двете леми подробно е обяснено отношението между Първото и Второто лице на Пресв. Троица. Така в статиите освен заглавките *отъць* и *сынъ* се упоменават още редица специални наименования на признаци и действия, свързани с Лицата на пресв. Троица като *безвинънъ*, *неродънъ*, *всѣмъѣса*, *неотърѣзънъ*, *раждати са*, *разлѣчати са*, които обаче не могат да бъдат намерени самостоятелно в азбучния ред на речника.

Същата информация относно Лицата на Пресветата Троица присъства и в Р’2013, но там тя не е разгърната като цялостен концепт под заглавните единици на централните понятия *сынъ* и *отъць*, а е пръсната в речниковите статии на всеки отделен термин, който назовава тринитарно понятие. В този справочник без йерархизация на специалните наименования на термини в собствен и в широк смисъл под формата на самостоятелни заглавни единици освен съществителни са обособени всички глаголи, прилагателни и наречия, които именува основните състояния, действия и качествени определения на Божествените Ипостаси, като *недѣлѣнъ*, *неизмѣсѣнъ*, *неотърѣзънъ*, *єдинити* / *єдиновати*, *разлѣчати*, *расходъ*, *сѣмъѣсъ*. Вж. на съответните места в Р’2013 (Илиева / Pieva 2013: 261 – 364). Цялостната богословска концепция на съчинението е представена в отделна глава на теоретичния увод (Илиева / Pieva 2013: 23 – 41).

значение. Този принцип обаче не важи при историческото терминопособие, при което няма как активно да продуцираме нужната за целите на речниковата фиксация субстантивна лема.

Съставянето на исторически терминологичен речник е трудно поради неизбежния субективизъм при идентифицирането на конкретна дума като термин. Докато сега термините се уговарят конвенционално, то в стария език те са се налагали стихийно и днес преценката дали дадена употреба в паметниците е специална, принадлежи изцяло на изследвача. Идентификацията на специалните наименования като такива се затруднява още повече предвид факта, че естественият развой на знанието се отразява и в неговия дискурс, който в миналото е стоял много по-близо до обикновената и образната реч, от които еволюционно произхожда. Най-сетне, принципната ненаучност на богословието като знание за трансцендентното, чийто език е предмет на описание в разискваните трудове, задълбочава допълнително проблема. Поради изброените причини не е чудно, че съпоставяните два исторически терминографски труда се разминават в редица случаи, когато изобщо трябва да дефинират една или друга дума като термин. Според изчисленията на Т. Илиева словникът на ЙоЕБ наброява общо 3326 думи в 25250 словоупотреби, от които 1076 терминологични единици в 6951 словоупотреби. Това означава, че приблизително всяка трета дума от речниковия състав на това произведение е натоварена с терминологично значение, а към 27.5% (над ¼) от обема на текста му е заета от специални словоупотреби. (Илиева / Ilieva 2013: 51). От посочената обща цифра на терминологичните единици (1076) близо половината са съществителни – 599. Ако към тях се прибавят 42-те субстантивирани прилагателни и 50-те субстантивни съчетания със специално значение, броят им стига 691.

В Р'2019 са представени в самостоятелни статии 933 термина в собствен смисъл (включително тези от ЙоЕШ, ЙоЕИП и ЙоЕПр). От ЙоЕБ, съставляващ общата основа на речниците, в Р'2019 са ексцерпирани 734 субстантивни единици с терминологична употреба, 624 от които само оттам. Свеждайки съпоставката тъкмо до това общо ядро на лексиконите – субстантивните словарни единици от ЙоЕБ, виждаме, че разногласията между справочниците са не само в броя на лемите, но и в техния списъчен състав. Относно пълнотата на терминологичния словник между речниците се откриват следните различия:

- в Р'2013 са лематизирани единици, които напълно липсват в Р'2019⁴;
- в Р'2013 са лематизирани единици, които в Р'2019 не са представени в собствени речникови статии, но са дадени към синонимите или в семантичното гнездо на друг термин, възприет като основен⁵;
- единици, които са лематизирани и в двата речника, но в Р'2019 са представени с пример само от друго произведение на Йоан Екзарх⁶;
- в Р'2019 са лематизирани единици, които липсват в Р'2013⁷;
- субстантивни единици, нелематизирани и в двата речника⁸.

Установените пропуски отдалечават и двата речника от „идеалния“ исторически терминологичен справочник. В качеството им на частни терминологични речници към паметник, респ. автор, те трябва да изчерпват напълно материала от затворената система, която описват, доколкото тяхна основна цел е да съберат и лексикографски да обработят терминологичното богатство на съответния паметник, в частност, или на конкретния книжовник, като цяло. Изготвянето на такива справочници към отделни паметници или автори е предварителна подготовка по съставяне на своден исторически терминологичен речник-тезаурус на българския език. Изчерпателността на отделните речници определя пълнотата на бъдещия общ терминологичен речник.

⁴ Например архиепископъ, беженство, безверѣдъ, доушество, евангелистъ, ефиръ, нетѣля, приимъникъ съпасъ и др.

⁵ Такива са бракъ, добродавицъ, добродѣйствиѣ, ермисъ, жертва, съпричастникъ, тѣба и др.

⁶ Такива са например гоубеленіе, качество, същіе и др.

⁷ Например алъчъ, безверътноіе, бездѣждіе, беспечальное, въздрѣзъ, глава, домъ, жоупилище и пр.

В Р'2013 се установяват и липси на думи, които иначе са налице в теоретичния увод на монографичния труд или в другите приложения към него. Такива са виноградъ, въносъ, възпомяніе, възрѣшное, въсе, въсѣпогыбеліе, гласъ, голо, горѣсть, грѣудивъ, дѣбеліе, дѣва, както и синтагмите великъ днь и вѣдъ приѣмъли.

⁸ Такива са например вѣстанъ, насѣдъникъ.

При оценката на двата исторически терминологични речника по отношение начина и степента на отразяване на отделните подсистеми от богословската специална лексика непременно трябва да се вземе под внимание, че един от най-важните принципи за всеки терминологичен речник, бил той синхронен или исторически, е принципът всяко наименование, споменато в дефиницията, да съществува като заглавка на мястото си по азбучен ред, т.е. да няма лексикални единици, чрез които се обясняват други лексикални единици, без самите те да са включени (Касабов / Kasabov 2000: 100). Ако проследим „кръстосаната“ зависимост между думите-термини, участващи в дефинициите, от една страна, и думите-термини, включени в словника и съответно на азбучните им места в разглежданите тук речници, от друга, ще видим, че докато в Р'2013 този принцип е прокаран на едно относително задоволително ниво, то в Р'2019 има много пропуски както на термини в собствен, така и на такива в широк смисъл. За съжаление, съставителите на справочника не са се възползвали от съществуващата в терминографията възможност за отразяване на приетата от тях йерархизация с помощта на т.нар. препратки, които да указват на съответното място в азбучния списък на лемите наличието на даден термин от широкия кръг в статията на съответния термин от тесния кръг. Същата работа би свършил и общ азбучен показалец в края. Подобен инструментариум улеснява много ползвателите на издания от този род. Но дори такива макроструктурни решения не биха били достатъчно оптимални за „идеалния“ исторически терминологичен речник, тъй като, макар тълкуванието и илюстративният материал за термините от широкия кръг да са налични в статията на съответния определен като основен термин от тесния кръг, там не могат да се намерят важни данни за тях като например гръцки съответствия, семантично гнездо, алосеми, синоними, антоними – информация, която се предлага в Р'2013. Това прави справочника към монографията на Т. Илиева в по-голяма степен лингвистичен тип речник, който акцентира върху отразяването на езиковите феномени при старобългарската терминологична лексика като честота на употреба и разпространение, лексикално-семантични връзки между думите със специално значение (например текстологичната вариативност при тази лексика в отношението ѝ към вътретекстовата и общоезиковата синонимия) и пр., за разлика от Р'2019, който клони много повече към енциклопедичния тип справочници, обясняващи не отделните думи, а цялостните понятия и концепти.

Друг проблем, който поставя съставянето на разглежданите терминологични справочници, е делението на словния състав по предметни области. На пръв поглед обсъжданите трудове са единодушни по отношение на този терминографски принцип. Всяка една терминологична единица и в двата речника е отнесена в различните свои употреби към определена подсистема на богословието. Съществена разлика обаче се установява в броя на предметните области. В Р'2013 те са 21, а в Р'2019 – 41, което съставителите отчитат като особен принос. При сравнението между двата справочника следва да се има предвид, че Р'2013 обхваща само специалната лексика на „Небеса“, докато Р'2019 включва и тази от ЙоЕШ, ЙоЕПр и ЙоЕЙП, което безспорно обогатява речниковия състав по предметни области, особено в естествознанието. За да бъде коректна съпоставката между двата труда по този показател, в нея трябва да влезе само лексиката от „Небеса“ в словника на Р'2019.

Значителни различия между двата речника има в определянето на принадлежността на даден термин към съответната терминологична подсистема⁹. При сравняване списъка на тринитарните термини в двата съпоставяни речника се вижда, че една част от определените в Р'2019 като тринитарни термини в Р'2013 са приети за специални наименования от Учението за Бога Сам по Себе Си (теология в тесния смисъл на думата), други от онтологията, трети от етиката. Тези различия в двата справочника поставят съществения въпрос за дефиниране границите на отделните теологически дисциплини. В теоретичния увод към Р'2013 ясно са дефинирани термини като терминологична система и подсистема, терминологично поле и терминологични парадигматични редове. Дадени са кратки определения на отделните предметни области в богословието със схематично представяне на отношенията им на подчинение и съподчинение според възприетата практика в съвременните духовни

⁹ Ще приведа няколко примера от списъка на тринитарните термини. Според Р'2019 те са 54*: блажество (Т.И. теол.), богъ (Т.И. теол.), божество (Т.И. теол.), бытъе (Т.И. онт.), видимоуе (Т.И. гнос.), винство (Т.И. онт.), власть (Т.И. ангел. и етич.), вѣдъ (Т.И. онт.), въсвидѣць (Т.И. теол.), сълогъ (Т.И. косм.), сѣщество (Т.И. онт.), оупостасъ (Т.И. онт.), хотѣныє (Т.И. етич.), ѣстъство (Т.И. онт.).

*В скоби се дава подсистемното определение на съответния термин според Р'2013.

училища (Илиева / Pieva 2013: 20 – 22)¹⁰. Изчерпателен списък на термините по подсистеми и полета е даден в Систематичния показалец към теоретичното изследване (Илиева / Pieva 2013: 365 – 377).

За съжаление, съставителите на Р'2019 не уточняват систематичните връзки между предметните области, включени в изготвения от тях справочник. Заявлението, че търсейки автентичност, в основата на предметното разграничаване са приели делението на знанието във „Философските глави“ от св. Йоан Дамаскин (Атанасов / Atanasov 2016), не е достатъчно за изясняване на йерархичните отношения между понятията. Само най-общо е казано, че към умозрителното познание (според делитбата на Аристотел) се отнасят такива области на богословието като богопознанието и всичко, свързано с предвечното битие на Бога, както и учението за ангелите, демоните и душите, а към практическия дял принадлежат знанията за божественото и човешкото домостроителство. Но какви са основанията за разделяне на космологията и учението за създаването на света или на агиологията и аскетиката? Каква е йерархичната връзка между сотириология и христология, между триадология и пневматология, между еклесиологията, мистериологията и култа? Има една неяснота относно границите на богословските дисциплини, откъдето произтичат многобройните разногласия между двата речника, що се касае до принадлежността на даден термин в определена негова словоупотреба към една или друга богословска подсистема¹¹.

¹⁰ Това решение на авторката да съгласува делитбата по предметни области в терминологичния речник към Йоан-Екзарховия превод на „De fide orthodoxa“ с възприетото деление в съвременните учебници по догматическо богословие, които се използват и досега у нас, не противоречи на изискването за автентичност, доколкото днешните ръководства по православна догматика изцяло почитат върху Йоан-Дамаскиновото „Точно изложение на православната вяра“, извадка от което е преводът „Небеса“.

¹¹ Ето няколко примера:

Ако Р'2013 дефинира като принадлежащи към онтологията всички наименования на абстрактни отношения и форми на съществуване – абсолютно или относително, то Р'2019 включва в рамките на тази подсистема наименованията на форми на съществуване само в иманентната действителност. По тази причина някои определени в Р'2013 като онтологични термини в Р'2019 са отнесени към триадологията, защото касаят абсолютното (трансцендентно) съществуване. Към триадологията в Р'2019 са причислени и редица от наименованията на общите свойства на трите Божествени Ипостаси, които Р'2013 отнася към Учението за Бога един по същество (теология в тесен смисъл) – предметна област, която липсва в Р'2019, но би могла да бъде припозната в отдиференцираната там богословска дисциплина за предвечните Божествени енергии (според положителното богопознание тук влизат катафатически определения на Бога, например богатство, дълтелство, правда). Към тази подсистема в Р'2019 обаче са отнесени и термини като *прѣвѣдѣныѣ*, който според системата във „Философските глави“ би следвало да бъде към домостроя; или *осианіе*, който със значението си ‘приемане от обожавания на божествената светлина чрез причастност към енергиите’ по-скоро трябва да отиде към агиологията (учението за осветения човек); или *вѣкъ*, според делитбата в Р'2013 основен термин от онтологията за означаване на времето – относително и безотносително – като форма на съществуване.

Триадологията в Р'2013 (отбелязвана с ремарка *трин.*) обхваща наименованията на личните свойства на трите Божествени Ипостаси. Р'2019 отделя от нея като самостоятелен дял пневматологията (учението за Духа). Не е ясно обаче защо на същия принцип не са отделени като самостоятелни и Учението за Първото Лице и Учението за Второто Лице. При внимателен преглед на материала се вижда, че направеното деление в Р'2019 е не само непоследователно, но и напълно формално, тъй като като пневматологични са определени само два термина (*богъ* и *господъ* по отношение на Св. Дух). Всички останали, вкл. и основният термин *доухъ*, са определени като триадологични (Р'2019: 93 – 94).

В Р'2013 няма обособена предметна област психология. Част от термините, които Р'2019 определя като психологически, в Р'2013 са причислени към антропологията, доколкото учението за душата у Йоан Дамаскин е дял от учението за човека. Друга част от определените в Р'2019 като психологически в Р'2013 са отнесени към гносеологията, и по-специално към полето на сетивното и вербалното познание. В рамките на същата терминологична подсистема (а именно гносеологията) Р'2013 включва като отделно обособен в Систематичния показалец подраздел и термините, отделени от съставителите на Р'2019 в самостоятелна подсистема ‘Богопознание’ (Илиева / Pieva 2013: 368).

Към една обща терминологична подсистема – космологията – Р'2013 причислява онези термини, които в Р'2019 са обособени в предметните области космология, учение за създаването на света, астрономия и астрология, а специалните наименования от географията, метеорологията, физиката, биологията, зоологията, ботаниката и анатомията на човека обединява под ремарка *естеств.* като общо принадлежащи към недиференцираната през Средните векове натурфилософия.

Обединени под ремарка *ет.* (етически термин) в Р'2013 се явяват специалните наименования от нравственото богословие, означаващи общи понятия и отделни качествени характеристики – положителни (към аретологията) и отрицателни (към амартологията – обособена в Р'2019 като самостоятелна подсистема).

Интересни данни предоставя съпоставката между двата справочника по предметни области. Сравнението между състава на множествата на сотириологичните и есхатологичните термини даде следните резултати. В Р'2013 като термини от сотириологията са определени 32 единици, а в Р'2019 – 27. От тях съвпадение между справочниците има единствено при три термина – *бестълъбие*, *бестълба* и *ходатаи*. За есхатологията данните са съответно 29 единици, определени като термини от есхатологията в Р'2013, срещу 46 в Р'2019. От тях съвпадение между справочниците има единствено при осем термина – *възкръснение*, *въстанъ*, *мъздодатъць*, *огнь*, *сѣдище*, *сѣжденье* и *явление*. В останалите случаи Р'2013 и Р'2019 се разминават, като причините са главно две:

- дефиниране на термините към разни подсистеми на Богословието (това става най-често поради отношенията на подчиненост или съподчиненост при някои от подсистемите);
- изключване на дума от специалната лексика (това по-често се явява при Р'2019).

Към тях ще прибавя още една – практиката листата от специални наименования в съответната предметна област да се попълва с думи от контекстуалното обкръжение на действително принадлежащите ѝ термини. Това е характерно за Р'2019 и често води до неправомерно включване в различни подсистеми на чужди за тях единици.

Различия между справочниците възникват и вследствие на нееднакво делене на семантичната структура на конкретния термин (терминологична моносемия и полисемия, втората по-честа при Р'2019, който принципно се отличава с по-голямо раздробяване на семантичната структура на отделните специални наименования). Но това е вече страна от микроструктурата на двата речника.

2. Микроструктура на историческия терминологичен речник

Структурата на отделните речникови статии в съпоставяните терминологични речници е много различна и зависи от различните цели и задачи, които те си поставят – в единия случай изследователска, в другия преди всичко учебна.

Съществено се отличават двата справочника по разработката на семантичния дял. Тук отново проличава лингвистичният уклон на първия и енциклопедичното тежнение при втория. В Р'2013 се дава, придружен с дефиниция, терминологичният еквивалент в съвременната богословска терминология на български език с цел да се представи в диахрония развоят на описвания лексикален пласт. За обяснението на специалните богословски наименования се използват основно готови формулировки от класическите православни догматически ръководства. Това решение на съставителката не противоречи на изискването за автентичност, доколкото днешните ръководства по православна догматика изцяло почиват върху Йоан-Дамаскиновото „Точно изложение на православната вяра“, преводна извадка от което е преславският превод „Небеса“ на Йоан Екзарх. Употребата на есенциализирани дефиниции значително улеснява ползвателите, голяма част от които са свързани по един или друг начин с школовката на духовните училища.

В Р'2013 се срещат и категориално-описателни дефиниции. Прилагат се при термините несъществителни имена (т.е. тези от широкия кръг според делитбата на Р'2019). В тези дефиниции се посочва отношението на назованото чрез тълкуваната дума понятие към денотата на друг термин (от тесния кръг според делитбата на Р'2019). За прилагателните се използват формулировки като ‘определение на’ или ‘диференциален признак на’¹², а за наречията и наречните изрази се употребява уточнението ‘начин на’, приложен към термин отглаголно съществително, назоваващо поня-

Впечатлението е, че ако Р'2013 се стреми към по-големи родови обединения, то в Р'2019 – напротив – има тенденция към раздробяване на предметните области.

Обратното се наблюдава при еклесиологията, която в Р'2019 обхваща и специалните наименования от областта на култа и ритуала, отделени в Р'2013 като отделна предметна област. И двата справочника обаче отделят като самостоятелна подсистема мистериологията, която според „Философските глави“ на преп. Йоан Дамаскин също е подразделение на еклесиологията.

Аналогично е положението при библистиката – в Р'2019 тя включва и специалните наименования от свещената история, обособена в Р'2013 като отделна подсистема.

¹² Например: *въсячскъ* – 1. *общоупотр.* Всякакъв. 2. *еклесиол.* Вселенски – определение на Христовата Църква, характеризиращо я като институция, неограничена по място, време или народ, а приемаща в себе си повярвалите в Христа от всички места, времена и народи.

тие от теологията за действие или състояние¹³. При специалните глаголи се уточнява субектът или обектът на действието¹⁴.

Авторите на Р'2019 избират друг подход, прилагайки дефиниции от съчиненията на Йоан Екзарх, като по този начин се стремят да постигнат максимално автентично представяне на отделните понятия (Тотоманова, Христов / Totomanova, Hristov 2019: 10).

Р'2013 държи сметка за семантичния развой на съответната лексикална единица. Затова, докато Р'2019 отбелязва само специалните употреби на лемите, в Р'2013 се посочват всички алосеми, независимо към кой функционален слой на езика се отнасят.

В Р'2013 отделните значения в речниковите статии са подредени според вътрешната им йерархизация и са охарактеризирани съобразно начина, по който е извършена семантичната деривация. Процесите на субстантивация, адективация, адвербиализация и фразеологизация са били широко използвани при терминологичната номинация в исторически план и това е отразено в справочника посредством йерархизирането в една обща статия на производящи и производни като лем и подлеми. С ремарки *образ.* и *прен.* са означени специалните наименования, възникнали по пътя на образна и преносна употреба. Друга страна, която намира отражение в Р'2013, е връзката на терминологичното и граматичното значение на лексикалната единица¹⁵.

Р'2019 не взима отношение към семантичната йерархия на думите. Той представя опростен „плосък“ модел на специалната лексика у Йоан Екзарх. Субстантивирани форми и терминологичните синтагми се лематизират, което произтича по необходимост от ограничението да не се лематизират други думи освен съществителни имена. Пак поради същата причина не може да се отрази и адвербиализацията на падежни форми със или без предлог на някои имена с терминологична функция като *бл҃гоу҃дѣтиѣ*, *б҃е-с҃ѣмене*, *о вѣзѣ* и пр.

Р'2013 се съобразява с екстралингвистичните връзки в семантичната парадигма на многозначните терминологични единици. На микроструктурно ниво това се изразява в следване, макар и не абсолютно последователно, подредбата на специалните значения при полисемантичните лем по подсистеми. Като цяло в речниковите статии се спазва логическият ред на богословските дисциплини – първо се привеждат общофилософските употреби в онтологията и гносеологията, после тясно догматическите (отново в приетия ред), накрая тези от практическото богословие – етически и култово-ритуални.

В Р'2019 няма единна структурна рамка на последователността при подредбата на терминологичните значения в речниковите статии по подсистеми.

За съжаление, авторите и на двата речника не прилагат пълна ексерпция на контекстуалните реализации на лемите с по-широко разпространение, поради което и в Р'2013, и в Р'2019 могат да се открият немалко пропуски в семантичната парадигма на редица термини¹⁶. Тук важи споменато-

¹³ Например: *размѣсъ*, -а м. – Смес. // В израза *б҃ез размѣса, ἀσυνχύτως* – *христол.* Без смесване, неслитно – начин на съществуване на Божествената и човешката природи в лицето на Исуса Христа.

¹⁴ Например: *поу҃нѣати*, *поу҃нѣти* – 1. *общоупотр.* Отдъхвам, почивам: *вѣ съ во* (ср. *днь соубѣота*) *поу҃н бѣ отъ дѣла свонѣх* 320б || *прен. метафор.* Умирам: *вѣ сѣынѣх поу҃нѣаѣтъ* 284б. 2. *тринит. прен. несв. в.* С този термин св. Йоан Дамаскин означава взаимоотношението на вечно съществуване и единение между Второто и Третото Лице на Пресв. Троица в противовес на Западното учение за изхождение на Св. Дух и от Сина (Filioque).

¹⁵ Вж. статията на думата *сынъ*, която в единствено число се използва като христологичен термин, а в множествено число като сотириологичен.

¹⁶ Например в Р'2013 не е отбелязана терминологичната употреба на субстантиватите от *ср. р.* *всье* (въпреки че местоимението е отразено като терминоелемент в терминологичните съчетания *всье мирѣ* и *всье вѣды*), и *всьемоу҃щноу҃е* (макар *всьемоу҃щнѣ* да присъства като наименование на свойство на Божията воля). Съществителното *д҃рѣво* пък е посочено в състава на специалните синтагми от свещената история *д҃рѣво животнѣю* ‘дърво на живота’ и *д҃рѣво вѣднѣю* ‘дърво на познанието’, но не е отразена употребата му като мистериологичен термин. Документирано е космологическото значение на *свѣтъ*, но не е указано тринитарното. Р'2019 пък отбелязва думата *пришѣствѣе* единствено като христологичен термин, без да посочва есхатологичното му значение. Думата *сѣдии* е дадена само като библейски термин. Не се отразява употребата ѝ като наименование на Бога в качеството Му на Мъздовъздател. Терминът *въстанѣе* в ЙоЕБ е определен като мистериологичен въз основа на приведена само една от общо 18-те словоупотреби. За съжаление, Р'2019 отбелязва голяма част от догматическите термини с примери единствено от „Небеса“, при все че повечето присъстват и в лексикона на другите съчинения на Йоан Екзарх. Това не позволява съпоставки между отделните произведения на автора, което би трябвало да е една от първостепенните задачи на съставителите.

то изискване за образцовия исторически терминологичен речник – да е справочник, тип тезаурус към езика на съответния паметник или автор.

Различие има и в транслационния дял на двата речника. С цел да се регистрират всички особености на превода в Р'2013 в отделен абзац на речниковата статия се дава пълен индекс на преводните съответствия в гръцки с точен адрес на местонахождението им. На тази база могат да се проследят преводаческите предпочитания на книжовника и техниките му на превод при предаването на богословско-философската терминология от гръцки на старобългарски език. Приложеният към базовия Р'2013 гръцко-старобългарски показалец позволява бърза справка по заглавна гръцка лексема (Илиева / Pieva 2013: 378 – 392).

Р'2019 дава само някои от гръцките паралели към съответното значение на лемата и придружаващите го илюстративни примери. Не се посочват адреси на фиксация, поради което информацията в справочника има единствено обобщаващ характер (особено що се отнася до думите с висока честота и разнообразни преводни еквиваленти)¹⁷.

Към сигнатурите на индекса в Р'2013 са посочени и всички разночетения на съответните пасажки, които предлагат другите славянски преписи на паметника, залегнали в основата на критическото издание на Л. Садник. По този начин речникът служи като полезен синопсис на текстовата традиция на ЙоЕБ в славянските литератури. Това разширява изворовата база на Р'2013, която за разлика от Р'2019 включва освен възприетия като основен препис на използваното критическо издание на „Небеса“ (Sadnik 1967–1983) също и привлечените като контролни по-късни свидетели.

3. Медиоструктура на историческия терминологичен речник

За да се получи представа за функционирането на думата в лексикалната система на произведението, и в двата справочника към повечето от речниковите статии се дават синонимите на съответните лексеми, които се срещат в ЙоЕБ. И тук обаче има съществени различия. В Р'2013 чрез специални символни означения се прави принципно разграничение между дублет и близкозначна дума, каквото в Р'2019 не е прокарано. Отбелязват се и антонимите. Пак там се посочват и синонимни специални наименования, които не се срещат в ЙоЕБ, но са документирани в други паметници от същия период, с препратка към различни палеославистични лексикографски трудове, където може да се направи по-пълна справка. По такъв начин Р'2013 приема елементи на исторически синонимен и антонимен речник на микро- и макроезиково равнище.

Статистическите сведения в Р'2013 предоставят данни за предпочитанията на автора към определен синоним. Йерархизацията на парадигматично свързаните специални наименования в този речник се постига и чрез средствата на лексикографията – за доминиращия синоним се изгражда основна речникова статия, в която въз основа на материала от ЙоЕБ са разработени семантичната структура на обясняваната дума с нейните значения и съчетанията, в които влиза, както и справочния апарат към статията. Останалите синоними се дават в по-кратки статии-препратки към статията на доминантния синоним, в които липсва обстойното семантично обяснение, достъпно в основната статия, а се дава само илюстративен пример, гръцки съответствия и разночетения в традицията (ако има).

Р'2019 също посочва синонимите на заглавните единици, но не винаги ги дава в азбучния списък на лемите, което нарушава медиоструктурата на справочника.

Ценен елемент от медиоструктурата на Р'2013 е Систематичният показалец, приложен към теоретичното изследване, представящ лексиката от базовия Старобългарско-гръцки терминологичен речник върху Йоан-Екзарховия превод на „De fide orthodoxa“, организирана съобразно принадлежността ѝ към определена терминологична подсистема.

В Р'2019 към отделните речникови статии, а някъде дори и към всяко значение се посочват семантичните гнезда – термините с ключово значение за контекста, в който старобългарската дума

¹⁷ За съпоставка вж. статиите на образъ (Илиева / Pieva 2013: 311 – 312; Тотоманова, Христов / Totomanova, Hristov 2019: 149 – 151), припътъе (Илиева / Pieva 2013: 326 – 327; Тотоманова, Христов / Totomanova, Hristov 2019: 175 – 176), хотънье (Илиева / Pieva 2013: 355 – 356; Тотоманова, Христов / Totomanova, Hristov 2019: 236 – 237).

получава своя технически смисъл. Тук влизат тези, които са в непосредственото обкръжение на термина от привежданите примери (Тотоманова, Христов / Totomanova, Hristov 2019: 10). Възниква въпросът защо това е необходимо и то тъкмо тук, в съответната статия, след като ползвателят получава тази информация от самия пример? Става дублиране на данни, въпреки че в семантичните гнезда се привеждат и термини, които не присъстват в примерите. От двете решения по-оптимално е реализираното в Р'2013 – семантичната структура на Богословието да бъде изведена отделно с всичките йерархични степени в нея, с което се постига образно онагледяване на цялото и частите. Така е и по-рационално, тъй като по този начин се избягва повтарянето на една и съща информация на различни места в речника, където е посочен същият пример. Семантичните гнезда в Р'2019 са недостатъчно ефективен медиоструктурен инструмент и защото те не дават пълна информация за йерархичния статус на всяка една единица в системата, а представляват неин до крайна степен опростен „плосък“ модел. Освен това поради факта, че семантичните гнезда включват не само термини, които са влезли като заглавни думи в речника, но и такива в широкия смисъл на думата, изразяващи отношението им един към друг или техни същностни признаци, за да бъдат използвани, се явява абсолютно необходимо речникът да разполага с инструменти за тяхното лесно намиране, каквито той няма. Не на последно място, тяхното попълване на базата на един, понякога случайно избран пример, в редица случаи, особено при думите с висока честота, предполага непълнота и фрагментарност.

В заключение ще кажа, че въпреки някои свои недостатъци двете терминологични описания към съчиненията на Йоан Екзарх са полезна основа както за фундаментални научни изследвания, така и за такива върху отделни теоретични и практически проблеми на историческата терминология и терминография на славянските езици, и в частност на българския. Методологичните въпроси, които двата труда повдигат относно отразяването, оформянето и подбора на материала, ще помогнат при изготвяне на бъдещи справочници от подобен род.

Цитирана литература / References

- Атанасов 2016: Атанасов, А. *Философските глави от „Извор на знанието“ в „Богословието“ на св. Йоан Дамаскин*. Автореф. на дис. за присъждане на научна и образователна степен „доктор“. София. (Atanasov, A. *Filosofskite glavi ot „Izvor na znanieto“ v „Bogosloviето“ na sv. Yoan Damaskin*. Avtoref. na dis. za pri-sazhdane na nauchna i obrazovatelna stepen „doktor“. Sofia.) <<https://www.uni-sofia.bg/content/download/version/file/avtoreferat>> [12.01.2020]
- Илиева 2013: Илиева, Т. *Терминологичната лексика в Йоан-Екзарховия превод на „De fide orthodoxa“*. София: П-ца „Славейков“. (Ilieva, T. *Terminologichnata leksika v Yoan-Ekzarhoviya prevod na „De fide orthodoxa“*. Sofia: P-tsa „Slaveykov“.)
- Касабов 2000: Касабов, Ив. Принципи на енциклопедичния речник. – В: *Лексикографски сборник '98*. София, с. 96 – 108. (Kasabov, Iv. Principi na enciklopedichniya rechnik. – In: *Leksikografski sbornik '98*. Sofia, pp. 96 – 108.) <http://eprints.nbu.bg/2148/1/SKMBT_22314032420180.pdf> [10.01.2020].
- Кочин 1937: Кочин, Г. Е. *Материалы для терминологического словаря древней России*. Москва-Ленинград: Издательство АН СССР. (Kochin, G. E. *Materialy dlia terminologicheskogo slovaria drevnei Rossii*. Moskva-Leningrad: Izdatel'stvo AN SSSR.)
- Манолова 1984: Манолова, Л. *Българска терминология*. София: Народна просвета. (Manolova, L. *Bulgarska terminologia*. Sofia: Narodna prosveta.)
- Попова 2012: Попова, М. *Теория на терминологията*. Велико Търново: ИК „Знак'94“. (Popova, M. *Teoriya na terminologiyata*. Veliko Tarnovo: IK „Znak'94“.)
- Тотоманова, Христов 2019: *Терминологичен речник на Йоан Екзарх*. Под редакцията на А.-М. Тотоманова и И. Христов. София: Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“. (*Terminologichen rechnik na Yoan Ekzarh*. Pod redaktsiyata na A.-M. Totomanova i I. Hristov. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kl. Ohridski“.)
- Miklosich 1876: Miklosich, Fr. Die christliche Terminologie der slavischen Sprachen. – In: *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien*. Philosophisch-historische Klasse, 24, 1876, pp. 1 – 58.
- Sadnik 1967 – 1983: Sadnik, L. *Des Johannes von Damaskus Ἐκθεσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως in der Übersetzung des Exarchen Johannes*. Bd. 1 – 4. Wiesbaden - Freiburg i. Br. (= Monumenta linguae Slavicae dialecti veteris. Fontes et dissertationes, T. XIV/V).

OLD BULGARIAN TERMINOLOGY AND THE PROBLEMS OF ITS SYSTEMATIC DESCRIPTION WITH THE MEANS OF HISTORICAL TERMINOGRAPHY

Tatyana Ilieva

Cyrillo-Methodian Research Centre, Bulgarian Academy of Sciences

ilieva_tatyana@abv.bg

Abstract: The article compares two recent terminological glossaries to John the Exarch; namely, the one included in T. Ilieva's 2013 monograph, entitled „The Terminological Lexis in John the Exarch's Translation of *De fide orthodoxa*“, and the one edited by A.-M. Totomanova and I. Christov and published in 2019. The comparison is based on their main parts – the glossaries to „On the Orthodox Faith“ – and takes into account the glossaries' macrostructures and the microstructures of their entries. The comparison sheds light on some issues that accompany the compilation of historical terminological dictionaries.

Keywords: *Bulgarian historical terminology and terminography; John the Exarch's „On the Orthodox Faith“*

Tatyana Ilieva
Cyrillo-Methodian Research Centre
Bulgarian Academy of Sciences
13 Moskovska STR.
Sofia 1000
Bulgaria

ИДЕНТИФИКАЦИЯ НА ГРЪЦКИЯ ПРОТОТИП НА СЛАВЯНСКИЯ БУКВАЛЕН ПРЕВОД НА „СЛОВАТА ПРОТИВ АРИАНИТЕ“ ОТ АТАНАСИЙ АЛЕКСАНДРИЙСКИ¹

Пиринка Пенкова

Независим изследовател, Дания

pirinka_lyager@yahoo.com

Резюме: В статията е идентифициран гръцкият прототип на буквалния славянски превод на „Слова против арианите“ от Атанасий Александрийски. Сравнени са свободният превод на Константин Преславски от 906 г. и буквалният превод, осъществен най-късно през първата половина на XV в., вероятно в Света гора на Атон. Буквалният превод е запазен в три версии: две руски (в ръкопис ГИМ Син. 112 (360) и в напечатания през 1665 г. текст от Епифаний Славинецкий), както и в една сръбска в преписа на Гаврило Венцлович от 1734 – 1736 г. В произведенията си проповедникът Гаврило Стефанович Венцлович (1680 – 1747) използва както църковнославянски, така и съвременен сръбски език. Авторът на статията доказва, че двата превода от Атанасий Александрийски са направени от различни версии на гръцкия текст: Константин Преславски е използвал ръкопис, който е най-близко до най-старото познато гръцко копие на Атанасий (Atheniensis gr. 428, X в.), докато предполагаемият атонски преводач е използвал препис от прототип, запазен в Burney NS 46/1, XI – XII в. (British Library, London). По приписка на преписвача на свободния превод от 1489 г. може да се предполага, че в Новгород са разполагали и с двата превода.

Ключови думи: *Атанасий Александрийски, „Слова против арианите“, Константин Преславски, Епифаний Славинецкий, Гаврило Венцлович*

В научната литература досега за буквалния превод на „Слова против арианите“ се отбелязва, че е нов и публикуван през 1665 г. от Епифаний Славинецкий. Като се има предвид датата на едно ранно печатно издание на гръцкия текст на Слова, се приема, че преводачът е ползвал свободния превод на Константин Преславски, сверявайки го с напечатания от Й. Пискатор през 1627 г. гръцки текст (Горский, Невоструев / Gorskii, Nevostuev 1859: 42 – 43; Vaillant 1954: 16; Lytvynenko 2019: 382 – 383). По-ранните печатни издания, например Editio Commeliana, Heidelberg от 1601, влизат в научно обращение със съвременното издание на гръцките преписите от Атанасий Александрийски: на Първо и Второ слово (Metzler et al. 1998) и на Трето слово (Tetz, Wyrwa 2000). Изследване на съществуващия сръбски препис на буквалния превод, съхранен в сборника на Гаврило Венцлович „Разглаголник“, 1734 г. (Arhiv SANU, Inv. br. 95 /135/, регистрацията на ръкописа в каталога на Л. Стоянович (Стояновић / Stojanović 1901: 103 – 104), бе публикувано в 2019 г. (Пенкова / Penkova 2019). Поради разликите между руския и сръбския препис в правописа, фонетиката, словоредата, глаголните форми и маргиналните бележки бе изказана хипотезата, че сръбският препис не е направен от една пренесена от Русия книга, а от запазен на Атон или във Фружка гора буквален славянски превод. В предисловието на руския препис е записано:

Я свидѣтельствваны сѣа стѣла и вѣдѣхновенѣа книги во тѣпографѣи со греческихъ старѣхъ писменныхъ и печатныхъ переводѣхъ стѣла горы ѿтѣнскѣа: тоа же стѣла горы архимандритомъ дѣиновѣемъ со клеветѣи егѣ.

Споменатият архимандрит Дионисий е ръководил подбора на черновите за печат („кавичных книг“), а ролята на редактора Епифаний е преди всичко в подбора на гръцките образци и сверката на славянския с избрания гръцки текст (Сиромеха / Siromaha 1999: 15 – 20). Корекциите на Славинецкий от неговия предпечатен ръкопис, запазен в ГИМ № 360, не влизат в „Разглаголник“ (по-

¹ This article has been written under the research project financed by the National Science Centre (Poland). Decision number: DEC-2017/26/M/HS2/00335.

нататък Разгл.). В предходна публикация на автора е посочено, че лексиката и синтаксисът в ГИМ № 360 и Разгл. почти съвпадат, но русизмите и поправките в руската версия не навлизат в Разгл., а разликата в разночетенията дава основание за предположението, че преписът на Славинецкий е сверяван допълнително с гръцки образец, различен в сравнение с източника на атонския превод. Един пример от глава XLI – срещу πῶς οὖν ἐλάμβανεν ὃ εἶχεν ἀεὶ καὶ πρὶν λαβεῖν οὖν αὐτό в свободния превод по ръкопис Пог. 4361 – 2 стои *како оуѣо приимааше ѳже имѣаше прѣсно. ѿ прѣвѣе даже нынѣ не вѣзметъ*; в ГИМ № 360, л. 98/50 намираме *како приѣтъ покланѣемѣ вѣти, ѿ прѣжде неже приѣти ѿнѣ сѣ*; а в Разгл. 212611 – 12 – *како оуѣо прѣѣше. ѳже ѿмеше прѣно. ѿ прѣжде неже приѣти ѿнѣ сѣ*. (Пенкова / Penkova, 2019: 52). В Разгл. са налице всички характерни особености на атонската редакция с морфологично и синтактично калкиране на гръцкия текст: отстраняване на двойствено число и двойното отрицание, мн.ч. вместо единствено за местоименията тип τοῦτο, аорист вместо перфект, възвратна форма на глагола вместо пасив, местоимения *иже, ѳже* за гръцка членна форма. Към архаичните среднобългарски особености в сръбския препис спадат шт, жд за *tj, *dj; паерчик за изпадналите ерове; липса на пълногласие; следи от смесване на носовките (мюлют); га на етимологичното ѿ място и смесване с ѣ; сложни форми на прилагателните и причастията (чѣжѣа и неприячѣнаа вместо чѣжда и непричастна у Славинецки, хранѣаи ← хранѣаи, гавѣи сѣ вместо гавѣѣ сѣ); нѣстъ вместо не ѣтъ; анафорични местоимения (вин. пад. нѣ и ѳе ← ѣ) и третолични местоимения ов и тои. Сръбската редакция е проведена чрез замяната на ѣ и ѣ с а (равѣнѣ ← равѣнѣ); на ж и ѣ с оу и ѳ; използване на сонорни -р-, -л- на мястото на групи *tr^ot, *tl^ot (сѣмрѣти) ; запазено ѳе в началото на думата и след меки съгласни; претеритно окончание -ша ← -ша и окончание -а, а не -ѣ за родителен падеж единствено число среден род.

Изследователите на гръцкия текст на Атанасий групират ръкописите на традиция х и традиция RS (Metzler et al. 1998: 67 – 88). В последните издания на старобългарския текст на Словата бе защитена тезата, че старобългарският превод отговаря на протограф от гръцка традиция х с влияние от RS (Пенкова / Penkova 2015, Пенкова / Penkova 2016, Пенкова / Penkova 2018, Lytvynenko 2019: 396 – 397). Свободният старобългарски превод следва традиция х и е най-близък до най-старинната гръцка версия от ръкопис Atheniensis gr. 428, X в., (списък-индекс на разночетенията у Пенкова / Penkova 2016: 29 – 69). Наличието на такива разночетения в свободния славянския превод, които отговарят на други гръцки ръкописи, освен Atheniensis gr. 428, специално на преписите Patmiacus A 4, X – XI в., Athos Vatopedi 7, XI – XII в. и Basiliensis gr. A III 4, XIII в. от Лаврата на св. Атанасий, насочва вниманието ни към константинополския произход на старобългарския протограф (за ръкописите вж. Metzler et al. 1998: 76 – 77, 81 – 86). Както е известно, трите автентични Слова против арианите са включени в подготовения от патриарх Фотий в писмото му до неговия брат Тарасий индекс (Ріпах) на сбирка от 21 ръкописа на Атанасий Александрийски. Този индекс вероятно е бил познат на Константин Преславски, който избира за превод трите *Слова против арианите, Писмото до епископите на Египет и Либия и Писмото на Атанасий относно принципите за определяне датата на Великден*. Протографът на Константин Преславски е принадлежал на традиция х, но с незначителни контаминации от RS в текста на Първо и Трето слово. За Второто слово, изчистено от впръсквания от RS, първоначално бе изказана хипотезата от П. Пенкова, че е било подложено на сверка с гръцки и редакция още в Преслав. В светлината на новите данни за протографа на сръбския препис на атонския превод едно вероятно обяснение за „чистотата“ на Второ слово от RS-контаминации може да е, че е преведено от „чист“ гръцки ръкопис. От достигналите до нас гръцки преписи на Атанасий Александрийски такъв „чист“ препис от традиция х е Londinensis Burneianus 46 от XII в. (Metzler et al. 1998: 78 – 79).

Сръбската версия на буквалния превод също е от гръцки протограф, принадлежащ на традиция х (Пенкова / Penkova 2019: 51). Новото в това изследване е идентификацията на гръцкия прототип на буквалния превод, за който е бил използван по-късен от Atheniensis gr. 428 гръцки препис. За сравнение с гръцките разночетения в Разгл. тук е използвано изданието на Metzler et al. 1998: 109 – 175, гръцките примери са посочени с номер на главата в Първо слово и ред в изданието на гръцкия текст. Старобългарският е по подготвеното за издание Първо слово по ръкопис Пог. 968 с номерация на листовите в ръкописа. Разгл. е цитиран по снимки от Arhiv SANU с номерация на листовите по оригиналната номерация на Гаврило Венцлович в ръкописа. Издание на текста предстои.

Отделянето на различните пластове в буквалния превод от Разгл. (следи от свободния превод, от българска и от сръбска форма на църковнославянски) проличава в сравнението на библейските

цитати (Penkova 2019: 109 – 128). Особено внимание заслужават паралелните структури между буквалния и свободния превод, където се проследява зависимостта на славянските преводи от различни гръцки традиции и техните разклонения. В научната литература днес групата от ръкописи *x* по традиция включва 12 пълни преписа на Словата. В тази група *x* са и преписите, от които намирам паралели в буквалния превод. Установих, че буквалният славянски превод следва различен от *Atheniensis gr. 428* гръцки прототип. Прототипът възхожда към запазения гръцки препис *Burney MS 46/1 (Londinensis Burneianus 46, по-натаък BL)*, от края на XI или началото на XII в. Ръкописът произхожда от Иверския атонски манастир (*Catalogue of Manuscripts in the British Museum 1840: 13 – 14*). Ръкопис *BL* е единствен от традиция *x* без контаминации с разночетения от групата по традиция *RS*. Само в *BL* има 18 разночетения, които нямат съответствия в останалите ръкописи от група *x*. Еднакви разночетения с *BL* имат и 6 преписа – разклонения от *BL*, създадени през XIV–XVI в. (Metzler et al. 1998: 78 – 89). Забележително е, че разночетенията от *BL* намират съответствие в текста на Разгл., с което ни насочват към атонския произход на протографа на буквалния превод.

В основата на първото печатно издание на Словата *Edition Commeliana* от 1601 – 1602 г. залягат *Codex Basiliensis gr. A III 4* и два от късните преписите на *BL (Cantabrigensis gr. 203 и Codex Genevensis gr. 29)*. Двухтомното издание *Edition Commeliana* е подготвено от Фелкман (за *Felckmann* и *Commeliana* вж. Metzler et al. 1998: 80; Stockhausen 2011: 7) и е използвано от Пискатор.

Към реконструкцията на гръцкия протограф на буквалния превод

Изнесените по-долу примери от Първо слово доказват, че анонимният атонски преводач е ползвал гръцки препис от традиция *x*, по-специално протограф, който има общ прототип с препис *BL*. Изнесените разночетения от *BL* не се срещат в други гръцки преписи. В следващите по-долу примери гръцкият текст се привежда според номера на главата и реда в изданието на Metzler et al. 1998 – 2000 по основен препис *Codex Basiliensis gr. A III 4 (по-натаък Bas.)* и разночетения по *Londinensis Burneianus 46 (BL)* на същата страница в същото издание. Свободният превод на Константин Преславски е цитиран по препис от 1489 г. в сбирката на Погодин, РНБ, номерацията на листа и реда от ръкописа са по подготвеното за ново издание Първо слово. Примерите от Разгл. са по ръкопис от 1734 г., *Arhiv SANU, 95 (135)* в съответствие с номерацията в самия ръкопис.

- 1.а. *οἱ μὲν ἐξ Ἑλλήνων καὶ νῦν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ἐρχόμενοι, ἀφιέντες τὴν τῶν εἰδώλων δεῖσιδαίμονίαν, οὐ τῶν κατηχοῦντων λαμβάνουσι τὴν ἐπωνυμίαν, ἀλλὰ τὴν τοῦ Σωτῆρος, καὶ ἀπὸ Ἑλλήνων ἄρχονται Χριστιανοὶ καλεῖσθαι* (Bas. III.23 – 25).

‘и сега встъпващите от елините в църквата, оставяйки езическото суеверие, получават название не от оглашаващите ги, а от името на Спасителя, и от елини започват да се наричат християни’.

- 1.б. *приходящѣи во ѿ нынѣ оутѣ еллинѣ къ цркви. Оставаѣхшѣ еллинское зловѣрїе. не обавѣхшїи прїемлютъ ѿ нѣ. нѣ съпасово ѿ оутѣ еллинѣ начинаѣхѣ сѧ крѣстиани нарицати* (Пог. 3а5 – 8).

‘встъпващите от елините и сега в църквата, като изоставят елинското суеверие, приемат не името на проповедниците, а името на Спасителя и от елини започват да се наричат християни’.

- 1.в. *ὅβιν οὐκ ὡ ἐλ'ινѣ вѣ цркѣвѣ прихѣдѣшїи. не ѡглашаѣушїи прїемлю̄ найменованїе. нѣ спѣво дѣжѣ ѿ начинаю̄ хртїанѣ нарицати се* (Разгл. 192а.2 – 4).

‘онези прочее от елините, идващи в църквата, не приемат името на проповедниците, но държат на Спасителевото, и започват да се наричат християни’.

Разгл. изпуска *ὀставаѣхшѣ еллинское зловѣрїе*, но добавя *дѣжѣ* в съгласие с *BL καὶ ἀντὶ Ἑλλήνων κατέχουσι καὶ*.

- 2.а. *καὶ μετ' ὀλίγα. „καὶ εἰς ἐμὲ ἐλογίσαντο πονηρά“* (Bas. VII.16).

‘и след малко: „и срещу мене намислиха злини“’.

- 2.б. *ѿ пакы мало постѣпшїи, ѿ на ма помыслиша зло* (Пог. 11625 – 12а3).

‘и пак малко по-надолу: „и срещу мене намислиха зло“’.

2.в. *и по малѣ, и оу҃сѣвѣтѡвѣше ѕлѡа. и ꙗ́ ма помыслише лѣкѡва* (Разгл. 193b21 – 22).

‘и след малко, „и се наговориха, и срещу мене замислиха коварства“’.

В Разгл. намираме добавено разночетене *и оу҃сѣвѣтѡвѣше ѕлѡа* за *ὀλίγον καὶ ἐβουλεύσαντο κακὰ*, в съответствие с BL *ὀλίγον καὶ ἐβουλεύσατο κακὰ καὶ εἰς ἐμὲ ἐλογίσαντο πονηρά*.

3.а. *ἐν ὑστέροις καιροῖς ἀποστήσονται τινες τῆς ὑγιαίνουσης πίστεως προσέηοντες πνεύμασι πλάνης* (Bas. VIII.29 – 30).

‘в последните времена ще отстъпят някои от здравата вяра, слушайки измамни духове’.

3.б. *вѣ послѣднѣа врѣмена ѡтѣстѣпѡтъ нѣциѣ ѡ сѣдрѡвѣа вѣры, послѣшахѡте доухомѣ лѣстинѣиѣмѣ* (Пог. 7a19 – 21).

‘в последните времена някои ще отстъпят от здравата вяра, като се подчиняват на изкусителните духове’ (Пог. 7a19 – 21).

3.в. *вѣ послѣднѣа врѣмена ѡстѣпѣ нѣцїѣ ѡ своѣе вѣрѣа зрѡвїе, вѣнимаїѡще дѣхѡ лѣстинѣѣ* (Разгл. 194b11 – 13).

‘в последните времена някои ще отстъпят от своята вяра на безгреховност, като възприемат чрез изкусителния дух’ в съответствие с BL *ἐν ὑστέροις καιροῖς ἀποστήσονται τινες ἰδίας πίστεως τῆς ὑγιαίνουσης*.

4.а. *ἐν τριάδι ἡ θεολογία τελεία ἐστὶ καὶ αὕτη ἡ ἀληθὴς καὶ μόνη θεοσέβειά ἐστι*, (Bas. XVIII.11).

‘в Троицата богословието е съвършенство и това е истинско и единствено богочестие’.

4.б. *вѣ трѡици богословїе сѣврѣшено ѣсть. и сѣ истоѡо и єдїно богочѣстїе сѣврѣшено ѣсть* (Пог. 16b8 – 10).

‘в Троицата славенето на Бога достига съвършенство, и то е каквото трябва да бъде, и е едно съвършено богочестие’.

4.в. *вѣ трїцѣа вѣсловїе сѣврѣшенное ѣѣ, и сїе ѣ истїнѣное. и єдїнное вѣсочтїе юѣѣ* (Разгл. 200a16 – 17).

‘в Троицата богословието е съвършено, и то е и истинно, и е единствено благочестие’.

В BL вместо *θεοσέβειά* има *εὐσεβεία*, преведено в Разгл. като *вѣсочтїе*, а не *вѣсловїе* за *θεοσέβειά*. Гръцкото *θεοσέβειά* се превежда със старобългарската калка *богочѣстїе*.

5.а. *καὶ προσλαμβάνεται, τῶν δὲ φαύλων μακρὰν γίνεται* (Bas. LI.20).

‘и покровителства, (а) от лукавите бива далече’.

5.б. *лѣжитѣ и прїемлѣѣ. ѡтѣ лѡкѡвѣиѣхѣ же далѣче бѣвѡѣтъ* (Пог. 47a27).

‘обича и приема, а от лукавите бива далече’.

5.в. *лѡвїѣ. нѣправѣнїеѣ ненавїдїѣ и далѣче ѡ нїѣ вѣѣвѡѣѣ* (Разгл. 219a1).

‘обича, а неправедните ненавижда и бива далече от тях’.

Разгл. е в съгласие с BL *τοὺς δὲ ἀδίκους μισεῖ καὶ μακρὰν ἀπ’ αὐτῶν*.

В следващия пример преводачът на Разгл. запазва израза от свободния превод. Изразът е изпуснат в BL:

6.а. *οὐδαμοῦ φαίνεται τὸν πατέρα καλῶν ἀγένητον αὐτός* (Bas. XXXIV.13).

‘никъде не се разкрива Той да нарича Отца несъздаден’.

6.б. *никѣдеже не ꙗ́вляѣтъ сѡ сѡмѣ ѡтѣа нарича нѣвѣшна* (Пог. 31a16–17).

‘никъде не се открива сам да нарича Отца несъздаден’.

6.в. *нигѣѣже ꙗ́вляѣтъ сѣ ѡтѣа наричаѣ нѣвѣшнїаа тоѣ* (Разгл. 209a16 – 17).

‘никъде не се открива Той да нарича Отца несъздаден’.

Примери, където формата в Разгл. се съгласува с Пог., а не с гръцкия BL:

7. а. *λέγοντες ἐπιγνώσκομεν* (Bas. XXXIV.20), BL *ἐπιγνώσκοντες*.
7.б. *глаголюхшѣ. познаваѣмъ* (Пог. 31a27).
‘произнасящи, познаваме’.
7.в. *глаголюще. познаваѣ* (Разгл. 209a24 – 25).
‘произнасящи, познаваме’.
8.а. 210614-15 *διὰ τοῦτο ὑψώθη καὶ χάριν ἔλαβε καὶ διὰ τοῦτο κέχρισται* (Bas. XXXVII.8–9), в BL *καὶ χάριτας*.
‘ако заради това се възнесе и прие благодат, и заради това бе помазан’.
8.б. *ѡште сего рѣди възнесеѣ вѣсть. ѿ благодѣтъ приѣтъ. ѿ сего рѣди помазанъ вѣсть* (Пог. 34a3 – 5).
‘ако заради това бе възнесен и прие благодат, и заради това бе помазан’.
8.в. *ѡще сего рѣ възвишенъ ѿ ѿ блѣтъ прѣѣ, ѿ сего рѣ помаза се* (Разгл. 210614 – 15).
‘ако заради това е възвисен и прие благодат, и заради това бе помазан’.

В отделни случаи Разгл. се съгласува с част от ръкопис Basiliensis gr. A II 4, с частта на преписвач B³. Ръкописът произхожда от Лаврата на св. Атанасий (Tetz, Prefacio, виж Metzler et al. 1998: 82). За датировката на разночетенето е важно, че когато биват преписани два ръкописа от Basiliensis gr. A II 4 през XV в., корекцията от B³ вероятно още не е била нанесена, т.е. съвпадението на Разгл. с корекцията в B³ предлага датировка на буквалния превод в XV в. Някои от разночетенията в B³ не се съгласуват с никой от другите преписи, а други разночетенията в B³ се откриват в ръкопис Ambrosianus 464 от XIII – XIV в. (Tetz, Prefacio, виж Metzler et al. 1998: 83 – 84).

Примери:

- 9.а. *ἔλεγεν. ἐγὼ αὐτὸ ἀποστέλλω* (Bas. L.17), B³ *ἔλεγεν. λάβετε πνεῦμα ἅγιον καὶ ἐγὼ αὐτὸ ἀποστέλλω*.
‘казваше аз го изпращам’.
9.б. *глаголаашѣ, ѡзъ ѿ послѣ* (Пог. 45a22 – 23).
‘казваше аз го изпращам’.
9.в. *глаголюще. приѣмните дѣхъ свѣтъ. ѿ ѡзъ того послѣлаю* (Разгл. 217618 – 19).
‘казваше „Приемете св. Дух“ и „аз го изпращам“’.
10.а. *ἐπιθυμῶν λέγεσθαι μὲν ἀγέννητον τὸ μηδέπω μὲν γενόμενον, δυνάμενον δὲ γενέσθαι ὡς τὸ ξύλον μήπω μὲν γενόμενον σκάφος, δυνάμενον δὲ τοῦτο γενέσθαι ὡς τὸ ξύλον μήπω μὲν γενόμενον σκάφος, δυνάμενον δὲ τοῦτο γενέσθαι* (Bas. XXX.17 – 19), B³ *λέγεσθαι μὲν ἀγέννητον τὸ μήπω μὲν γενόμενον, δυνάμενον δὲ γενέσθαι ὡς τὸ ξύλον μήπω μὲν γενόμενον σκάφος, δυνάμενον δὲ τοῦτο γενέσθαι*, BL *изпуска σκάφος*.
‘разучих, че се нарича несъздадено това, което още не е създадено, но има възможност да бъде създадено като дървото, което още не е станало кораб, но може да стане’.
10.б. *въпрашахъ ꙗко глаголетъ сѧ невѣшно, не юже вѣвшѣе, могѣхшѣ же вѣти ꙗкоже дрѣво. не ю вѣвшѣе корабленъ, могѣхшѣ же вѣти* (Пог. 28a6 – 9).
‘разузнах, че несъздадено се нарича (това), което още не е създадено, но може да бъде създадено, например дървото, което още не е станало кораб, но може да стане’.
10.в. *оубѣдѣ глѣмо вѣти невѣшнѣе. не оубже оубо вѣвшѣе могѣхшѣ вѣти ꙗко дрѣво не оуб вѣвшѣе, могѣхшѣ же вѣти корабалъ* (Разгл. 207a23 – 26).
‘узнах, че нареченото несъздадено, все още не получило битие, може и да стане, като дървото, което още не е станало, но може да стане кораб’.

За относителната хронология на буквалния превод може да се съди по езика на библейските цитати, чиято лексика е показателна за новата атонско-търновска редакция, срв. цитатът от Посланието до Евреите, 1.3, където буквалният превод предпочита гръцки заемки, регистрирани и в старобългарския канон:

11.а. *χαρακτήρ γὰρ ἐστὶ τῆς τοῦ πατρὸς ὑοστάσεως* (Bas. IX.8 – 9).

11.б. *начертание ко ёсть ѿтъчѣнїа състава* (Пог. 1368).

11.в. *характѣръ ко ѿ ѿчѣнїа ѿпостасїи* (Разгл. 194623 – 24).

Показателно е, че лексемата *съставка* е представена в сръбски апостол НБКМ 88 от 1362 г. и в среднобългарски апостол НБКМ 93 от края на XIV в., атонска редакция с регулиран правопис на съседните носовки (Христова-Шомова 2004: 46). В сръбската версия на Разгл. гръцките заемки като термини не са преведени.

Версията на буквалния превод в Разгл. говори за самостоятелен гръцки протограф, който не е достигнал до нас, за това свидетелстват добавки или пропуснати думи в текста на Венцлович, които отсъстват в останалите преписи на „Словата“ и във версията на Славинецкий, например честото изпускане на рече за φησί, добавени думи, например *вѣ некога време* (Разгл. 192620) вместо *вѣ нѣкогда* (Пог. 30.13) за ἤν ποτε, или добавена фраза *ѣже ѿце чѣо выстъ* (Разгл. 269613). Генеалогията на гръцкият протограф е обща с преписа в гръцкия ръкопис Burney MS 46/1 (BL). В научно обращение вече е въведен гръцки препис от XIV в, който произхожда от BL и е бил преписван многократно. Това е ръкопис Oxoniensis Holkhamicus gr. 28 (olim 51). В този препис номерацията на Първо Слово започва като λόγος β (Tetz, Prefacio 1998: 79), същият порядък на Словата намираме и в Разгл. От Londinensis Burneianus 46 през Oxoniensis върви разклонение от преписи, които са използвани за печатното издание Commeliniana (Tetz, Prefacio 1998: 80). Едно разночетене, с което Oxoniensis и преписаните от него ръкописи се различават от BL, фигурира в гл. XVII.19 на Трето слово, но то не е отразено в Разгл. Така в Пог. 14869 има *дръзость*, в Разгл. 279a30 неточно *мр'зѣ* за τόλμαν в BL, докато Oxoniensis и преписаните от него ръкописи имат πόλεμον (Tetz, Wyrwa 2000: 269). Думата πόλεμον се превежда с *врагъ*, *ратъ*. Следователно гръцкият протограф за буквалния превод в Разгл. е по-архаичен, т.е. преписът протограф е по-ранен от Oxoniensis.

За времето на атонския превод може да се предполага първата половина на XV в., времето около засилените контакти между Западна Европа и Константинопол в периода 1416 – 1438 г. По време на Констанския XVI вселенски събор 1414 – 1418 г. се обсъждат противоречията между Източната и Западната църква, филиокве и борбата с еретиците. Тук точното познаване на Атанасиевата доктрина за произхода на светия Дух и необходимостта от буквален превод е належаща. Богословските дискусии продължават до Флорентинската уния 1438 – 1439 г. След отделянето на руската църква като независима от Константинопол след 1453 г. Атанасиевите произведения са използвани срещу еретиците в Русия, затова в 1489 г. в Новгород преписват свободния превод, но преписвачът Йосиф Вениаминов споменава, че има разлика между „два Атанаса“ – „стария“ и „новия“. По-късно преводите от Атанасий Александрийски продължават да се преписват за аргументация в споровете с доктрините на католицизма и протестантството. В XVIII в. в Русия е направен препис от свободния превод, докато в Сърбия в XVIII в. е използван и преписан буквалният превод.

Използвани съкращения

Arhiv SANU	Архив <i>Српске академије</i> наука и уметности
B ^{с3}	част от ръкопис Basiliensis gr. A II 4
BL	Burney MS 46/1 (Londinensis Burneianus 46)
ГИМ	Государственный исторический музей, Москва
НБКМ	Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, София
Пог.	Пог. 968, Собрание Погодина, Российская национальная библиотека, Санкт-Петербург

Цитирана литература / Referenes

- Горский, Невоструев 1859: Горский, А. В., Невоструев, К. И. *Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки*. Отд. II: Писания святых отцов. Ч. 2: Писания догматические и духовно-нравственные, № 112. Москва: Синодальная типография. (Gorskii, A. V., Nevosttruev, K. I. *Opisanie slavianskikh rukopisei Moskovskoi Sinodal'noi biblioteki*. Otd. II: Pisaniiia sviatykh ottsov. Ch. 2: Pisaniiia dogmaticheskie i dukhovno-nravstvennye, № 112. Moskva: Sinodal'naia tipografia.)
- Пенкова 2015: Пенкова, П. *Атанасий Александрийски. Второ слово против арианите (в старобългарски превод)*. Т. 1. София, Изток-Запад. (Penkova, P. *Atanasiiy Aleksandriyski. Vtoro slovo protiv arianite (v starobalgarski prevod)*. Т. 1. Sofia, Iztok-Zapad.)
- Пенкова 2016: Пенкова, П. *Св. Атанасий Александрийски. Трето слово против арианите*. Т. 2. София: Издателство „Валентин Траянов“. (Penkova, P. *Sv. Atanasiiy Aleksandriyski. Treto slovo protiv arianite*. Т. 2. Sofia: Izdatelstvo „Valentin Trayanov“.)
- Пенкова 2019: Пенкова, П. Сербская редакция нового славянского перевода „Слов против ариан“ Афанасия Александрийского в сборнике „Разглагольник“ Гаврила Венцловича Стефановича 1734 г. – В: *Балканско езикознание*, 58, № 1, с. 45 – 57. (Penkova, P. *Serbskaia redaksiia novogo slavianskogo perevoda „Slov protiv arian“ Afanasiia Aleksandriiskogo v sbornike „Razglagol'nik“ Gavrila Ventslovicha Stefanovicha 1734 g.* – In: *Balkansko ezikoznanie*, 58, № 1, pp. 45 – 57.)
- Сиромакха 1999: Сиромакха, В. Г. Книжные справочники печатного двора второй половины XVII в. – В: *Старообрядчество в России (XVII – XX века)*. Москва: „Языки русской культуры“. (Siromakha, V. G. *Knizhnye spravochniki pechatnogo dvora vtoroi poloviny XVII v.* – In: *Staroobriadchestvo v Rossii (XVII – XX veka)*. Moskva: „Iazyki russkoi kul'tury“.)
- Славинецкий 1665: Славинецкий, Е. *Сборник переводов Епифания Славинецкого (Григорий Богослов, Василий Великий, Афанасий Александрийский и Иоанн Дамаскин)*. Москва: Печатный двор. (репринт Сборник переводов, Москва: Ozon.ru, 2012). (Slavinetskii, E. *Sbornik perevodov Epifaniiia Slavinetskogo (Grigorii Bogoslov, Vasilii Velikii, Afanasiia Aleksandriiskii i Ioann Damaskin)*. Moskva: Pechatnyi dvor. (reprint Sbornik perevodov. Moskva: Ozon.ru, 2012.)
- Стояновић 1901: Стояновић, Љ. *Каталог рукописа и старих штампаних књига: Збирка Српске Краљевске Академије*. Београд: Српска Краљевска Академија. (Stojanović, Lj. *Katalog rukopisa i starih štampanih knjiga: Zbirka Srpske Kraljevske Akademije*. Beograd: Srpska Kraljevska Akademija.)
- Христова-Шомова 2004: Христова-Шомова, И. *Служебният Апостол в славянската ръкописна традиция*. Т. 1. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. (Hristova-Shomova, I. *Sluzhebniyat Apostol v slavyanskata rakopisna traditsia*. Т. 1. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“.)
- Lytvynenko 2019: Lytvynenko, V. V. *Athanasius of Alexandria Oratio II Contra Arianos*, Turnhout/Belgique: Brepolis.
- Metzler et al. 1998: Metzler, K., D. U. Hansen, K., Savvidis. *Athanasius Werke. Bd. 1. Teil 1. Die Dogmatischen Schriften. Lfg. 2. Orationes I et II contra Arianos*. Berlin – New York: Walter de Gruyter.
- Montfaucon 1698 – 1706: Montfaucon, B. de. *S. Athanasii opera omnia. Collectio Nova Patrum et Scriptorum Graecorum, cum interpr. Latina*, Vol 5. Paris: Editio Benedictina et Montfaucon Collectio.
- Penkova 2019: Penkova, P. Biblical Citation in the Athonite Translation of the „Orations Against the Arians“ by Athanasius of Alexandria. – In: *Scripta & e-Scripta*, 19/2019, pp.109 – 128.
- Stockhausen 2011: Stockhausen, A. Von. Textüberlieferung: Handschriften und frühe Drücke. – In: Gemeinhardt P. (Herausgeb.) *Athanasius Handbuch*, Tübingen: Mohr Siebeck, pp. 2 – 7.
- Tetz, Wyrwa 2000: Tetz, M., D. Wyrwa. *Athanasius Werke. Bd. 1. Teil 1. Die dogmatischen Schriften. Lfg. 3. Oratio III contra Arianos*. Berlin – New York: Walter de Gruyter.
- Vaillant 1954: Vaillant, A. *Discours contre les Ariens de Saint Athanase. Version slave et traduction en français*. Sofia: Académie des Sciences de Bulgarie.

IDENTIFICATION OF THE GREEK PROTOTYPE OF THE LITERAL SLAVONIC TRANSLATION OF ATHANASIOS OF ALEXANDRIA'S "ORATIONES CONTRA ARIANOS"

Pirinka Penkova

Independent researcher, Denmark

pirinka_lyager@yahoo.com

Abstract: The paper provides identification of the Greek prototype of the literal Slavonic translation of Athanasios of Alexandria's „*Orationes contra Arianos*“. Comparison is made between the free translation of the *Orationes* made by Konstantin of Preslav in 906 and the literal translation from the early 15th c., probably made on Mount Athos. The latter is preserved in three versions: two Russian versions (manuscript GIM Sin 112 (360) and the printed text 1665 by Epifanij Slavineckij), and one Serbian version copied in 1736 by Gavriilo Venzlovich. The paper proves that these two translations are based on different versions of the Greek text: Konstantin has used a Greek manuscript, closest to the oldest of the known Greek copies of Athanasios (Atheniensis gr. 428, 10th c.), while the Athonian translator has used a Greek prototype, preserved in copy in Burney NS 46/1, 11th-12th c. (British Library, London). The Greek protograph used for Razglagolnik is older than the Greek Oxoniensis Holkhamicus gr. 28, dated to the 14th c. and a copy of Burney NS 46/1.

Keywords: *Athanasios of Alexandria, Orations Against the Arians, Konstantin of Preslav, Epifanij Slavineckij, Gavriilo Venzlovich*

Pirinka Penkova
Prof. PhD, Independent researcher
Kalundborg
Denmark

ЛЕКСИКАТА НА СЛАВЯНСКИЯ ПРЕВОД НА ИСИХИЕВИТЕ ТЪЛКОВАНИЯ КЪМ ПСАЛТИРА В ПЕСНИВЕЦА НА ЦАР ИВАН-АЛЕКСАНДЪР ОТ 1337Г.

Ивона Карачорова

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“,
Българска академия на науките

karachorova@abv.bg

Резюме: В статията се разглеждат особеностите на лексиката на старобългарския превод на тълкованията на Исихий Ерусалимски, известни и като Псевдо-Атанасиеви, към Псалтира по Софийския псалтир от 1337 г. – Песнивеца на цар Иван-Александър. Според преобладаващите в палеославистиката мнения преводът е направен през X век. В сравнение със старобългарските (старославянски) речници се представят гръцките думи в текста, установените *hарах legomena*, сложните думи. Изследването се прави във връзка с предстоящото издание на Песнивеца. Съпоставката с лексиката на преславски текстове, както и особеностите на превода в сравнение с гръцкия текст свидетелстват, че той е направен в ранните години от развоя на старобългарската книжнина.

Ключови думи: *славянски Псалтир, Исихиеви (Псевдо-Атанасиеви) тълкования, Песнивец на цар Иван-Александър, лексикални особености на превода*

Псалтирът е старозаветен сборник от 150 (151) религиозни химна. Отделни псалми влизат в състава на ежедневното и празнично православно богослужение. В някои манастири уставът изисква непрекъснатото изчитане на псалмите за една седмица (Никольский / Nikol'skii 1853: 324 – 325). Псалтирът е сред най-разпространените библейски книги в славянското Средновековие. Още И. Евсеев установява, че в различни книгохранилища, предимно в Русия, се пазят 3750 преписа на Псалтира от период XI – XVIII век, като общият брой на старозаветните преписи е 4145 (Алексеев / Alekseev 1999: 132). Към псалмите постепенно са прибавени различни текстове – богослужебни, поучителни, молитви. Когато сред тези текстове се включва и Часослов, псалтирът се нарича следовен или с последования (Карачорова / Karachorova 2003: 411; Карачорова / Karachorova 2008). Особен тип представляват тълковните псалтири, в които псалмите и библейските песни са коментирани – пояснен е отделен стих, полустих или отделни фраза. В славянската ръкописна традиция са познати преводите на два от многото византийските коментари към Псалтира (Шиваров / Shivarov 1986, Карачорова / Karachorova 2003: 412). Единият от тях принадлежи на Теодорит Кирски (397 – 457) – автор на догматически, полемически, егзегетически трудове. Във византийската традиция той е известен в две редакции: кратка, която се смята за първоначална, и пълна. Славянският превод на коментарите на Теодорит е известен по около десет староруски преписа. Най-старият от тях е фрагментарно запазеният пергаментен Чудовски псалтир от XI в. (ГИМ, Чуд. 7), издаден от руския учен В. А. Погорелов (Погорелов / Pogorelov 1910). Останалите преписи са от XV – XVI в. и са написани на хартия (Погорелов / Pogorelov 1901: XIII). Изследванията показват, че преводът е част от продукцията на Преславската книжовна школа (Карачорова / Karachorova 2003: 414, Славова / Slavova 2009: 103). Важно е да се отбележи, че в процеса на превеждането на тълкуванията преводачът е редактирал и самия псалтирен текст, също в духа на Преславската школа. В резултат старобългарският текст на Псалтира, придружен от тълкованията на Теодорит Кирски, се обособява като отделна редакция – преславска (Погорелов / Pogorelov 1901: XLVI – LXIV, Карачорова / Karachorova 1984: 54, 61, Карачорова / Karachorova 1989: 131, MacRobert 1991, MacRobert 1996, Thomson 1998: 814 – 815). Старобългарски превод има и византийското тълкувание на Псалтира, което традиционно се приписва на Атанасий Александрийски, тъй като в славянската ръкописна традиция той се посочва като автор в оглавлението на Псалтира с тези коментари. Според последните изследвания техен автор е Исихий Ерусалимски (Devreesse 1970: 240 – 243, Rondeau 1982: 143 – 145). Според писмени свидетелства, приемани за достоверни, Исихий е изтълкувал цялото Свещено писание (Ткачев / Tkachev 2011). Той е автор на три отделни коментара към Псалтира. От първия, наречен

от изследователите „голям“ коментар, са запазени фрагменти в някои византийски катени. Вторият коментар е известен като *titulus psalmodum*. В няколко гръцки ръкописа са съхранени фрагменти от третия коментар, известен като „анонимен“, но вече с доказано авторство на Исихий. С този текст се е занимавал В. Ягич, който го е издал (Jagić 1906) и който смята, че той е преведен в България през X в. Най-ранният препис е от XI в. и е известен в науката като Евгениевски псалтир, запазен фрагментарно. Части от него са съхранени в 2 ръкописа – Санкт Петербург, БАН 4.5.7 и РНБ, Пог. 9 (Сводный каталог / *Svodnyi katalog* 1984: 71 – 72). Най-известният препис на този превод е Болонският псалтир от XIII в. (Болоня, Университетска библиотека № 2499), издаден от В. Ягич (Jagić 1907). Псалтирният текст с този коментар е засвидетелстван още в: Погодиновия псалтир от XIII в. (РНБ, Пог. 8); Софийския псалтир от XIV в., известен още като Песнивец на цар Иван Александър (София, БАН, № 2); Толстовския псалтир от XI – XII в. (РНБ, Ф.п. I.23); сръбски псалтир от 1346 г., известен като Букурещки (Букурещ, РАН № 205), които са включени в Ягичевото издание като разночетения. Преписи на този превод се съхраняват и в библиотеките на: Рилския манастир – РМ 1/3 (Спространов / *Sprostranov* 1902; Райков, Кодов, Христова / *Raykov, Kodov, Hristova* 1986: 23 – 24); на Хилендарския манастир – № 613 от началото на XVI в. и № 119 от 1511 г. (Богдановић / *Bogdanović* 1978) и на Зографския манастир – № 4 от края на XV – нач. на XVI в. (Кодов, Райков, Кожухаров / *Kodov, Raykov, Kozhuharov* 1985: 32 – 33) и № 9 от 1640 г. (Кодов, Райков, Кожухаров / *Kodov, Raykov, Kozhuharov* 1985: 42 – 43). За разлика от Теодоритовия тълковен псалтир текстът на псалмите, към който се добавят Псевдо-Атанасиевите (Исихиеви) коментари, не е редактиран. Двата старобългарски превода на тълкования към Псалтира са направени през X в. Според архимандрит Амфилохий коментарите на Исихий (Псевдо-Атанасий) са по-ранни от Теодоритовите (Амфилохий / *Amfilokhii* 1880 – 1881). Редактираният текст на Псалтира и Теодоритовите тълкувания към него са част от книжовната продукция на Преславската школа, докато коментарите на Исихий носят характерните черти на първоначалните преводи на богослужебните книги (Рибарова / *Ribarova* 2002: 177, 180; Карачорова / *Karachorova* 2003: 412; Thomson 1998: 803 – 813, Алексеев / *Alekseev* 1999: 58 – 64).

През последните години историята на тълкуванията към славянския Псалтир беше обогатена с откриването на славянски превод на три псалтирни катени (MacRobert 2005; Карачорова / *Karachorova* 2015; Николова / *Nikolova* 2016).

Един от преписите на Исихиевите (Псевдо-Атанасиеви) коментари, както вече споменахме, е Софийският псалтир, наречен още Кукленски, известен и като Песнивец на цар Иван Александър, от 1337 г.

Ръкописът е част от Научния архив на Българската академия на науките и в научната литература е познат под сигнатура БАН № 2 (Архангелский / *Arkhangel'skii* 1897, Цонев / *Tsonev* 1916, Кодов / *Kodov* 1969: 11 – 16). Съдържа II + 315 листа пергамент, 223 X 160/161 мм. Пергаментът е бял, добре обработен, тънък, с много слаба разлика от двете страни на кожата. Запазени са 39 тетради с оригинална буквена номерация. От колофона на книжовника преписвач на л. 311 – 312 е известно, че ръкописът е бил преписан по повеление на цар Йоан Александър през 1337 г. На това място е известната похвала към владетеля. Псалтирният текст, придружен с тълкуванията, е написан в една колона, 29 – 30 реда на страница. Писмото е калиграфски устав с височина 3 – 4 мм. Особеност в оформянето на текста, отбелязвана от всички изследователи, е редуването на червено мастило за малките инициали към псалтирните текстове и синьо мастило за малките инициали на тълковните текстове към тях, както и маркирането им в полетата с червени и сини двойни запетаи от двете страни на съответните стихове. Редуването на двата цвята мастило е използвано и в Похвалата към владетеля – два реда с червено мастило, следвани от два реда със синьо. Б. Цонев различава няколко ръце – общо 6, основни и помощни (Цонев / *Tsonev* 1916). Според Хр. Кодов основните писачи са двама, подпомагани от още двама (Кодов / *Kodov* 1969: 13 – 14).

Палеографската характеристика на писмото в Песнивеца, направена от Е. Коцева, поставя ръкописа в групата книжовни паметници, писани с нисък устав, в които се употребяват отделни византинизирани букви. Тази група обхваща значителен брой ръкописи от 70-те години на XIII в. до средата на XIV в. Авторката не се наема да локализира писмото, но фактът, че съпоставя характеристиките му с Пръвославовия сборник с 16 слова на Григорий Богослов (НБКМ 674) от 60-те години на XIV в., поръчан от Иван-Александровия логотет Мита в столицата Търново, е показателен. Към същата група спада и тълковният Погодинов псалтир (Коцева / *Kotseva* 1985).

Една непозната от по-ранните славянски тълковни псалтири композиция от текстове е включена пред Пс. 77, заемайки място точно в цезурата между псалмите, известна като „среда на Псалтира“, или както може да се нарече „средопсалмие“. Става дума за тълковни варианти на Символа на вярата и на Господнята молитва, съответно озаглавени **НСТАЛЪКОВАНІЕ СТО НЗЪЩЕБРАЖЕННА ВЪРЪГЪ** (f. 153r) и **НСТАЛЪКОВАНІЕ МЛТВЪ ЕЖЕ НАОУЧН ГЪ ТЪ ХЪ ОУЧЕННКИ СВОД. Н ТЪМН НАСЪ НАОУЧН. Н ОУЧНТЪ МЛНТН СД Н ГЛАТН. ОУЕ НАШЪ ЕЖЕ ЕСН НА НЪСЕХЪ. ТЛЪКОВАНІЕ ЗЛАТОУСТАГО** (f. 155r – 157v).

Според Е. Мусакова засега във византийските източници не е открита подобна композиция от тълковни текстове, още по-малко на това място в книгата (Мусакова / Musakova 1998). Идентичен състав и подредба има в Рилския псалтир от края на XV в. от Рилския манастир (РМ 1/3), атрибуиран на известния рилски книжовник Спиридон (Кодов / Kodov 1969; Спространов / Sprostranov 1902: 8 – 9). Най-новите изследвания върху тълкованията на Господнята молитва принадлежат на А. Милтенова. Според нея тълковният текст възхожда към евангелска беседа 19 на Йоан Златоуст (Милтенова / Miltenova 2002).

Украсата на ръкописа се състои от няколко заставки, които бележат основните дялове в съдържанието на ръкописа: списъка с тълковните заглавия на псалмите, средата на Псалтира, края на блока от 150 псалма и началото на неброения псалм 151 – „вне числа“, и колофона с похвалата на владетеля. По-големите инициали, поставени в началото на всеки псалм, се изписват с червено, но има и двуцветни, както и сини. Изключение представлява инициалът преди псалм 77 (средопсалмието), който е изписан със злато (Мусакова / Musakova 1998).

Текстът в Песнивеца следва архаичната редакция на славянския псалтир. Всъщност важно е да се подчертае, че Исихиевите (Псевдо-Атанасиеви) тълкования се прибавят към псалтирни текстове от различни редакции (Карачорова / Karachorova 1989: 161 – 181).

Настоящата статия има за цел да направи характеристика на лексиката на Песнивеца, по-точно на тази от коментара към псалмите, тъй като първоначалният превод на славянския Псалтир е добре изучен и лексикографиран няколкократно. В речниците на И. И. Срезневски и Ф. Миклошич са включени само отделни думи от превода на тълкованията по различни преписи, но твърде непоследователно.

Още В. Ягич в бележките си към изданието на Болонския псалтир през 1907 г. отбелязва богатата лексика на старобългарския превод на Исихиевите (Псевдо-Атанасиеви) тълкувания към Псалтира. Значително по-късно по въпроса пише З. Рибарова, която смята, че в този текст има много нови по отношение на съществуващите речници лексеми – според нея около 500 (Рибарова / Ribarova 2002), които би трябвало да бъдат изучени.

Ив. Карачорова посвещава две свои публикации на проблеми, свързани с лексиката на Исихиевите тълкувания по Болонския псалтир. В първата анализира сложните думи (128 на брой) в текста – отношение към гръцкия текст, степен на калкиране, словообразуване. Отделят се 16 абсолютни *hapa legomena* (Карачорова / Karachorova 2011). Във втората представя 26 редки и нови по отношение на речниците лексеми от текста на коментара (Карачорова / Karachorova 2007).

Лексикално изследване на коментара по Погодиновия псалтир правят М. Цубалевска и Л. Макариоска (Цубалевска, Макаријоска / Cubalevska, Makarijoska 2013). Авторките отделят 22 основни семантични групи в текста. В изследването се отчитат възможностите за разширяване на засвидетелстваната в библейските текстове семантика. Анализират се особеностите на превода. Изводът на авторките е, че лексиката на коментара е архаична (Цубалевска, Макаријоска / Cubalevska, Makarijoska 2013: 111). Прилагат и списък от 59 лексеми, които определят като редки по отношение на лексиката, включена в Речника на църковнословенския език от македонска редакция (РЦсЈМР / RTSsYMR 2006 – 2013). Този преглед дава основания на М. Цубалевска и Л. Макариоска да направят извода, че „несомнено коментарот кон Пог. го проширува репертоарот на лексемите познати от църковнословенските текстови и ги дополнува сознанијата за семантичната структура на отделни зборови“ (Цубалевска, Макаријоска / Cubalevska, Makarijoska 2013: 123).

В две последователни публикации М. Спасова и Цв. Данова изследват текста на коментара по материал от първата половина на псалтирния текст (Пс. 1.1 – Пс. 76.21) на Софийския псалтир. В първата част на изследването те анализират граматическите характеристики на превода. В резултат на анализа авторките установяват, че преводът на старобългарски език е направен в края на X век, а в текста Кирило-Методиевските граматични характеристики преобладават над преславските особености, което дава основание да предположат, че преводачът вероятно е Методиев ученик,

в идиолекта на когото граматическите архаизми са активни (Спасова, Данова / Spasova, Danova 2018a). Втората част на изследването е проучване на лексиката на коментарите в същия отрязък от Софийския псалтир. М. Спасова и Цв. Данова установяват наличието на 275 лексеми, които липсват в лексиката на старобългарския ръкописен канон от X – XI в. Прави се и съпоставка с оригинални съчинения и преводни текстове, възникнали в края на IX – нач. на X в., дело на известни книжовници, както и с такива от същия период, които не се атрибуират към конкретни преводачи (Спасова, Данова / Spasova, Danova 2018b: 37 – 38). Втората част на изследването потвърждава, че преводът на Исихиевото тълкование е несъмнено старобългарски. Установяват се 38 *haraх legomena* и 434 редки лексеми. Изказва се предположението, че преводач на първата част на Софийския псалтир е или Йоан Екзарх, или Константин Преславски.

В Кирило-Методиевия научен център към БАН е подготвено и предстои да излезе издание на текста на Песнивеца, придружено от различни по характера си изследвания, между които и на лексиката на коментара. Славянският псалтирен текст е добре изучен и като техника на превода, и като отделяне на редакции в неговия развой. Освен това пълният старобългарски псалтирен превод е няколкократно лексикографиран по Синайския псалтир.

В настоящото изследване подходът към лексиката на коментара е различен. Целта е да се направи характеристика на славянския превод на тълкуванията, да се представи лексиката на голям по обем доказано старобългарски текст – изданието на гръцкия текст на В. Ягич обхваща около 90 печатни страници (Jagic 1906). Прави се сравнение с лексикографските източници (Mikl 1862 – 1865, Срезн 1989, СС 1999, SJS 1958 – 1996, Даничић 1863, Бончев 2002, 2012, СР 1999, 2009, СРЯ 1975 – 2008, СгрБР 1943, Lampe 1978, Sophocles 1914). Посочва се номерът на псалма и стиха и с латински букви – частите на стиха според делението в изданието на Болонския псалтир (Jagic 1907).

Прави впечатление големият брой непреведени гръцки думи, засвидетелствани в текста на коментарите: *αδτ* Map 1.13 ἄδης; *αερτ* 33.17 αἰήτ; *αλ(α)ηλοуна* tit 15 ἀλληλοῦν; *αηατ* 41.7 ἀνάθεμα; *αηгелτ* 90.11 ἄγγελος; *αηгелскъ* 28.2, 25.7 τοῦ ἀγγέλου, τῶν ἀγγέλων; *αποστοлτ* 96.4, 100.6, 131.9, 105.5 ἀπόστολος; *αρχαηгелτ* 89.11 ἀρχάγγελος; *αспнда* 139.4, 57.5, 90.13 ἀσπίς; *варнскъ* 44.9b, 47.4b βάρис; *василнскъ* 90.13 βασιλίσκος; *геона* 62.11, 82.18, 51.7, 72.4, 36.4, 149.8, 144.8 γένονα; *гнгантτ* 113.8, 143.2 γίγας; *днаволτ* 143.2, 97.1 διάβολος; *днавольство* 74.9; *догматнсатн* 97.8 δογματίζειν; *догматτ* 103.18 δόγμα; *евангелнн* 107.10, 77.2, 68.32, 97.9 εὐαγγέλιον; *еврен* 106.20, 104.38, 105.10 Ἑβραῖος; *змърна* 44.9 σμύρνα, σμύρνη; *нерен* 109.4 ἱερεύς; *нероснн* 117.3 ἱερωσύνη; *нпохнскъ* 77.60 ὑποχυσίς; *каснн* 44.9 κασία, κασσία; *кедрτ* 28.6, 148.9, 91.13 κέδρος; *кротафτ* 131.4 κρόταφος; *кѣмвалт* 150.5 κύμβαλον; *метафрена* 90.4 μετάφρενα; *олокавтома*, *олокавтоматτ* 65.15, 49.8; *ортγголитра* 77.27 ὀρτυγόμητρα; *перногснн* 32.12 περιούσιος; *псалтнрτ* 150.3 ψαλτίριον; *стактτ* 44.9 στακτή; *скорпнн* 17.37 скорπίος; *трапеза* 131.8, 77.20, 68.23 τράπεζα; *трапезьнτ* 131.9 (τῆς) τράπεζης; *тѣмпант* 150.4 τύμπανον; *фалакрома* 83 tit φαλάκρωμα; *гесопт* 50.9 ὕσσωπος.

В текста на тълкуванията са засвидетелствани следните лексеми, които не се откриват в привличените в това изследване лексикографски източници, т.е. те са *haraх legomena*: *дѣлство* 140.4b πρακτικὸν; *дѣлованнн* 66.7a ἔργον; *жнвотъно* 76.12, 77.45b τό ζῶον; *звѣцаннн* 32.2a φθόγγος; *зндаръ* 117.22 οἰκοδόμος; *нзбранннннкъ* 17.27a ἐκλεκτός; *каннтн* 103.35c προτρέπειν; *корабннннкъ* 64.6с, 106.27a ναύτης; *кѣзноватн* (кѣзноватн) 82.4a τεχνάζειν; *кжпнннство* 73.15b βάτος; *лежъна* (леженннн) 117.27с ἀκροθίνιον; *лѣкѣствентель* 52 tit. χορευτής; *лѣтвѣцъ* 97.5 ἀπλῆκτρον; *манжтн* 50.9b, 11b, 105.9a νεύειν; *многѣждѣ* 143.7b πολλαχοῦ; *мрътвѣтн* 105.39a νεκροῦσθαι; *навлажнтн* 108.18 πιαίνειν; *негѣвентъ* 106.18; *недозврннтъ* 147.5 δυσθεώρητος; *недѣнствннъ* 113.14 ἀνενέεγхτος; *ненсѣлѣно* 101.6a ἀνιάτως; *ненапастѣнннкъ* 68.5b ἀπείραστος; *неоправѣднтн* 54.11b ἀδικεῖν; *непаматоватн* 77.11 ἀμνημονεῖν; *неподѣлно* 53.4 (μὴ) παρέργως; *непокапанин* 124.3 3 τό ἀμετανόητον; *непомѣнѣтн* 77.40b ἀμνημονεῖν; *непотрѣвннтъ* 35.11b, 77.66b ἀνεξάλειπτος; *непрнлѣпннъ* 17.24b ἀμιγής; *непрнтѣчннъ* 44.3 ἀσύγκριτος; *непротлачено* 138.3a σχοῖνος; *непрѣгѣвннн* 124.3 ἀκαμπής; *непрѣгѣвннъ* 68.24b ἀκαμπής; *ннстовннн* 147.2 τὸ ἀκραίνες; *оконждѣ* 36.6b θάτερος; *овржгаватн* 87.4a ἐμπαίζειν; *омлѣвнтн* 17.15 θορυβεῖν; *оправѣдаватн* 33.22b; *оснрѣтн* 108.12a, 145.9b ἀπορφανίζεσθαι; 9.35b ὀρφανίζεσθαι; *отѣпратн* 61.11 ἀφίπτασθαι; *отѣржнтн* 73.14a ἀποτέμνειν; *плодѣство* 77.67b καρποφορία; *плѣннннъ* 13.2b αἰχμάλωτος; *повелѣнон* 103.23 ἐντολή; *повелѣнннѣ* 90 tit. συντακτικῶς; *подѣлога* 79.10b βάσις; *позракъ* 47.12a σκοπή; *позрачннн* 47.3b, 96.8a σκοπεύτρια; *потрогпленнъ* 87.11 карοῦν, κεκαρωμένος; *попаденнн* 43.12a κατεσθαίεσθαι; *прнлогачннн* 78.2b εἶκος, ὡς εἶκος; про-

κοδενъ 80.17 ζωοκέντητος; προρηστατη 58.15 τρέχειν; прѣбранъ 77.31c ἐπίλεκτος; прѣвѣзливенъ 17.33a γνήσιος; прѣдреванъ 32.11b πρόπαλαι; прѣкнмство (вс прѣкнмства) 102.17 ἀδιάδοχος; прѣкносънъ 73.21a μεταφορικός; прѣкнырихъ 139.6a ἐπιλαβέσθαι; разнашатъ 30.25 περιφέρειν; ралѣкнство 59.8b ὁμίαςις; рожьнща 9.33b κεράτιον; рѣвенъ 54.24 λάκκος; рѣвнъ 142.7c λάκκος; свонствѣнѣ 104.1a προθύμως; стрѣпѣтнвство (стрѣпѣство) 95.12a τραχύτης; съдостоннъ 93.14b συγκληρονόμος; съдржѣннъ 42.3 τυραννίς; съдѣлалнше 87.7 ἐργαστήριον; съпѣрѣтн сѧ 34.23b δικάζεσθαι; сътѣлесънъ 46.5 σύσσωμος; оувазоватъ 10.6 παγιδεύεσθαι; оустраниенъ 86.4 ἀποξενώμενος; оуѣзиритъ 106.35 λιμνάζειν.

В славянския превод на Исихиевите (Псевдо-Атанасиеви) коментари се съдържат и много сложни думи, за което пише и З. Рибарова (Рибарова / Ribarova 2002): благоволенъ (1) 49.9b εὐδοκεῖν; благовѣрнъ (1) вж. благочѣстнѣ, благовѣстѣно (1) 45.12 εὐδῆλως, εὐδηλον; благовѣщеннъ (1) 106.15b в съч. благовѣщеннъ прихъти 106.15 εὐαγγελίζεσθαι; благодѣтъ passim. et благодѣтннъ 102.2b, 105.21a χάρισμα 76.18b, 111.9a, 146.8a; благодоушнѣ (1) 135.1a εὐθύμως; благодѣтннъ (5) 111 tit. εὐχαριστία; благодѣтн (3) 24.19b, 34.1, 58.4c εὐεργετεῖν; благоизволенъ (1) 51.3a, 44.5c (вар.) от с. 959 εὐδοκεῖν; благословеннъ (1) 3.9 εὐλογία; благословенъ 113.26b εὐλογεῖν; благосръднъ (1) 10.14 σπλάγχχνον; благотѣчнѣ (1) (вар. благочѣстнѣнъ, благотѣчнѣнъ) 146.10a εὐδρομον; благоугоднъ (2) 73.19b, 106.22a εὐάρεστος; благочѣствоватъ (1) 91 tit. εὐσεβεῖν; благочѣстнѣ (1) cant. 5.9a etiam.; благовѣрнъ εὐσεβής; благожханнъ 44.9a εὐωδία; благожханнъ (1) в съч.: благожханнъ вѣтитъ 140.2a εὐωδιάζειν 132.1 εὐώδης; когоровѣтъ (1) 93.15b θεόφοβος; когоровѣтнъ (1) 85.8a θεοφόρος; когоразоушнъ (2) 28.8a, 68.33a θεογνωσία; когороднца (1) 88.30a θεοτόκος; когочѣстнъ (3) 43.18a, 45.2b, 73.8b θεοσέβεια; вѣдѣнотрѣпнѣ (1) 147.6b δυσφόρως; велѣлѣпота (2) 103.1c εὐπρεπείως; вѣ велѣлѣпота 8.2b, 95.6b μεγαλοπρεπής; велѣлѣпъ (1) 20.6b μεγαλοπρεπής; велѣрѣчеватъ (1) 64.42 μεγαλορρημονεῖν; внноградъ (1) 104.33a ἄμπελος; вѣкохѣпнѣ (1) 48.15a θηριάλωτος; водоносънъ (1) 89.5a κάδος, ἀπὸ κάδον; вѣсннрѣнъ (2) 21.26a παγκόσμιος; вѣсннрѣкъ (1) cant. 2.43 παγκόσμιος; вѣснноты (1) 91.9 παντοδύχамος; вѣснннъ (1) 58.12b παντοδύναμος; вѣсннкождроватъ (1) 104.31b ὑψηλογρονεῖν; грѣхопаданнъ (1); десѣтѣстроушнъ (1) 32.2b δεκάχορδος; длѣгготрѣпнъ (1) 43.24a μακροθυμία; длѣгготрѣпѣтн (4) 43.24a, 49.21a, 77.21a μακροθυμεῖν; довроновнъ (1) в съч.: довроновнъ вѣтитъ 132.2b εὐωδιάζειν; довродарѣствитъ (1) 102tit. εὐχαριστεῖν; довродоушнъ (1) 82.9a εὐθύμως; довродоушѣствоватъ (1) 82.9a εὐθυμεῖν; жнвотворитъ (1) 126.2b ζωοποιεῖν; жнвотворѣ (1) 126.2b ζωοποιός; занмодавѣцъ (1) 71.14a δανειστής; законопрѣстѣпленнъ (2), законопрѣстѣпленнѣ (1), законопрѣстѣпнъ (1) 50.7 παρανόμως; златозарнъ (1) 44.14b χρυσαυγής; зѣловѣрнъ (1) 54.24a δυσέβεια; зѣловѣрнъ (1) 15.4c κακόπιστος; зѣлодѣтннъ (1) 75.5b κακοποιήσαι τό; зѣлообразнъ (1) 82.11 ἄσχημος; зѣлочѣстнъ (1) 33.23 δυσέβεια; нѣолосложженнъ (1) 59.12 εἰδωλολατρεία; нногласнъ (1) 73.8a ὁμοφώνων; ннодѣн (1) 118.117 ἀπαρалаίπτως; нночѣдъ (1) 21.21b μονογενής; крѣвом(..)тѣнъ (1) 73.1a αἰμόφυρτος; крѣвомѣснъ (1) 135.13a αἰμόφυρτος; лнхонмннъ (1), лнхонмннѣ (1) (лнхѣт нмѣннѣ) 81.4 πλεονεξία; лнхонмѣцъ (1) 11.5 πλεονέκτης; лнцѣмѣрнъ (2) 27.3c, 77.34b ὑπόκρισις; лнцѣмѣрнъ (2) 144.18 ἐν ὑποκρίσει; 9.24 προσοπολήπτης; 90.13 ὑποκριτής; лнцѣмѣрѣствоватъ (2) 77.36a, 93.6a ὑποκρίνεσθαι; лѣженмннѣтъ (1) 113.12b ψευδώνυμος; лѣводѣтннъ в съч. лѣводѣтннъ сътворитъ 105.39 ἐκπορνεύειν; маложнзнѣнъ (1) 142.2 ὀλιγόβιος; малолѣтнъ (1) 118.83b ὀλιγοχρόνιος; междоурамнъ 67.14 μετάφρενον; мнлосръднъ (2) 4.6, 102.6a εὐσπλαγχνία; мнлосръдоватъ (5), мнлосръдъ (4) 24.8a, 85.5b, 89.13a συμπαθής; мѣногровѣздѣханнъ (1) 37.10 πολυστένακτος; мѣногоглавнъ (1), мѣноголѣтнъ (1) 56.5b πολλήν; мѣногогнѣслнъ (1) 73.14 πολυεννόητος; мѣногоглѣтнъ (2) 88.10, 106.23 πολυτάραχος; мѣногоглоднъ (1); мѣногострастнъ (1) 70.20 πολυπθαής; мѣногочѣннъ (1); мѣздовѣзданнъ (1) 95.13c μισταποδόσια; нѣлагодѣтнъ (1) 77.11 ἀχάριστος; нѣвѣзлагодѣтнъ 105.16 ἀχαριστία; нѣвѣзлагодѣтѣноватъ 143.13 ἀχαριστεύειν; нѣвѣзлагодѣтѣнъ вѣтитъ 27.5, 72.15 ἀχαριστεῖν; нѣлнцѣзорнъ 118.120 ἀπροσωπόληπτος; нѣржкотворнъ 77.24a ἀχειροποίητος; новорождѣнъ (1) 77.72a νεογενής; плодородѣство (1) 105.39a καρπογονία; подлѣгготрѣпѣтн 77.21a μακροθυμεῖν; полѣвѣчнъ (1) 54.24b ἡμιτελής; прѣвѣзданнъ (1); прѣвороднъ (1) 73.2 πρωτότοκος; прѣвлагословенъ (1) 112.2 ὑπερευλογεῖν; прѣждѣвѣчнъ (1) 109.1 πρὸ τῶν αἰώνων; прѣккословеннъ (1) 21.5, 77.31 ἀντιλογία; прѣккословнъ (1) 21.5, 77.31 ἀντιλογία; прѣлнводѣтн (1); равнѣдоушнъ (1) 54.14 ἰσοψυχος; равнѣснннъ (1) 148.8a ἰσοδύναμος; редословенъ (1) 109.4b γενεαλογεῖν; ржковѣтъ (1); ржкотвореннъ (1) 134.9a τά χειροποίητα; ржкотворнъ (1) 80.10a χειροποίητος; самоннчнъ (1) 21.7 αὐτοφυής; славославенъ (2); славословеннъ 32.3a δοξολογία;

славословесниѣ (1) 32.3a δοξολογία; славословѣнѣ (2) 60.9a, 103.33a δοξολογεῖν; срѣдѣцѣвѣдѣць (2) 18.13a, 35.3a καρδιογνώστης; срѣдостѣианѣ (1) 121.7a (recte срѣдостѣѣнѣ) μεσότηχος; сѣмрьтоносѣнѣ (1) 17.6b θανατηφόρος; сѣрєвѣролювѣнѣ (1) 100.5b φιλαργυρία; тѣнномѣжѣнѣ (1) 135.13a βορβορόκυμος; трѣстатѣ (2) 104.20b, cant. 1.4b τρισσάτης; трѣвѣотворєнѣ (1) 9.13 εἰδωλικήθυσία; тѣлопѣсанѣ (2) 15 tit., 55 tit. στήλογραφία; оѣмѣлосрѣдѣнѣ (2); хѣдатѣн 30.3b, 44.3a μεσίτης; хѣтѣрдѣла (1) 76.15a ἀριστοτεχνης; цѣломѣдрѣнѣ (1); цѣломѣдрѣнѣ (1) 76.16b σωφροσύνη; чѣродѣн 67.31a φαρμάκος; члѣвѣколювѣнѣ (1) 79.15a φιλάνθρωπία; члѣвѣколювѣць (1) 85.15a φιλάνθρωπος; чюдѣотворѣць (1) 76.15a θαυματοποιός; єдѣннозрѣчѣнѣ (2) 21.22b, 28.6b μονοειδής; єдѣннозрѣзѣнѣ (1) 77.69a μονότροπος.

От изброените сложни думи harax legomena към новите думи, изброени по-горе, трябва да се прибавят: благоуѣстъно, иногласѣно, нѣодѣн, крѣвѣомѣжѣнѣ, малѣожѣзнѣнѣ, нѣвѣзблѣгодѣтѣнѣ, нѣвѣзблѣгодѣтѣновѣтѣнѣ, нѣвѣзблѣгодѣтѣнѣ, нѣлицєзѣрѣнѣ, плѣдѣродѣство, плѣдѣлѣгѣотѣрѣпѣтѣнѣ, плѣтѣвѣчѣнѣ, прѣблѣагѣсловѣнѣ, прѣжѣдѣвѣчѣнѣ, рѣдѣсловѣтѣнѣ, самѣонѣнѣчѣнѣ, тѣнномѣжѣнѣ, трѣвѣотворєнѣ, хѣтѣрдѣла, єдѣннозрѣчѣнѣ.

В славянския превод на Исихиевите тълкования към Псалтира се наблюдава по-свободно отношение към гръцкия текст, предаване на сложни думи със съчетания и с думи, които не са composita, което е характерно за ранните старобългарски преводи. Това потвърждава наблюденията върху граматичните особености и лексиката, че преводът е направен в ранните години на старобългарската писменост и носи особеностите на Кирило-Методиевите преводи.

Цитирана литература / References

- Алексеев 1999: Алексеев, А. А. *Текстология славянской Библии*. Санкт-Петербург. (Alekseev 1999: Alekseev, A. A. *Tekstologija slavianskoj Biblii*. Sankt-Peterburg.)
- Амфилохий 1880 – 1882: Амфилохий, архим. *Древлеславянская псалтырь Симоновская до 1280 года*. Т. I – III. Москва (Amfilokhii 1880 – 1882: Amfilokhii, arkhim. *Drevleslavianskaia psaltr' Simonovskaia do 1280 goda*. T. I – III. Moskva.)
- Архангельский 1897: Архангельский, А. С. Болгарский Песнивец 1337 г. – В: *Известия ОРЯС*, 2, № 3, с. 786 – 794. (Arkhangel'skii 1897: Arkhangel'skii, A. S. Bolgarskii Pesnivets 1337 goda. – In: *Izvestiia ORIAS*, 2, № 3, pp. 786 – 794.)
- Карачорова 1984: Карачорова, И. Лексиката на Чудовския псалтир и преславската редакция на старобългарските богослужебни книги. – В: *Български език*, № 1, с. 53 – 61. (Karachorova 1984: Karachorova, I. Leksikata na Chudovskiia psaltr i preslavskata redaktsiia na starobalgarskite bogoslužebni knigi. – In: *Balgarski ezik*, № 1, pp. 53 – 61.)
- Карачорова 1989: Карачорова, И. Към въпроса за Кирило-Методиевия старобългарски превод на Псалтира. – В: *Кирило-Методиевски студии*, кн. 6, с. 140 – 245. (Karachorova 1989: Karachorova, I. Kam varosa za Kirilo-Metodievskii starobalgarski prevod na Psaltira. – In: *Kirilo-Metodievski studii*, kn. 6, pp. 140 – 245.)
- Карачорова 2003: Карачорова, И. Псалтир. – В: *Кирило-Методиевска енциклопедия*, Т. III, с. 409 – 417. (Karachorova 2003: Karachorova, I. Psaltr. – In: *Kirilo-Metodievskia entsiklopediya*, T. III, pp. 409 – 417.)
- Карачорова 2005: Карачорова, И. Към изучаването на библейските песни в славянската ръкописна традиция. – В: *Palaeobulgarica*, 29, № 1, с. 25 – 43. (Karachorova 2005: Karachorova, I. Kam izuchavaneto na bibleiskite pesni v slavyanskata rakopisna traditsiya. – In: *Palaeobulgarika*, 29, № 1, pp. 25 – 43.)
- Карачорова 2007: Карачорова, И. Сложните думи в славянския превод на Псевдо-Атанасиевите тълкования към Псалтира. – В: *Известия на Научния център „Св. Дазий Доростолски“ в към Русенския университет „А. Кънчев“*. Силистра, с. 149 – 160. (Karachorova 2007: Karachorova, I. Slozhnite dumy v slavyanskiya prevod na Psevdo-Atanasievite talkovaniya kam Psaltira. – In: *Izvestiya na Nauchniya tsentar „Sv. Daziy Darastolski“ kam Rusenskiya universitet „A. Kanchev“*. Silistra, pp. 149 – 160.)
- Карачорова 2008: Карачорова, И. Славянският ръкописен служебен псалтир като особен тип сборник. – В: *Црквене студии*, V, 5, с. 227 – 243. (Karachorova 2008: Karachorova, I. Slavyanskiyat rakopisen sluzheben psaltr kato osoben tip sbornik. – In: *Crkvene studije*, V, 5, pp. 227 – 243.)
- Карачорова 2011: Карачорова, И. Из лексиката на старобългарския превод на Псевдо-Атанасиевите псалтирни тълкувания. – В: *Компютърни и интерактивни средства за исторически езиковедски изследвания. Сборник доклади от заключителната конференция*. София, с. 77 – 84. (Karachorova 2011: Karachorova, I. Iz leksikata na starobalgarskiya prevod na Psevdo-Atanasievite psaltirni talkovaniya. – In: *Kompyutarni i interaktivni sredstva za istoricheski ezikovedski izsledvaniya. Sbornik dokladi ot zaklyuchitelnata konferentsiya*. Sofia, pp. 77 – 84.)

- Карачорова 2015: Карачорова, И. Новонайденная катена к Псалтыри в двух хилендарских рукописях. – В: *Palaeobulgarica*, 39, № 1, с. 55 – 71. (Karachorova 2015: Karachorova, I. Novonaidennaia katena k Psaltyri v dvukh khilendarskikh rukopisiakh. – In: *Palaeobulgarica*, 39, № 1, pp. 55 – 71.)
- Коцева 1985: Коцева, Е. Развитие на българското кирилско писмо през XI – XV в. – В: *Славянска палеография и дипломатика*. 2. Лекции от Втория семинар по славянска палеография и дипломатика и доклади от научната конференция „Украса на балканската ръкописна книга до XVIII век“, София, август 1983. София, с. 23 – 47. (Kotseva 1985: Kotseva, E. Razvitie na balgarskoto kirilsko pismo prez XI – XV v. – In: *Slavyanska paleografiya i diplomatika*. 2. Lektsii ot Vtoriya seminar po slavyanska paleografiya i diplomatika i dokladi ot nauchnata konferentsiya „Ukrasa na balkanskata rakopisna kniga do XVIII vek“, Sofia, avgust 1983. Sofia, pp. 23 – 47.)
- Милтенова 2002: Милтенова, А. Тълкуванието на молитвата „Отче наш“ в старите южнославянски литератури. – В: *Словенско средновековно наслеђе Зборник посвеће. Професору Ђорђу Трифоновичу*. Београд, с. 321 – 331. (Miltanova 2002: Miltanova, A. Talkuvaniето na molitvata „Otche nash“ v starite yuzhnoslavyanski literaturi. – In: *Slovensko srednovekovno nasleđe. Zbornik posvećen profesoru Đorđu Trifonoviću*. Beograd, pp. 321 – 331.)
- Мусакова 1998: Мусакова, Е. Композицията на Псалтира. – В: *Медиевистика и културна антропология. Сборник в чест на 40-годишната творческа дейност на проф. Д. Петканова*. София, с. 349 – 360. (Musakova 1998: Musakova, E. Kompozitsiyata na Psaltira. – In: *Medievistika i kulturna antropologiya. Sbornik v chest na 40-godishnata tvorcheska deynost na prof. D. Petkanova*. Sofia, pp. 349 – 360.)
- Николова 2016: Николова, Св. Об одной незнакомой болгарской катене на Псалтырь в списке XIV века. – В: *Studia Ceranea*, 6, с. 99 – 127. (Nikolova 2016: Nikolova, Sv. Ob odnoi neznakomoi bolgarskoi katene na Psaltyr' v spiske XIV veka. – In: *Studia Ceranea*, 6, pp. 99 – 127.)
- Никольский 1853: Никольский, К. Т. *Обозрение богослужебных книг*. Санкт-Петербург. (Nikol'skii 1853: Nikol'skii, K. T. *Obozrenie bogoslužebnykh knig*. Sankt-Peterburg.)
- Погорелов 1901: Погорелов, В. А. *Псалтыри. С приложением статьи „О редакциях славянской Псалтыри“*. Москва. (Pogorelov 1901: Pogorelov, V. A. *Psaltyri. S prilozheniem stat'i „O redaktsiiakh slavyanskoj Psaltyri“*. Moskva.)
- Погорелов 1910: Погорелов, В. А. *Чудовская псалтырь XI века. Отрывок толкования Феодорита Киррского на Псалтырь в древнеболгарском переводе*. Санкт-Петербург. (Pogorelov 1910: Pogorelov, V. A. *Chudovskaia psaltyr' XI veka. Otryvok tolkovaniia Feodorita Kirrskogo na Psaltyr' v drevnebolgarskom perevode*. Sankt-Peterburg.)
- Рибарова 2002: Рибарова, З. Взаимоотношение литературных традиции в переводе толковании на Псалтырь. – В: *Средновековна християнска Европа: Изток и Запад. Ценности, традиции, общуване*. София, с. 175 – 181. (Ribarova 2002: Ribarova, Z. Vzaimootnoshenie literaturnykh traditsii v perevode tolkovanii na Psaltyr'. – In: *Srednovekovna hristiyanska Evropa: Iztok i Zapad. Tsennosti, traditsii, obshtuvane*. Sofia, pp. 175 – 181.)
- Славова 2009: Славова, Т. Библейските преводи. – В: *История на българската средновековна литература*. София, с. 93 – 103. (Slavova 2009: Slavova, T. Bibleyskite ptevodi. – In: *Istoriya na balgarskata srednovekovna literatura*. Sofia, pp. 93 – 103.)
- Спасова, Данова 2018a: Спасова, М., Ц. Данова. Езиковите особености на превода на Исихиевите тълкувания по преписа им в Иван-Александровия Песнивец: към въпроса за времето и мястото на възникване на превода. (Част първа). – В: *Palaeobulgarica*, 52, № 2, с. 38 – 60. (Spasova, Danova 2018a: Spasova, M., Ts. Danova. Ezikovi osobenosti na prevoda na Isihievite talkuvaniya po prepisa im v Ivan-Aleksandroviya Pesnivets: kam vaprosa za vremeto i myastoto na vaznikvane na prevoda. (Chast parva). – In: *Palaeobulgarica*, 52, № 2, pp. 38 – 60.)
- Спасова, Данова 2018b: Спасова М., Ц. Данова. Езикови особености на превода на Исихиевите тълкувания по преписа им в Иван-Александровия Песнивец: към въпроса за времето и мястото на възникване на превода. (Част втора). – В: *Palaeobulgarica*, 52, № 3, с. 33 – 70. (Spasova, Danova 2018b: Spasova, M., Ts. Danova. Ezikovi osobenosti na prevoda na Isihievite talkuvaniya po prepisa im v Ivan-Aleksandroviya Pesnivets: kam vaprosa za vremeto i myastoto na vaznikvane na prevoda. (Chast vtora). – In: *Palaeobulgarica*, 52, № 3, pp. 33 – 70.)
- Ткачев 2011: Ткачев, Е. В. Исихий Иерусалимски. – В: *Православная энциклопедия*, Т. 27. Москва, с. 257 – 276. (Tkachev 2011: Tkachev, E. V. Isihii Ierusalimski. – In: *Pravoslavnaia entsiklopediia*. T. 27. Moskva, pp. 257 – 276.)
- Цубалевска, Макариоска 2013: Цубалевска М., Л. Макаријоска. *Лексиката на коментарот кон Погодиновиот псалтир*. Скопје. (Tsubalevska, Makarijoska 2013: Tsubalevska, M., L. Makarijoska. *Leksikata na komentarat kon Pogodinoviot psaltir*. Skorje.)
- Шиваров 1986: Шиваров, Н. Древни източни коментари на Псалтира и старобългарските им преводи. – В: *Годишник на Духовната академия*, 28 (54), с. 6 – 81. (Shivarov 1986: Shivarov, N. Drevni iztochni komentari na Psaltira i starobalgarskite im prevodi. – In: *Godishnik na Duhovnata akademiya*, 28 (54), pp. 6 – 81.)

- Devreesse 1980: Les anciens commentateurs grecs des Psaumes. – In: *Studi e testi*, 264.
- Jagić 1906: Jagić, V. Ein unedierter griechischer Psalmenkommentar. – In: *DAWW*, 52, 1, pp. 1 – 95.
- Jagić 1907: Jagić, V. *Словѣньская псалтырь. Psalterium Bononiense*. Vindobonae–Berolini–Petropoli.
- MacRobert 1991: MacRobert, C. M. The Systems of Supplementary Penitential Texts in the Psalter MSS Peć 68, Belgrade 36, and Pljevlja 80. –In: *Oxford Slavonic Papers*, NS, 24, pp. 1 – 22.
- MacRobert 1996: MacRobert, C. M. The Textual Tradition of Church Slavonic Psalter up to the Fifteenth Century. – In: *Interpretation of the Bible. Proceeding of the International Symposium, 18–20 September 1996*. Ljubljana–Sheffield, pp. 921 – 942.
- MacRobert 2005: MacRobert, C. M. The Compilatory Church Slavonic catena on the Psalms in three East Slavonic manuscripts of the fifteenth centuries. –In: *Slavia*, 74, pp. 213 – 238.
- Rondeau 1982: Rondeau, M.-J. *Les Commentaires patristiques du Psautier (IIIe–Ve siècles)*. Vol 1. Roma. (Orientalia christiana analecta, 219).
- Thomson 1998: Thomson, F. J. The Slavonic Translation of the Old Testament. – In: *Interpretation of the Bibel. Proceedings of the International Symposium. 18–20 September 1996*. Ljubljana–Sheffield, pp. 797 – 803.

Речници и описи

- Богдановић 1978: Богдановић, Д. *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*. Београд. (Bogdanović 1978: Bogdanović, D. *Katalog cirilskih rukopisa manastira Hilandara*. Beograd.)
- Бончев 2002, 2012: Бончев, Ат. *Речник на църковнославянския език*. Т. 1 – 2. София, 2002, 2012. (Bonchev 2002, 2012: Bonchev, At. *Rechnik na tsarkovnoslavyanskiya ezik*. Т. 1 – 2. Sofia.)
- Даничић 1863: Даничић, Ђ. *Рјечник из књижевних старина српских*. Део 1–3. Београд. (Danichić 1863: Danichić, Ђ. *Rjechnik iz književnih starina srpskih*. Dio 1–3. Beograd.)
- Кодов 1969: Кодов, Хр. *Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Българската академия на науките*. София. (Kodov 1969: Kodov, Hr. *Opis na slavyanskite rakopisi v bibliotekata na Balgarskata akademiya na naukite*. Sofia.)
- Кодов, Райков, Кожухаров 1985: Кодов Хр., Б. Райков, Ст. Кожухаров. *Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света гора*. Т. 1. София. (Kodov, Raykov, Kozhuharov 1985: Kodov, Hr., B. Raykov, St. Kozhuharov. *Opis na slavyanskite rakopisi v bibliotekata na Zografskiya manastir v Sveta gora*. Т.1. Sofia.)
- Райков, Кодов, Христова 1986: Райков, Б., Хр. Кодов, Б. Христова. *Славянски ръкописи в Рилския манастир*. Т. I. София. (Raykov, Kodov, Hristova 1986: Raykov, B., Hr. Kodov, B. Hristova. *Slavyanski rakopisi v Rilskiya manastir*. Т. 1. Sofia.)
- РЦСЈМР 2006 – 2013: *Речник на црковнословенскиот јазик од македонска редакција*. Гл. уредник З. Рибарова, Т. I – II, Скопје. (RTSsJMR 2006 – 2013: *Rečnik na carkovnoslovenskiot jazik od makedonska redakcija*. Gl. urednik Z. Ribarova. Т. I – II, Skopje.)
- Сводный каталог 1984: *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР (XI – XIII вв.)*. Москва. (Svodnyi katalog 1984: *Svodnyi katalog slviano-russkikh rukopisnykh knjig, khраниashchikhsia v SSSR (XI – XIII vv.)*. Moskva.)
- Спространов 1902: Спространов, Е. *Опис на ръкописите в библиотеката при Рилския манастир*. София. (Sprostranov 1902: Sprostranov, E. *Opis na rakopisite v bibliotekata pri Rilskiya manastir*. Sofia.)
- Срезн 1989: Срезневский, И. И. *Словарь древнерусского языка*. По письменным памятникам. Репринтное издание. Т. I – III. Москва: Книга. (Srezn 1989: Sreznevskii, I. I. *Slovar' drevnerusskogo iazyka*. Po pis'mennym pamiatnikam. Reprintnoe izdanie. Т. I–III. Moskva: Kniga.)
- СР 1999, 2009: *Старобългарски речник*. Т. 1; Т. 2. София: Валентин Траянов. (SR 1999, 2009: *Starobalgarski rechnik*. Т. 1; Т. 2. Sofia: Valentin Trayanov.)
- СРЯ 1975 – 2008: *Словарь русского языка XI – XVII вв.* Т. 1 – 28. Москва. (SRJa 1975 – 2008: *Slovar' russkogo iazyka XI – XVII vv.* Т. 1 – 28. Moskva.)
- СС 1999: *Старославянский словарь (по рукописям X – XI веков)*. Под ред. Р. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой. Москва: Русский язык. (SS 1999: *Staroslavianskii slovar' (po rukopisiam X – XI vekov)*. Pod red. R. Tseitlin, R. Vecherki, E. Blagovoi. Moskva: Russkii iazyk.)
- СгрБР 1943: *Старогръко-български речник*. М. Войнов, Вл. Георгиев, Б. Георгиев, Д. Дечев, Ал. Милев, Т. Тонев. София: Книпеграф. (SgrBR 1943: *Starogratsko-balgarski rechnik*. M. Voynov, Vl. Georgiev, B. Georgiev, D. Dechev, Al. Milev, T. Tonev. Sofia: Knipegraf.)
- Цонев 1916: Цонев, Б. Славянски ръкописи в Българската академия – В: *Сб. БАН*, 6, № 1, с. 4 – 13 (Tsonev 1916: Tsonev, B. *Slavyanski rakopisi v Balgarskata akademiya*. – In: *Sb. BAN*, 6, №1, pp. 4 – 13.)
- Lampe 1978: Lampe, D. D. *A Patristic Greek Lexicon*. Ed. By G. W. Oxford.
- Mikl 1862 – 1865: Miklosich, Fr. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Vindobonae.

SJS 1958 – 1996: *Slovník jazyka staroslovenského. Lexicon linguae palaeoslovenicae*. T. 1 – 52. Praha.
Sophocles 1914: Sophocles, E. A. *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods*. Cambridge – Mass. – Leipzig.
(4. Unveränderte Nachdruckaufage, Hildesheim, 2003.)

THE VOCABULARY OF THE OLD BULGARIAN TRANSLATION OF HESYCHIUS' COMMENTS TO THE PSALTER IN CZAR IVAN- ALEXANDER'S PESNIVETZ FROM 1337

Ivona Karachorova

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

karachorova@abv.bg

Abstract: The article deals with the vocabulary of the Old Bulgarian translation of the Comments to the Psalter by Hesychius of Jerusalem in the Sofia Psalter from the year 1337 (known also as belonging to Pseudo Athanasius). This translation is believed to have been done in the 10th century. Here, the Old Bulgarian (Old Slavic) words and their Greek counterparts are presented, as well as the hapax legomena, the compound words, and some of the rare lexemes. The research is related to the upcoming edition of the Sofia Psalter. The comparison with the vocabulary of the Preslav texts and the characteristic features of the translation shows that this is a translation from the early years of Old Bulgarian literature.

Keywords: *Slavic Psalter, Hesychius' Comments to the Psalter, Sofia Psalter, lexical features of the translation*

Ivona Karachorova
Institute for Bulgarian Language
52, Shipchenski prohod Blvd, Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

НОВООТКРИТИ МОЛИТВИ НА ВЕЧЕРНЯТА И УТРЕНЯТА В ЗОГРАФСКАТА РЪКОПИСНА ТРАДИЦИЯ ОТ XIII ВЕК

Христина Тончева-Тодорова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

hrtoncheva@gmail.com

*Посвещавам на 1100-годишнината
от основаването на Зографската Света Обител*

Резюме: В доклада са изнесени данни за новооткрити, непознати досега в палеославистиката преписи на глаголическите молитви от денонощния богослужебен цикъл. Те са съхранени в ръкописен требник от XIII век, който се пази в Библиотеката на Зографския манастир „Св. Великомъченик Георги Победоносец“ на Света Гора. За пръв път се публикуват текстовете на новооткритите молитви и е направен опит за реконструкция на старобългарските евхемни прототипи.

Ключови думи: глаголически молитви, реконструкция, денонощен богослужебен цикъл, зографски ръкописен требник

Според православната литургия в съвременната практика има три богослужебни кръга: ежедневен, седмичен и годишен. Още в Стария Завет било установено определени часове на деня да се освещават молитвено, като според Битие 1: 5, 8, 13 денят е започвал от вечерта. Този обичай преминал и в християнската традиция.

Според богослужебния Устав (Типикон) в Православната църква молитвените последования, предназначени от Светата Църква за обществена ежедневна служба, са девет: *вечерня, повечерие – малко и велико, полунощница, утрения, първи час, трети час, шести час, Св. Евхаристия и девети час*. Вечернята се извършва обикновено към залез слънце, повечерието – след вечеря, полунощницата – след полунощ, утрения – на зазоряване, часовете – след утрения, литургията – след часовете, деветият час – следобед, между 15.00 – 16.00 ч. Този модел е доста подвижен в някои църковни практики, като често се пропускат не само полунощницата, но и часовете, и повечерието¹.

Срещу някои по-големи Господски празници като Рождество, Богоявление, както и на Велика Събота, литургията се съединява с вечернята и се извършва следобед, но в някои мирски храмове тя се изтегля и сутрин. Според устава в Зографската Света Обител вечернята започва в два часа следобед и се съединява с литургията.

На Св. Дух в мирските храмове вечернята се изтегля по-рано и се отслужва веднага след края на литургията, защото по време на нея се четат важни коленопреклонни молитви. В Зографския манастир на Атон вечернята се отслужва обикновено към четири или пет часа следобед².

Свързване на утрения с вечернята имаме при т. нар. Всенощно бдение, което се отслужва срещу празнични дни, то продължава цяла нощ – практика, която е спазвана и днес в някои от светогорските манастири. Бдението започва срещу залез слънце и продължава цяла нощ или до късно през нощта. То е израз на духовно тържество и молитвено бодърстване.

С общественото си богослужение Светата Христова Църква призовава човеците да преминат от тъмнината на греха към светлината на вярата, богопознанието и вечното блаженство. Всеки ден нашият Небесен Отец простира щедрата си ръка и ни дава насъщния хляб, но същевременно и подканва към обществено богослужение, всекидневно освещаване и духовно насищане, тъй като „не само с хляб ще живее човек, а с всяко слово, което излиза от Божи уста“ (Мт. 4: 4). Непрестан-

¹ Цитирано по: <https://www.pravoslavie.bg> [20. 09. 2019].

² Бих желала да изкажа специална благодарност на монах Климент от Зографския манастир в Света Гора за безценната консултация относно особеностите на богослужението в Светата Обител.

τά σου ἐπὶ τῆς γῆς... Goar 1960: 39, ἡ' в' **Отъ** ношн **оу́трьноуѣтъ** **дѣхъ** **нѣшъ** **зане** **свѣтъ** **повелѣннѣ** **твоѣго** 3-50, 132a. Тази молитва е втора и в днешното Последование на утренията (Служебник / Sluzhebnik 1998: 32).

При разглеждането на молитвите на утрешната един от най-големите изследователи на византийските евхологии М. Аранц установява, че първата е била характерна встъпителна молитва, от втората до осмата включително не са били свързани със съдържанието на псалмите; втората и третата са свързани с песента на пророк Исайя, деветата – евангелската – присъства и в Литургията, само десетата и единадесетата имат непосредствена връзка с псалм 50-и и с хвалитните. Дванадесетата молитва, както и молитвата **Б**е великѣи и днѣвѣи нмѣе единѣ всемирѣство, Аранц смята за свещенически. Всички тези молитви той смята за съхраняващи универсалния характер на християнството, наследено от синагогалното богослужение (Arranz 1971: 406).

М. Аранц пише за утринните молитви следното: „Тайната на произхода на тези молитви ... представлява тайната на създаването на самия Евхологион. На нас ни остава да се надяваме на това, че по-изчерпателното изучаване на литургическите източници, в частност на източните, ще отвори пред нас „царските врата“ на Евхологиона и ще ни въведе в светлината на храма. До днес по-голямата част от византийския Евхологион, който е едно от най-големите съкровища на Вселенската Църква, си остава също така и една от най-великите нейни тайни“ (прев. мой: Arranz 1971: 435).

Тази традиция намираме и в зографския требник, в който преписите на молитвите са изключително идентични с тези в глаголическия Син Евх, до такава степен, че биха могли да бъдат реконструирани повечето от старобългарските облици, съпоставително с гръцките образци. В редките случаи, в които запазените в Син Евх откъслечи от думите и формите предполагат друг преводен вариант от този в зографския требник, не предлагам реконструкция.

⁵ Цитирано още по: https://azbyka.ru/otechnik/Pravoslavnoe_Bogosluzhenie/kak-molilis-bogu-drevnie-vizantijsy/1 [14.11.2019 г.].

129а; беззаконїѣ Син Евх 2г, гр.?, беззаконїа 3-50, 129а; помни Син Евх 2г, μνημοῦνητι Goar 1960: 29, поменн 3-50, 129а; нѣи (насѣ) Син Евх 2г, гр.?, ны 3-50, 129а; щедротамн Син Евх 2г, οἰκτιρμῶν Goar 1960: 29, насѣ Син Евх 2г, ἡμᾶς Goar 1960: 29, нѣ 3-50, 129а; даждн Син Евх 2г, δὸς Goar 1960: 29, дажь 3-50, 129а; прочее Син Евх 2г, λοιπὸν Goar 1960: 29, прочее 3-50, 129а; непрѣзвннѣ Син Евх 2г, τοῦ πονηροῦ Goar 1960: 29, непрѣзвннѣ 3-50, 129а; благодѣ[ѣн]нѣ Син Евх 2v, ἀγαθὰ Goar 1960: 29, пропусната при пренасяне в 3-50; промѣшленнемъ Син Евх 2v, προνοία Goar 1960: 29, промѣшленнѣмъ 3-50, 129б; намѣ Син Евх 2v, ἡμῖν Goar 1960: 29, намѣ 3-50, 129б; обрѣчен Син Евх 2v, κατεγγυήσας Goar 1960: 29, ωβρουѣнвн 3-50, 129б; цѣсарѣство Син Евх 2v, βασιλείαν Goar 1960: 29, црѣство 3-50, 129б; намѣ Син Евх 2v, ἡμῖν Goar 1960: 29, намѣ 3-50, 129б; оуклоннвн с Син Евх 2v, ἐκκλῖναι Goar 1960: 29, оуклоннѣ с 3-50, 129б; отъ всего зѣла Син Евх 2v, ἀπὸ παντὸς κακοῦ Goar 1960: 29, ѿ всего зѣла 3-50, 129б; чѣсть Син Евх 2v, μέρος Goar 1960: 29, чѣсть 3-50, 129б; вес порока Син Евх 2v, ἀμέμπτως Goar 1960: 29, вес порока 3-50, 129б.

Началото на главопреклонната молитва в Син Евх не е запазено, но от л. 3v нататък могат да бъдат реконструирани следните облици:

покланѣти с Син Евх 3v, προσκυνεῖν Goar 1960: 39, покланѣти сѣ 3-50, 131б; н прѣзываетн Син Евх 3v, ἐπικαλεῖσθαι Goar 1960: 39, н прѣзываетн 3-50, 131б; нм твоѣ сѣое Син Евх 3v, ὄνομά σοῦ τὸ ἅγιον Goar 1960: 39, нме твоѣ сѣое 3-50, 131б; молнмъ тн с Син Евх 3v, δεόμεθα Goar 1960: 39, млнмъ тн сѣ 3-50, 131б; твоихъ щедротъ Син Евх 3v, σοῖς οἰκτιρμοῖς Goar 1960: 39, твоихъ щедротъ 3-50, 131б; благодѣи Син Евх 3v, χρηστότι Goar 1960: 39, блѣоти 3-50, 131б; нашемѣу Син Евх 3v, ἡμετέραν Goar 1960: 39, ншемѣ 3-50, 131б; послан Син Евх 3v, ἐξαπόστειλον Goar 1960: 39, ннзѣпослан 3-50, 131б; прѣдѣстоѣща Син Евх 3v, ἐστῶτας Goar 1960: 39, прѣдѣстоѣщеѣ 3-50, 131б; ѣающа Син Евх 3v, ἀπεκδέχομενους Goar 1960: 39, ѣающѣ 3-50, 131б; отъ тебе Син Евх 3v, τὸ παρὰ σοῦ Goar 1960: 39, ѿ тебе 3-50, 131б; млостн Син Евх 3v, ἔλεος Goar 1960: 39, мѣтн 3-50, 131б; дажди Син Евх 3v, δὸς Goar 1960: 39, дажь 3-50, 131б; страхомъ Син Евх 3v, φόβου Goar 1960: 39, страхомъ 3-50, 131б; н любовнѣ Син Евх 3v, καὶ ἀγάπης Goar 1960: 39, н любовнѣ 3-50, 132а; словѣщн Син Евх 3v, λατρούοντας Goar 1960: 39, словѣще 3-50, 132а; тебѣ Син Евх 3v, σοι Goar 1960: 39, тебѣ 3-50, 132а; покланѣти с Син Евх 3v, προσκυνεῖν Goar 1960: 39, покланѣти сѣ 3-50, 132а; ненздрѣченнѣн Син Евх 3v, неѣздрѣченнѣн 3-50, 132а; благодѣи Син Евх 3v, ἀγαθότητα Goar 1960: 39, блѣтн 3-50, 132а.

В текста на втората молитва на утренията (Син Евх 4г) могат да бъдат възстановени следните облици: въ нѣтннѣ Син Евх 4г, ὧντως Goar 1960: 39, въ нѣтннѣ 3-50, 132а; прѣклонн Син Евх 4г, κλίνον Goar 1960: 39, прѣклонн 3-50, 132а; оухо твоѣ Син Евх 4г, οὗς σου Goar 1960: 39, оухо твоѣ 3-50, 132а; послѣушан Син Евх 4г, ἐπάκουσον Goar 1960: 39, послѣушаѣ 3-50, 132а; помни Син Евх 4г, μνήσθητι Goar 1960: 39, поменн 3-50, 132а; молещѣ с Син Евх 4г, συνδευχομένων Goar 1960: 39, молещѣ сѣ 3-50, 132а; твоѣѣ Син Евх 4г, σου Goar 1960: 39, твоѣю 3-50, 132а; людн твоѣа Син Евх 4г, λαόν σου Goar 1960: 39, людн твоѣ 3-50, 132а; мнрѣ Син Евх 4г, κόσμον Goar 1960: 39, мнрѣ 3-50, 132а; твоѣмоу Син Евх 4г, σου Goar 1960: 39, твоѣмѣ 3-50, 132а; црѣквѣмъ твоимъ Син Евх 4г, ἐκκλησίαις σου Goar 1960: 39, црѣквѣмъ твоимъ 3-50, 132а; твоимъ Син Евх 4г, σου Goar 1960: 39, твоимъ 3-50, 132а; всѣмъ людѣмъ Син Евх 4г, παντὶ λαῶ Goar 1960: 39, всѣмъ людѣмъ 3-50, 132а; Ъко Син Евх 4г, ὅτι Goar 1960: 39, Ъко 3-50, 132а; прославн с Син Евх 4г, διδόξαστας Goar 1960: 39, прославн сѣ 3-50, 132а.

В третата молитва на утренията (Син Евх 4v-5г) могат да бъдат възстановени следните старобългарски облици: доухъ нашъ Син Евх 4v, πνεῦμα ἡμῶν Goar 1960: 40, дхъ нѣш 3-50, 132а; свѣтъ Син Евх 4v, φῶς Goar 1960: 40, свѣтъ 3-50, 132а; земн Син Евх 4v, гр.?, земн 3-50, 132а; дарѣуѣн Син Евх 4v, χάρισαι Goar 1960: 40, дарѣуѣн 3-50, 132а.

По-долу в табличен вид са изнесени новооткритите последования на вечернята и на утренията от богослужбения кръг, в съпоставка с глаголическите текстове, като реконструирани отрязъци от лексемите и граматическите форми са подчертани и маркирани в цвят.

Син Евх f 2r–3v

Бл҃гвенѣ еси ꙗко бже вседръжнтелю, съвѣдѣи змѣ
члѣвѣ вѣдѣи ихже трѣбемъ нѣболе, ꙗко нхже
просимъ ли разсмѣхомъ самъ ꙗколюбѣ црю Вселен
скѣи бл҃гѣи, здовѣи насъ, множествомъ щедротъ
твоихъ, стѣстнѣи непостыднѣи, призывати им ст
ое твое ꙗко не въведѣи въ напасть нъ нзбави насъ
отъ непрѣзньи, сзмотреннемъ..... нмъ все на
польз..... зтворѣи ÷ Ъко подобае.... стѣка слава ÷
÷ мо вѣчеръни... зѣло ꙗко ꙗко ꙗко

Г҃и дръжн вѣсѣскѣи стоѣи снлоѣ твоеѣ дѣлготрѣп
на вѣхъ насъ каѣи с о злѣбахъ нашихъ далече
твор отъ насъ беззаконнѣи наша помни нзи (насъ?) ...
щедротамъ твоимъ ꙗко мѣстнѣи твоеѣ ꙗко постѣи насъ
твоеѣ бл҃годѣтнѣи ꙗко дѣлѣи намъ отъвѣгнѣи
ꙗко прочее отъ настоѣщаго вѣсе отъ вѣстръихъ
кзънѣи ꙗко кѣвъ непрѣзньи сзхрани животъ нашъ
бл҃годѣтнѣи стадо твоего дха ÷ в ÷ Многостнѣи
н ꙗколюбнемъ еднѣи ÷

÷ мо вѣчеръни анѣло ꙗко ꙗко ꙗко

Г҃и бже великѣи чюдно строѣи чкѣи въ животъ
нензреченнѣи бл҃гост[ѣи]нѣи ꙗко богатѣи
промѣшленнемъ дарова намъ мнра сего бл҃гаа
обрѣченъ намъ обѣтованое цѣсарѣство Данѣи юже
намъ бл҃гѣи сзтворѣи оуклоннѣи с отъ всего зла
мнмошедѣшнѣи чѣстѣ его дѣлѣи намъ бес порока
конзѣатинѣи хва....

Прн... з носъ ... ꙗко бже на
Слѣша....

(изгубен/и лист/и, на които е било началото на
главопреклонната молитва)

.....покланѣти с ꙗко призывати им твое стое ꙗко
нзиѣи молнѣи ти с ꙗко просимъ твоихъ щедротъ
ꙗко твоеѣ бл҃гостнѣи ꙗже всегда подалъ еси
нашему животъ ꙗко нзиѣи посѣдищѣи твоѣи на
прѣдѣстоѣща прѣдѣи лицемътѣи твоеѣ ꙗко
любяща отъ тебе богатѣи многостнѣи дѣлѣи имъ сз
страхомъ н любовнѣи слѣжѣи тебѣ хвалити ꙗко пѣти ꙗко
покланѣти с нензреченнѣи бл҃гостнѣи ÷ в
Ъ. Дѣлѣи ти всѣка слава ÷

÷ мо вѣстръици ÷ Син Евх 4г

Отъ нощи стрънюетъ дхъ мон кз тебѣ бже
зане свѣтъ повелѣннѣи твоего на земн правѣдѣи н

3-50, 129a–130a

Бл҃говленъ ꙗко ꙗко бже вседръжнтелю н свѣдын оумъ ч
лѣвѣ вѣдѣи нхже трѣбемъ нѣболе нхже просимъ
ли разсмѣемъ самъ ꙗколюбѣ црю великѣи ꙗко
бл҃гѣи оудовѣи нѣсѣ (?) множествѣи щедротѣи
свѣстнѣи непостыднѣи призывати им твое стое
стоѣ (sic!) н не оудѣи насъ въ напасть нъ нзбави
ны ѡ непрѣзньи н сзмотреннемъ твоимъ все на
пользѣи намъ стѣлѣи ꙗко побѣдѣи ÷

Г҃и ꙗко ѡръжѣи всаѣскаѣи прѣстѣи снлою своѣю
дѣлготрѣпѣи на вѣхъ на ꙗко каѣи с о злѣбахъ нашихъ
далече творѣи ѡ на беззаконнѣи нша поменн ны
ꙗко щедротамъ твоимъ н мѣстнѣи твоѣи постѣи на
твоѣи бл҃годѣтнѣи дѣлѣи намъ ѡвѣгнѣи н проч
ее настоѣщаго днѣи ѡ пѣстрыхъ (?) кзънѣи н кѣвъ
непрѣзньи животъ ншѣи сзхрани ÷ Бл҃гостнѣи стаго
твоѣи дха мѣстнѣи н ꙗколюбнемъ ÷

мъ з.

Г҃и бже великѣи ꙗко чюднѣи строѣи члѣвѣи животъ
нензреченнѣи (пропуснал думата, като пре
насял на следващата страница) н бгѣи
промѣшленнемъ даровавы намъ мнра сего бл҃гаа
ꙗко вбручѣи намъ ѡвѣтованнѣи цѣство давыи
ꙗже на намъ бл҃гѣи сзтворѣи намъ оуклоннѣи с ѡ
вѣсѣкого зла мнмошедѣшнѣи чѣстѣ днѣи дѣлѣи намъ
прочее бес порока конзѣати прѣ стѣи славою твоѣю
хвалеѣи тебе бл҃гаа чюлѣколюбѣи ба ншего ÷

3-50, 131b-132a

мѣтѣи оутръици . ѡ .

Хвалнѣи те бже ншѣи вѣвнѣи чюднѣи ны ѡ ложъ
нашихъ ꙗко вѣложнѣи въ оутѣи наша словохвалѣи
покланѣти с н призывати им твое стое н ннѣи
мнѣи ти с твоихъ щедротъ н твое бл҃гѣи юже
всегда подалъ ꙗко ншѣи животѣи ꙗко ннѣи ннѣи
бл҃гѣи твою на прѣдѣстоѣща прѣдѣи лицемъ славы
твоѣи чюднѣи ѡ тебе бгѣи мѣстнѣи н дѣлѣи намъ
страхомъ н любовнѣи слоужѣи тебѣ хвалити ꙗко пѣти
н покланѣти с нензреченнѣи бл҃гѣи твоѣи ÷ ꙗко
побѣдѣи ти всѣка слава ÷

мъ в 3-50, 132a

Отъ нощи оутрънюетъ дхъ ншѣи зане свѣтъ
повелѣннѣи твоѣи по земн правѣдѣи нстнѣи

СТЪЗНИЖ СЪВРЪШАТИ О СТРАСѢ ТВОЕМЪ ВЪРАЗУМИ НЪ
 ТЕБѢ СЛАВНЫМЪ СЖЩААГО ВЪ НѢТННОУ ПРНКЛОНН ОУХО ТВОЕ
 ТВОЕ Н ПОСЛАШАН НАСЪ І ПОМНИ СЖЩА СЪДЕ І МОЛЩА С
 СЪ НАМН ВС ПОМНИ СН ТВОЕЖ СЛОЖ БЛВН ЛЮДН ТВОА
 СПН ДОСТОѢННѢ ТВОЕ І МНРЪ І ВСЕМЪ МНРЪ ТВОЕМОУ
 ПОДАЖДН ЦРКВАМЪ ТВОИМЪ І СВЩЕНЦИМЪ ТВОИМЪ
 КЪЗНЪЕМЪ І ВСѢМЪ ЛЮДЕМЪ ТВОИМЪ , ВЪ БКО БЛГОВН С
 Н ПРОСЛАВИ С ÷

Мо ѿ стръзненннннн ÷ Син Евх 4v-5r

Ѡтъ ноци стръзнуеѣтъ доухъ нашъ къ тебѣ бже
 зане свѣтъ повелѣннѣ твоего на земн насуи нъ бже
 правдѣ твоеи заповѣдемъ твоимъ і оправданнемъ
 твоимъ просвѣти оуи срца нашего еда когѣда всънж
 въ смъртн ижденн всѣкъ мракъ отъ срць нашихъ
 дароуи намъ слънце твое ...

(при пренасянето страниците са разменени с
 част от друга молитва)

крестъѣнзскж мотвамн стъза прѣчнетъ блгвензна
 Влауицаша наша брц і прнснодѣвзна марна і всѣхъ
 стъзихъ Молнмъ ти с тръстъин ги Послашаи насъ
 молщннхъ с н помнаи ÷ лю в ги по ÷

съврѣшатн ѿ страсѣ твоѣмъ въразоумн ны тебе
 славннн соущаго въ нѣтнноу ба прнклонн оухо твоѣ
 послорушаи насъ н поменн ги соущей зъдѣ н молещей
 се с намн все си по нменн спси твою слою н блвн
 людн твои н спси достоѣннѣ твои н мнръ всемъ
 мнръ твоимъ дажъ н цркъвамъ твоимъ священнымъ
 кнеземъ твоимъ н всѣмъ людемъ твоимъ ÷ Ако
 блгвн се н прославн се прѣчтъно н велелѣпно нме
 твоѣ ѿца н сна н ста ÷

М . Г . 3-50, 132a-132b

Ѡтъ ноци оутръноуеѣтъ дхъ ншъ к тебѣ бже зане
 свѣтъ повелѣннѣ твоего на земн насуи нн бже
 правдѣ твоеи н заповѣдемъ твоимъ опрѣѣтн (?)
 оуи смысла ншего еда когѣда оусънемъ въ смъртн
 нженн всакъ мракъ ѿ срць ншнхъ н дароуи намъ сл
 нце праведное съхранн жнвотъ нашъ безъ нападн
 печатемъ стаго твоего дха направн стопы наше
 на потъ (!) мнрън н дажъ намъ вндѣтн оутро съ
 веселнѣмъ да всълемъ ти оутрънеи млнтвн ÷

Зографският пергаментов требник е засвидетелствал единайсет молитви на утренията, което е наследство от многовековната византийска евхологична традиция (вж. напр. Дмитриевский / Dmitrievskii 1901: 36 – 39, Goar 1960: 38 – 42). Този модел е наследен и в съвременната богослужебна практика – в днешното Последование на утренията са включени 12 молитви, от които само деветата липсва в 3-50 (вж. Служебник / Sluzhebnik 1998: 32 – 38).

Използвани ръкописи

Ватиканска апостолическа библиотека (дигитален архив) – Barb.gr.336: Барберински гръцки евхологий от VIII век.

Библиотека при Зографския манастир „Св. Георги Победоносец“ (дигитален архив) – Zogr_0050: Требник от XIII–XIV в., 155 л. пергамент, сръбска редакция със запазени следи от български юсов извод (Каталог / Katalog 1994: 50 – 51).

Цитирана литература / References

Дмитриевский 1901: Дмитриевский, А. Д. *Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках православного Востока. Том II. Еѣнлогѣб*. Киев: Типография Корчак-Новитского. (Dmitrievskii 1901: Dmitrievskii, A. D. *Opisanie liturgicheskikh rukopisei, khраниashchikhsia v bibliotekakh pravoslavnogo Vostoka. Том II.Еѣнлогѣб*. Kiev: Tipografiia Korchak-Novitskogo.)

Каталог 1994: *Каталог на славянските ръкописи в Библиотеката на Зографския манастир в Света Гора*. Б. Райков, Ст. Кожухаров, Х. Миклас, Хр. Кодов. София: СИБАЛ. (Katalog 1994: *Katalog na slavyanskite rakopisi v bibliotekata na Zografskiya manastir v Sveta Gora*. B. Raykov, St. Kozhuharov, H. Miklas, H. Kodov. Sofia: CIBAL.)

Нестеровский 1996: Нестеровский, Е. Г. *Литургика или наука за богослужението на православната църква*. В. Търново: „Христо Червенаков и Митко“. (Nesterovskii 1996: Nesterovskii, E. D. *Liturgika ili nauka za bogoslužhenieto na pravoslavната tsarkva*. V. Tarnovo: Hristo Chervenakov i Mitko.)

Служебник 1998: *Служебник*. София: Бolid. (Sluzhebnik 1998: *Sluzhebnik*. Sofia: Bolid.)

- Arranz 1971: Arranz, M. Les prières presbytérales des matines byzantines. – In: *Orientalia Christiana Periodica*, 37, pp. 406 – 436.
- Goar 1960: Goar, J. *Εὐχολόγιον siwe Rituale Graecorum*. Venize, 1730, Graz.
- Frček 1939: Frček, J. *Euchologium Sinaiticum. Texte slave avec sources greques et traduction française*, II (Patrologia Orientalis, 24/5).
- Nachtigal 1941, 1942: Nachtigal, R. *Euchologium Sinaiticum. Starocerkvenoslovanski glagolski spomenik*. I. Fotografski posnetek. Ljubljana: Akademija znanosti i umetnosti 1941; II. Tekst s komentarijem. Ljubljana: Akademija znanosti i umetnosti.
- Schnitter, Miklas 1993: Snitter, M., H. Miklas. Kyrillomethodianische Miszellen. –In: *Anzeiger für slavischen Philologie*. Bd. XXII/1 (Festgabe für Rugolf Aitzetmüller zum 70. Geburtstag), Teil 1. Graz Akademische Druck- u. Verlagsanstalt,, pp. 141 – 220.
- Tarnanidis 1988: TarnanIdis, I. *The Slavonic Manuscripts, discovered in 1975 at St. Catherine monastery on Mount Sinai*. Thessaloniki: St. Catherine's Monastery at Mount Sinai and Hellenic Association for Slavic Studies.
- <<https://www.pravoslavie.bg>> [20. 09. 2019]
- <<http://www.pravoslavieto.com/>> [09. 10. 2019]
- <https://azbyka.ru/otechnik/Pravoslavnoe_Bogoslužhenie/kak-molilis-bogu-drevnie-vizantijsy/1> [14. 11. 2019]

NEWLY-FOUND PRAYERS FOR VESPERS AND FOR MATINS IN THE ZOGRAF MANUSCRIPT TRADITION FROM 13TH CENTURY

Hristina Toncheva-Todorova
Plovdiv University „Paisii Hilendarski“

hrtoncheva@gmail.com

Abstract: The paper presents data about newly-found copies of Glagolitical prayers from the twenty-four-hour liturgical cycle, which were previously unknown in the Paleoslavistic studies. They are preserved in a manuscript Prayer-book from 13th century kept in the Library of the St. George Zograf Monastery on Mount Athos. Here for the first time are published texts of the newly-found prayers and an attempt is made to reconstruct the Old-Bulgarian euchological prototypes.

Keywords: *Glagolitical prayers, reconstruction, twenty-four-hour liturgical cycle, Zograf manuscript Prayer-book*

Hristina Toncheva
Plovdiv University „Paisii Hilendarski“
24 Tsar Asen St
Plovdiv 4000
Bulgaria

НОВИ ДАННИ ЗА КНИЖНИНАТА НА БЪЛГАРИТЕ КАТОЛИЦИ ПРЕЗ XIX ВЕК

Магдалена Абаджиева

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“,
Българска академия на науките

mabadzhieva@abv.bg

Резюме: Докладът представя новооткрития ръкопис на Андреа Канова от 1845 г. Авторът е католически книжовник, свещеник от ордена на капуцините, творил сред българите католици през XIX век. Ръкописът е част от колекцията на Иво Райков, която съдържа общо осем неизвестни до момента на науката ръкописи, образци на книжнината на българите католици.

Ключови думи: *книжнина на българите католици, Андреа Канова, новооткрит ръкопис*

Българите католици са 43811 души според последното преброяване, проведено през 2001 г. и публикувано на сайта на „Националния статистически институт“, или казано с други думи, те са 0.6% от населението на България. Въпреки малочислеността те са сплотена общност, която има силно изразено самосъзнание. Това би могло да обясни решението на едно 15-годишно момче от днешния град Раковски да започне да търси и да колекционира ръкописи и старопечатни книги, образци на книжнината на българите католици. Израснал с разкази за историята на своята общност, Иво Райков още като ученик решава, че трябва да положи усилия да издири и да съхрани книги и документи, разкриващи миналото на неговите прадеди. Така през годините той намира и откупува осем ръкописа на католически книжовници, които са напълно неизвестни на науката и могат да бъдат определени като истинско откритие, което осветлява неизвестни до момента факти за историята на католицизма по българските земи и най-вече за развитието на книжнината на българите католици. Към настоящия момент Иво Райков е студент в Националната художествена академия. Всички ръкописи от неговата колекция заслужават обстойно проучване, но това надхвърля възможностите на този доклад. Тук ще бъде представен само един от тях, ценен с това, че е единственият до момента запазен и открит ръкопис на Андреа Канова, който предвожда капуцините при тяхното пристигане в пловдивско през 1841 г. Накратко ще представя фактите, които довеждат до установяването на този нов орден.

Францисканците, които успяват да покръстят голяма част от българските павликяни и да разширят католическото влияние през XVII век, се изтеглят след Чипровското въстание от 1688 г.¹ В резултат на това ситуацията в южните български земи става силно нестабилна. Л. Милетич пише, че тогава в Пловдивско се сменят „свещеници от разни братства и народности“, а между тях е имало винаги и по някой местен бивш павликянин (Милетич / Miletich 1903 : 163), от което може да се направи заключението, че отношението на свещениците към местните хора не е притежавало строгостта, нужна за укрепването на тяхната вяра. От 1836 до 1841 г. в Пловдивско действа орденът на лигуористите, които били много добри мисионери, но не разбирали добре местните хора (Милетич / Miletich 1903 : 173). За да укрепи католическата вяра на вече покръстеното население, Конгрегацията за разпространение на вярата изпраща в Пловдивско ордена на капуцините, които пристигат на 21 март 1841 г., предвождани от отец Андреа Канова от Гареца (Милетич / Miletich 1903 : 189; Missioni 1913 : 317), с което започва нов етап от историята на католическата дейност в южните български земи. Той се характеризира най-вече с богатата книжовна дейност на свещениците от ордена на капуцините, като техният чужд произход не представлява пречка за това. За да влязат в близък контакт със своето паство и да запълнят нуждата от духовна литература, те изключително

¹ Вж. повече у Милев 1914.

бързо усвояват местния говор и започват да създават книжнина на народен български език. Един от най-изявените автори от този период е отец Едуардо от Торино, когото Кр. Станчев определя като „водещ павликянски книжовник“ (Станчев / Stantchev 1995: 170).

Ръкописът, обект на настоящия доклад, е с обем 31 листа, писан е от една ръка. Езикът е новобългарски, а използваната азбука е латиницата. Тази графика е характерна за повечето образци на книжнината на българите католици от този период². Първият и последните два листа са празни. Размерът на ръкописа е 10,8 × 17,5 см, а размерът на текстовото поле – 9 × 15 см. На титулната страница се чете следното:

Praudinata Od Verata

Ubadina sas pitani, i odgovareni za faida od oneja hora, deto nemat ureme illi akal Dase nauciat po na dalboko.

Kitapce od jedin Redovnik od Red od Jesuitite

Qui docet filium in illo gloriabitur. Ecc. 90

Filibe 1845

След това е поместен следният предговор:

Na Koguto ceti

Verata, kojato j po golema darba od Gospodina Bogha dadina na horata, Verata kojato j temellat, direkta i podkrepenito od cileska poroda, naistena j dostojna da badi posnata na neinite nisciane od praudina, na nejnite na-uke od Sveta i na kolajete sili, deto mu dava ta da smi dobri, i ciastiti. Makar tua molzina ima, deto ni saidissuat hic Verata deto nikoga spolavet, i zafalet Veliki Blagodarnik deto spored negovata milos ghi dari sas taja golema darba. I kako j po dostojno od agedissuani je, ci se nameret po jedni, deto da xivejat raspusnat xivot, ja da se kortulissuat od nekoj telesni zarar storat enkiar na Verata, kaktu ta da besce naj dolna rabota, i po malko trebna na cileka.

Zarad menem maker da se grixu katu videm Verata tolkova ni pocitana, angiek potapkuana, pak se raduam koga smisla, ci Gospodin Bogh se obrecci da ja dargi zdrava cek du isvarsiovani od svetat, i neto loscia hora, neto pakalat nikoga xia moxiat da ja razvalet. Koj nit ace Verata nje dostojn od nea, indi Bogh za pedesosia ja odmani i ja dava na drughi, deto povici ja posnavat, i ja tacet. Oileise Verata nikoga scte da se zagube po svetat, emi premestise od jedno zarstuo na drugo, od po jedni liudi minua na drughi. Tua se j dukarelo na Nemska zeme koga po jedni katolizzi storeha red na tehnta prava Vera, ta da sledat polovernisoto od Lutero; Na one sami ureme Gospod dadi, ci sej numeral novit svet, sanki America. Tamoka horata beha Pugane, na teh Redovnizzi Boxi prekaseha istenskata Vera, i mlogo Millioni se preobrascteha kade Nea. Etto indi, ci Verata ako zagube malko nescto na jedna strana, mlogo povici kazandissua na druga.

Ama dip mi je xialno koga smisla na golem zarar deto dodi na cileka katu zagube Verata; Na sami ureme zagube sebesi, zascto tukoci koi dargi Verata zadadina od Gospodina Bogha, moxe da se kortulissua od vecnata poguba, i da se kazandissua vecno spasseni.

Da se ni dukare na tebe, sinko moj, tosi zarar piscem tozi kitapce. Cetigo sas sbran akal, i xia videsc kolko j zdrava, istenska, Sveta tuojata Vera, povici indi xia ja saidissuasc, i ta, ako redisc tuoijat xivot spored neiniti zapovedi, scte da te zavedi na vecna ciastitos.

Tei da badi

Предговори към отделни ръкописи, образци на книжнината на българите католици, се откриват и на други места и говорят за добре установена традиция, при която изписването на книгите е мотивирано от тяхното конкретно предназначение да спомагат за утвърждаването на католическата вяра у своите ползватели. Такива сборници са ръкопис № 747 от 1779 г. на Петър Ковачев Царски, съхраняван в библиотеката на Румънската академия на науките³, и № 779 от 1780 г., отново на Петър Ковачев Царски, който се пази в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ в София.

² Повече за кирилицата и латиницата в книжнината на българите католици вж. Abadzhieva, M., M. Tsibranska-Kostova 2019.

³ Повече за този ръкопис вж. Aleksova, Mihail 2017.

От представения по-горе предговор към новооткрития ръкопис на Андреа Канова става ясно, че той е предназначен за конкретна личност, която трябва да бъде предпазена от заблудата на протестантството: „Da se ni dukare na tebe, sinko moj, tosi zarar piscem tozi kitapce”. Утвърждаването на вярата е посланието, което се открива и в предговорите към цитираните по-горе ръкописи на Петър Ковачев Царски: „Ettoti oileise Sinco turem pred occite sicko Sveto Pismo, i Staro, i Novo, ne дума рò дума, zerei јасак од Sveta Cerqua, emi cato јednò приказоване, illi hikiajet; ceti oileise, i uccise, da moxisc da uccise i drughi hora” (№ 747 от 1779 г.) и „Ettoti oileise Sinco turem prid occite sicko Sveto Pismo, i Staro, i Novo, ne дума рò дума, zerei јасак од Sveta Cerqua, emi cato јednò приказоване; ceti oileise, i uccise, i hubave misli, cacoј Gospod storil за tebe” (№ 779 от 1780 г.).

Новооткритият ръкопис на Андреа Канова продължава с осем учения под формата на въпроси и отговори, поместени от с. 3 до с. 55: Ucceni parvo. Hortuase за потреба од једна Vera ubadina од Bogha; Ucceni Ftutori. Kristianlakat, illi Verata Boxia prerokuane 4 hilliade godine napred; Ucceni treti. Hortuase за Ciudessete goleme storine за faida од Kristianlakat; Ucceni Cetuarti. Ciudne i ossilne make, deto teghleha Mucenizzite storuat ispat, ci Cattolicianska Vera ј прava; Ucceni Peti. Takamat sas koguto sas rasteli Verata, ј drughi sciakatlak, ci ta i zadadina од Bogha; Ucceni Scesti. Hortuase за cretizzi i за polovernizzi illi karakore; Ucceni Setmo. Hortuase за naukata од kristianlakat; Ucceni osmo. Hortuase за sigascnite niverni.

На последната страница се открива точна датировка на ръкописа и собственоръчно изписаното име на неговия съставител: Filibe 24. Giugno 1845 Gospodin Andrea da Garessio ubarni на Bulgarski jezik.

Ръкописът е написан с латиница, това е важна черта на голяма част от образците на книжнината на българите католици от този период. Открива се характерният за павликянския говор преход на *e* и *o* под ударение в *u* и *y*:

- *ni* вм. *ne*, *ci* вм. *ce*, *bis* вм. *bes*;
- *du* вм. *do*

Друга особеност е редукцията на неударено *e* в *u*, както и на неударено *o* в *y*:

- *rice* вм. *рече*, *gori* вм. *горе*, *obrecin* вм. *обречен*, *storina* вм. *сторена*, *sickiti* вм. *сичките*, *povici* вм. *повече* и др.
- *kaktu* вм. *както*

От фонетичните характеристики прави впечатление и преходът *v>y*: *praudina*, *sekakua*, *storuat*, *ureme* и др.

За рефлекс на голямата носовка се открива както *a*, така и *u*: *maka*, но *mudrosia*, *mudri*. В първия случай заради латинската графика е трудно да се установи дали гласежът е *a* или *ъ*, тъй като няма отделен знак за графемата *ъ*. Вторите примери говорят за тенденция, която се среща и в ръкописи на католически книжовници от втората половина на XVIII век. Така в сборника на Петър Ковачев Царски от 1773 г. (№ 778 от НБКМ) рефлексът на голямата носовка навсякъде последователно е *a*, а изключенията са отново единствено при лексемите *mudar* и *mudri*. Това явление може да се дължи на влияние от страна на западните говори, за които е характерен именно рефлекс *y* на мястото на *я*.

Новооткритите осем ръкописа от колекцията на Иво Райков се нуждаят от подробно проучване, което да съпостави тяхното съдържание и особености с вече известните на науката образци от книжнината на българите католици. Също така те трябва да бъдат описани с оглед на бъдещите проучвания в тази област.

Цитирана литература/ References

- Милев 1914: Милев, Н. И. *Католишката пропаганда в България през 17 век*. София. (Milev 1914: Milev, N.I. *Katolishkata propaganda v Balgaria prez 17 vek*, Sofia.)
- Милетич 1903: Милетич, Л. *Нашиите павликяни*. СбНУНК, XIX, с. 1 – 369. (Miletich 1903: Miletich, L. *Nashite pavlikyani*. SbNUNK, XIX, pp. 1 – 369.)
- Станчев 1995: Станчев, К. Отец Едуардо от Торино и българската павликянска книжнина. – В: *Доклади от Петия Българо-италиански симпозиум*, Пиза, 24 – 28 септ. 1990, с. 169 – 181. (Stantchev 1995: Stantchev,

- K. Otez Eduardo ot Torino i balgarskata pavlikyanska knizhnina. – In: *Dokladi ot Petiya Balgaro-italianski simpozium*, Piza, 24 – 28 sept. 1990, pp. 169 – 181.)
- Abadzhieva, Tsibranska-Kostova 2019: Abadzhieva, M., M. Tsibranska-Kostova. Cyrillic and Latin in the 17th and 18th Century Literature of Bulgarian Catholics. – In: *Linguistique balkanique*, Vol. 58, issue 2, pp. 125 – 138.
- Aleksova, Mihail 2017: Aleksova, V., Mihail, Z. Un manuscris inedit în limba bulgară cu litere latine (1779). – In: *Istorie, cultură și politică ă sud-estul Europei*. (Două colocvii internaționale). Brăila, Ed. Istros, pp. 41 – 53. (Biblioteca de studii și cercetări sud-est europene, 7.)
- Missioni 1913: *Le mission dei minori cappucini*. Sunto storico, Volume I, Europe. Roma.

NEW DATA ABOUT BULGARIAN CATHOLIC BOOKS IN THE 19TH CENTURY

Magdalena Abadzhieva

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

mabadzhieva@abv.bg

Abstract: The article presents the newly discovered manuscript of Andrea Kanova from 1845. The author is a Catholic scribe, a priest of the Capuchin Order, who has worked among the Catholics in Bulgaria in the 19th century. The manuscript is part of the collection of Ivo Raykov, which contains eight manuscripts unknown for the scientific community.

Keywords: *Bulgarian Catholic Books, Andrea Kanova, Newly Found Manuscript*

Magdalena Abadzhieva
Institute for Bulgarian Language
52 Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

СТАРОБЪЛГАРСКОТО ГЛАГОЛНО СЛОВООБРАЗУВАНЕ И ПРОЦЕСЪТ МИСЛЕНЕ

Кирил Първанов

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“,
Българска академия на науките

kkm75@abv.com

Резюме: Настоящият доклад е посветен на връзките между старобългарските глаголи със значение ‘мисля’ и особеностите на процеса мислене. Обект на анализ са някои старобългарски глаголи, назоваващи мисловна дейност. Изследването има интердисциплинарен характер, като в лингвистичната си част се позовава на идеите на А. Мейе, а в психологическата на Д. Канеман. Анализирани са етимологичните, словообразователните и семантичните особености на глаголите *мѣнѣти*, *мѣнѣти*, *мѣслѣти* и техните производни. На базата на тези особености различните глаголи са отнесени към различен тип мисловна дейност. Направени са изводи как в старобългарската епоха се откриват ясни следи, според които прастарото словообразуване на изследваните глаголи отразява различните типове мисли и мисловни системи.

Ключови думи: старобългарски език, глаголи, словообразуване, каузативи, мислене.

Настоящият доклад е посветен на връзката между старобългарското глаголно словообразуване и мисловните процеси у човека. Обект на изследване са старобългарски глаголи със значение ‘мисля’. Лингвистичният материал е експерпиран от лексикографски източници (СтбР / StbR 1999, 2009; РБЕ / RBE 2001 – 2015). Целта на работата е да се проследи връзката на глаголното словообразуване и мисловните процеси в човешкото съзнание.

Като цяло изследването е интердисциплинарно, тъй като е направен опит граматически явления да бъдат свързани и обяснени с особености на висшия психически процес – мисленето. В своята лингвистична част работата се основава на идеите на Антоан Мейе как в праславянската епоха от един корен, с помощта на различни наставки, са се образували глаголи с различен начин на действие, които изразяват инхоативност, състояние, каузативност, итеративност, дуративност. Така например от праславянския корен **sed-* водят началото си глаголите *сѣсти*, *сѣдѣ*, *сѣдѣши* (изразяващ инхоативност); *сѣдѣти*, *сѣдѣж*, *сѣдѣши* (изразяващ състояние); *сѣдѣти*, *сѣдѣж*, *сѣдѣши* (изразяващ каузативност); *сѣдѣти*, *сѣдѣж*, *сѣдѣши* (изразяващ итеративност) (Meillet 1923). Още в старобългарски тези класове глаголи са исторически категории и отделните им представители, образувани от един и същ корен с помощта на наставки, вече са отделни лексеми.

Позоваването на етимологията на лексемите е мотивирано от идеята на Лев Виготски, че ако ние проследим историята на думите, ще разберем, че те са чисто образни конкретни комплекси, каквито можем да открием в детското мислене. От тези комплекси се отделя някакъв конкретен признак, въз основа на който предметът получава своето название (Выготский / Vygotskii 1934: 144).

В психологическата си част изследването се основава на идеите на носителя на Нобелова награда Даниъл Канеман, който смята, че в процеса мислене участва целият организъм на човека. Д. Канеман разграничава два типа мисловни системи. *Система 1* оперира бързо и автоматично и с малко усилие. Тя се основава на памет и асоциации. *Система 2* се свързва с извършените с усилие умствени дейности. В човешкото съзнание двете системи са в постоянно взаимодействие, като между тях има каузативна връзка. *Система 1* генерира внушения, намерения и чувства на *Система 2*. *Система 1*, изправяйки се пред трудност, търси подкрепа от *Система 2*, за да може проблемът да бъде разрешен. Функционирането на *Система 1* се основава на асоциации. Д. Канеман дава прост пример – когато човек прочете думите *банани* и *повръщам*, у него се поражда отвращение. Това е така, защото човешкият ум автоматично допуска причинна връзка между *бананите* и *гаденето*. Механизмът, който е в основата на тези умствени процеси, е известен като асоциация на представите, като голяма част от асоциативното мислене е скрита за нашето съзнателно Аз. Зараждането на асоциациите често пъти направлява нашето поведение. В мозъка ни се извършват постоянно много

мисловни операции, които гарантират съществуване ни. Някои от тях се извършват автоматично от *Система 1*, когато се появи обаче пречка, се задейства *Система 2*. В такъв случай психолозите говорят за когнитивно напрежение. Понякога отговорът от *Система 2* може да отхвърли интуитивния отговор на *Система 1*. Главната функция на *Система 1* е да поддържа и актуализира модел от асоциации на нашия персонален свят. Тя не притежава способност да направи заключение за индивидуалното от отличителните качества на общото. Обратно, статистическото мислене е характерно за *Система 2*. Тя не се основава на спомени и асоциации, а на съмнение и на допускане на различни възможности (Канеман / Kaneman 2012: 26 – 72).

В работата се приема обобщението на А. К. Диало, че човешката реч и човешката мисъл пазят една фина връзка, за да могат да изразят и разпространят идеите, които се зараждат в нашето съзнание (Diallo 2018). Позоваваме се още на идеите на Ж. Пиаже, който припомня, че речта служи за предаване на мисли, критики, заповеди, емоционално въздействие (Пиаже / Piazhe 1994).

Нека да се опитаме да свържем наличието на двете мисловни системи със старобългарските глаголи, изразяващи мисловна дейност.

В старобългарските паметници се срещат няколко глаголни лексеми със значение ‘мисля’:

Глаголът **мѣнѣти** [сѧ], **мѣнѣ** [сѧ], **мѣннши** [сѧ] е наследник на праславянското *mьnĕti, *mьnjo, *mьnitъ, което от своя страна е родствено с лит. minėti, menù, ‘помня, припомня’, гр. μέμνη ‘помня’, лат. meminī ‘спомням’ (*memonai), mĕns, -ntis ‘ум, мисъл’ и т.н. (Фасмер / Fasmer 2, 1986: 633).

Мѣнѣти има следните значения:

1. Мисля, смятам, считам, предполагам: не мѣннше ꙗко прѣдѣ въврѣштѣ мѣра на землѣхъ. не прѣдѣ въврѣштѣ мѣра нѣ мѣчѣ. Мт 10.34 Мар., Зогр. // Възнамерявам: нже сѧ мѣнѣхъ обрѣштѣхъ сѧ. научаша глаголати кѣ праведноуоуоу Супр. 30.8. // Мним, предполагаем, мѣннше докѡв: само ко се мѣннше оукоуоуоу сѣ. то кажетѣ владѣкѣ уловѣкоуоуе Супр. 409.19.
2. Смятам някого за някакъв: н аште срѡтѣ мѣннши то н того отѣпаде Супр. 241.10.
3. **мѣннѣ** [мн, тн] сѧ безл., докѣ. Изглежда, струва [ми, ти] се: лн мѣннѣ тн сѧ ꙗко не могѣ нѣнѣ оумоуоу отѣца моего Мт 26.53 Мар., Зогр., Асем., Сав. (СтбР / StbR 1999: 883).

Мѣнѣти е глагол на състоянието, притежава характерната наставка -ѣ- и редуцираната степен на коренната гласна, както **мѣнѣчати**, **тѣнѣти** (Грамматика / Gramatika 1991: 279). Глаголите на състоянието като цяло са непреходни глаголи. Те представят глаголният субект като пасивен участник в някакво произтичащо от него действие – **лѣжати**, **сѣдѣти**, или като възприемащ нещо чрез сетивата или мисълта си – **вѣдѣти**, **слышати**, **мѣнѣти** (Добрев / Dobrev 1983: 65). Сред глаголите, които назовават мислене, в старобългарските паметници се среща още каузативът **мѣннѣти**. Като цяло причинителните глаголи се характеризират с о-степен на коренната гласна. Производни са на други глаголи и изразяват действие, причинено от друго лице (Vaillant 1948: 306). Причинителните глаголи са образувани чрез наставка -н, която произхожда от праславянската наставка *-eĭ (Грамматика / Gramatika 1991: 282). Каузативите спадат към четвърто старобългарско спрежение, втори разред и са производни на първични непреходни глаголи, напр. **мѡрнѣти** от **мѡрѣти**; **воуднѣти** от **вѣдѣти**. Семантичката близост между **мѣннѣти** и **мѣнѣти**, а също така техните словообразователни особености могат да ни дадат основание да допуснем, че отношението между тях е такова, каквото е между **воуднѣти** и **вѣдѣти**, **палнѣти** и **полѣти**. В първия случай разликата между каузативната семантика при **воуднѣти** и статалната при **вѣдѣти** личи ясно, докато при втората двойка **палнѣти** ‘паля, подпалвам, запалвам, обгарям нещо; горя, пламтя’ и **полѣти** ‘горя, пламтя силно’ е избледняла. Етимологическата близост между **мѣннѣти** и **мѣнѣти** не се приема от всички изследователи. Пречка за това е несходството в коренния вокализъм. Но някои автори като Машек виждат в *moĭn (**мѣннѣти**) вторичен отглас, възникнал на базата на нулева степен при *mʰn < *mʰn от **мѣнѣти** (ЭССЯ / ЭССЯ 1993: 175).

Каузативният глагол **мѣннѣти**, **мѣнѣ**, **мѣннши** има следните значения:

1. Смятам, считам някого за някакъв, за нещо: дѡрннѣнѣ рече. кѣде естѣ сестра твѡѧ ѡже тѣ мѣннши дѣвѣ сѣштѣ. се посылѣхъ ѡ на вѣдѣ Супр. 4.16.
2. Говорейки, имам предвид някого, нещо: аште лн кто мѣннѣ дѣвнѣ малааго манастиѣра. ѡже при пѣти естѣ. то да вѣстѣ ѡкоже то молнѣвалн бѣстѣ вѣжѣнааго савѣ Супр. 301.14 (СтбР / StbR 1999: 885).

Мисловна дейност назовава и отименният каузативен глагол *мѣслѣти*, *мѣслишѣ*, *мѣслиши*. Старобългарските отименни глаголи с каузативно значение също съдържат наставка *-н-* (**е*н) и принадлежат към IV спрежение, II разред. Някои са образувани от съществителни имена (*работѣти* от *работа*, *наслѣдѣти* от *слѣдѣ*), а други – от прилагателни (*богатѣти* от *богатѣ*, *оутвърдѣти* от *твърдѣ*). Те са преходни глаголи и показват, че някой прави някого такъв (Грамматика / Gramatika 1991: 281).

Мѣслѣти е образуван от съществителното *мѣсль* ‘намерение; замисъл’. Старобългарското *мѣсль* произлиза от праславянското **myslь* < **myd-sl-* < **myd-tl-*. Етимологично се свързва с лит. *maudžiù*, *maudžiaù*, *maišti* ‘тъгувам’, *įpraudas* ‘грижа, неприятност, досада’ (БЕР / BER, 4 1995: 130).

Мѣслѣти притежава следните значения:

1. Непрех. – мисля, размишлявам: *ѿ мѣслишѣше въ сѣбѣ гл҃а. что сътворишѣ. ꙗко не имамѣ къде съвратѣ ... плодѣ монахѣ* Лк 12.17 Мар., Зогр., Асем.
2. Прех. – замислям нещо: *ѡ заветѣхъ вѣсомѣ оудворѣннѣ ... по тѣбѣ пасомѣ. ꙗсоухранѣсово оувѣннѣ мѣслѣтѣ* Супр. 388.30.
3. С инф. – имам намерение, възнамерявам: *толѣка добра вѣнѣнѣка погоувѣнѣ мѣслѣтѣ* Супр. 386.24 (СтбР / StbR 1999: 879).

В старобългарските паметници се срещат също така производни от *мѣнѣти*, *мѣнѣти* и *мѣслѣти*. Нека погледнем техните форми. Знаем, че с прибавянето на префикс се изменя лексикалното значение и видовата характеристика на изходния глагол, но има и случаи, при които граматичната роля на префикса надделява (Грамматика / Gramatika 1993 : 262).

С добавянето на префикса глаголт *помѣнѣти*, *помѣнѣ*, *помѣнѣши* запазва своята видова характеристика и „си припомня“ значението ‘помня, спомням си’: *оуши нѣмѣше не слышнѣ. ѿ не помѣннѣ* лн Мк 8.18 Мар., Зогр. Знаем, че етимологически *мѣнѣти* (**menĕti*) се свързва точно с това значение, както беше казано по-горе.

От каузатива *мѣнѣти* са образувани префигираните производни *вѣмѣнѣти* и *намѣнѣти*.

Вѣмѣнѣти означава:

1. Сметна, смета, определя нещо като добра или лоша проява: *вѣ женѣ мѣжѣ емиже не вѣмѣнѣтѣ ꙗ ꙗ грѣха. нѣже естѣ въ вѣмѣхѣ его лѣстѣ*. Син. пс. 31.2.
2. Сметна, определя някого за някакъв, причисля някого към други подобни: *ꙗко тѣбѣ радѣ ѡмръщѣвѣмѣн есмѣ въсь дѣнѣ. вѣмѣнѣшиа нѣ ꙗко овѣцѣа на заколенѣ*. Син. пс. 43.23.
3. Пресметна, премисля: *нн вѣа на ѡмѣ възмѣ въ чѣстѣ тѣ. нн погѣвѣнѣна толѣкааго въздрѣжанѣа н трѣда. помѣслѣнѣ нн вѣмѣнѣтѣ ... въ вѣмѣнѣхѣ погѣвѣлѣ вѣпадохѣ*. Супр. 525.2 (СтбР / StbR 1999: 257).

Намѣнѣти означава:

1. Назова, нарека: *сѣго же не намѣнѣ отѣ зѣлобѣ. не бо рече нѣда прѣдавѣнѣкѣ* Супр. 410.19.
2. Спомена, упомена: *на дълѣгы дѣнѣ нѣда съкѣташа отѣвѣгѣшнѣма вѣсованнѣ. се же отѣ многѣнѣмѣ мало намѣнѣхѣмѣ. а ꙗже цѣленнѣа въ житѣн своѣмѣ сътворѣ* Супр. 53.26 (СтбР / StbR 1999: 911).

От *вѣмѣнѣти* и *намѣнѣти* са се образували съответните вторични имперфективи:

Вѣмѣнѣати, *вѣмѣнѣахѣ*, *вѣмѣнѣаши* ‘смятам, определям някого за някакъв’: *ꙗ ꙗто естѣ ѡлѣкѣ ꙗко съказа сѣа емоу. лн сѣ ꙗ ꙗ ꙗко вѣмѣнѣаши ѿ* Син. пс. 143.3.

Намѣнѣати, *намѣнѣахѣ*, *намѣнѣаши* ‘назовавам, споменавам’: *оувѣдѣвѣша же многѣдѣ намѣнѣагаа славѣнаа мѣжа. сѣторнѣнѣа н оукѣтор прѣстѣпѣша къ прѣподѣвѣноуоуоу. моласта сѣ да ѣю не оставѣтѣ* Супр. 203.10 (СтбР / StbR 1999: 911).

От каузативния деноминатив *мѣслѣти* са образувани следните префигираните производни:

Домѣслѣти [сѣ], *домѣслишѣ*, [сѣ], *домѣслиши* [сѣ] означава ‘схвана, разбера, досетя се’ *ѣгоже гл҃авѣкѣа мѣслѣ. не можѣтѣ нѣктоже домѣслѣти сѣ* Супр. 262.19–20.

Помыслити, помышляж, помыслиши означава:

1. Помисля, потърся обяснение, премисля: не пыцѣте сѧ како ли ѹто помыслите. ли ѹто речете Лк 12.11 Зо҃гр.
2. Преценя, разсъдя, съобразя: помысли оуко да не зыѣ оумьрешн Супр. 20.9–10.
3. Намисля, имам намерение, реша: ꙗко оуклонѣша на тыя зыѣѧ помыслиши Син. пс. 20.12.
4. Пожелая, почувствам желание: аще кѣто помыслитѣ на женѧ тоужѣдѧ ... ꙗѣ да покаетѣ сѧ Евх. 103а 6–7 (СтбР / StbR 2009: 296).

Смыслити, смышляж, смыслиши означава:

1. Притежавам здрав разсъдък, имам нормални умствени способности: ꙗ отъвѣшта нѣсмѣ овоуѧлъ. нѣ жнѡаго бога боѧ сѧ. анѡпатѣ. н ннн мнози жрѣша. н жнѡн сѧтѣ н смыслатѣ Супр. 140.15. // Проявявам благоразумие: нѣ прндѣтѣ ли тѣгда паѹе жндѡвѣскы плакатн сѧ. н ненавндѣтн зыѡвѣ. ꙗко отроци смыслатѣ а отъци сѧ на оуѡн творатѣ Супр. 333.5.
2. Намисля, реша: арнѧнѣ воѡвода се слышавѣ рече се наоуѡнѣ тѧ. ꙗкоже смыслити н ꙗспѡвѣдатн ꙗко сѧтѣ возн. аште ли нн н неѡѡѧж тѧ прннѡуждѧ нспѡвѣдатн Супр. 149.9. // Разбирам, схващам: облыѡѧѡма петромѣ. прѡтнѡнста сѧ ꙗмоу бесѡдамѣ. мнѡшта оутѧнтн сѧ ꙗго. а не смыслѡшта ꙗко нѣ кдѣ сѧ поржѧтн свѡтоуѡмоу дѣоу Супр. 363.24 (СтбР / StbR 2009: 834).

Оумыслити, оумышляж, оумыслиши означава ‘замисля, намисля, реша се’: же ѡмоу оумышляшоу се ѧѧѧлъ гнѣ въ сынѣ ꙗѡн сѧ ѡмоу глѧ. носѣѣ снѣ дѡвѣ. не оуѡн сѧ прнѧтн женѣ тѡѡѧ мѡрнѧ. сѧштѣе бо въ нѡн. ѡ дѣѧ сѧ естѣ Мт 1.20 Асем. (СтбР / StbR 2009: 1072).

От домыслити (сѧ), помыслити и смыслити с помощта на имперфективна наставка -а-, фонетичен вариант -ја-, са образувани съответните вторични имперфективи:

Домышляти сѧ, домышляж сѧ, домышляши сѧ означава ‘схващам, досещам се’ слыша же нрѡдѣ ѹтѡврѣтѡѡластѣѣ. ꙗѡѡѧштаѡ отъ неѡ ѡсѣ. ꙗ не домышлѡѧше сѧ занѣ глаглѣ ꙗѣ отъ етерѣ. ꙗко нѡнѣ ꙗѣѡта отъ мрѣтѡѡѣхѣ Лк 9.7 Мар., Зо҃гр.

Помышляти, помышляж, помышляши има средните значения:

1. Мисля, помислям: ѹто тако помышлѡѧте въ срдѣцнѣхѣ ѡшнѣхѣ Мк 2.8 Мар., Зо҃гр., Асем., Сав.
2. Замислям, измислям: оуѡѡѡѡѡѡтѣ въ сѡѡѡтѣхѣ ꙗже помышлѡѡѡтѣ Син. пс. 9.23.
3. Разсъждавам, размишлявам: пакы же помышлѡѡше ꙗѡ ннѣ мѡжкы лѡтѣншѡ нзѡѡѡѡѡѡѡтн Супр. 50.22.
4. Желая, искам: колнко естѣ въ ѡсѣ помышляѡѡште ꙗго ѡѡѡѡѡ въндѣтн Супр. 383.16. (СтбР / StbR 2009: 297).

Смышляти, смышляж, смышляши означава ‘мисля, помислям, минава ми през ума’: длѣ-женѣ естѣ ѡсѣѡѡ крѣштѡнѣ. самѣ себе ѹѡѡта хрѡннтн. ꙗко црѣѡѡ ѡѡ сѡѡѡ. ꙗ о своѡи женѣ доѡѡлѣтн сѧ. нѡѡѡѡѡ ꙗѡ дѡлѡѡѡе смышлѣѡѡтн Клоц. 2b 2.

Интересно е да се опитаме да обясним как старобългарското многообразие от глаголи с различна морфемна структура се свързва със специфичните особености на мисловните процеси. Най-общо казано имаме глагол за състояние *мынѣти*, каузатив *мынѣти* и отименен каузатив *мыслити*. С развитието на видовата деривация са се появили префигирани производни и вторични имперфективи.

Имайки предвид, че глаголите за състояние представят глаголният субект като пасивен участник в някакво произтичащо от него действие или като възприемащ нещо чрез сетивата или мисълта си (Добрев / Dobrev 1983: 65) и че *мынѣти* се родее с индоевропейски глаголи, означаващи ‘помня, припомня’ (Фасмер / Fasmer 2, 1986: 633), можем да допуснем, че той отразява *Система I* по Канеман (вж. по-горе). Тя се основава на минали асоциации и спомени, като водеща при нея е когнитивната лекота. Това ще рече, че субектът извършва мисловните операции, без да полага усилие. С други думи, той е пасивен участник в действие, което не произтича волево от него, или просто възприема дадена ситуация. Статалният глагол *мынѣти* представя мисленето именно като познавателен процес, а и усещането и възприятието се определят по същия начин в психологията. Тази идея личи на словообразователно равнище – *мынѣти* споделя особеностите на *въндѣти*, *зырѣти*, *слышатн*. Процесуалността, която изразяват старите статални глаголи, се запазва след префиксация

и добавените представки имат само лексикално значение. И така *пoмнѣтн* си „рестартира“ старото значение ‘помня’. И нищо чудно няма в това, като се знае, че мисленето като познавателен процес се свежда именно до обработка на образи (Дафов / Dafov 2012: 16).

Разглеждайки значенията на *мнѣтн* ‘мисля, смятам, считам, предполагам; смятам някого за някакъв; безл. струва ми се’ и имайки предвид, че от същия корен е новобългарската дума *мнение* ‘собствено тълкуване, разбиране за събитие, явление, проблем и под.; становище, виждане, схващане, гледище’, може да допуснем, че в неговата семантика има елемент от аутистичното, егоцентричното мислене. Този тип мислене е характерен за децата на възраст от 4 – 7 години. Те действат и мислят егоцентрично дори когато са в някаква социална среда. В изказванията им не се открива никаква адаптационна тенденция към събеседника. Присъства изключително често местоимението *аз*. Аутистичната мисъл е подсъзнателна, тя не се приспособява към действителността, а създава собствена въображаема реалност. Егоцентричната мисъл е строго индивидуална, не се стреми да установи истина, изразява се със символи и образи. Подчинява се на свои закони.

Егоцентричната логика е интуитивна, липсват разсъждения и дедукция. Съждението върви директно към резултата, като се прескачат отделните етапи. Не се интересува от доказателства, характеризира се със суверенност и безкритичност. Макар характерна за по-ранен етап, елементи от нея могат да се запазят и през целия живот на човека. Такива елементи виждаме в дългите монолози, които интелигентните хора продуцират за удоволствие (Пиаже / Piazhe 1994: 38 – 42). Освен за децата егоцентричната реч и егоцентричното мислене е характерно за съзнанието на примитивните народи. Дивакът при несполучлив лов няма да обвини себе си, а съответното божество (Выготский / Vygotskiy 1934: 86).

В човешкото съзнание освен аутистичната мисъл съществува и насочена. Тя е съзнателна, преследва цели, приспособена е към действителността и се стреми да въздейства върху нея. Подчинява се на опита и на логиката (Пиаже / Piazhe 1994: 43).

Нека си припомним какво представляваше описаната от Д. Канерман *Система 2*. Тя се задейства тогава, когато *Система 1* се окаже пред затруднение. С помощта на нея човек решава по-трудни когнитивни задачи. На базата на разделението на насочени и аутистични мисли по Пиаже и *Система 1* и *Система 2* по Канерман можем да допуснем, че ако статалният глагол *мнѣтн* визира *Система 1* и пази елементи на аутистично мислене, то *мѣнѣтн* и *мѣслѣтн* ще изразяват особености на *Система 2* и на насочените мисли. Двете мисловни системи влизат в каузативни отношения т.е. *Система 1* поражда настроения, чувства в *Система 2*.

От своя страна, *мѣнѣтн* е каузативен произведен от *мнѣтн*, което ще рече, че с възникването си *мѣнѣтн* е назовавал мисловен процес, който е бил провокиран от нещо или някого. Старите каузативи обаче са непродуктивна категория и на някои от тях причинителната семантика е избледняла още в старобългарската епоха. Нека хвърлим поглед върху производните от *мѣнѣтн* — *вѣмѣнѣтн* и *намѣнѣтн*. *Вѣмѣнѣтн* можем да го определим като общорезултативен, защото семантически неговият вторичен имперфектив *вѣмѣнѣтн* ‘смятам, определям някого за някакъв’ не се отличава от непрефигирания *мѣнѣтн* ‘смятам, считам някого за някакъв, за нещо’. Интересно е новопридобитото значение на *намѣнѣтн* ‘назова, нарека; спомена, упомена’. В тази семантика не е трудно да се открие припокриване между вътрешна и външна реч. Л. Виготски припомня, че вътрешната реч е толкова важна за развитието на човешкото мислене, че много психолози приравняват мислене с вътрешна реч. По този начин мисленето не е нищо друго освен задържана, спряна беззвучна реч (Выготский / Vygotskiy 1934: 90 – 91).

Остана да обърнем внимание на каузативния деноминатив *мѣслѣтн*. Както стана дума по-горе, той е образуван от съществителното *мѣсль* ‘намерение; замисъл’, което от своя страна етимологично се свързва с лит. *maudžiù, maudžiaĩ, maĩsti* ‘тъгувам’, *ãrmaudas* ‘грижа, неприятност, досада’, гот. *maudjan, gamaudjan* ‘напомням’ (БЕР 4 / BER 4, 1995: 130). В психологията под мислене се разбира дейност, породена от проблеми (Андонов / Andonov 1988: 164, цитира се по Дафов / Dafov 2012: 10). *Мѣслѣтн* със сигурност е назовавал продуцирането на насочени мисли и е бил свързан със *Система 2*, за чието задействие е необходимо възникването на когнитивно напрежение (вж. по-горе). Такива са мисловните операции, които нашето съзнание се налага да извърши, когато асоциативното мислене не е успяло да се справи. *Система 2* не се основава на спомени и асоциации, а на съмнение и допускането на различни възможности (Канеман / Kaneman 2012: 26 – 72). На словообразователно равнище *мѣслѣтн* е глаголът с най-богата видова перфективация. От него с

различни представки са образувани глаголите *домыслити* ‘схвана, разбере, досетя се’, *съмыслити* ‘притежавам здрав разсъдък, имам нормални умствени способности; проявявам благоразумие; намисля, реша; разбирам, схващам’, *помыслити* ‘помисля, потърся обяснение, премисля; преценя, разсъдя, съобразя; намисля, имам намерение, реша; пожелаю, почувствам желание’, *замыслити* ‘замисля, намисля, реша се’. Вижда се, че цитираните значения са свързани със способността на човека да реагира адекватно в проблемна ситуация въобще. Започва със способността да има нормални умствени способности, продължава с уменията да се оцени и анализира, и свършва с взимането на решение за действие.

И така, като обобщение можем да кажем, че в старобългарската епоха са запазени следи, които ни показват как нашите прадеди по интуитивен път са дали различни названия на различните мисловни процеси. Мисленето, основаващо се на асоциации и спомени, без волево усилие, без анализ и синтез, а директно насочено към резултата, е свързано с глагол, назоваващ състояние. Насоченото, причиненото от някого или от нещо, мислене се свързва с причинителни глаголи. Наличието на капацитет у човека за адекватна реакция, уменията да се оцени дадена ситуация и моментът, в който съзнанието е озарено от решение, са отразени в богатата гама от значения на възникналите префигурирани глаголи.

Съкращения:

Асем. – Асеманиево евангелие; БЕР – Български етимологичен речник; Евх. – Синайски евхологий; Зогр. – Зографско евангелие; Клоц. – Клоцов сборник; Лк – Лука; Мар. – Мариинско евангелие; Мк – Марко; Мт – Матей; РБЕ – Речник на българския език; Сав. – Савина книга; Син. пс. – Синайски псалтир; СтБР – Старобългарски речник; Супр. – Супрасълски сборник; ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд.

Цитирана литература / References

- Андонов 1988: Андонов, А. *Диалектическото мислене – новаторство и творчество*. София: Партиздат. (Andonov 1988: Andonov, A. *Dialecticheskoto mislene – novatorstvo i tvorchestvo*. Sofia: Partizdat.)
- БЕР 1971 – 2002: *Български етимологичен речник*. Т. 1 – 6. София: Издателство на БАН. (BER 1971 – 2002: *Balgarski etimologichen rechnik*. Т. 1 – 6. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Выготский 1934: Выготский, Л. *Мышление и речь*. Москва: Государственное социально-экономическое издательство. (Vygotskii 1934: Vygotskii, L. *Myshlenie i rech'*. Moskva: Gosudarstvenoe sotsial'no-ekonomicheskoe izdatel'stvo.)
- Грамматика 1991: *Грамматика на старобългарския език*. София: Издателство на БАН. (Gramatika 1991: *Gramatika na starobalgarskiya ezik*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Грамматика 1993: *Грамматика на съвременния български език*. Т. 2. Морфология. София: Издателство на БАН. (Gramatika 1993: *Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Добрев 1982: Добрев, И. *Старобългарска граматика, Теория на основите*. София: Наука и изкуство. (Dobrev 1982: Dobrev, I. *Starobalgarska gramatika, Teoriya na osnovite*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- Дафов 2012: Дафов, В. *Мислещо и действителност*. Пловдив: Проектория. (Dafov 2012: Dafov, V. *Misleshto i deystvitelnost*. Plovdiv: Proektoriya.)
- Канеман 2012: Канеман, Д. *Мисленето*. София: Изток-Запад. (Kaneman 2012: Kaneman, D. *Misleneto*. Sofia: Iztok-Zapad.)
- Пиаже 1994: Пиаже Ж. *Речь и мышление ребенка*. Москва: Педагогика – Пресс. (Piazhe 1994: Piazhe Zh. *Rech' i myshlenie rebenka*. Moskva: Pedagogika – Press.)
- РБЕ 2001 – 2015: *Речник на българския език*. София: Издателство на БАН „Проф. М. Дринов“. (RBE 2001 – 2015: *Rechnik na balgarskiya ezik*. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. M. Drinov“.)
- СтБР 1999, 2009: *Старобългарски речник*. Т. 1. Т. 2. София: Валентин Траянов. (StbR 1999, 2009: *Starobalgarski rechnik*. Т. 1. Т. 2. Sofia: Valentin Trayanov.)
- Фасмер 1973 –: Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка*. Т. 1 – 4. Москва: Прогрес. (Fasmer 1973 –: Fasmer, M. *Etimologicheskii slovar' russkogo iazyka*. Т. 1 – 4. Moskva: Progres.)
- ЭССЯ 1974 –: *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*. Т. 1–39. Москва: Наука. (ESSYa 1974: *Etimologicheskii slovar slavyanskikh jazykov. Praslavjanskiy leksicheskiy fond*. Т. 1–39. Moskva: Nauka.)

Diallo 2018: Diallo, A. K. *Pensée et langage*. <<https://scl.hypotheses.org/files/2018/03/Pens%C3%A9e-et-langage.-Adboul-Karim-Diallo.-2018.pdf>> [16.03.2020].
Meillet 1902: Meillet, A. *Etude sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux-slave*. Paris: Institut d' Études slaves.
Meillet 1923: Meillet, A. *Le slave commun*. Paris: Institut d' Études slaves.
Vaillant 1948: Vaillant, A. *Manuel du vieux slave*. Paris: Institut d' Études slaves.

THE OLD BULGARIAN WORD-FORMATION AND THE THINKING

Kiril Parvanov

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

kkm75@abv.com

Abstract: The article is dedicated to the relations between Old Bulgarian verbs with meaning 'to think' and the particularities of the thinking process. The subject of analysis are the Old Bulgarian verbs nominating mental activity. The study has an interdisciplinary character. The linguistic part is influenced by the ideas of Antoine Meillet, and the psychological part is based on the research of D. Kahneman *Thinking Fast and Slow*. In the presented study the verbs nominating mental activity are analyzed in point of view of their etymology, derivation and semantic. On the basis of these peculiarities, the different verbs are referred to a different type of thought activity. The conclusions at the end of the article show that in the Old Bulgarian language there are clear traces, according to which the word-formation of the studied verbs reflects the different types of thoughts and thought systems.

Keywords: *verbs, Old Bulgarian language, causative, word-formation, thoughts*

Kiril Parvanov Kirilov
Institute for Bulgarian Language
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl.17
Sofia 1113,
Bulgaria

СЪПОСТАВКА МЕЖДУ ПОКАЗАТЕЛНИТЕ МЕСТОИМЕННИЯ В САМОСТОЯТЕЛНА УПОТРЕБА В СТАРОБЪЛГАРСКИ И В СТАРОАНГЛИЙСКИ ЕЗИК

Антоанета Джелъова^а, Мария Анастасова^б
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“
adzhelyo@gmail.com^а, mariaanastasova1@gmail.com^б

Резюме: В статията са представени самостоятелните употреби на местоименията *тѣ*, *съ*, *онѣ* в именителен падеж в старобългарски и техните съответствия в староанглийски. Анализът се прави чрез сравнение на пословни семантично точни писмени преводи на текстове от Евангелието на Марко. Корпусът включва и изходните текстове на гръцки и латински. Предлагат се критерии за разграничаване на показателното, анафоричното и значението за трето лице на разглежданите местоимения. Установено е зараждащо се диференциране на функциите на разглежданите старобългарски местоимения и техните английски съответствия, което е начало на преструктурирането на затворените местоименни системи в старобългарски и староанглийски.

Ключови думи: *показателно местоимение, третолично местоимение, деиктично значение, анафорично значение*

Местоименията като затворен клас думи, недопускащ разширяване, са централни за езиковите системи и са особено благодатни за изследване на различни граматични явления. В подсистемата си местоименията се разграничават на: *деиктични, анафорични, кванторни* (Крылов, Падучева / Krylov, Paducheva 1990). Условно и в най-общ план можем да кажем, че при всяка група доминираща е една от основните функции на езика: при деиктичните – комуникативната, при анафоричните – когнитивната, а при кванторните относително равнопоставени са и комуникативната, и когнитивната. Можем да определим деиктичните местоимения като местоимения, които посочват участниците в комуникативния акт или ситуация. Деиктични местоимения са личните местоимения за 1-во или 2-ро лице, а също и някои показателни местоимения. При тях съотнасянето с референта е непосредствено. Анафоричните местоимения изразяват предходна информация и имат различни връзки с обектите, които обозначават. Анафоричното значение се проявява в контекста. Антецедент на анафоричното местоимение може да бъде не само отделна дума, но и словосъчетание, изречение или няколко изречения. Към анафоричните местоимения се отнасят третоличните, показателните в зависимост от функцията им, възвратните, взаимно-възвратните и относителните местоимения. Кванторните местоимения обединяват комуникативната ситуация и степента на познание.

Както се вижда, показателните местоимения могат да имат и деиктична, и анафорична функция. В представения текст ще проследим деиктичните и анафоричните употреби на показателните местоимения *тѣ*, *съ*, *онѣ* в старобългарски. За уточняването им се опираме на изходните текстове от гръцки и от латински и на преводите на староанглийски.

От анафоричната употреба на показателните местоимения възникват местоимението за 3 л. в българския език и определителният член. Развитието на третолично местоимение или на определителен член зависи от употребата на показателното местоимение – самостоятелно или в група със съществително име, а също и от типа връзка, в която участва. Личните местоимения в българския език са свободно свързани, когато са в подложна позиция, поради което тяхната употреба не е задължителна.

Разглеждаме самостоятелните употреби на показателните местоимения *тѣ*, *съ* и *онѣ* в именителен падеж именно заради свободното им свързване и възможността да се провери факултативната им употреба. Ако е необходимо, привеждаме и примери в косвените падежи, но те са обект на друго наше изследване. В сравнение с натрупаните емпирични данни и теоретични обобщения за показателните местоимения в словосъчетания със съществителни с оглед на развитието им като определителен член в български и други езици наблюденията върху самостоятелната им употреба са много по-малко. Целта ни е да бъде допълнена картината на местоименната система в старобъл-

гарския език и да се разкрие нейното функциониране в собствената ѝ цялост, а също и като част от комплексната саморазвиваща се система на българския език. Наблюденията са ориентирани както към уникалното, така и към универсалното в развитието на местоименията.

При използвания метод на превода изследваме пословните семантично точни писмени преводи на текстове от Евангелието на Марко в гръцки, в старобългарски, в латински и в староанглийски. Основните ни текстове са старобългарският и староанглийският. Старобългарският текст е от Мариинското евангелие, а староанглийският – от Усекските евангелия.

От направения анализ на материала следват няколко обобщения. Определяните като показателни местоимения *тѣ*, *съ*, *онѣ* в своята самостоятелна употреба диференцират функциите си още в старобългарския период. Местоименията *тѣ* и *онѣ* се отличават с анафорична употреба, която гравитира към третолична. За разлика от тях местоимението *съ* има силно развит деиксис.

Що се отнася до староанглийските показателни местоимения, Сомерер смята, че те се делят на прости и сложни. Сложните показателни местоимения се образуват, като към простите форми се прибавя частицата *-se/-si*. Семантичната опозиция между простите и сложните форми не е много ясна. Предполага се, че формата *þes* се противопоставя на *se* по това, че означава субекти и обекти в близост (Sommerer 2011: 20). Йоон нарича простите форми дистални, а сложните – проксимални (Yoon 2014: 3) и представя староанглийската система на показателните местоимения по следния начин:

Таблица 1. Показателни местоимения в староанглийски

		дистални (= прости)			проксимални (= сложни)		
		м. р.	ср. р.	ж. р.	м. р.	ср. р.	ж. р.
Ед. ч.	Им. п.	Se	þæt	seo	þes	þis	þeos
	Вин. п.	þone	þæt	þa	þisne	þis	þas
	Род. п.	þæs	þæs	þære	þisses	þisses	þisse/re
	Дат. п.	þæm	þæm	þære	þissum	þissum	þisse/re
	Инст. п.	þy	þy	þære	þys	þys	þisse
Мн. ч.	Им./Вин. п.	þa			þas		
	Род. п.	þara			þissa		
	Дат. п.	þæm			þissum		

По повод значението на *sē* Сомерер пише, че семантичната му разлика спрямо сложните форми (*þes* и т. н.) не е ясно установена. Освен че формата *þes* се противопоставя на *sē* по това, че означава субекти и обекти в близост, *þes* би могло да се преведе като определителен член, а *sē* – с „това, този“ (Sommerer 2011: 20). Сомерер изтъква, че още в староанглийски (макар и да е далеч по-очевидно в средноангл.) значението на сложната форма *þes* е по-строга деиктично, а това на *se* постепенно се развива в анафорично (Sommerer 2011: 20).

Като тест за разграничаване на анафоричното от деиктичното значение на местоименията *тѣ*, *съ*, *онѣ* използваме маркери за време и място. При изразяване на деиксис това са *тук* и *сега*, което в граматичен план се разкрива чрез употребата на сегашно време на глаголите или на причастията. При анафоричното значение времето е предходно или следходно. При третоличното значение такива разграничения няма. Допустими са всички глаголни времена и причастия.

При диференцирането на анафоричното и на третоличното местоимение се опираме на идеята на Св. Иванчев, който предлага използването на актуалното членение на изречението. Авторската концепция прилагаме в следния променен вид. Изречението се състои от *тема* – *транзитна част* – *рема*. Темата и ремата са опорни точки на изречението. В позиция на рема никоя част от изречението не може да бъде изключена. Транзитната част е „поле на десемантизация, деактуализация, деемоционализация, деакцентуация и енклитизъм и дори на пълна елипса, с една дума и изобщо на всякакъв вид редукии“ според автора. Темата също се проявява в различни варианти. Ако думата в темата се съотнася с предходната рема, темата се определя като насрещна. Думата в нея не може да бъде изключена. Освен насрещна тема съществуват и паралелни, повтарящи се или постоянни

теми. Те може и да не се съотнасят с дума от непосредствено стоящата пред тях рема. Думите от тези теми попадат в транзитната част на изречението, където се осъществяват най-сериозните промени в съдържанието и формата на езиковия знак (вж. Иванчев / Ivanchev 1980). Именно при паралелните, повтарящите се и постоянните теми става преходът на показателните местоимения **тѣ** и **онѣ** в третолични. Според автора за превръщането на местоимението **тѣ** в третолично говорят и случаите, когато то се употребява в позиция на тема, но не в именителен падеж, а в някой от косвените падежи – **тях** и **тям**.

Интересни са наблюденията на Св. Иванчев и за едновременната употреба на две различни показателни местоимения, при което ясно се вижда тяхната функционална диференциация – **тѣ** / **съ**, **тѣ** / **онѣ** и др.

Местоимението **тѣ** в старобългарски в самостоятелната си употреба превежда гръцките местоимения *αὐτός, οὗτος, ἐκεῖνος*. Има и случаи когато **т**-местоимение се появява в старобългарския текст, без да има корелат в гръцкия. Преобладава анафоричното и третоличното значение при самостоятелната употреба на местоимението **тѣ**, но има и синкретизъм на деиктично и анафорично значение, особено във формите за среден род ед. и мн. ч.

В повечето от староанглийските еквиваленти на старобългарското **тѣ** се забелязва употреба на третолични местоимения, макар че в малка част от примерите на **тѣ** съответства и простото показателно местоимение – *se, seo, þæt, þa*.

В латинските текстове откриваме малко по-голямо разнообразие от показателни местоимения – *hic, ille, is, ipse*. *Hic* замества субекти и обекти в близост до говорителя (що се отнася до време, място и мисъл). Наричано е *показателно местоимение за 1 л.* Често се използва за вече споменати факти. *Ille* обозначава далечни (във времето, пространството и т.н.) субекти и обекти и е наричано *показателно местоимение за 3 л.* *Is* е по-слабо показателно местоимение и се използва много често като лично местоимение. Най-често има анафорична и катафорична употреба. Местоимението *ipse* се комбинира и с други местоимения, съществителни имена или темпорални наречия с цел емпфаза. Често се появява и самостоятелно като емпфатично третолично местоимение, на мястото на пропуснат подлог в 1 и 2 л. и за да се разграничи главният персонаж от второстепенните. Понякога се използва и вместо възвратно местоимение (Allen, Greenough 1903: 176 – 180).

От изследвания корпус ще приведем най-вече примери за третолично значение, характеризирани развой на местоимението **тѣ** в самостоятелна употреба.

За разграничаване на деиктичното значение на **съ** и анафоричното на **тѣ** показателен е примерът, в които в старобългарския текст се добавя **съ** **ѣстѣ** в Мк 6.16:

1. ѣгоже	азѣ	оуѣѣкнѣхѣ	иоана	съ	ѣстѣ	тѣ	вѣста	отѣ	мрѣтвѣхѣ
когото	аз	обезглавих	Йоан	този	е	той	стана	от	мъртвите
<i>Ὁν</i>	<i>ἐγὼ</i>	<i>ἀπεκεφάλισα</i>	<i>Ἰωάνην</i>			<i>οὗτος</i>	<i>ἠγέρθη</i>		
<i>quem</i>	<i>ego</i>	<i>decollavi</i>	<i>Iohannem</i>			<i>hic</i>	<i>a mortuis</i>	<i>resurrexit</i>	
<i>sē</i>		<i>iohannes</i>	<i>þe</i>	<i>ic</i>	<i>behēafðode</i>	<i>sē</i>	<i>ārās</i>	<i>of</i>	<i>dēaðe</i>
Този	Йоан		когото аз	обезглавих		той	стана	от	смърт

Интересно в староанглийския текст е, че простото показателно местоимение *sē* се появява два пъти – веднъж с деиктично значение (тук също липсва еквивалент в латински) и втори път с анафорично. Ако приемем твърдението на Сомерер, че простите форми са се специализирали да изразяват главно анафорично значение, то явно това все още не е факт и те се използват и за предаване на деиктичност.

При следващия пример в Мк 8.29 считаме, че значението на **тѣ** е за третолично местоимение, тъй като можем да тълкуваме присъствието му като повтаряща се и постоянна тема, когато става дума за Христос:

2. ѣ	тѣ	ѣла	имѣ	вѣ	же	кого	мѣ	ѣлѣ	вѣлѣ
и	той	каза	им	вие		за кого	ме	мислите	(че съм)
<i>καὶ</i>	<i>αὐτός</i>	<i>ἐπηρώτα</i>	<i>αὐτούς</i>	<i>Ὑμεῖς</i>	<i>δὲ</i>	<i>τίνα</i>	<i>με</i>	<i>λέγετε</i>	<i>εἶναι</i>
<i>tunc</i>	<i>dicit</i>		<i>illis</i>	<i>vos</i>	<i>vero</i>	<i>quem</i>	<i>me</i>	<i>dicitis</i>	<i>esse</i>
<i>ðā</i>	<i>cwæð</i>	<i>hē</i>	<i>hwæt</i>	<i>secge</i>		<i>gē</i>	<i>þæt</i>	<i>ic</i>	<i>sý</i>
Тогава	каза	той	кого	казвате		вие	че	аз	съм

В подкрепа на необходимостта от третолично местоимение в този случай виждаме употребата на такова в староанглийски – *hē*. Интересно е, че в латинския текст липсва местоимение от какъвто и да е тип, не само в този пример, но и в няколко други.

Свидетелство за развитието на **тѣ** като третолично местоимение е и появата на местоимението в старобългарски, без да има съответствие в гръцкия текст. Това най-често са случаи, в които темата по тип е повтаряща се или постоянна и местоимението в нея отбелязва присъствието на Исус. Значението на третолично местоимение се потвърждава от примерите на латински и староанглийски. В староанглийския текст, както и в предходния пример, се появява местоимението *hē*, без то да има какъвто и да е аналог в латински.

3. њ	тѣ	гѣлаше	имѣ	Мк 2.25
и	той	казваше	им	
<i>καὶ</i>		<i>λέγει</i>	<i>αὐτοῖς</i>	
<i>et</i>		<i>ait</i>	<i>illis</i>	
<i>þā</i>		<i>sæde</i>	<i>hē</i>	<i>him</i>
тогава		казваше	той	им

4. њ	авиѣ	разоумѣвъ	и҃съ	дѣхомъ	своимъ.	ѣко	тако	ти	помыш-	въ	себѣ	Мк 2.8	
									лѣжѣтъ				
и	вед-	като	разбра	Исус	със	свой	че	така	те	разсъж-	в	себе	си
	нага				духа					дават			
<i>καὶ εὐθὺς ἐπιγνοὺς ὁ Ἰησοῦς τῷ πνεύματι αὐτοῦ ὅτι οὕτως διαλογίζονται ἐν ἑαυτοῖς,</i>													
<i>quo statim cognito Iesus spiritu suo quia sic cogitarent intra se</i>													
<i>ðā sē hælend þæt on his gāste oncnēow þæt hī swā betwux him þōhton</i>													
Тогава този Месия това в своя дух разбра че те така помежду тях мислеха													

В следващия пример Мк 16.13 като третолично в паралелна тема може да бъде определено значението на именителната форма на местоимението заради следващото причастие с функция на сказуемо, което не изразява информация за лице. Косвената падежна форма Св. Иванчев също определя като третолична, но по наше мнение тя е по-близо до анафоричното значение.

5. њ	та	шедѣша	възвѣстисте	прочинамъ.	ни	тѣма же	вѣрѣи ѡсѡ
И	те	като отидоха	известиха	на другите	нито	тям	вяра хванаха
<i>κακεῖνοι</i>		<i>ἀπελθόντες</i>	<i>ἀπήγγειλαν</i>	<i>τοῖς λοιποῖς</i>	<i>οὐδὲ</i>	<i>ἐκεῖνοις</i>	<i>ἐπίστευσαν</i>
<i>et illi</i>		<i>euntes</i>	<i>nuntiaverunt</i>	<i>ceteris</i>	<i>nec</i>	<i>illis</i>	<i>crediderunt</i>
<i>and hī</i>		<i>þā foron</i>	<i>and</i>	<i>þæt ððrum</i>	<i>cyddon</i>	<i>and hī him</i>	<i>ne gelyfdon</i>
И	те	като отидоха	и	на другите	казаха	и те им	не вярваха

Както вече отбелязахме, латинското местоимение *ille* често е наричано *показателно местоимение за 3 л.* Смятаме, че аналогично и в староанглийски, където откриваме лично местоимение, и в латински именителната употреба в началото на стиха е третолична, а косвената – по-скоро анафорична.

Като пример за известна неопределеност между деиксис и анафора приемаме случая в Мк 7.20, за което свидетелства и староанглийският текст. В него обаче има и повторение на едно и също местоимение – първото, добавено и употребено със съществително име, а второто – в самостоятелна употреба.

6. гѣлаше же	ѣко	исходшѣе	отѣ	ѣлка	то	скверѣнитѣ ѣлка
казваше	че	излизащото	от	човека	то/това	осквернява човека
<i>ἔλεγεν δὲ</i>	<i>ὅτι τὸ ἐκ τοῦ ἀνθρώπου</i>	<i>ἐκπορευόμενον</i>	<i>ἐκεῖνο</i>	<i>κοινοῖ τὸν ἄνθρωπον</i>		
<i>dicebat autem</i>	<i>quoniam quae</i>	<i>de</i>	<i>homine exeunt illa</i>	<i>communicant hominem</i>		
<i>ðā sæde</i>	<i>hē</i>	<i>him</i>	<i>þæt ðā</i>	<i>þing</i>	<i>ðe of þām men</i>	
Така казваше	той	им	че	онова нещо/нещото	което от хората	
<i>gāð,</i>	<i>þā</i>	<i>hine</i>	<i>besmītað.</i>			
излиза	то/това	ги	осквернява.			

Местоимението **онѣ**, **она**, **оно**, **онн** превежда гръцкия определителен член *ὁ, ἡ, τό, οἱ*. Определителният член в гръцки по произход е от индоевропейско показателно местоимение. Такъв е и развоят на определителния член в българския език, както и на този в английския език. Този развой е езикова универсалия. Показателните местоимения в много езици се преосмислят като различни граматични маркери – най-често като определителен член, но и като копули, относителни и третолични местоимения, съюзни думи и др. (Catasso 2011: 7).

Определителният член възниква от приименната анафорична употреба на показателните местоимения и в английски, и в български. Единственото, което отличава двата езика, е позицията на определителния член – в български той е задпоставен, а в английски – предпоставен.

В самостоятелна употреба местоимението **онѣ** се развива като анафорично или като третолично, какъвто е и развоят на местоимението **тѣ**. При сравнение с останалите местоимения се вижда, че най-разпространена е самостоятелната употреба на **онѣ**.

Местоимението **онѣ** като самостоятелно може да бъде няколкократно дадено в последователни изречения без изразяване на кореферентност (Лк 10.25 – 30), а също така да бъде еднократно без наличие на близко, съгласувано с него име (Лекомцева / Lekomtseva 1979: 228). При кореферентност местоимението **онѣ** е в последователни или в паралелни теми, а когато замества името Исус – в постоянни. Често **онѣ** попада в транзитната част на изречението, което способства за развитието му като третолично местоимение.

В значение за местоимение в 3 л. приемаме и случаи, в които местоимението **онѣ** се съгласува със сказуемо, представено от причастие. Причастията изразява тъждество между носителя на признак и самия признак. То има същите именни категории – род, число и падеж, каквито притежава и съгласуваното с него показателно местоимение, но му липсва показател за категорията лице, която започва да се развива при местоимението в именителен падеж.

Въз основа на нашите наблюдения върху употребата на местоимението **онѣ** като третолично трябва да отбележим, че то се свързва със сказуемо, което е глаголна форма в минало или в бъдеще време или е минало деятелно причастие. Това е в полза на тезата за изразяване на анафорично или на третолично значение. При показателно значение глаголните и причастните форми, отнасящи се към местоименията, обикновено са за сегашно време.

Ще посочим само някои типични примери от изследвания корпус, в които определяме третолично значение за местоимението **онѣ**:

7. онѣ	же	ишедѣ	научѣтѣ	проповѣдати	многого Мк 1.45
той		като излезе	започна	да проповядва	много
<i>ὁ</i>	<i>δὲ</i>	<i>ἐξελθὼν</i>	<i>ἤρξατο</i>	<i>κηρύσσειν</i>	<i>πολλὰ</i>
<i>at</i>	<i>ille</i>	<i>egressus</i>	<i>coepit</i>	<i>praedicare</i>	
<i>and hē</i>	<i>þā</i>	<i>ūt gangende</i>	<i>ongan</i>	<i>bodian</i>	
и той	като	вън излезе	започна	да проповядва	

8. ѿ	въпроси	ѿа	колко	имате	хлѣбѣ	они же	рѣша	седмѣ Мк 8.5
И	попита	ги	колко	имате	хляб	те	отговориха	седем
<i>καὶ</i>	<i>ἠρώτα</i>	<i>αὐτοῦς</i>	<i>Πόσους</i>	<i>ἔχετε</i>	<i>ἄρτους</i>	<i>οἱ δὲ</i>	<i>εἶπαν</i>	<i>Ἑπτὰ</i>
<i>et</i>	<i>interrogavit</i>	<i>eos</i>	<i>quot</i>	<i>panes</i>	<i>habetis</i>	<i>qui</i>	<i>dixerunt</i>	<i>septem</i>
<i>þā</i>	<i>āxode</i>	<i>hē</i>	<i>hī</i>	<i>hū fela hlāfa</i>	<i>hæbbe gē</i>	<i>Hī</i>	<i>cwædon</i>	<i>seofan</i>
И	пита той	ги	колко	хляба	имате вие	те	казаха	седем

9. она	же	рѣсте	ѿмоу	можеѣ Мк 10.39
Те (двамата)	рекоха	на него		можем
<i>οἱ</i>	<i>δὲ</i>	<i>εἶπαν</i>	<i>αὐτῷ</i>	<i>Δυνάμεθα</i>
<i>at illi</i>	<i>dixerunt</i>	<i>ei</i>		<i>possumus</i>
<i>þā</i>	<i>cwædon</i>	<i>hī</i>	<i>wyt</i>	<i>magon</i>
Тогава	казаха	те	ние (двамата)	можем

В посочените дотук примери е очевидно, че там, където в старобългарски стои местоимението **онѣ**, в староанглийски се използват третолични местоимения. На базата на съставения корпус можем да заключим, че на всички именителни употреби на **онѣ**, **-а**, **-о** съответстват третолични место-

имения в староанглийски. Староанглийските третолични местоимения съвсем логично превеждат най-вече латинското показателно местоимение за 3 л. *ille*. Същото е характерно и за староанглийските третолични местоимения, които съответстват на старобългарското **тъ**. В редки случаи староанглийските третолични местоимения, отговарящи на **онъ**, превеждат относително местоимение в латински – *qui, quae, quod*.

За предаване на последователни теми местоимението с показател **п-** се появява в старобългарския текст и без паралел в гръцкия. Това ясно личи от употребеното относително местоимение в латински в пример 10, както и в съответстващото му лично местоимение в староанглийски, което се повтаря във функция на подлог.

10.	она же	ишедъши	рече	къ	матери	свои.	чесо	прошж	Мк 6.24
	Тя	като излезе	рече	на	майка	си	какво	да искам	
	<i>καὶ</i>	<i>ἐξελθοῦσα</i>	<i>εἶπεν</i>	<i>τῇ</i>	<i>μητρὶ</i>	<i>αὐτῆς</i>	<i>Τί</i>	<i>αἰτήσωμαι</i>	
	<i>quae</i>	<i>cum exisset</i>	<i>dixit</i>		<i>matri</i>	<i>suae</i>	<i>quid</i>	<i>petam</i>	
	<i>ḡā hēo</i>	<i>ūt ēode,</i>	<i>hēo</i>	<i>cwæð</i>	<i>tō</i>	<i>hyre</i>	<i>mēder</i>	<i>hwæs</i>	<i>ic</i>
	Като тя	вън излезе	тя	каза	на	своята	майка	какво	да искам аз
11.	она же	рече	главѣ	иона	кръстителѣ	Мк 6.24			
	Тя	рече	главата	на Йоан	Кръстител				
	<i>ἡ δὲ</i>	<i>εἶπεν</i>	<i>τὴν κεφαλὴν</i>	<i>Ἰωάννου</i>	<i>τοῦ Βαπτίζοντος</i>				
	<i>et illa</i>	<i>dixit</i>	<i>caput</i>	<i>Iohannis</i>	<i>Baptistae</i>				
	<i>ḡā</i>	<i>cwæp hēo</i>	<i>Iohannes</i>	<i>hēafod</i>	<i>ḡæs fulluhteres</i>				
	тогава	каза тя	на Йоан	главата	Кръстителя				

Местоимението **онъ** се въвежда в старобългарски и когато няма име в позиция на рема в предходното изречение. В латински и гръцки в Мк 8.20 и Мк 4.27 също липсва име в позиция на рема. Същото се наблюдава и в староанглийския текст в Мк 4.27, докато в Мк 8.20 в предходното изречение в позиция на рема има второлично местоимение във функция на подлог.

12.	колко	кошънициъ	испѣнениѣ	оукроуѣ	възасте.	они же рѣша	седнь	Мк 8.20
	колко	кошници	пълни с къшеи		взехте.	Те	рекоха: седем	
	<i>πόσων</i>	<i>πληρώματα</i>	<i>κλασμάτων</i>		<i>ἤρατε καὶ</i>		<i>λέγουσιν Ἑπτὰ</i>	
	<i>quot</i>	<i>sportas</i>	<i>fragmentorum</i>		<i>tulistis</i>	<i>et</i>	<i>dicunt ei septem</i>	
	<i>and hū fela</i>	<i>wyligena</i>	<i>brytsyna</i>		<i>gē nāmon</i>	<i>hī</i>	<i>sædon, seofon</i>	
	И колко	кошници	с къшеи		вие взехте	те	казаха седем	

Местоимението **онъ** превежда и гръцкото *αὐτός*, но много по-рядко.

13.	и	сѣмя	прозѣбаетъ.	и	растетъ	ѣкоже	не вѣстъ	онъ	Мк 4.27
	И	семето	пониква	и	расте,	докато	не знае	той	
	<i>καὶ ὁ σπόρος</i>	<i>βλαστᾷ</i>	<i>καὶ</i>	<i>μηκύνηται</i>	<i>ὥς</i>	<i>οὐκ οἶδεν</i>	<i>αὐτός</i>		
	<i>et semen</i>	<i>germinet</i>	<i>et</i>	<i>increscat</i>	<i>dum</i>	<i>nescit</i>	<i>ille</i>		
	<i>and ḡæt sæd</i>	<i>grōwe</i>	<i>and</i>	<i>wexe</i>	<i>ḡonne</i>	<i>hē</i>	<i>nāt</i>		
	И семето	пониква	и	расте	докато	той	не знае		

Местоимението **съ** в самостоятелна употреба превежда гръцките местоимения *οὗτος, τοῦτο*. Рядко **съ** съответства на гръцкото *ἐκεῖνοι*. Местоимението с показател **s-** при превод на *αὐτός, αὕτη* се възприема с функция на третолично – *той, тя*. Открихме местоимение **сн** като еквивалент на *ἄλλοι*, но в единична употреба.

Доминиращо обаче е значението на **съ** като показателно местоимение в смисъл на *този, тази, тези*, но се среща в преводите на съвременен български и като *онзи, онези/оня, ония*. В самостоятелна употреба не изразява категорично значение за близост до говорещия или до слушащия, каквато се посочва при участието му в именна група с главен член съществително име.

В староанглийските текстове като еквиваленти на **съ** преобладават сложните показателни местоимения – *þes, þis, þeos*. Макар и рядко, се появяват и прости показателни местоимения с показатели **s-** и **t-**, като тези употреби се наблюдават основно в женски и в среден род, както и в множествено

число. В латинския най-често откриваме показателно местоимения *hic* и в малко случаи *iste*. И двете показателни местоимения обозначават обекти и субекти в относителна близост до говорещия.

В старобългарски местоимението **съ** определено е със силно деиктично значение. В подкрепа на това твърдение е и съчетаването му с глаголи и причастия в сегашно време.

14.	ѸТО	съ	тако	глаголетъ	власфимниѡ	Мк 2.7
	защо	този	така	говори	богохулства (същ. мн. ч.)	
	<i>Tī</i>	<i>oũtos</i>	<i>oũτως</i>	<i>λαλεῖ</i>	<i>βλασφημεῖ</i>	
	<i>quid</i>	<i>hic</i>	<i>sic</i>	<i>loquitur</i>	<i>blasphemat</i>	
	<i>Hwī</i>	<i>spysð</i>	<i>þēs</i>	<i>þus</i>	<i>hē dysegað</i>	
	Защо	говори	този	така	той богохулства	
15.	къѹто оуѹво	ѣстъ	съ.	ѹко и вѹтри	и море	послоушаѹтъ его Мк 4.41
	кой прочее	е	този	че и ветровете	и морето	слушат него
	<i>Tīs ăra</i>	<i>oũtós</i>	<i>ēstin</i>	<i>ὅτι καὶ ὁ ἄνεμος</i>	<i>καὶ ἡ θάλασσα</i>	<i>ὕπακούει αὐτῶ</i>
	<i>Quis putas</i>	<i>est</i>	<i>iste</i>	<i>quia et ventus</i>	<i>et mare</i>	<i>oboediunt ei</i>
	<i>hwæt</i>	<i>is</i>	<i>ðēs</i>	<i>þæt him \windas and\</i>	<i>sæ</i>	<i>hȳrsumiað</i>
	Кой	е	този	че му \ветрове и\	море	подчиняват се
16.	съ	ѣстъ	снъ	мои	възлюбленъ	послоушаѹте его Мк 9.7
	Този	е	сина	мои	възлюбен	слушайте го
	<i>Oũtós</i>	<i>ēstin</i>	<i>ὁ Υἱός</i>	<i>μου</i>	<i>ὁ ἀγαπητός</i>	<i>ἀκούετε αὐτοῦ</i>
	<i>Hic</i>	<i>est</i>	<i>Filius</i>	<i>meus</i>	<i>carissimus</i>	<i>audite illum</i>
	<i>þēs</i>	<i>is</i>	<i>mīn</i>	<i>leofesta</i>	<i>sunu</i>	<i>gehȳrað hine</i>
	Този	е	моят	възлюбен син	чуйте	го

Като еквивалент на **съ** в староанглийски в тези стихове откриваме сложната форма на показателно местоимение *þēs*, за което се смята, че изразява деиктично значение, и най-вече такова, означаващо близост. В по-голяма част и от съвременните английски преводи откриваме показателно местоимение за близост *this*, но в някои варианти се появява и личното местоимение *he*. Латинското местоимение *hic* също обозначава субекти и обекти, намиращи се в близост до говорителя.

Понякога се наблюдава промяна в словоредата на преводите при деиктичното местоимение и в именителен, и в косвен падеж.

17.	отъ кждоу	се	ѣстъ	се моѹ	Мк 6.2.
	откъде	това	е	на този	
	<i>Póθεν</i>			<i>τούτῳ</i>	<i>ταῦτα</i>
	<i>unde</i>			<i>huic haec</i>	<i>omnia</i>
	<i>Hwanon</i>	<i>synd</i>		<i>þyssum</i>	<i>ealle þās ðing</i>
	Откъде	са		на този	всички тези неща

Староанглийският текст следва относително точно гръцкия и латинския словоред. Разликата е в добавянето на дума и нейната позиция. В латински присъединената дума *omnia* е в края, а в староанглийски *ealle* предхожда показателното местоимение в именителен падеж, което стои пред допълнителното съществително *ðing*.

Синкретичността между деиксис и анафорично-лично значение създава колебания при превода:

18.	не	съ	ли	ѣстъ	тектонъ	снъ мариинъ Мк 6.3.
	не	този/той	ли	е	дърводелецът	синът Мариин
	<i>oũx</i>	<i>oũtós</i>		<i>ēstin</i>	<i>ὁ τέκτων</i>	<i>ὁ υἱὸς τῆς Μαρίας</i>
	<i>none</i>	<i>iste</i>		<i>est</i>	<i>faber</i>	<i>filius Mariae</i>
	<i>Hū nys</i>	<i>[ðis]</i>			<i>sē smið</i>	<i>Marian sunu</i>
	не е ли	този/той			дърводелецът	Марииният син

В повечето от вариантите на съвременен английски присъства показателното местоимение *this* 'този/това', но има и такива с личното местоимение *he*. Смятаме, че това подкрепя тезата, че значението на показателното местоимение в този пример не е съвсем ясно.

Синкретичност въпреки доминиращото значение за 3 л. при местоимението откриваме в следващия пример:

19. и	ѣже	сѣтвори	си	глаголю	ждетъ	въ	память	ѣа	Мк 14.9
и	което	стори	тя	ще	бъде	говорено	в	памет	за нея
<i>καὶ ὃ</i>	<i>ἐποίησεν</i>	<i>αὐτῇ</i>		<i>λαληθήσεται</i>	<i>εἰς</i>	<i>μνημόσυνον αὐτῆς</i>			
<i>Et quod</i>	<i>fecit</i>	<i>haec</i>		<i>narrabitur</i>	<i>in</i>	<i>memoriam eius</i>			
<i>bið</i>	<i>gebodod, þæt</i>	<i>hēo</i>	<i>þis</i>	<i>on</i>		<i>his gemynde dyde</i>			
Ще	бъде	казано	че	тя	това	в	негова	памет	направи

Текстът на староанглийски се различава по словоред и смисъл от останалите. Това вероятно се дължи на неправилното разчитане на латинския оригинал – *eius* е форма, която обслужва и трите рода. Въпреки промяната в словореда необходимостта от третоличното местоимение *тя* е очевидна. То присъства и в по-голяма част от преводите на съвременен английски. В латински откриваме показателното местоимение за близкостоящи субекти и обекти – *hic*.

Най-трудно е определянето на значението на местоименните форми с показател *s-* в „Притча за сеяча“. Приемаме, че те са с показателно значение в старобългарски, въпреки различните им съответстващи думи в гръцки:

20. а	сии	сѣтъ	сѣкани	въ	трѣнии	слышаште	слово	Мк 4.18
а	тези	са	посетите	в	трѣнака	слушащите	словото	
<i>καὶ ἄλλοι</i>	<i>εἰσὶν οἱ εἰς τὰς ἀκάνθας σπειρόμενοι· οὗτοί εἰσιν οἱ τὸν λόγον ἀκούσαντες</i>							
<i>et alii</i>	<i>sunt qui in spinis seminantur</i>	<i>hii</i>	<i>sunt qui</i>		<i>verbum audiunt</i>			
<i>Hī synd</i>	<i>on þornum gesāwen, þæt synd</i>	<i>þā</i>			<i>de þæt word gehyrd</i>			
Те	са	в трѣнака	посети	които	са	онези	които	словото
21. а	си	сѣтъ	сѣкани	на	добрѣ	зѣми	Мк 4.20	
а	тези	са	посетите	върху	добра	земя		
<i>καὶ ἐκεῖνοί εἰσιν</i>	<i>οἱ ἐπὶ τὴν γῆν τὴν καλὴν σπαρέντες</i>							
<i>et hii</i>	<i>sunt qui super terram bonam seminati sunt</i>							
<i>And þā</i>	<i>de gesāwene synt ofer</i>	<i>þæt</i>	<i>gōde land</i>					
а	онези	които	посети	са	на	онази	добра	земя

В староанглийски и латински също се забелязва разнородност в използваните преводни еквиваленти – в староанглийски имаме лично местоимение (в пример 20) и просто показателно местоимение (в пример 21), а в латински – неопределително (в пример 20) и показателно (в пример 21).

От направения преглед, а и от останалите данни, които отчитаме, без да включваме в този текст, можем да обобщим. При показателните местоимения в старобългарски се наблюдава начало на бифуркация при самостоятелната им употреба. Разграничаването на деиктични (сѣ) и анафорично-лични (тѣ и онѣ) употреби води до постепенното реструктуриране на местоименната система. Резултатите са: формиране на местоименията за трето лице, на пълни и на кратки форми и на структури от аглутинативен тип, съединяващи различни показателни местоимения *маси* > *тази*.

Наблюдаваните в старобългарски процеси имат аналози в староанглийския, което може да бъде обяснено с действието на общи езикови механизми. При изследването на преводите може да се предположат и различни влияния, което обаче изисква сериозен текстологичен анализ. Набелязаното дотук е предпоставка за следващи научни търсения.

Цитирана литература / References

- Иванчев 1980: Иванчев, Св. Третоличното местоимение в старобългарски език. – В: *Sbornik praci Filozoficke fakulty Brnenske univerzity. Studia minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis*. A 28. Brno, c. 91 – 98. (Ivanchev 1980: Ivanchev, Sv. Tretolichnoto mestoimenie v starobalgarski ezik. – In: *Sbornik praci Filozoficke fakulty Brnenske univerzity. Studia minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis*. A 28. Brno, pp. 91 – 98.)
- Крылов, Падучева 1990: Крылов, С. А., Е. В. Падучева. Местоимение. – В: *Лингвистический энциклопедический словарь*. Москва: Советская энциклопедия. (Krylov, Paducheva 1990: Krylov, S. A., E. V. Paducheva.

- Mestoimenie. – In: *Lingvisticheskii entsiklopedicheskii slovar'*. Moskva: Sovetskaia entsiklopediia.) <<http://tapemark.narod.ru/les/>> [10.01.2020].
- Лекомцева 1979: Лекомцева, М. И. Семантика личных и указательных местоимений в старославянском языке. – В: *Категория определенности – неопределенности в славянских и балканских языках*. Москва: Наука, с. 204 – 231. (Lekomtseva 1979: Lekomtseva, M. I. Semantika lichnykh i ukazatelnykh mestoimenii v staroslavianskom iazyke. – In: *Kategoriia opredelennosti – neopredelennosti v slavianskikh i balkanskikh iazykakh*. Moskva: Nauka, pp. 204 – 231.)
- Allen, Greenough 1903: Allen, J. H., J. B. Greenough. *Allen and Greenough's New Latin Grammar for Schools and Colleges*. Boston and London: The Athenæum Press.
- Catasso 2011: Catasso, N. The Grammaticalization of Demonstratives: A Comparative Analysis. – In: *Journal of Universal Language* 12-1. Sejong University.
- Sommerer 2011: Sommerer, L. *Old English Se: from Demonstrative to Article. A Usage-Based Study of Nominal Determination and Category Emergence*. Vienna: Vienna University.
- Yoon 2014: Yoon, H. C. Divergence of Old English Demonstratives. – In: *English Language and Linguistics* 20(1). United Kingdom: Cambridge University Press.

A COMPARISON BETWEEN THE DEMONSTRATIVE PRONOUNS IN INDEPENDENT USAGE IN OLD BULGARIAN AND OLD ENGLISH

Antoaneta Dzhelyova^a, Maria Anastasova^b

Paisii Hilendarski University of Plovdiv

adzhelyo@gmail.com^a, mariaanastasova1@gmail.com^b

Abstract: The independent usages of the Old Bulgarian demonstrative pronouns *тъѣ*, *сѣ*, *онѣ* in nominative case and their Old English functional equivalents are presented in this paper. They are analyzed by comparison of word-by-word semantically accurate glosses of the Gospel of Mark. The Greek and Latin texts are also provided in the corpus. Criteria for distinguishing the deictic, anaphoric and third-person meanings of the aforementioned demonstratives are proposed. The initial differentiation of the functions of the Old Bulgarian demonstratives and their Old English counterparts has been determined. This differentiation marks the beginning of the restructuring in the closed pronominal systems in Old Bulgarian and Old English.

Keywords: *demonstrative pronoun, third-person pronoun, deictic meaning, anaphoric meaning*

Antoaneta Dzhelyova
Faculty of Language and Literature
Paisii Hilendarski University of Plovdiv
24 Tsar Assen Str.
Plovdiv 4000
Bulgaria

Maria Anastasova
Faculty of Language and Literature
Paisii Hilendarski University of Plovdiv
24 Tsar Assen Str.
Plovdiv 4000
Bulgaria

О РОЛИ ДРЕВНЕБОЛГАРСКОЙ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ ДЛЯ РАЗВИТИЯ ЛЕКСИКИ РУССКОГО ПРАВА

Людмила Карпенко

Самарский национальный исследовательский университет им.
Академика С. П. Королева

liudmila.karpenko.53@mail.

Резюме: Статья посвящена одному из центральных вопросов славянской исторической лексикологии – проблеме влияния древнеболгарской словообразовательной системы на развитие лексики русского литературного языка. Цель статьи – сопоставить на основании имеющихся лексикографических и корпусных источников соотносительные в словообразовательном и семантическом планах разряды лексики болгарского и русского языков. Описываются результаты анализа состава корпуса лексем с корнем *-закон-* на разных традиционно выделяемых этапах истории русского языка. Проведенное исследование показывает очевидное присутствие в древнерусском языке значительного корпуса церковнославянской, древнеболгарской по происхождению, правовой лексики, а также наличие преемственных связей правовой лексики современного русского языка с древнеболгарскими истоками.

Ключевые слова: *древнеболгарский, лексика права, русский язык*

1. Введение

Проблема влияния словообразовательной системы древнеболгарского, древнецерковнославянского (здесь и далее мы используем эти термины как равнозначные, оставляя в стороне обсуждение терминологических предпочтений) языка на развитие русской словообразовательной системы является актуальной для славянского исторического языкознания. Своеобразие русского литературного языка, обусловленное его историческим двуязычием, явилось основанием для продолжительной научной дискуссии, в центре которой вопросы об истории взаимоотношений русского литературного языка с древнеболгарским, о месте славянизмов в корпусе лексики русского языка, о значении словообразовательной морфемике церковнославянского языка для развития русского словообразования. На смену характерным для минувшего столетия категоричным утверждениям то об исключительной значимости древнеболгарского языка для развития русского литературного языка (А. А. Шахматов), то о независимом характере последнего (С. П. Обнорский), в современной палеославистике установилась более взвешенная позиция, признающая сложное взаимодействие церковнокнижной и народной основ русского языка. Такая позиция характеризует сегодня и российскую, и болгарскую филологическую науку: «Формирование и развитие русского литературного языка осуществляется на основе различных источников и в результате действия многообразных внутренних и внешних факторов. При всем их разнообразии и при условии отличий в степени их участия и интенсивности в отдельные исторические периоды основной источник развития остается постоянным. Это язык народа. Другим важным источником, особенно в донациональный период (XI–XVII вв.), является староболгарский литературный язык (древнеболгарского и среднеболгарского периода IX – XI вв., XII – XV вв.) в его древнерусской (и русской) редакции и ее древнерусской (и русской) разновидности (типе, варианте). Староболгарские языковые традиции представлены в различной степени действенности на всех этапах истории русского литературного языка» (Филкова / Filkova 1991: 7).

Словообразовательная система древнецерковнославянского языка на начальном этапе истории славянской книжности в последние десятилетия освещалась в трудах Е. М. Верещагина, А. Давидова, В. С. Ефимовой, Д. Ивановой-Мирчевой, П. Д. Ковачевой, В. В. Лопатина, В. М. Маркова, Г. А. Николаева, П. Петкова, И. С. Улуханова, Р. М. Цейтлин, К. Schumann, A. Vaillant, R. Večerka и других исследователей. Несмотря на актуальность и значительную проработанность, вопрос о степени влияния древнеболгарского языка в области словообразования остается недостаточно освещенным.

ценным. Среди проблем, обсуждаемых в связи с обозначенной темой, находится вопрос о значении древнеболгарского языка для развития лексики русского права, важные аспекты которого требуют уточнения, а именно: сказалось ли такое влияние на формировании лексики русского права, каков состав лексики права, связанной с древнеболгарскими корнями, когда появились в русском правовом лексиконе слова с корнем *-закон-*.

2. Проблема происхождения правовой лексики русского языка

Лексика права в русском языке разнообразна по своему происхождению, в ее составе как исконные слова, восходящие к общеславянскому и индоевропейскому языкам, так и ранние и поздние заимствования. Восходящая к дохристианской эпохе восточнославянская правовая лексика получила освещение в лингвистических и юридических исследованиях, чего нельзя сказать о правовой лексике, отраженной в церковнославянских источниках. Более того, связь языка русского права с церковнославянской основой была подвергнута сомнению. Критическая точка зрения в отношении роли церковнославянской (древнеболгарской по происхождению) традиции для языка древнерусского права была выражена Б. Г. Унбегауном, который, рассматривая свойственные языку русского права черты, как об одном из парадоксов написал, что церковнославянский язык из области древнерусского права был полностью исключен и византийская традиция никак не сказалась на древнерусском юридическом языке. Отстаивая в ряде своих публикаций идеи о непрерывности развития русского литературного языка и его церковнославянской природе, для языка русского права он сделал исключение: «На церковно-славянском языке выражались в Киевской Руси и в Московском государстве религиозные, моральные, эстетические и научные ценности – это был в полном смысле язык культуры. Была, однако, одна область, из которой церковно-славянский язык был исключен с самого начала, а именно область законодательства и судопроизводства... Таким образом, специфической чертой юридического и административного языка допетровской России является его русский, а не церковно-славянский характер». Такое положение дел, по мнению американского слависта, сохранялось вплоть до XVIII в., когда на основе церковнославянского языка был сформирован уже новый пласт правовой лексики. Эта «новая» правовая лексика иллюстрируется словами, появившимися, по его суждению, в XVIII в., а именно производными, образованными от корня *закон-*. Только на этом позднем этапе, по мнению ученого, «язык права смог обогатиться таким существенным термином, как “закон”, для которого в древнем языке не было единого обозначения, – употреблялись “правда”, “устав”, “указ”, “уложение” и др. До XVIII века термин “закон” был неизвестен русскому юридическому языку, т. к. он употреблялся лишь для обозначения закона Божеского (и закона Божия), а не человеческого, и был церковно-славянским словом. При помощи этого же слова были образованы в XVIII веке многие сложные термины церковно-славянской конструкции, как законодатель, законодательство, законоустройство, законопослушный, незаконный, незаконный и т. д.» (Унбегаун / Unbegaun 1965: 178 – 184).

Если юристы гипотезу Б. Г. Унбегауна подвергли критике (Рогов, Рогов / Rogov, Rogov 2006: 20), в палеославистике она была воспринята спокойно. Впрочем, в связи с правом В. М. Живов указал на недостаточное внимание к материалу церковнославянского языка. В примечании к работе «История русского права как лингвосемиотическая проблема» он писал: «В исследованиях по языку права в России обычно рассматривается исключительно язык русских (а не церковнославянских) юридических памятников.» (Живов / Zhivov 2002: 189). Однако начатое исследование церковнославянской юридической терминологии В. М. Живовым не было завершено. Церковнославянский материал был показан им на отдельных примерах в сопоставлении с восточнославянскими лексемами: *видокъ – свѣдѣтель, головникъ – убийца, животъ – имѣние, задница – наслѣдство, правда – законъ, рукописание – завѣщание, человекъ – лице* и др.

Проверить получивший распространение тезис о позднем появлении правовой лексики с корнем *-закон-* в русском языке и отсутствии ее связей с церковнославянскими истоками, чему и посвящена данная работа, дают возможность современные лексикографические источники. В этих целях в особенности репрезентативна сплошная выборка из исторических словарей. Сплошная выборка из словарей древнеболгарского языка (SIS 1958 – 1959; СС 1994; СР 1999) слов, сохранивших употребительность и актуальных в современном русскоязычном дискурсе, позволяет судить о важной

роли древнеболгарского языка в формировании не только словаря, но и концептосферы русского литературного языка, охватывающей в том числе и сферу правовых отношений. Славянизмы не только наполняют церковную, юридическую, научную терминологию, но и содержательно организуют картину мира русского литературного языка, передают представления об основных онтологических понятиях и координатах, таких, как пространство, время, жизнь, человек. Ср. следующий ряд слов русского языка, имеющих древнеболгарское происхождение: *восток, юг, вселенная, Млечный путь, пространство; вечный, будущий, время; жизнь, родители, рождение, младенец, первенец, юность* и под. В них выражаются представления о духовных ценностях, творческих проявлениях человека: *вдохновение, воспитание, знание, образование, призвание*; о социальном устройстве: *гражданин, общение, общество, отечество, человечество* и т.д. Вместе с принятием христианства на Руси получила распространение церковная книжность, в ее составе переведенные с греческого языка книги, из которых был усвоен корпус церковнославянской лексики. И ядро поля юридической лексики современного русского языка воспринято из церковнославянских переводов сборников византийского права. Как показывают исследуемые лексикографические источники, с начальным этапом славянской книжности – с кирилло-мефодиевским наследием – связана не только словопроизводственная активность в данной сфере, но и концептуализация правовых понятий в славянской православной традиции. Еще в период древнецерковнославянского языка сформировались лексико-семантические группы правовой лексики, передающей следующие основные значения: 1) закон, постановление; 2) законодатель; 3) исполнитель законов; 4) подчиненный закону, праведный; 5) престапующий закон, неправедный. Большинство слов данных лексико-семантических групп преемственно сохраняется русским языком до настоящего времени. В словарях древнеболгарского языка (SIS 1958 – 1959; СС 1994; СР 1999) нами отмечены 13 гнезд лексики с правовыми значениями с корнями *вин-, вѣд-, закон-, залог-, наказ-, клевет-, наслѣд-, облич-, прав-, прѣстѣп-, сѣд-, жз-, оввин-*, относящейся к правовой сфере и послужившей основой для корпуса современной правовой терминологии: *виновный, невиновный, неповинный; беззаконие, закон, законоположение, законник, законно, законопреступление; заложить, заложено; казнь, наказание; клевета, клеветать, клеветник, оклеветать; наследовать, наследник; обличитель, обличить; осудить, осуждение, осужденный; правда, праведник, праведно, неправда, неправедник, неправедно, оправдание, оправдать; преступление, преступник, преступный; свидетель, лжесвидетель, свидетельство, лжесвидетельство; узник; убийство, убийца* и др. Далее рассмотрим подробно состав производных с корнем *-закон-* в корпусах древнеболгарского, древнерусского, церковнославянского и современных русского и болгарского языков.

3. Словообразовательное гнездо с корнем *-закон-* в истории болгарского языка

В качестве источников материала для исследования корневого гнезда с корнем *-закон-* в древнеболгарском языке использованы следующие словари: *Slovník jazyka staroslověnského*. Praha, 1958 – 1959; Старославянский словарь (по рукописям X – XI вв.) под ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой. Москва, 1994; Старобългарски речник (под ред. Д. Ивановой-Мирчевой). София, 1999.

Состав производных с корнем *-закон-* имеет незначительные расхождения в данных словарях, поэтому далее будет приведен общий их список. Как устанавливается из анализа указанных словарей, гнездо с корнем *-закон-* в древнеболгарском языке начального периода было достаточно обширным, оно включало более тридцати лексических единиц, зафиксированных в древнейших глаголических и кириллических памятниках древнецерковнославянского канона, таких, как Зографское евангелие, Мариинское евангелие, Ассеманиево евангелие, Синайская псалтырь, Синайский требник, Клоцов сборник, Пражские листки, Рильские глаголические листки, Македонский листок; Супрасльская рукопись, Саввина книга, Листки Ундольского и др. Среди них представлены лексемы следующего ряда:

беззаконьнѣ, беззаконьнѣе, беззаконіе (Зогр., Мар., Ассем., Син. пс., Син. тр., Клоц., Сав. кн., Супр., Унд. листки), *беззаконьніе* (Син. пс.), *беззаконьникъ* (Зогр., Мар., Ассем., Супр., Син. пс., Клоц., Сав. кн., Праж. листки), *беззаконьновати* (Син. пс., Син. тр., Супр.), *възаконіе* (Супр.), *възаконити* (Син. тр.), *законъ* (Зогр., Мар., Син. пс., Син. тр., Клоц., Сав. кн., Супр. и др.), *законьнъ* (Зогр., Мар., Ассем., Клоц., Сав. кн., Супр.), *законьникъ* (Зогр., Мар., Ассем., Сав. кн. и др.), *законьніе*

(Супр.), законодавьць (Син. пс.), законоданиѣ (Син. тр.), закондатель (Козма), законодаѣи (Син.), законодаѣати (Син. пс.), законодръжьць (Никод.), законоположение (Супр.), законопрѣпно, законопрѣстжповати, законопрѣстжпынь (Син. пс., Супр., Праж. листки), законопрѣстжпыникъ (Син. пс., Клоц., Супр. и др.), законопрѣстжпъстие, законъныиць, законъныицьство, законоѹчитель (Зогр., Мар., Ассем.), законъно, законънѣ, безаконъныи, безаконънѣ, (Син. пс., Клоц., Супр., Праж. листки, Макед. глаг. листки, Рильские листки), подъзаконънѣ (Супр.).

Слова гнезда с корнем *-закон-* обозначают основные понятия не только церковного, но и государственного права, которые в связи с темой данной статьи представляют особый интерес. В Старобългарски речник под ред. Д. Ивановой-Мирчевой в структуре словарной статьи на лексему *законъ* даже выделено значение «държавен закон, обществени правила, норми» в качестве второго значения. Оно иллюстрируется примерами: *ѣда законъ нашъ сѣдитъ ѹльвоу, аще не слышитъ отъ него прѣжде. ꙗко разумѣатъ что творить* (Мар., Зогр., Ассем, Сав. кн.); *къи сиць законъ оубоица поуштати. ꙗже оубиенъмъ жизнь даѣтъ. того погоубити* (Супр. 398.7). Приведем еще один показательный пример, иллюстрирующий что и закон царев обозначается той же лексемой: *повинжти ти сѣ подобаатъ закономъ црѣмъ. а не хсѹ твоемоу* (Супр. 106.7) (СР 1999: 520). И в корпусе *Slovníka jazyka staroslověnského* лексему *законъ*, наряду с примерами со значениями «закон божеский», «закон монастырский», также иллюстрируют примеры *цѣсѣра закона* (Супр.), по перскѣ законѣ. Так же и *законопрѣстжпыникъ* – это не только нарушитель церковного закона, но и уголовник: *оубиѣши же . быстъ законопрѣстжпыникъ* (Слепч.).

Лексические единицы с корнем *-закон-*, обозначающие основные понятия правовой сферы, в древнеболгарских памятниках письменности являются регулярными переводными соответствиями греческих лексем или кальками с греческого языка и транслируют на славянскую почву византийскую правовую терминосистему с характерными для нее моделями словопроизводства: *законъ* – νόμος; *законодавць* – νομοθέτης; *законоположение* – νομοθεσία; *законопрѣстжпление* – параномία; *законопрѣстжпыникъ* – парάνομος; *законопрѣстжпынь* – парάνομος; *законоѹчитель* – νομοδιδάσκαλος; *законъникъ* – νομικός; *законъно* – νομίμως; *безаконъние* – ἀνομία; *безаконъникъ* – ἄνομος и др. Древнеболгарские тексты, как показано и В. С. Ефимовой, «переносили на славянскую почву язык греческих оригиналов и в плане его содержания, и в плане его языковых средств» (Ефимова / Efimova 2006: 9). Характерной особенностью словообразовательной системы древнеболгарского языка, в общем плане достаточно хорошо изученной (Верещагин Е. М., Ефимова В. С., Ковачева П., Цейтлин Р. М., Bláhová E., Schumann K., Vaillant A., Večerka R. и др.), является калькирование греческих лексем. Этот прием словообразования хорошо прослеживается и на материале корневого гнезда с корнем *-закон-*, единицы которого или в точности воспроизводят поморфемную структуру греческих лексем (*безаконъние* – ἀνομία, *законоположение* – νομοθεσία, *законоѹчитель* – νομοδιδάσκαλος), или показывают оригинально найденные славянские их соответствия (*законопрѣстжпынь* – парάνομος). Кроме лексики, зафиксированной в исторических словарях, современными текстологами устанавливаются кальки греческих композит, не отмеченные в исторической лексикографии, например *безаконънообразъныи* (ἀνοσιουργότροπος) (Малыгина / Malygina 2012: 12).

Создание древними книжниками новых лексем осуществлялось не только под влиянием словообразовательных структур греческих соответствий, но включало и творческий поиск выразительных славянских словообразовательных моделей. Церковнославянский текст создавался как текст храма, древнеславянская книга в своем художественном оформлении отражает образ храма, и, как элемент храмовой архитектуры, совершенствовалась структура древнеславянского слова, что особенно характерно для языка преславского периода.

Сохранившиеся памятники среднеболгарского периода расширяют представление о составе интересующего нас гнезда. В них, судя по материалу (БЕР 1971: 591 – 592), представлен еще ряд лексем: *законити* (Влахо-болг. грам.), *законополагати*, *законоположити* (Патр. Евтимий), *законоположникъ* (Патр. Евтимий), *безаконенъ* (Ман. хр.), *безаконънѣ* (Ман. хр.), *безаконъниѣ* (Ман. хр.), *безаконовати* (Ман. хр., Слук. псалмы), *законити* (Ман. хр.).

Происходило расширение корневого гнезда и в новоболгарском языке. Новоболгарские художественные, публицистические и официально-деловые тексты XIX в. свидетельствуют значительном расширении корневого гнезда с корнем *-закон-*. Оно охватывает уже свыше шестидесяти единиц: *закон, законен, законник, законност, взаконя, взаконявам, незаконен, узаконя, узаконявам,*

законове́д, законове́ден, законове́дец, законове́дски, законове́дство, законове́дение, законове́дчески, законодава́ц, законодава́ч, законодава́ство, законодава́е, законода́тел, законода́телен, законода́теленство, законода́телка, законозна́йство, законоизпѣлнителен, законолю́бив, закономе́рен, закономе́рност, законона́рушение, законона́рушител, законона́рушителен, законона́рушителка, законона́рушителски, законона́рушителство, закононе́навистник, закононе́навистнически, закононе́навистничество, закононе́правдие, закононачертание, законопа́зител, законополага́м, законополо́жител, законополо́жник, законопослу́шен, законопостановле́ние, законопочита́ние, законопрестѣ́пен, законопресту́пний, законопресту́пление, законоуста́новеност, законопрое́кт, законосо́образен, законотълкува́тел, законоучре́ден, беззако́нен, беззако́ние, беззако́ния, беззако́нник, беззако́нници, беззако́нство, беззако́нщина, противозако́нен, противозако́ние, противозако́нност.

В составе словообразовательного гнезда на этом этапе отмечены новообразования, употребленные видными болгарскими возрожденцами, писателями: Софронием Врачанским (законопа́зител, законополо́жник), П. Бероном (законополо́жител), Й. Стояновичем (законодава́ц), И. Богоровым (законодава́ч), Г. Раковским (законодава́е), Н. Михайловским (законода́теленство), И. Алженовым (законода́телка), Петко Славейковым (законолю́бив), И. Вазовым (законопочита́ние) (БЕР 1971: 592).

На протяжении XX в. происходило некоторое сокращение корневого гнезда. В болгарском языке вышли из употребления лексемы: законодава́ц, закондава́ч, законодава́е, закононе́правдие, закононачертание, законополага́м, законополо́жител, законополо́жник, законопостановле́ние, законопресту́пление и др.

4. Словообразовательное гнездо с корнем **-закон-** в истории русского языка

В соответствии с общими тенденциями развития корневых гнезд русского языка на протяжении исторического периода происходило формирование гнезда с корнем **-закон-** и в русском литературном языке. Так, в период XI–XIV вв., лексика которого зафиксирована словарем И. И. Срезневского и Словарем древнерусского языка (XI–XIV вв.), гнездо с корнем **-закон-** насчитывает более тридцати единиц. В выборке из Словаря И. И. Срезневского не отмечены лексемы законда́льць, законда́ни, законда́нати, законодрѣ́жьць, законопрѣ́стѣпствие, закононьни́чь, закононьни́чество, а новыми по сравнению с древнеболгарским языком выступают лексемы законополага́тель, законода́вствие, закононаслѣ́дити, законопись, законополо́жителъ, законополо́жныи, законопрѣ́стѣпение, законоу́ставникъ, беззакони́ти, беззаконьни́ца. И в своем составе, и в отраженных словообразовательных моделях гнездо с корнем **-закон-** древнерусского языка сопоставимо с рассмотренным гнездом древнеболгарского языка. Здесь представлены лексемы, образованные по тем же словообразовательным моделям: суффиксальные производные имен существительных и прилагательных, суффиксально-префиксальные образования имен с приставкой без- (беззаконьни́е), наречие незаконьно́ с приставкой не- (в древнеболгарском отмечено с той же приставкой прилагательное незаконьнѣ́). Среди них и извлеченные И. И. Срезневским из памятников XI – XII вв. производные лексемы, образование которых Б. Г. Унбегаун относил к XVIII в.: законода́тель, беззаконный́, незаконный́ (последнее прилагательное не представлено, но, как уже отмечено, в Словаре И. И. Срезневского присутствует производное от него наречие незаконьно́, значит, и прилагательное уже было в лексико-словообразовательной системе древнерусского языка). Единство словообразовательных моделей определяется и единой общеславянской словообразовательной основой, и восприятием значительного пласта уже готовой созданной лексики в древнеболгарском языке, и влиянием древнегреческих словообразовательных образцов.

Дальнейшее расширение гнезда происходило в старорусский период. В Словаре русского языка (XI – XVII вв.) отмечено 42 единицы с корнем **-закон-**. Расширение гнезда на этом этапе было особенно значительным, гнездо пополнилось еще на 33 лексемы, наличие некоторых из них (незаконный́) вполне допустимо и для древнерусского периода: зако́неный, зако́нити, зако́нница, зако́ннически, зако́ннодая́ние, зако́ннополо́жение, зако́ннотворе́ние, зако́нноблюсти́тель, зако́нобо́рецъ, зако́новати /зако́нновати, зако́нода́ние, зако́ноисполни́тель, зако́номудре́ць, зако́нопола́гати, зако́нополо́жный, зако́нопопра́тель, зако́нопопра́вецъ, зако́ноправи́ло, зако́нопресту́пление, зако́нопресту́пникъ, зако́нопресту́пный, зако́нопресту́повати, зако́нопроти́вный, зако́нотво́рение,

законоустановникъ, законоучитель, законохранение, законствовати, законудавецъ, законуисполнитель, незаконнѣ, незаконный.

Еще большее расширение гнезда приходится на XVIII в. Словарь русского языка XVIII в. содержит более 70 единиц с корнем *-закон-*, из которых следующие пятьдесят новых производных впервые фиксируются в этот период: *беззаконничать, беззаконновать, беззаконство, беззаконствовать, законнородный, законоведение, законоведство, законоведец, законоданный, законодавец, законодательный, законодательство, законодательствовать, законознание, законознатель, законоискусник, законоискусный, законоискусство, законоломец, законоломный, закономудрие, закономудрственный, законоподвижник, закононаказание, законоположитель, законоположительный, законоположничество, законопослушник, законоправильник, законопревратник, законопредание, законопреступствовати, законопреступство, законопреступнический, законопроизводство, законопроповедник, законнорожденный, законослов, законословие, законслужение, законстечение, законтолкователь, законоуоставление, законоучение, законоучительство, законоучительствовать, законохранитель, законтрактывать, законтрактываться, незаконнорожденный.*

В современном русском литературном языке гнездо с корнем *-закон-* сократилось за счет ряда малоупотребительных образований предшествующего периода и включает, по данным Словаря русского языка под ред. А. П. Евгеньевой, следующий ряд слов, относящихся к правовой сфере: *беззаконие, беззаконничать, беззаконность, беззаконный, закон, законник, законно, законнорожденный, законность, законный, законовед, законоведение, законодатель, законодательный, законодательство, незаконно, незаконнорожденный, незаконность, незаконный.* Из них новообразованным словом, появившимся в современном русском языке, являются лексемы *законовед* и *законность*, которые фиксируются впервые в XIX в. Однако перечисленная лексика, зафиксированная в толковом словаре, отнюдь не исчерпывает всей терминологии с данным корнем, используемой в правовой сфере, которая включает десятки специальных выражений: *закон русский, закон страны продавца, закон суда, законная неустойка, законная сила, законник, законное платежное средство, законный представитель, законодательная автономия, законодательная власть, законодательная инициатива, законодательная процедура, законопроект, незаконная банковская деятельность, незаконное лишение свободы, незаконное предпринимательство* и многие другие. Даже самый общий приведенной анализ выборки дает основания утверждать, что лексика с корнем *-закон-* сохраняла свою актуальность на всём протяжении развития русского литературного языка. Основная тенденция ее развития состояла в расширении корневого гнезда, его словообразовательном и семантическом обогащении. Она актуальна и для современного русского языка, в особенности это касается юридического делового дискурса. Ядро поля юридической лексики современного русского языка было воспринято древнерусским языком из языка древнецерковнославянского (древнеболгарского), в котором было образовано на этапе создания корпуса библейских переводов с греческого на церковнославянский язык. Уже в эпоху классического древнецерковнославянского языка значительная часть приведенных лексем употреблялась в значениях, сохраняемых современным юридическим языком или семантически соотносительных с ними. Важен сам факт наличия преемственных связей и соответствия основной юридической лексики современного русского языка корпусу церковнославянских правовых номинаций. Очевидно, что преемственность этой лексики и ее сохранность в современном правовом дискурсе не может иметь иного объяснения, кроме изначального влияния церковнославянской традиции. Вместе с принятием христианства на Руси получает распространение церковная книжность, в корпусе которой и переведенный с греческого языка святым Мефодием Номоканон, принятый от византийской традиции свод правил Церкви, и относящиеся к ней императорские законы (сообщение об этом содержится в Пространном житии св. Мефодия: «тъгда же и номоканонъ рекъше законоу правило и бѣсъкына книги прѣложи») (ЖМ / ZhM 1986: 228). С распространением христианства списки Номоканона, Законоправильники, Кормчие книги получили хождение в славянских землях во множестве переводов. Из них и был усвоен корпус церковнославянской правовой лексики в практике применения правового знания в древней Руси, где, как пишут историки права, «наблюдался на редкость синхронный процесс формирования государства, христианства и правовой мысли» (Рогов, Рогов / Rogov, Rogov 2006: 25). Содержание издаваемых князьями законов и постановлений согласовывалось с духом христианской религии, распространение которой сопровождало становление древнерусского государства. Законотворческая деятельность понималась как исполнение порядка, установленного Богом, который мыслился

как верховный Законодатель и Творец закона, норм жизни, осмысление и толкование которых было осуществлено отцами Церкви. «Юридические и правовые аспекты в трудах отцов Церкви были для древнерусского правосознания столь же авторитетны, как и библейские тексты. Они были эталоном для всех направлений книжности: богословия, философии, законоведения, толкования спорных религиозных текстов, спорных правовых проблем (Рогов, Рогов / Rogov, Rogov 2006: 26 – 27).

5. Заключение

В статье прослежено развитие корневых гнезд с корнем *-закон-* в истории болгарского и русского языков. Результатом их развития было постоянно пополняющееся множество элементов, образующих открытые системы. Содержанием развития словообразовательных систем стало формирование более четких в семантическом и деривационном отношениях парадигм, приспособленных для выражения правовых смыслов. Актуальность семантики древних корневых гнезд для развития правовой мысли объясняет то, что на протяжении истории русского языка исследуемое корневое гнездо было устойчивым и словообразовательно активным. В его развитии прослеживается преемственность церковнославянской языковой традиции. В тысячелетней истории функционирования в лоне русскоязычного дискурса славянизмы не представляли собой застывших лексико-семантических единиц, но претерпевали словообразовательное и семантическое обогащение. Об этом свидетельствует широко наблюдаемая вариативность производных лексем, взаимодействие словообразовательных моделей, редупликация формантов. Словообразовательные системы языков формировались в результате взаимодействия тенденций, заключенных как в преемственно наследуемой книжной традиции, так и во влиянии «языкового вкуса» книжников-словотворцев. Все это определяет «предрасположенность» словообразовательного уровня к конкуренции деривационных типов, вариантности лексических образований, специализации значений, динамике, которую обнаруживают корневые гнезда, что было показано на материале лексики с корнем *-закон-*.

Использованная литература / References

- БЕР 1971: *Български етимологичен речник*. Съст. Вл. Георгиев, Ив. Гълъбов, Й. Заимов, Ст. Илчев. Т.1. София: Изд. на БАН (BER 1971: *Balgarski etimologichen rechnik*. Sast. Vl. Georgiev, Iv. Galabov, Y.Zaimov, St. Ilchev. T.1. Sofia: Izd. na BAN.)
- Живов 2002: Живов, В. М. История русского права как лингвосемиотическая проблема. – В: Живов, В. М. *Разыскания в области истории и предистории русской культуры*. Москва: Языки слав. культуры, с. 187 – 305. (Zhivov 2002: Zhivov, V. M. Istoriiia russkogo prava kak lingvosemmioticheskaia problema. – In: Zhivov, V. M. *Razyskaniia v oblasti istorii i predystorii rusскоi kul'tury*. Moskva: Iazyki slav. kul'tury, pp. 187 – 305.)
- Ефимова 2006: Ефимова, В. С. *Старославянская словообразовательная морфемика*. Москва: Ин-т славяноведения РАН. (Efimova 2006: Efimova, V. S. *Staroslav'anskaia slovoobrazovatel'naia morfemika*. Moskva: In-t slavianovedeniia RAN.)
- Малыгина 2012: Малыгина, М. А. *Языковые особенности и состав минейного стихираря (по древнерусским спискам XII века)*. Автореф. дис. канд. филол. наук. Москва: Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова РАН. (Malygina 2012: Malygina, M. A. *Iazykovye osobennosti i sostav mineinogo stihiraria (po drevnerusskim spiskam XII veka)*. Avtoref. dis. kand. filol. nauk. Moskva: In-t rus. iaz. im. V. V. Vinogradova RAN.)
- ЖМ 1986: Пространное житие Мефодия (Ред. П. Динеков, Д. С. Лихачев, И. Дуйчев и др.). – В: *Жития Кирилла и Мефодия*. Москва: Книга; София: Наука и искусство, 1986, с. 212 – 232. (ZhM 1986: Prostrannoe zhitie Mefodiia (Red. P. Dinekov, D. S. Lihachev, I. Duichev i dr.). – In: *Zhitiia Kirilla i Mefodiia*. Moskva: Kniga; Sofia: Nauka i Izkustvo, 1986, pp. 212 – 232.)
- РБЕ 1977 – 2015: *Речник на българския език*. София: Академично изд-во „Проф. Марин Дринов“ (RBE 1977 – 2015: *Rechnik na balg. Ezik*. Sofia: Akademichno izd-vo “Prof. Marin Drinov”.)
- Рогов, Рогов 2006: Рогов, В. А., В. В. Рогов. *Древнерусская правовая терминология в отношении к теории права (Очерки IX – середины XVII вв.)*. Москва: МГИУ (Rogov, Rogov 2006: Rogov V. A., V. V. Rogov. *Drevnerusskaia pravovaia terminologiia v otnoshenii k teorii prava (Ocherki IX – serediny XVII vv.)*. Moskva: MGIU.)
- СРЯ 1981: *Словарь русского языка*: В 4-х т. Под ред. А. П. Евгеньевой. Москва: Рус. яз. (SRIA 1981: *Slovar' russkogo iazyka*. V 4-h t. Pod red. A. P. Evgen'evoi. Moskva: Rus. iaz.)
- СРЯ 1975 – 2011: *Словарь русского языка XI–XVII вв.* Москва: АН СССР, Ин-т рус. яз. (SRIA 1975 – 2011: *Slovar' russkogo iazyka XI–XVII vv.* Moskva: AN SSSR, In-t rus. iaz.)

- СРЯ 1984 – 1991; 1992 – 2005: *Словарь русского языка XVIII века*. Вып. 1 – 6. Ленинград, 1984 – 1991; Вып. 7 – 15. СПб. 1992 – 2005. Ленинград – СПб: Наука. (SRIA 1975 – 2011: *Slovar' russkogo iazyka XVIII veka*. Вып. 1 – 6. Leningrad, 1984 – 1991; Вып. 7 – 15. SPb. 1992 – 2005. Leningrad – SPb.: Nauka.)
- ССРЛЯ 1950 – 1965: *Словарь современного русского литературного языка*: В 17-ти т. Москва, Ленинград: Наука. (SSRLIA 1950 – 1965. *Slovar' sovremennogo russkogo literaturnogo iazyka*: V 17- ti t. Moskva, Leningrad: Nauka.)
- Срезневский 1958: Срезневский, И. И. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*: В 3-х т. Москва: Гос. изд. Иностраных и национальных словарей (Sreznevskii 1958: Sreznevskii, I. I. *Materialy dlia slovaria drevnerusskogo iazyka po pis'mennym pamiatnikam*: V 3-h t. Moskva: Gos. izd. Inostrannykh I natsional'nykh slovarëi.)
- СС 1994: *Старославянский словарь (по рукописям X – XI вв.)* Под ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой. Москва : Рус. яз. (SS 1994: *Staroslavianskii slovar' (po rukopisiam X – XI vv.)* Pod red. R. M. Tseitlin, R. Vecherki, E. Blagovoï. Moskva: Rus. iaz.)
- СР 1999, 2009: *Старобългарски речник*, т. I, т. II. Отг. ред. Д. Иванова-Мирчева. София: Валентин Траянов. (SR 1999, 2009: *Starobalgarski rechnik*, t. I, t. II. Otg. red. D. Ivanova-Mircheva. Sofia:Valentin Traianov.)
- Унбегаун 1965: Унбегаун, Б. О. Язык русского права. – В : *На темы русские и общие: сб. ст. и материалов в честь проф. Н. С. Тимашева*. Нью-Йорк: Изд. О-ва рус. культуры, с. 178 – 184. (Unbegaun 1965: Unbegaun, B. O. Iazyk russkogo prava. – In: *Na temy russkii i obshchie: sb. st. i materialov v chest' prof. N. S. Timasheva*. N'iu-Iork: Izd. O-va rus. kul'tury, pp. 178 – 184.)
- Филкова 1991: Филкова, П. Д. *Старобългарские традиции в истории русского литературного языка*. София: Унив. изд-во им. Климента Охридского. (Filkova 1991: Filkova, P. D. *Starobolgarskie traditsii v istorii russkogo literaturnogo iazyka*. Sofia: Univ. izd-vo im. Klimenta Ohridskogo.)
- SIS 1958 – 1959: *Slovník jazyka staroslověnského*. Praha: Nakladatelství československé Akademie věd.

ON THE SIGNIFICANCE OF THE OLD BULGARIAN WORD-FORMATION SYSTEM FOR THE DEVELOPMENT OF THE VOCABULARY OF RUSSIAN LAW

Lyudmila Karpenko

Samara national research University named after academician S. P. Korolev

liudmila.karpenko.53@mail.ru

Abstract: The article is devoted to one of the central issues of Slavic historical lexicology - the problem of the influence of the Old Bulgarian word-formation system on the development of the vocabulary of the Russian literary language. The purpose of the article is to compare the categories of vocabulary of the Bulgarian and Russian languages that are correlative in the word-formation and semantic terms on the basis of available lexicographic and corpus sources. The article describes the results of the analysis of the corpus of lexemes with the root *zakon-* at different traditionally distinguished stages of the history of the Russian language. The study shows the obvious presence of a significant body of Church Slavonic, Old Bulgarian vocabulary in the Old Russian language, as well as the presence of continuity of the legal vocabulary of the modern Russian language with the Old Bulgarian origins.

Keywords: *Old Bulgarian, law lexicon, Russian*

Lyudmila Karpenko
Samara national research University
named after academician S. P. Korolev
Moscow street, 34, Samara
Russia, 443086

ДОКЛАДИ

**от Международната годишна конференция на Института за български език
„Проф. Любомир Андрейчин“ (София, 2020 година)**

Българска
Първо издание

Отговорни редактори: Ваня Мичева, Диана Благоева,
Марияна Витанова, Марияна Цибранска-Костова,
Сия Колковска, Татяна Александрова

Графичен дизайнер: Ваня Кривокапова

Формат 60×84/8
Печатни коли 35

Печатница на Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“
1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев“, бл. 5

www.baspress.com

<http://ibl.bas.bg/>

ISSN 2683-118X (print)

ISSN 2683-1198 (online)

Сборникът съдържа докладите от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ през 2020 г.

Авторите са учени от: Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ при Българската академия на науките; Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“; Държавния институт по руски език „А. С. Пушкин“; Института по езикознание при Руската академия на науките; Института по математика и информатика при Българската академия на науките; Института по славистика при Полската академия на науките; Института по славистика „Ян Станислав“ при Словашката академия на науките; Института по славянознание при Руската академия на науките; Кирило-Методиевския научен център при Българската академия на науките; Нов български университет; Одеския национален университет „И. И. Мечников“, Украйна; Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“; Регионалната библиотека „П. Р. Славейков“, Велико Търново; Самарския национален изследователски университет „Акад. С. П. Корольов“, Русия; Санктпетербургския държавен университет, Русия; Славистичния институт, Хайделберг, Германия; Софийския университет „Св. Климент Охридски“; Университета в Саарланд, Германия; Университета в Салерно, Италия; Венецианския университет „Ка' Фоскари“, Италия; Университета на Отава, Канада; Университета по архитектура, строителство и геодезия, София; Университета по библиотекознание и информационни технологии, София; Университета „Проф. д-р Асен Златаров“, Бургас; Шльонския университет в Катовице, Полша; Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“; Югозападния университет „Неофит Рилски“, Благоевград.